

Ομάδα Ενάντια στη Λήθη

ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ
ΣΤΟΝ «ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ»

Τόμος Πρώτος

*Από την προεπαναστατική περίοδο μέχρι και
τις πρώτες προσπάθειες συγκρότησης εθνικού κράτους*

ΕΚΔΟΣΗ
ΑΝΑΡΧΙΚΗ ΑΡΧΕΙΟΘΗΚΗ

Αθήνα 1996

ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΣΤΟΝ «ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ»

Α' τόμος, Α' έκδοση

Συγγραφή -Μορφολογία: Ομάδα Ενάντια στη Λήθη

Τυπώθηκε στο *Grafika*, Τσαμαδού και Κουντουριώτου 17 - Εξάρχεια

Διάθεση: Β. Μπέλλος, Σολωμού 65, τηλ.: 52.42.220

Έκδοση: *Αναρχική Αρχαιοθήκη*

Σαριπόλου 8, Αθήνα. Τ.Κ.106 82

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΗΝ ΑΦΟΡΜΗ για τη «συγγραφική» και εκδοτική αυτή απόπειρα, αποτέλεσε η αναγνωστική πρόσβαση σε μια πολύχρονη και πολύμοχθη ανέκδοτη εργασία του συντρόφου Δημήτρη Τρωαδίτη καταγραφής των κοινωνικών αγώνων που πραγματοποιήθηκαν κατά την διάρκεια του 19ου και 20ου αιώνα στον «ελλαδικό χώρο» και της αναρχικής παρουσίας σ' αυτούς, (εργασία η οποία θα αξιοποιηθεί στους επόμενους τόμους που ευελπιστούμε να εκδόσουμε) και **τη δυνατότητα** συνεύρεσης, αλληλογνωριμίας και συνεργασίας αυτών που συγχροτούν για τον παρόντα τόμο την Ομάδα Ενάντια στη Λήθη, έδωσε ο ανοιχτός —στην προφορική ή έντυπη διατύπωση, κατάθεση, παρουσίαση και λειτουργική επεξεργασία κάθε άποψης και πρακτικής που αυτοπροσδιορίζεται ως αναρχική— χώρος της Αναρχικής Αρχαιοθήκης.

Σ' αυτό τον πρώτο τόμο, —ο οποίος αποτελεί το προϊόν, μιας τριχρονης συνεχούς προσπάθειας συγκέντρωσης και δημιουργικής επεξεργασίας της ύλης, μιας λειτουργίας αυτομόρφωσης κι ενός δημιουργικού (και όχι υπονομευτικού και διαλυτικού) «θεωρητικού κονταροχτυπήματος» σε ελεύθερο πεδίο ανάμεσα σε συντρόφισσες και συντρόφους με διαφορετικές καταβολές και εκτιμήσεις σε επί μέρους ζητήματα, αλλά πεπεισμένους: για την αξία εννοιών (όπως της συνέπειας), διεργασιών (όπως της αυτοοργάνωσης) και φυσικά για την ανάγκη απελευθέρωσης της κοινωνίας απ' τα κρατικά δεσμά—, καταγράφονται και επιχειρείται να ερμηνευτούν γεγονότα μέχρι και το 1843-44.

Θεωρήσαμε κομβικό αυτό το χρονικό σημείο καθώς η πρώτη προσπάθεια συγκρότησης εθνικού κράτους στον «ελλαδικό χώρο» κλονίζεται αυτή την περίοδο μέσα από έντονες κοινωνικές δραστηριότητες, τελματώνεται μέσα από τις ενδοεξουσιαστικές διαμάχες και περνά σε μια νέα φάση ανασυγκρότησης.

Επειδή είναι γεγονός πως στο χώρο των βαλκανικών συγκροτήθηκαν εθνικά κράτη που συμπεριελάμβαναν διάφορες ομάδες ανθρώπων, επειδή στον «ελλαδικό χώρο» εγκλωβίστηκαν και υπόταχτηκαν σε μια άλλη μορφή κυριαρχίας, διαφορετική από αυτή που ίσχυε κατά την λεγόμενη οθωμανοκρατία, μαζί με τους αυτοαποκαλούμενους γνήσιους ρωμηούς και ομάδες βλάχων, τούρκων, εβραίων, τσιγγάνων, αρβανιτών, σλάβων, τσακώνων κλπ., γι' αυτό, όπου θα υπάρχουν οι λέξεις-έννοιες «ελληνικός», «ελληνας», «ελλαδικός» κλπ. θα χρησιμοποιούνται εισαγωγικά. Αυτό επιβάλλει η επιμονή στην κοινωνική πραγματικότητα και στην ανάδειξη του ανθρώπινου στοιχείου του μόνου που παραμένει αδιαμφισβήτητο, διαχρονικό και μόνιμο, έξω από κάθε είδους πλαστικότητες και κατασκευές των εξουσιαστών και των ανίκανων να σκεφτούν.

Φυσικά και για τις υπόλοιπες εθνότητες (τούρκοι, αρβανίτες, σλάβοι, άγγλοι, ρώσοι, γάλλοι κλπ) ισχύουν επίσης τα εισαγωγικά, δεδομένου πως κι αυτές αποτελούνταν από διάφορες ομάδες ανθρώπων με ανάλογη ή μεγαλύτερη ανομοιογένεια. Απλά, για λόγους τεχνικούς, καλαισθητικούς, αλλά και για την επικέντρωση στο θέμα που μας ενδιαφέρει, δεν θα επαναλάβουμε την πληθωρική χρήση εισαγωγικών.

Σ' ό,τι αφορά την διαμόρφωση αυτού του τόμου, έχουμε τον πρόλογο, την εισαγωγή και ακολούθως την κατανομή σε μέρη, τα οποία αντίστοιχα περιλαμβάνουν κεφάλαια. Οι σημειώσεις που υπάρχουν σε κάθε σελίδα βρίσκονται στο τέλος της, κάνοντας έτσι δυνατή την άμεση επαφή με την πηγή ή την πληροφορία που είναι κατατεθειμένη. Μετά από κάθε κεφάλαιο υπάρχουν τα παραρτήματα με κείμενα της εποχής (τραγούδια, παροιμίες, έγγραφα, περιγραφές, χρονικά κλπ) στα οποία γίνεται αναφορά στο κυρίως μέρος και στα οποία παραπέμπουν οι ενδείξεις (π1), (π2) κτλ. Θα θέλαμε, ακόμη, τα κείμενα της εποχής να ανταποκρίνονται στην ορθογραφία που είχαν όταν πρωτογράφτηκαν αλλά κάτι τέτοιο δεν κατέστη δυνατό για καθαρά τεχνικούς λόγους. Στο τέλος του κάθε μέρους υπάρχει εικονογραφικό υλικό από αυτό που είχαμε στη διάθεσή μας ενώ στο τέλος του τόμου υπάρχει η βιβλιογραφία.

Το περιεχόμενο αυτού του τόμου **μπορεί να χρησιμοποιηθεί ελεύθερα** από τον οποιονδήποτε το επιθυμεί και ελπίζουμε πως ο στοιχειώδης αυτοσεβασμός και η ανάγκη ανάδειξης της πραγματικότητας θα αποτρέψουν την σκόπιμη ή εξ αμελείας παραποίηση των απόψεων που κα-

ταίθενται εδώ. Για τους ίδιους λόγους, ελπίζουμε πως δεν θα χρησιμοποιηθεί το υλικό για εμπορικούς-εκμεταλλευτικούς σκοπούς και ότι θα αναφέρεται η πηγή προέλευσης των τμημάτων που θα χρησιμοποιηθούν.

Ευχαριστούμε τους συντρόφους-ισες καθώς και όλους όσους συνέβαλαν με έντυπο υλικό και απόψεις στη διαμόρφωση του παρόντος τόμου.

Αποδίδουμε αυτό τον τόμο σ' όλους τους ανθρώπους που θέλουν και διατηρούν την σκέψη και τη δράση τους σε εγρήγορση.

Φυσικά, επειδή έχουμε επίγνωση των ελλείψεων, οι οποίες οπωσδήποτε θα υπάρχουν, επιφυλασσόμαστε να ενσωματώσουμε καινούρια στοιχεία που θα προκύψουν σε μια νέα, αν είναι δυνατόν, έκδοσή του.

Απευθυνόμαστε, λοιπόν, σ' όλους όσους θέλουν να συμβάλουν με στοιχεία, υλικό και με την προσωπική τους συμμετοχή στην συμπλήρωση αυτής της προσπάθειας, τόσο ως προς τον τόμο αυτό, όσο και για τους επόμενους, που ευελπιστούμε να κυκλοφορήσουν.

Αθήνα
Νοέμβρης 1996

Ομάδα Ενάντια στη Λήθη

Σ' όσους αγωνίστηκαν όπου γης,
σε κάθε καιρό και με κάθε μέσο
για την Ελευθερία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	17
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	25

«ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ»

1. Η ροή των ανθρώπων ομάδων στο χώρο, η διαμόρφωση του «ελλαδικού πληθυσμού» και εκφάνσεις του κοινωνικού ανταγωνισμού μέχρι την οθωμανοκρατία.
2. Κοινότητα, κοινοτικός βίος και κοινοτισμός.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο «ελλαδικός χώρος» κάτω από την Οθωμανική και Δυτική Κυριαρχία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ	59
---	----

- A. Η κατάσταση του «ελλαδικού χώρου
- B. Κρατική οργάνωση και εκμεταλλευτικό σύστημα.
Παραρτήματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΗΓΕΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ	78
--	----

- Κλήρος
- Αρματωλοί
- Κοτσαμπάσηδες
- Φαναριώτες
- Παραρτήματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΕΝΑ ΔΥΤΙΚΟ ΚΥΡΙΑΡΧΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ	103
---	-----

- Διοίκηση
- Ταξικός Διαχωρισμός
- Θρησκεία-Εκκλησία
- Παραρτήματα

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

*Οι εκδηλώσεις του Κοινωνικού Ανταγωνισμού στον «Ελλαδικό Χώρο»
Προεπαναστατικά*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΞΕΓΕΡΣΕΙΣ- ΕΝΔΟΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ- ΚΥΡΙΑΡΧΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1821.....	133
---	-----

- Α. Κοινωνικές Εξεγέρσεις επί Βενετοκρατίας.
- Β. Στα Χρόνια της Πρώτης Γαλλικής Κατοχής.
- Γ. Στα χρόνια της Ρωσοτουρκικής Κατοχής.
- Δ. Επτανησιακό Κράτος
- Ε. Στα Χρόνια της Δεύτερης Γαλλικής Κατοχής
- Ζ. Η Βρετανική Διαχείριση της Εξουσίας
Παραρτήματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΡΑΤΙΚΗ- ΑΝΤΙΘΕΣΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟ «ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ»	171
--	-----

- Κλέφτες
- Η Εξεγερτική Δραστηριότητα μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα.
- Τα Προεπαναστατικά Χρόνια
- Παραρτήματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: «ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ» ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1821	217
--	-----

- Α. «Νεοελληνικός Διαφωτισμός».
- Β. Ευρωπαϊκός χώρος και πρώτες «ελληνικές» αστικές συγκεντρώσεις.
- Γ. Φιλική Εταιρεία
- Παράρτηματα

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

*Η Επανάσταση του 1821 και οι Πρώτες Απόπειρες Συγκρότησης
Εθνικού Κράτους*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: 1821 - Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟΝ «ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ»	273
---	-----

- α) Η κοινωνική έκρηξη
- β) Η διαδικασία εκτροπής της επανάστασης απ' τον κοινωνικό της
δρόμο.
- Παραρτήματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ- Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	358
Παραρτήματα	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	376
--	-----

- Α. Αντιβασιλεία-Όθωνας (1833-1843)
- Β. Κοινωνικοί Αγώνες κατά τη διάρκεια της Οθωνικής Απολυταρχίας.
- Παραρτήματα

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ	409
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	417

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Ούτε ή πανούκλα, ούτε ή χολέρα
κάμαν τόσο κακό στην 'Ανθρωπότητα,
όσο οί ιστορικοί καί ή ιστορία»
Γ. Σκαφίμπας

«Τί είναι, εν τέλει, ή ιστορία;
Ιστορία είναι αληθινά γεγονότα
πού γίνονται στο τέλος ψέματα,
μύθοι καί ψέματα πού γίνονται στο τέλος ιστορία»
Ζαν Κοκτώ.

ΟΤΑΝ ΞΕΚΙΝΗΣΑΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΓΩΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ την περιγραφή του κυριαρχικού πλαισίου μέσα και ενάντια στο οποίο βλάστησαν και αναπτύχθηκαν, είχαμε επιλέξει σαν αφετηρία αυτής της απόπειρας το χρόνο σύστασης του ελληνικού κράτους και σαν ιδιαίτερο σημείο αναφοράς τη συμβολή των αναρχικών απόψεων και πρακτικών στην πάλη των ανθρώπων, που εγκλωβίστηκαν στα όριά του, για κοινωνική απελευθέρωση.

Στη διάρκεια, όμως, της πρώτης επεξεργασίας του υλικού που είχαμε στα χέρια μας διαπιστώσαμε πως δεν θα έπρεπε να εξετάσουμε, να ερμηνεύσουμε — και συνεπώς να καταθέσουμε — την οπτική μας για τα γεγονότα των τελευταίων 170 χρόνων με τρόπο που να δείχνει πως τα βλέπουμε αποκομμένα από μια συνολικότερη πορεία δραστηριοποίησης των διάφορων ανθρώπινων ομάδων που βρέθηκαν στο βραχίονα της Βαλκανικής, ο οποίος χαρακτηρίζεται σαν «ελλαδικός χώρος».

Κι αυτό γιατί οι κοινωνικοί αγώνες από τότε που άρχισαν να εκδηλώνονται πάνω στον πλανήτη είχαν σαν στόχο — άλλοτε με σαφή κι άλλοτε με συγκαλυμμένα χαρακτηριστικά — την απελευθέρωση των ανθρώπων από τα, κάθε είδους, δεσμά επιβολής.

Έτσι, εκ των πραγμάτων και προκειμένου να κατανοήσουμε και ν' αναδείξουμε τη μετεπαναστατική κοινωνική και κυριαρχική πραγματικότητα του «ελλαδικού χώρου», κρίνουμε πως θα έπρεπε να επεκταθούμε σ' ένα αρκετά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα απ' αυτό που αρχικά σκοπεύαμε, και αφού παρακολουθήσουμε, μέσω μιας σύντομης αναδρομής, την ιστορική πορεία της διαμόρφωσης του ελλαδικού πληθυσμού κι αναφερόμαστε με απολύτως ενδεικτικό τρόπο στις εκφράσεις του κοινωνικού ανταγωνισμού απ' την αρχαιότητα μέχρι και την κατάλυση της βυζαντινής κυριαρχίας, να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στην κοινωνική ανατρεπτική δραστηριότητα των τελευταίων αιώνων και στις κυριαρχικές εκείνες διαδικασίες που οδήγησαν στην συγκρότηση του εθνικού κράτους.

Αυτή η χρονική επέκταση δεν μεταβάλλει, φυσικά, τη σκοπιά από την οποία βλέπουμε και θέλουμε να καταθέσουμε τα γεγονότα. Κι αυτή είναι η σκοπιά των κοινωνικών απελευθερωτικών αγώνων τους οποίους οι άνθρωποι διεξήγαγαν και συνεχίζουν να διεξάγουν.

Πρόκειται γι' αυτούς τους αγώνες που ενώ δεν μπορούν με κανένα τρόπο να αποτελέσουν το ιδιοκτησιακό καθεστώς κανενός, ταυτόχρονα γίνονται ατέλειωτη και πληθωρική πηγή εμπειριών και συμπερασμάτων για όλους τους ανθρώπους.

Πρόκειται για τις συνεχείς προσπάθειες των ανθρώπινων κοινωνιών με σκοπό την επανοικειοποίηση της χαμένης ελευθερίας και την ανάπτυξη της δημιουργικότητας που θα είναι ολοκληρωτικά απαλλαγμένη από κάθε μορφής εμπόδια και καταναγκασμούς.

Αυτή η πληθώρα των εμπειριών παραμερίζει με αποφασιστικό τρόπο τις πολύχρονες προσπάθειες των κάθε είδους εξουσιαστών και τονίζει το δρόμο για την ΑΝΑΡΧΙΑ.

Χιλιάδες και εκατοντάδες χρόνια, οι εμπειρίες και οι κατατεθειμένες πρακτικές των αγωνιζόμενων ανθρώπων συγκαλύπτονται και διαστρεβλώνονται από αυτούς που έχουν πολλούς λόγους να διατηρήσουν τη δουλεία πάνω στους ανθρώπους, γιατί τα προνόμιά τους αλλά και αυτή η ύπαρξή τους ακόμα βασίζονται στη διατήρηση της βαρβαρότητας.

Όμως, παρ' όλες τις προσπάθειες τους, δεν μπόρεσαν να αποφύγουν την αναφορά στους κοινωνικούς αγώνες, στην πάλη των εξουθενωμένων α-

πό την καταπίεση και την εκμετάλλευση ανθρώπων για λευτεριά, ισότητα και δικαιοσύνη.

Άλλωστε, οι εκάστοτε κυρίαρχοι και οι υποστηρικτές τους δεν θα μπορούσαν να παραλείψουν την αναφορά στην κοινωνία και τους αγώνες της, γιατί, σε μια τέτοια περίπτωση, η ιστορία που θα κατασκεύαζαν θα ήταν μια καρικατούρα χωρίς νόημα. Αδυνατώντας, ως εκ τούτου, να παρακάμψουν γεγονότα κοινωνικής σημασίας, κατέφυγαν στη διαστρέβλωση, προβάλλοντάς τα κάτω από τη δική τους οπτική.

Αυτή η αναφορά, άλλοτε αποσπασματικά, άλλοτε διαστρεβλωμένα και σε ελάχιστες περιπτώσεις ολοκληρωμένα, βρίσκεται διάσπαρτη στα κείμενα, που διασώθηκαν, των «φημισμένων» ή άσημων χρονικογράφων, συγγραφέων κ.λπ. Όσο, μάλιστα, απομακρυνόμαστε από την παρούσα χρονική περίοδο, τόσο τα στοιχεία που αναφέρονται στους κοινωνικούς αγώνες είναι λιγότερα και περισσότερο δυσδιάκριτα, ενώ, αντίθετα, υπάρχει αρκετό υλικό ικανό για την εξαγωγή σημαντικών συμπερασμάτων στο βαθμό που βρισκόμαστε χρονικά εγγύτερα στα γεγονότα. Δεν έλειψαν, ωστόσο, οι καταγραφές και απόπειρες κατάθεσης των κοινωνικών αγώνων, των εξεγέρσεων, των προσπαθειών για ελευθερία. Τά πιο πολλά, όμως, απ' αυτά που καταγράφηκαν, καταστράφηκαν από την εξουσιαστική λαίλαπα, επειδή οι κατά καιρούς τύραννοι και οι υπηρέτες τους νόμιζαν και νομίζουν πως καταστρέφοντας την καταγραμμένη πάλη των ανθρώπων θα μπορούσαν να την εξαφανίσουν και πραγματικά. Μάταια όμως!

Αυστυχώς για όλους αυτούς, η δόξα για ελευθερία ξεπηδά μέσα από την ανθρώπινη φύση. Έτσι, προκειμένου οι δυνάστες της ανθρωπότητας να φτιάξουν τον ιδανικά εξουσιαζόμενο κόσμο τους, θα πρέπει να τον συναρμολογήσουν από ανθρωπόμορφα κτήνη κι όχι από ανθρώπους. Πρέπει να καταστρέψουν τον άνθρωπο και την ανθρωπιά. Κι αυτό δεν είναι ικανοί να το κατορθώσουν.

Ο δικός μας σκοπός δεν είναι να γράψουμε μια δήθεν αντικειμενική ιστορία, γιατί τέτοια δεν υπήρξε και δεν θα υπάρξει ίσως ποτέ: γιατί δεν κατέχουμε ούτε κάποια ανάλυστη μέθοδο ανάλυσης των υπαρκτών γεγονότων, ούτε το κλειδί που θ' απελευθερώσει την κοινωνική αλήθεια που κρατούν δεσμία μέσα στις αλυσίδες του κυριαρχικού χρόνου — τον οποίο θεωρούν σαν ιστορία της ανθρωπότητας — οι κρατιστές, παραβλέποντας ότι αυτός ο χρόνος αποτελεί μια στιγμή σχεδόν της ύπαρξής τους στον πλανήτη, ιδιαίτερα σε σχέση με τη χρονική διάρκεια ζωής των ανθρώπων και των ανθρώπινων ομάδων. Ούτε φιλοδοξούμε, βέβαια, μ' αυτή την εργασία να

ιδιο-ποιηθούμε το ρόλο του ειδήμονα, του ιστορικού, ο οποίος, στις περισσότερες περιπτώσεις, προκειμένου ν' αποδείξει την ορθότητα της αντίληψής του για τη λεγόμενη ιστορική κίνηση και να προσαρμόσει τα γεγονότα στο προκατασκευασμένο κυριαρχικό όραμα που υπηρετεί, δεν διστάζει να πλαστογραφήσει, να παραχαράξει, να στρεβλώσει ή ακόμη και να επινοήσει.

Διεκδικούμε, αλλά, εμπρακτα, το δικαίωμα ν' αναδείξουμε τα στοιχεία εκείνα που διασώθηκαν μέσα στους όγκους των γραπτών που απορρίπτουν την ιστορία της κυριαρχίας, να κρίνουμε τις αντιφάσεις στην ερμηνεία τους των κάθε ιδεολογικής απόχρωσης ειδημόνων και να καταθέσουμε τη δική μας οπτική, ευελπιστώντας ότι πλησιάζει (όσο είναι αυτό δυνατό) σ' αυτή των ανθρώπων που τη δράση τους, τα ενλόγω στοιχεία, αντανακλούν ή καταγράφουν.

Τούτη μας η προσπάθεια βρίσκεται, εκ των πραγμάτων, σε αντίθεση με τη διαποτισμένη από την ιδεολογία της κυριαρχίας ιστορία που παρουσιάζουν οι εξουσιαστές και τα όργανά τους, και πού, όπως κάθε ιδεολογία, όντας βαθύτατα εξουσιαστική, αποτελεί μια αφάριση της πραγματικότητας, κατασκευάζοντας ψεύτικες συνειδήσεις. Τέτοιον συνείδηση δεν πλασάρεται μόνο μέσα από την ιστορία αλλά κι από παραϊστορικούς παράγοντες (λογοτεχνία, εικαστικές τέχνες κ.λπ.). Μ' αυτούς τους τρόπους παρουσιάζονται στοιχεία μόνο από τα συνολικότερα συμβάντα, διαστρεβλώνονται, προσωποποιούνται κι εμφανίζονται με την οπτική των εξουσιαστών και μ' εκείνες τις προϋποθέσεις που εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους.

Αν αυτό το ονομάζουν ιστορία, τότε χάρισμά τους!

Εμείς δεν κρύβουμε ότι είμαστε με το πλευρό των αδικημένων, των κατατρεγμένων, των εξεγερμένων. Αυτών που μετέτρεψαν την οργή και την ψυχική τους δύναμη σε ακαταμάχητα όπλα, που όρθωσαν πολλές φορές τα γυμνά τους σώματα απέναντι στις σιδερόφραχτες δυνάμεις της τυραννίας, που γκρέμισαν τεράστιους πύργους λες κι ήταν φτιαγμένοι από χαρτί. Είμαστε μαζί μ' αυτούς που πραγματοποίησαν τις μεγάλες εξεγέρσεις κι επαναστάσεις, για τις οποίες τολμούν να μιλούν οι δήμιοι — ένα τολμήμα που το κάνουν από ανάγκη, προσαρμόζοντας τα γεγονότα στα δικά τους μέτρα και σταθμά, γιατί έτσι θα μπορούσαν να οικειοποιηθούν τους αγώνες και το αίμα που έδωσαν απλόχερα οι εξεγερμένοι. Θα 'θελαν, βέβαια, να μην υπάρχει η λέξη επανάσταση, να μην υπάρχει η λέξη εξέγερση, αλλά δεν μπορούν να τις αποφύγουν. Έφτασαν μάλιστα στο σημείο, γιατί έτσι τους βολεύει, να προχωρούν σε δηλώσεις του είδους «τέλειωσε η εποχή των επανα-

στάσεων». Όμως η καθημερινή πραγματικότητα τους διαφεύγει. Επαναστάσεις κι εξεγέρσεις έγιναν και θα γίνονται όσο θα υπάρχουν κράτη κι εξουσιαστές, καταπιεστές και καταπιεζόμενοι, εκμεταλλεντές κι εκμεταλλεζόμενοι.

Οι επαναστάσεις και οι εξεγέρσεις, φυσικά, δεν έχουν σχέση με τους εξουσιαστές. Εκείνοι που, ακόμα και σήμερα, προσπαθούν να τις οικειοποιηθούν δεν λέρωσαν ούτε το νυχάκι του ποδιού τους γι' αυτές. Μπόρεσαν όμως να τις παρουσιάσουν σαν δικές τους γιατί είχαν την ευχέρεια να λειτούργησουν με οργανωμένο τρόπο, να εξαπατήσουν, να σκυλεύουν τα σώματα των εκατομμυρίων νεκρών, και στο τέλος να εμφανίσουν σαν παράφρονες, ανεδαφικούς, απροσάρμοστους, απελπισμένους και αντικοινωνικούς όλους όσους επέμεναν με αδιαλλαξία στην πανανθρώπινη ουσία, στην πλήρη και απόλυτη ελευθερία με ισότητα, δικαιοσύνη, αλληλεγγύη.

Πολλά είν' αυτά που θα μπορούσαν να γραφτούν μέσα στα πλαίσια ενός προλογικού σημειώματος σε σχέση με τους κοινωνικούς, τους ανθρώπινους αγώνες. Παραμένει, ωστόσο, ένα ερώτημα: Πώς και χάθηκαν τόσες επαναστάσεις κι εξεγέρσεις; Πώς οι άνθρωποι άφησαν τις τύχες τους στα χέρια άλλων, και φτάσαμε μέχρι τις μέρες μας να υπάρχει το κρατικό κτήνος που φθείρει και απομυζά την ανθρωπινότητα;

Οι απαντήσεις θα μπορούσαν να είναι ποικίλες. Το σημαντικότερο πιστεύουμε πως είναι το γεγονός ότι η μετάδοση των εμπειριών από αυτούς τους πληθωρικούς και δημιουργικούς κοινωνικούς αγώνες δεν μπόρεσε να μεταβιβαστεί ολοκληρωμένα και με μία συνέχεια. Έτσι, πολύτιμα στοιχεία που θα μπορούσαν να συμβάλουν στη συνολική κοινωνική απελευθέρωση χάθηκαν μές στο πέρασμα των αιώνων. Καταστράφηκαν από την εξουσιαστική λαίλαπα, που προσπαθεί να μην αφήσει τίποτα όρθιο, έτσι ώστε να χαθεί κάθε δυνατότητα μετάδοσης και επαναοικειοποίησης των εμπειριών από τους ανθρώπους, χρησιμοποιώντας — συν τοις άλλοις — και την τεχνική της διαστρέβλωσης αυτών των εμπειριών σε κάθε περίπτωση που αυτές αναδεικνύονται.

Δεν χρειάζεται βέβαια να απομακρυνθούμε μέσα στους αιώνες για να δούμε τους τρόπους με τους οποίους οι εξουσιαστές επιχειρούσαν να καταστρέψουν την πηγαία κοινωνική δράση. Μπορούμε ακόμα και σήμερα, μέσα από τα γεγονότα που εξελίσσονται στον κοινωνικό χώρο, να αντιληφθούμε τη λύσσα με την οποία επιτίθενται πάνω στις απελευθερωτικές απόψεις και πρακτικές. Και γίνεται έτσι σχετικά εύκολο, να κατανοήσουμε ένα μέρος, έστω, από τα όσα έχουν γίνει στην πορεία των κοινωνιών και

των ανθρώπων το πώς μετέτρεψαν κι επέβαλαν στη θέση του μαύρου το άσπρο και αντίστροφα.

Κύριοι και μοναδικοί υπαίτιοι των δεινών που έχουν συσσωρευθεί και απειλούν την ανθρωπότητα είναι οι εξουσιαστές. Αν θα μπορούσε να επιμεριστεί ένα μέρος «ευθυνών» στους ανθρώπους, είναι γιατί δεν μπόρεσαν να συνολικοποιήσουν τις εμπειρίες της ζωής και του αγώνα για ελευθερία.

Κι αν εξαρτήθηκε από τις δυνατότητες των εχθρών της ελευθερίας να συγκεντρώσουν και να παρουσιάζουν τα πράγματα και να επιβάλλουν τις θελήσεις και τα καθεστώτα τους, σίγουρα ένα μέρος αυτής της δυνατότητας ξεπήδησε μέσα από την «αδιαφορία» των αγωνιζόμενων ανθρώπων να δώσουν μια συνέχεια: να καταγράψουν και να μεταφέρουν στους άλλους ανθρώπους τα συνταρακτικά γεγονότα που οι ίδιοι δημιούργησαν.

Είναι όμως, χαρακτηριστικό των ανθρώπων να νιώθουν μιαν άμεση ανακούφιση μόλις ξεμπερδεύουν με κάποια μορφή τυραννίας. Στρέφονται κυριολεκτικά στη δημιουργία μέσα από την άμεση πραγματικότητα, παραλείποντας να φροντίσουν για παρακαταθήκες. Κάτι που ξεπηδά από την έμφυτη δύναμη και την εμπιστοσύνη στις ικανότητες και δυνατότητές τους.

Σίγουρα οι αγωνιζόμενοι άνθρωποι δεν δικαιώνονται ως προς το ότι δεν φροντίζουν να δίνουν μια συνέχεια στις εμπειρίες τους και τους αγώνες τους. Αναμφισβήτητα, όμως, είναι ολοκληρωτικά δικαιωμένοι ως προς τη σύμφυτη δυνατότητα και ικανότητά τους να αντιπαρατίθενται στους τύραννους.

Προχωρήσαμε, λοιπόν, στην καταγραφή αυτής της ιστορίας των κοινωνικών αγώνων θέλοντας να συμβάλουμε στην ουσιαστική προσπάθεια για την κοινωνική απελευθέρωση, θεωρώντας πως η αμέλεια ή και η αδυναμία, των αγωνιζομένων ενάντια στην κυριαρχία να καταγράψουν τις εμπειρίες αυτής της δράσης ενδεχομένως να αποτελεί έναν από τους παράγοντες που επιβληθούν την διατήρηση της τυραννίας και των δεινών της ανθρωπότητας.

Τα διάσπαρτα στοιχεία, επιχειρείται να καταχωρηθούν μέσα στις ουσιαστικές διαστάσεις τους, ξαναπαίρνουν σιγά-σιγά και για μας τους ίδιους τη μορφή που είχαν όταν συνέβησαν για πρώτη φορά, ξαναζωντανεύουν και αναδεικνύουν με τον πιο σαφή τρόπο πως η κοινωνική απελευθέρωση και η αναρχική της προοπτική δεν ξεπηδούν από τα μυαλά ευφάνταστων και παρανοημένων, όπως προσπαθούν να πείσουν ακόμα και τους εαυτούς τους οι εξουσιαστές, αλλά μέσα από την ίδια τη ζωή και τη δράση των ανθρώπων.

Πρόκειται για μια εμπειρία που συνεχώς ανακαλύπτεται και που παρ' όλες τις προσπάθειες ανακοπής κι εξαφάνισής της παραμένει γεμάτη ζωτικότητα μέσα στο σήμερα.

Μπορούμε αυτή τη βεβαιότητα να την κάνουμε άμεσα χειροπιαστή και διαχρονικά κατανοητή. Κάτι που δεν πρέπει να παραμελούμε.

Αθήνα, Οκτώβρης 1996

Ομάδα Ενάντια στη Λήθη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Έπεσε η μισητή μάσκα, παραμένει ο άνθρωπος,
χωρίς σκήπτρο, ελεύθερος χωρίς όρια κι όμως άνθρωπος.
Ίσος, αταξικός, αντιφυλετικός και ΑΕΘΝΗΣ.
Απαλλαγμένος απ' όλα τα καλούπια, τη λατρεία, τα διατάγματα, το βασίλειο.
Υπέρτερος, δίκαιος, ευγενής. Σοφός αλλά άνθρωπος.
Σέλλεϋ: Προμηθέας Αδέσμευτος*

«ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ»

1. Η ροή των ανθρώπινων ομάδων στο χώρο, η διαμόρφωση του «ελλαδικού πληθυσμού» και εκφάνσεις του κοινωνικού ανταγωνισμού μέχρι την οθωμανοκρατία

ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΑΝΑΦΕΡΘΟΥΜΕ ΣΤΟΝ «ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ», ΘΑ ΠΡΕΠΕΙ, εκ των πραγμάτων, να λάβουμε υπ' όψιν ορισμένα χαρακτηριστικά που απορρέουν από τη διαρκή κινητικότητα στο εν λόγω κομμάτι της Βαλκανικής, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή γενικότερα, στο διάστημα των τελευταίων 4.000 χρόνων.

Είναι, ως εκ τούτου, απαραίτητο να χρησιμοποιούμε τον προσδιορισμό «ελλαδικός χώρος» με ιδιαίτερη προσοχή, έχοντας κατά νου — και συμπεριλαμβάνοντας — όλους τους παράγοντες που τον συνιστούν κάθε φορά και οι οποίοι συνήθως αναδεικνύουν την πραγματικότητα του «χώρου».

Η πραγματικότητα που υπήρχε πριν από την επανάσταση του 1821 δημιουργεί έναν επιπρόσθετο λόγο, που οδηγεί στην αποδοχή του

προσδιορισμού «ελλαδικός χώρος» με αρκετές επιφυλάξεις, ιδιαίτερα σε σχέση με το «ελληνικό» στοιχείο του. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά είναι τα όσα αναφέρονται, σχετικά με το θέμα της ονομασίας όσων βρέθηκαν ή εγκαταστάθηκαν στο βραχίονα αυτό της Βαλκανικής, από τον Λάζαρο Αρσενίου: «Μεγάλες μάζες αγνοούν, επί αιώνες, ακόμα και τη σημασία των λέξεων "Ελλην" και "Ελλάς". Η Ελλάδα, για ένα διάστημα, δεν ονομάζεται "Ελλάς" αλλά "Σκλαβονία", και οι κάτοικοί της δεν ονομάζονται "Έλληνες, αλλά "Ρωμαίοι" και "Ρωμηοί"».⁽¹⁾ Έτσι, η διατύπωσή του μέσα σε εισαγωγικά κρίνεται ιδιαίτερα απαραίτητη.

Μ' αυτό τον τρόπο είναι δυνατή η προσέγγιση της τεράστιας ανομοιογένειας που υπάρχει ανάμεσα στις διάφορες ομάδες που βρίσκονται και διαμένουν στη συγκεκριμένη περιοχή. Αυτή την ανομοιογένεια και ρευστότητα επιχειρεί εκ μέρους των διάφορων εξουσιαστικών ομάδων να αντιμετωπίσει η προσπάθεια συγκρότησης στη Βαλκανική των χαρακτηριζόμενων σαν εθνικών κρατών, μέρος της οποίας αποτελεί και το φτιάξιμο του ελληνικού κράτους μετά την επανάσταση του 1821, που επιβάλλεται εγκλωβίζοντας όσες ομάδες ανθρώπων βρίσκονται στο συγκεκριμένο χώρο.

Όσο κι αν επιχειρήθηκε να παρουσιαστεί το σύνολο των ανθρώπων, που βρέθηκαν στο βραχίονα αυτό της Βαλκανικής, σαν μια ενιαία κι αδιαίρετη εθνική και φυλετική ενότητα, είναι απολύτως εξακριβωμένο πως η πραγματικότητα θα πρέπει να αναζητείται περισσότερο στον αντίποδα.

Σύμφωνα, λοιπόν, μ' αυτή την πραγματικότητα, βρίσκονταν σ' εξέλιξη μια συνεχής μετακίνηση ανθρώπινων ομάδων που διαμορφώθηκαν μέσα σε μια ολόκληρη πορεία και, ταυτόχρονα, συνέβαλαν στη σχηματοποίηση μιας κατάστασης η οποία, μέσα από πολυποικίλες συνθέσεις και αποσυνθέσεις, οδήγησε σ' εκείνες τις συνθήκες που διαμόρφωσαν την προεπαναστατική κατάσταση, και της οποίας ένα σημαντικό τμήμα φτάνει μέχρι και τις μέρες μας.

α) Οι πρώτες εγκαταστάσεις

Ανέκαθεν, οι ανθρώπινες ομάδες, μετά την εγκατάστασή τους σε κάποια εδαφική περιοχή, προέβαλλαν διάφορες εξηγήσεις για το πα-

ρελθόν και την καταγωγή τους. Άλλες απ' αυτές βασιζόνταν σε πραγματικά περιστατικά κι άλλες πάλι σε μυθοπλασίες. Το πιο συνηθισμένο φαινόμενο ήταν να πλέκονται με έναν αξεδιάλυτο ιστό τα πραγματικά γεγονότα με τα φανταστικά.

Αυτός ο τρόπος αποτελούσε μια συγκεκριμένη προσπάθεια μέσα από την οποία επιχειρούνταν, τις περισσότερες φορές, να συσκοτισθεί η βίαιη εισβολή και κατάκτηση μιας περιοχής με τη συνακόλουθη υποδούλωση των ανθρώπων που την κατοικούσαν εκείνη την περίοδο, και να δίνεται ένα επίχρυσμα το οποίο προσπαθούσε να δικαιολογήσει την παραμονή τους στο χώρο. Πολλές φορές, μάλιστα, το γεγονός της κοινής παρουσίας διαφόρων ομάδων ανθρώπων σ' ένα χώρο συνοδευόταν από ανάλογες αφαιρέσεις και μυθοπλασίες.

Αυτό που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα σχετικά με τον «ελλαδικό χώρο» είναι πως ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του ήταν η συνεχής μετακίνηση ή εγκατάσταση διάφορων ανθρώπινων ομάδων με σημαντικές, πολλές φορές, διαφοροποιήσεις μεταξύ τους.

Οι μυθοπλασίες θεωρούν σαν προγόνους των Ελλήνων τους Πελασγούς. Αναφέρεται,⁽²⁾ ανάμεσα σε πολλά άλλα, πως υπήρχε κάποιος βασιλιάς στο Άργος ονόματι Πελασγός, του οποίου η επικράτεια εκτεινόταν στη Δωδώνη και τη Θεσσαλία ως τις πλαγιές τις Πίνδου, καλύπτοντας όλη την ευρύτερη περιοχή μέχρι και το Στρυμόνα. Το σίγουρο πάντως είναι πως με τον όρο Πελασγοί χαρακτηρίζονται όλοι όσοι κατοικούσαν στον ευρύτερο χώρο του κατώτερου άκρου της Βαλκανικής χερσονήσου, και οι οποίοι δεν είχαν καμιά άμεση σχέση με τους μεταγενέστερους εποίκους και κατακτητές, όπως ήταν οι Μυκηναίοι και οι Αχαιοί.

Βεβαίως, οι διάφορες ομάδες ανθρώπων που εγκαταστάθηκαν αργότερα στην περιοχή ισχυρίζονταν πως κατάγονταν απευθείας απ' αυτούς, προκειμένου να γίνουν πειστικοί στον ισχυρισμό τους πως ήταν αυτόχθονες. Χαρακτηριστικό, πάντως, παραμένει πως, παρ' ότι ο Ηρόδοτος πρόβαλε απόψεις σχετικές με την πελασγική καταγωγή των Μυκηναίων, αναφέρει: «Ποίαν δε γλώσσαν ἐλάλουν οι Πελασγοί δε δύναμαι να εἶπω ακριβώς· εἰναι ἀναγκαῖον να εἶπω συμπεραίνων ἐκ τῶν ἀκόμῃ καὶ τῶρα κατοικούντων τὴν πόλιν Κρηστώνων Πελασγῶν, οι οποίοι ἦσαν ποτε ὁμοροὶ τῶν νυν καλουμένων Δωριέων, κατῴκουν δε

1. Λάζαρου Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία*, σσ.13-14.

2. Αισχύλου, *Ικέτιδες*, στίχ. 250-59.

τότε την νυν καλουμένην Θεσσαλιώτιδα, ως και εκ των εις Πλακίαν και Σκυλάκην Πελασγών. Ωμίλουν οι Πελασγοί μίαν βάρβαρον γλώσσαν».⁽³⁾

Εν πάση περιπτώσει, ο όρος Πελασγοί ανταποκρίνεται σε μια πραγματικότητα έξω από τις διάφορες αυτές εικασίες και σκοπιμότητες, δεδομένου πως η πιθανότερη ερμηνεία της λέξης (με «ελληνική» απόδοση) είναι «άνθρωποι του πελάγους». Μ' αυτό τον όρο προσδιδόταν ένας γενικός — και σε σχέση με μια δεδομένη συνθήκη — χαρακτηρισμός των ανθρώπινων ομάδων που υπήρχαν πολύ παλιότερα στην περιοχή αυτή.

Οι διάφορες ομάδες που κατέλαβαν την περιοχή αυτή της Βαλκανικής προσδιορίζονται σαν Ίωνες, Αιολείς και Δωριείς, στους οποίους, κατά μία παραλλαγή της μυθοπλασίας, προστέθηκαν αργότερα οι Αχαιοί. Η μυθοπλασία τούς θέλει να κατάγονται από έναν κοινό πρόγονο, τον Έλληνα, γιό του Δευκαλίωνα και της Πύρρας, ο οποίος είχε τρία παιδιά, τον Αίοιο, το Δώρο και το Ξούθο. Ο Ξούθος, στη συνέχεια, απέκτησε άλλα δυο, τον Ίωνα και τον Αχαιό.

Σύμφωνα μ' αυτή τη μυθοπλασία, οι Έλληνες ήταν η θεσσαλική εκείνη φυλή της οποίας αρχηγός ήταν ο Έλληνας,⁽⁴⁾ που είχε ιδρύσει την πόλη Ελλάδα («οι δ' είχαν Φθίην και Ελλάδα»)⁽⁵⁾ Ως Ελλάδα εθεωρείτο εκείνο το μέρος της Θεσσαλίας — κατοικούσαν οι Μυρμιδόνες, οι Έλληνες και οι Αχαιοί και εκαλείτο Φθιώτις, ονομασία συναντάται πολλές φορές στα ομηρικά κείμενα. Είναι χαρακτηριστικό πως με τον όρο Ελλάδα ονομαζόταν, αργότερα, η εδαφική έκταση που έφτανε μέχρι την Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Τόσο η Θράκη όσο και η Μακεδονία δεν περιλαμβάνονταν σ' αυτό τον προσδιορισμό.

Όμως, όσο κι αν συνηθίζεται ο χαρακτηρισμός των ανθρώπινων αυτών ομάδων με το όνομα Έλληνες, η πραγματικότητα αναδεικνύει πως το προγενέστερο όνομά τους ήταν Γραικοί. Σύμφωνα με μια επιγραφή (Πάριο Μάρμαρο): «Έλληνες ωνομάσθησαν, το πρότερον Γραικοί καλούμενοι».⁽⁶⁾ Το όνομα Γραικοί αναφέρεται και από τον λυρικό

* Όλοι οι τονισμοί με μαύρα είναι δικοί μας.

3. Ηρόδοτου, Α' Βιβλίο

4. Ομήρου, *Ιλιάδα*, Β'.

5. *Ο.π.*, 683.

6. Συλλογή Επιγρ. 2374.11. Βλ. επίσης, και εφημ. Καθημερινή, «Έλληνες ή μήπως Γραικοί», 7-7-96.

ποιητή Αλκμάνο ο οποίος έζησε το 650 π.Χ. Η λέξη Γραικός περιήλθε σε αχρηστία για μεγάλο διάστημα, ο δε Σοφοκλής είναι αυτός που της ξανάδωσε ζωή. Σύμφωνα, μάλιστα, με μίαν ακόμα μυθοπλασίαν ο Γραικός ήταν γιός του Δία και της Πανδώρας.

Οι Γραικοί, μετά τον επί της εποχής του Δευκαλίωνα κατακλυσμό, κατοικούσαν στην περιοχή της Δωδώνης. Οι δύο αυτές ονομασίες (Έλληνας και Γραικός) δεν σημαίνουν οπωσδήποτε κοινή προέλευση, αλλά μάλλον μια προσπάθεια ενοποίησης δύο διαφορετικών πραγματικοτήτων.

Τα παραπάνω δείχνουν με αρκετά σαφή τρόπο, και σύμφωνα με τις μυθοπλαστικές περιγραφές των γεγονότων, μια εικόνα των μετακινήσεων και των κατά περιόδους εγκαταστάσεων διαφόρων ομάδων ανθρώπων στην πρώτη φάση διαμόρφωσης των πληθυσμών της περιοχής. Αυτή η φάση αποτελεί, σύμφωνα με όσα ήδη είναι γνωστά, **την ενδεικτική απαρχή** μιας σειράς ανακατατάξεων που πραγματοποιήθηκαν μέσα σ' ένα διάστημα 4.000 χρόνων.

Δεν βρίσκεται στις προθέσεις μας να στήσουμε το γενεαλογικό δέντρο και να αποδώσουμε κληρονομικά δικαιώματα σ' όσους κατέληξαν να διαμένουν, μέσα από πολύχρονες διεργασίες και διαδικασίες, σ' αυτό το χώρο-βραχίονα της Βαλκανικής. Θα λέγαμε μάλιστα πως το τελείως αντίθετο συνάγεται από τα όσα έχει αναδείξει η πραγματικότητα, και η συγκεκριμένη εικόνα, που υπάρχει ακόμα και σήμερα, αποτελεί ένα δείκτη.

Σ' αυτή την κατάσταση των συνεχών μετακινήσεων και ανακατατάξεων, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τρεις χαρακτηριστικές περιόδους όπου εκδηλώνεται μια σχετική σταθερότητα στους πληθυσμούς που διαμένουν στο χώρο αυτό. Πρόκειται για την επονομαζόμενη Κλασική Αρχαιότητα, την περίοδο της οθωμανοκρατίας και την τελευταία εκατονταετία.

β) Η κλασική αρχαιότητα

Η αναφορά μας στην κλασική αρχαιότητα γίνεται με βάση την ακριβή σημασία της έννοιας, σύμφωνα με την οποία κλασικός είναι αυτός ο οποίος ανήκει στην κυριαρχία.

Λίγο πριν απ' αυτή την περίοδο, έχει πραγματοποιηθεί, όπως αναφέραμε, η εισβολή των διάφορων ομάδων. Εξαιτίας αυτής της κατά-

στασης, μεγάλοι πληθυσμοί μετακινούνται στα παράλια της Μικράς Ασίας, τον Ελλήσποντο, την Προποντίδα και τον Εύξεινο Πόντο, στην Ιταλία και τη Σικελία, φτάνοντας ως τη Γαλατία και την Ισπανία.

Υπάρχει σ' όλη αυτή τη διεργασία μια σύμμιξη διαφόρων ανθρώπινων ομάδων, είτε με βίαια μέσα είτε μέσω της συμφιλίωσης. Όλες αυτές οι ομάδες αποίκων δεν είχαν κανενός είδους φετιχισμό σε σχέση με τη λεγόμενη καθαρότητα της φυλής, εξού και τις περισσότερες φορές δέχονταν με προθυμία να ακολουθήσουν τις συνήθειες των προηγούμενων εγκαταστηθέντων ανθρώπινων ομάδων.⁽⁷⁾

Η επονομαζόμενη κλασική αρχαιότητα αποτελεί το σημείο εκείνο κατά το οποίο οι διαρκείς και ακατάστατες μετακινήσεις περιορίζονται και διαφοροποιούνται σε σχέση με την προηγούμενη κατάσταση. Ιδιαίτερα σ' αυτή την περίοδο, συγκροτούνται οι διάφορες μορφές κυριαρχίας μετά την καθυστάση ή το διώξιμο των ανθρώπινων ομάδων, που είχαν πρωτύρεα εγκατασταθεί στο βραχίονα της Βαλκανικής.

Αυτή η συγκρότηση είχε σαν επακόλουθο την επέκταση και μια σειρά από κατακτήσεις των γύρω — και όχι μόνο — πόλεων, κάτι που αποτελεί χαρακτηριστικό της κρατικής συγκρότησης. Κύριο στοιχείο της κλασικής αρχαιότητας, σε σχέση με το ζήτημα που αναφερόμαστε, είναι τα κράτη-πόλεις καθώς και οι εποικισμοί διαφόρων περιοχών.

Σχετικά με τα κράτη-πόλεις θα πρέπει να τονιστεί πως δεν αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο των επονομαζόμενων ελλήνων. Δεν αποτελούν καν δική τους ανακάλυψη διοικητικής μορφής. Κράτη-πόλεις υπήρχαν στη Σουμερία, τη Βαβυλώνα, τη Φοινίκη και την Κρήτη, εκατοντάδες ή χιλιάδες χρόνια πριν από τον Όμηρο ή τον Περικλή.⁽⁸⁾

Δεν χωρά καμιά αμφιβολία για την υφή των κρατών-πόλεων και τα σαφέστατα εξουσιαστικά-κυριαρχικά δεδομένα τους. Δεν έχουμε παρά να αφήσουμε τον Πλάτωνα να εκφράσει αυτή την πραγματικότητα, διά στόματος Θρασύμαχου, με τον πιο ωμό τρόπο (*Πολιτεία* Α'): «Λοιπόν κάθε εξουσία θέτει νόμους σύμφωνα με το δικό της συμφέρον: η Δημοκρατία επιβάλλει νόμους δημοκρατικούς, η τυραννία νόμους τυραννικούς και τ' άλλα καθεστώτα πράττουν παρόμοια. Ύστερα, αφού έχουν επιβάλει τους νόμους, διακηρύσσουν σαν δίκαιο για τους κυβερ-

νωμένους αυτό που είναι το συμφέρον των κυβερνώντων, κι αν κάποιος ξεφεύγει από την εφαρμογή (αυτού του συμφέροντος) τον τιμωρούν σαν παραβάτη του νόμου και της δικαιοσύνης. Αυτό είν' ακριβώς, εξαίσιε άνδρα, που λέγω ότι είναι η δικαιοσύνη ταυτόσημη σ' όλες τις πολιτείες: ότι δηλαδή αποτελεί το συμφέρον της κυρίαρχης-κατεστημένης τάξης. Συνεπώς, αυτή είναι η εξουσία που έχει τη δύναμη. Απ' εδώ προκύπτει, γι' αυτόν που σωστά στοχάζεται, παντού το δίκαιο να 'ναι το ίδιο, δηλαδή το συμφέρον του ισχυρότερου».⁽⁹⁾

Στα κράτη-πόλεις της ονομαζόμενης κλασικής αρχαιότητας — και ιδιαίτερα στην Αθηναϊκή Δημοκρατία — θα επιχειρηθεί για πρώτη φορά μια μη θεοκεντρική θεωρητική δικαίωση της θεσμοθετημένης πια εξουσίας κι εκμετάλλευσής, και απ' αυτή την άποψη η συνεισφορά του ελληνικού πνεύματος στην οικοδόμηση του σημερινού κυριαρχικού-εκμεταλλευτικού και πολιτισμικού μοντέλου, μέσω της «Αναγέννησής» του και της περαιτέρω επεξεργασίας κι ανάπτυξής του απ' το «Διαφωτισμό», είναι αναμφισβήτητη.

Ασφαλώς, δεν είναι καθόλου συμπτωματική η διάσωση κι ενσωμάτωση στοιχείων των προδρομικών της αστικής σκέψης κλασικών έργων, από φαινομενικά αντιπαθέμενους σ' αυτήν ιδεολογικούς χειραγωγικούς μηχανισμούς (π.χ. χριστιανισμός), πράγμα που πιστοποιεί τη συνέχεια της κυριαρχίας και της ιδεολογίας της (παρά τις κατά καιρούς αναγκασίες για την αέναη μεταλλαγή της ρήξεως) και η παράλληλη καταστροφή όσων αντιστρατεύονταν την κρατική οργάνωση και εμπεριείχαν τα σπέρματα μιας αναρχικής κοινωνικής θεώρησης.

Στοχαστές (π.χ. Αλκιδάμος, Ιππίας) που υποστήριζαν ότι η δουλεία δεν αποτελεί φυσική κατάσταση — σε αντίθεση με τους, απολογητές των συστημάτων διατήρησής της, σοφούς (Πλάτων, Αριστοτέλης κ.ά.) — θα μείνουν στην ιστορία της εξουσίας με τον υποτιμητικό χαρακτηρισμό «Σοφιστές» ενώ τα επικριτικά για το «κράτος των πολιτών» συγγράμματα του ιδρυτή του μακροβιότερου (400 π.Χ. - 600 μ.Χ.)⁽¹⁰⁾ θεωρητικοπρακτικού ελευθεριακού ρεύματος, του «Κυνισμού», Αντι-

9. Θ. Στανρόπουλου, *Ιστορική Ανάλυση του Αγροτικού Ζητήματος στην Ελλάδα*, τ. α', σσ. 362-63, Πλάτωνος *Πολιτεία*, βιβλ. Ι, XII, 338e-339a.

10. Οι συντομεύσεις π.Χ. και μ.Χ., χρησιμοποιούνται για καθαρά τεχνικούς λόγους. Το π.Χ. θα μπορούσε να σημαίνει για μας παλιότερη χρονολογία και το μ.Χ. μετέπειτα χρονολογία.

7. *Cambridge Ancient History*, τ. β', σ. 558, New York, 1924

8. Will Durant, *Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού*, τ. β', σ. 214.

σθένη (*Περί Πολιτείας*), και του χαρακτηριστικότερου εκπροσώπου του, του Διογένη, θα «χαθούν».

Έτσι, ο αντανακλώμενος στα λίγα σωζόμενα «ανέκδοτα» ελευθεριακός τρόπος ζωής των «κυνικών», θα θεωρηθεί «γραφικός» και οι ανατρεπτικές τους απόψεις — για μια απαλλαγμένη από τα κρατικά δεσμά πανανθρώπινη κοινωνία «των ελευθέρων που δεν γνωρίζουν ατομική ιδιοκτησία, χρήμα, στρατό, δικαστήρια, οικογένεια»⁽¹¹⁾ —, παρά την ευρεία και μακρόχρονη απήχυσή τους «περιθωριακές».

Μέσω των κρατών-πόλεων η κυριαρχία βρήκε την καλύτερη έκφρασή της προχωρώντας σε μια σειρά εποικισμούς των ευρύτερων περιοχών. Οι συγκρούσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στις διάφορες κρατικές οντότητες οδήγησαν σε μεταναστεύσεις, σε συγκροτήσεις συμμαχιών και στην ανάπτυξη ισχυρών δυνάμεων, οι οποίες ενεργούσαν με ηγεμονικό τρόπο απέναντι στις υπόλοιπες κρατικές συγκροτήσεις. Η παρατεταμένη εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ των κρατών δημιούργησε μια σειρά από επιπρόσθετα δεινά στους ανθρώπους που είχαν εγκλωβιστεί στις συγκροτημένες κυριαρχικές δομές.

Αλλά και οι διαρκείς επεκτατικές ενέργειες οδήγησαν στην αύξηση του αριθμού των δούλων, γεγονός που, σε συνδυασμό με την εξαθλίωση των υπόλοιπων ανθρώπων, επέφερε, μέσω αλληπάλληλων κοινωνικών συγκρούσεων, μια ολοκληρωτική φθορά στο σύστημα των κρατών-πόλεων και ένα ακόμα ανακάτεμα ανάμεσα στους πληθυσμούς, δεδομένου πως, σε πολλές περιπτώσεις, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της κυριαρχίας, συγκροτούνταν μισθοφορικοί στρατοί δεκάδων χιλιάδων ή απελευθερώνονταν δούλοι, οι οποίοι στη συνέχεια δεν επανέρχονταν στην προγενέστερη τους κατάσταση.

Όλα αυτά επιδρούσαν και επηρεάζονταν σε μέγιστο βαθμό από τον αναπτυσσόμενο κοινωνικό ανταγωνισμό του οποίου η ένταση πολλές φορές εκδήλωνε ξεκάθαρα το ασύγαστο μίσος μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων. Σ' αυτό το θέμα αναφέρεται ο Πλάτωνας μ' ένα διάλογό του στην *Πολιτεία*. «ΣΩΚΡΑΤΗΣ: Το ότι αναγκαστικά μια τέτοια πόλη δεν έχει ενότητα και ομοιογένεια, γιατί είναι δύο πόλεις μαζί: τη μια την αποτελούν οι φτωχοί και την άλλη οι πλούσιοι. Και επειδή οι δύο αυτές τάξεις ζουν στον ίδιο τόπο αποβλέπουν μοιραία στην αλληλοεξόντωσή τους. ΑΔΕΙΜΑΝΤΑΣ: Πραγματικά δεν είναι πιο ασήμαντο.

11. Δαούλα, *Γενική Ιστορία του Σοσιαλισμού...*, τ. α', σ. 324.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ: Μήπως αλήθεια είναι λιγότερο σοβαρό και τούτο, το να μη μπορούν, ίσως, να κάνουν πόλεμο; Γιατί αν το επιχειρήσουν, θ' αναγκαστούν, χρησιμοποιώντας το λαό, να τον εξοπλίσουν, κι έτσι θα φοβούνται πότε αυτοί παρά τους εχθρούς...»⁽¹²⁾

Το ίδιο χαρακτηριστικά, ο Αριστοτέλης αναφέρει πως η Αθήνα είχε ουσιαστικά χωριστεί σε δύο ανειρήνευτα κομμάτια, τους πλούσιους και τους φτωχούς. Τα μέλη ορισμένων λεσχών που συγκροτούσαν οι πλούσιοι έδιναν τον επίσημο όρκο: «Θα είμαι αντίπαλος του λαού και στο Συμβούλιο θα του κάνω όσο κακό μπορώ»,⁽¹³⁾ ο δε Ισοκράτης γράφει περί το 366 π.Χ.: «Οι πλούσιοι έγιναν τόσον αντικοινωνικοί, ώστε όσοι έχουν περιουσία θα προτιμούσαν να ρίξουν τα υπάρχοντά τους στη θάλασσα, παρά να δώσουν βοήθεια στους πτωχούς, ενώ οι πτωχοί θα προτιμούσαν να αρπάξουν τα υπάρχοντα των πλουσίων παρά να βρουν ένα θησαυρό».⁽¹⁴⁾ Επιδίωξη των φτωχών ήταν να απαλλοτριώσουν με νομοθεσίες ή επαναστάσεις τους πλούσιους.

Πιο συγκεκριμένα, «κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι εν Αθήναις στερούμενοι ιδιοκτησίας προβαίνουν εις διά καταλήψεως απόκτηση ιδιοκτησίας. Προσέτι η πολιτεία παραχωρεί γαίας εις τη μεταξύ Μακρών Τειχών και Πειραιώς περιοχή. Κυρίως, όμως, ταύτην κατέλαβον με την βίαν οι πλημυρίσαντες τας Αθήνας πρόσφυγες».⁽¹⁵⁾

Αναφορές σ' αυτά τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού ανταγωνισμού, που είναι συνεχή σ' όλη την περίοδο της λεγόμενης κλασικής αρχαιότητας, βρίσκουμε διάσπαρτες σ' έργα συγγραφέων της εποχής.

Έτσι γνωρίζουμε ότι τον 6ο π.Χ. αιώνα στη Χίο θα ξεσπάσει εξέγερση με ηγέτη τον Δρίμαχο, ο οποίος, αφού ενίκησε όλα τα στρατεύματα που στάλθηκαν εναντίον του, λημέριασε σ' ένα ορεινό οχυρό. Για πολλούς αιώνες λατρευόταν σαν θεός προστάτης των δούλων.

Ο Πλούταρχος μας πληροφορεί ότι στη Μίλητο η αντιμαχία ανάμεσα στις παρατάξεις της «πλουτίδος», που εξέφραζε τους αριστοκράτες, και της «χειρομάχας», που συσπειρώνε τους εργαζόμενους, ήταν ακατάπαυστη.

12. Δημήτρη Δάουλα, *Γενική Ιστορία του Σοσιαλισμού...*, τ. α', σ. 87.

13. Αριστοτέλη, *Πολιτικά*, στίχ. 1310.

14. Ισοκράτη, *Αρχίδαμος*, στίχ. 67.

15. Λ.Θ. Χουμανίδη, *Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου*, τ. α', σ. 199.

Ο Ηρόδοτος, αναφερόμενος στην καταστολή της εξέγερσης των φτωχών της Αίγινας ενάντια στους «παχείς» πλουσίους, με ηγέτη τον Νικοδόμο, γράφει: «Αιγινητέων δε οι παχείες επανηστάντος σφι του δήμου άμα Νικοδόμου επεκρατήσαν και επείτε σφέας χειρωσάμενοι εξήγον απολλέοντες».⁽¹⁶⁾

Ο Πολύαινος (συγγραφέας του 2ου π.Χ. αιώνα), σημειώνει εξεγέρσεις δούλων στο Σελινούντα της Σικελίας (488-486 π.Χ.) και στις Συρακούσες, (414 π.Χ.), με επικεφαλής το Σωσίστρατο.

Ο Θουκυδίδης, αφού μας πληροφορεί ότι οι Σπαρτιάτες «ένιωθαν συνεχώς φόβο μπροστά στην επαναστατικότητα και το μεγάλο αριθμό των ειλωτών κι όλο το διάστημα προετοιμάζονταν για να μπορέσουν να πνίξουν οποιαδήποτε στιγμή τις συχνές εξεγέρσεις των ειλωτών»,⁽¹⁷⁾ αναφέρει πως στη σημαντικότερη απ' αυτές (464 π.Χ.) οι άσπονδοι εχθροί τους, οι Αθηναίοι, θα στείλουν ένα στρατιωτικό τμήμα με επικεφαλής τον Κίμωνα, για να βοηθήσουν στην καταστολή της. Καταγράφει δε ακόμη και έναν όρο της κατοπινής «Νικείου ειρήνης» (421 π.Χ.), σύμφωνα με τον οποίο «ήν δε η δουλεία επανιστήται, επικουρείν Αθηναίους Λακεδαιμονίους παντί σθένει κατά το δυνατόν».

Ο ίδιος ιστορικός μαρτυρά αλληλόκληρες και μαζικές δραπετεύσεις δούλων κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου και μια αιματηρή εξέγερση το 412 στη Σάμο «υπό του δήμου τοις δυνατοίς μετά Αθηναίων οι έτυχον εν τρισί ναυσί παρόντες»,⁽¹⁸⁾ κατά τη διάρκεια της οποίας 200 αριστοκράτες εξοντώθηκαν και 300 εξορίστηκαν από το νησί.

Είναι αναμφισβήτητο, λοιπόν, πως ακόμα και σε περιόδους σχετικής σταθερότητας στο συγκεκριμένο βραχίονα της Βαλκανικής — αλλά και στην ευρύτερη περιοχή — οι κοινωνικές συγκρούσεις και το ανακάτεμα ανάμεσα στις διάφορες ομάδες ανθρώπων εξακολούθησε να υφίσταται, μέσα σε διαφορετικές, φυσικά, συνθήκες από αυτές που υπήρχαν προηγουμένα.

16. Λεωνίδα Μανωλόπουλου, *Στάσις-Επανάστασις-Νεωτερισμός-Κίνησις*, σ. 123.

17. Δ.Χ. Δαούλα, *Γενική ιστορία του Σοσιαλισμού...*, τ. α', σ. 60.

18. Λ. Μανωλόπουλου, *Στάσις-Επανάστασις-Νεωτερισμός-Κίνησις*, σσ. 128, 124.

γ) Η Μακεδονική Αυτοκρατορία

Αποτέλεσμα της φθοράς των κρατών-πόλεων και της επεκτατικής και κυριαρχικής δραστηριότητάς τους, υπήρξε η ανάπτυξη των συμμαχιών υπό την ηγεμονία μιας από τις κατά περίπτωση, ισχυρότερές τους. Η συγκρότηση αυτοκρατοριών αποτέλεσε το απώτερο σημείο της χαρακτηρισμένης σαν κλασσικής αρχαιότητας.

Η ουσιαστική κατάλυσή της επέρχεται μετά τη συγκρότηση της Μακεδονικής Αυτοκρατορίας κατά τη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ., όπου νικούνται οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους Θηβαίοι. Η ταφόπετρα μπαίνει μετά το θάνατο του Αλέξανδρου, όταν ο Αντίπατρος συντρίβει τις ενωμένες δυνάμεις των Αθηναίων και των συμμάχων τους στην Κρανώνα το 323 π.Χ.

Θα πρέπει όμως να υπενθυμίσουμε πως, μολονότι οι Μακεδόνες είναι οι μεταφορείς του πολιτισμού της κλασσικής αρχαιότητας (ο οποίος επιβλήθηκε με τη βία και την καταστροφή — όπως και κάθε πολιτισμός, άλλωστε), δεν συγκαταλέγονται σ' αυτούς που συνέβαλαν στη σύστασή του. Ενώ οι Θράκες, οι Παίονες και οι Ιλλυριοί δεν συγκαταλέγονταν σ' ό,τι χαρακτηρίζονταν με το γενικό όνομα Έλληνες, οι Μακεδόνες και οι Δωριείς της Πελοποννήσου χαρακτηρίζονται, από τον Ηρόδοτο τον ίδιο, ως «μακεδονικό έθνος».

Πολύ αργότερα ο Στράβων στα *Γεωγραφικά* του γράφει: «έστι μιν ον και η Μακεδονία Ελλάς». Αλλά, στη διάρκεια του άγριου συμποσίου όπου ο Αλέξανδρος κατέσφαξε τον Κλείτο, απευθυνόμενος σε δύο Έλληνες που καθόντουσαν μαζί του είχε πει: «Δεν αισθάνεσθε σαν ημίθεοι μεταξύ βαρβάρων, όταν κάθεστε μαζί με αυτούς τους Μακεδόνες;»⁽¹⁹⁾

Είναι χαρακτηριστικό, ακόμη, πως αυτό που συνοδεύει και έπεται των μακεδονικών κατακτήσεων είναι οι λεγόμενοι ελληνιστικοί χρόνοι.

Αξιοσημείωτο, της συγκρότησης της Μακεδονικής Αυτοκρατορίας, είναι πως συνέβαλε σ' ένα ακόμα ανακάτεμα των διάφορων ανθρώπων ομάδων σε μια εκτεταμένη εδαφική έκταση.

Απ' όλα αυτά, ιδιαίτερη σημασία έχει το ότι κατά την περίοδο της εισβολής των διάφορων ανθρώπων ομάδων στο βραχίονα αυτό της Βαλκανικής ένα τμήμα των Δωριέων υπέταξε όσους βρίσκονταν στο α-

19. J.P. Mahaffy, *Greek life and thought*, Londres 1887, 18.

νώτατο άκρο του εν λόγω βραχίονα, εγκαθιδρύοντας την κυριαρχία του και παραμένοντας αποκομμένο από τις υπόλοιπες ομάδες που αναπτύχθηκαν στον «ελλαδικό χώρο» για αρκετούς αιώνες.

Η γλώσσα που μιλούσαν οι κατακτητές ήταν μια μορφή της δωρικής διαλέκτου που είχε κοινά στοιχεία με τη γλώσσα των Δωριέων της Πελοποννήσου.

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να ειπωθεί πως η γλώσσα των ανθρώπων που διέμεναν στον «ελλαδικό χώρο» ανήκει στη χαρακτηριζόμενη σαν Ινδοευρωπαϊκή ομάδα (όπως τα Σανσκριτικά, τα Σλαβονικά και τα Λατινικά, τα Γερμανικά και τα Αγγλικά). Διατηρήθηκαν τέσσερις βασικές διάλεκτοι: η Αιολική, η Δωρική, η Ιωνική και η Αττική, οι οποίες, όπως φαίνεται, ήταν κατανοητές στις διάφορες ομάδες ανθρώπων, αφού πλήθος λέξεων είχαν κοινή ρίζα. Κατά τον 5ο και 4ο π.Χ. αιώνα, η Αττική διάλεκτος αποτελούσε τη γλώσσα επικοινωνίας μεταξύ των ομάδων που ασκούσαν την κυριαρχία ή ανήκαν στις «μορφωμένες τάξεις».

Όπως ειπώθηκε, η συγκρότηση της Μακεδονικής Αυτοκρατορίας επέφερε μια περαιτέρω σύμμιξη ανάμεσα στις διάφορες ανθρώπινες ομάδες, γεγονός που συνεχίστηκε όχι μόνο μετά τη διαίρεσή της, αλλά και σ' όλες τις κατοπινές εκατονταετίες από την κατάκτηση της περιοχής από τους Ρωμαίους, τη «βυζαντινή περίοδο» και τις αρχές της κατάρτησης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Φυσικά και δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε πως η συγκρότηση της Μακεδονικής Αυτοκρατορίας ανέστειλε τον κοινωνικό ανταγωνισμό και τη δράση των καταδυναστευόμενων για ελευθερία.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου είναι που εκδηλώθηκαν σημαντικές κοινωνικές επαναστάσεις κι εξεγέρσεις, αλλά και πολλές αντιδράσεις στους πραγματοποιούμενους εποικισμούς, οι οποίοι σαφώς δεν γίνονταν πάντα με την ελεύθερη θέληση των εποίκων. «*Παρ' όλην όμως την αύξουσιν αυτήν αποίκισιν, λόγω των σκληρών συνθηκών, έχομεν και βιαίας εκδηλώσεις αιτήσεως επαναπατρισμού... Ο Διόδωρος ομιλεί περί θανατώσεως 23.000 Ελλήνων, οι οποίοι επαναστάτησαν — μετά τον θάνατον του Μ. Αλεξάνδρου — και ζητούσαν τον επαναπατρισμό τους. Ο αριθμός, όμως, αυτός — κατά τον Rostortreff — είναι υπερβολικός και δεν ξεπερνά τις 3.000*».⁽²⁰⁾

Είναι, επίσης, γνωστό πως υπήρχε από τον 4ο αιώνα π.Χ. μυστική

20. Α.Θ. Χουμανίδη, *Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου*, τ. α', σ. 115.

οργάνωση δούλων στον κάμπο της Λάρισας, με επιδίωξη την ανατροπή του καθεστώτος της τυραννίας.⁽²¹⁾

Εξάλλου, «*εις Χίον, Δήλον, Σικελίαν έχομεν σοβαράς κοινωνικάς επαναστάσεις, εις Λαύριον δε και Πέργαμον είναι αύται αιματηρόταται, ιδίως περί το 200 π.Χ. εις Κυκλάδας, ενώ κατά την αυτήν εποχήν σημειούνται σοβαρόταται εξεγέρσεις υπό τινος Σκόπα προς κατάργησιν των χρεών*».⁽²²⁾

Κι ακόμη, σύμφωνα με τον Πολύβιο, στη Σπάρτη (207-192 π.Χ.), αλλά στα πλαίσια του ενδοεξουσιαστικού αγώνα «*ο Νάβης εξόρισε τους πολίτες, λευτέρωσε τους δούλους και τους πάντρεψε με τις γυναίκες και τις κόρες των κυρίων τους*».⁽²³⁾

Σ' αυτό το χρονικό διάστημα έχουμε την ανάπτυξη και αντικρατικών θεωρήσεων από τους πρώτους Στωικούς και τους Σκεπτικιστές, καθώς και απόπειρες υλοποίησής τους, με σημαντικότερη τη μεγάλη επανάσταση των δούλων σε Μ. Ασία και Σάμο απ' τον σκεπτικιστή φιλόσοφο Αριστόνικο. Ο Αριστόνικος ήθελε να δημιουργηθεί μια κοινωνία σύμφωνα με την ουτοπία που είχε γράψει ο Ιάμβουλος (*Κοινωνία του Ήλιου ή Ηλιούπολη*). Σ' αυτή την ουτοπία, η οποία αγαπήθηκε ιδιαίτερα στην εποχή του από τα φτωχά κοινωνικά στρώματα, περιγράφει μια κοινότητα όπου δεν θα υπάρχουν δούλοι κι αφέντες, δεν θα υπάρχει διάκριση πνευματικής και σωματικής εργασίας, ούτε νόμοι και δικαστήρια. Μόνο αλληλεγγύη κι αλληλεγγύη.

Πιστεύοντας βαθιά στην ουτοπία του Ιάμβουλου, ο Αριστόνικος καλούσε ανοιχτά τους δούλους και τους απόκληρους να στραφούν ενάντια στ' αφεντικά και τους πλούσιους, να ιδρύσουν την πολιτεία του Ήλιου, το βασίλειο της χαράς, της λευτεριάς και της ισότητας, όπου δεν θα υπάρχουν δούλοι κι αφεντικά, ούτε πλούσιοι και φτωχοί. Μόνο συντροφικότητα, έλλειψη ατομικής ιδιοκτησίας και κοινοκτημοσύνη. Αηστές, δραπετές, αντάρτες, κατάδικοι, απόκληροι, εξόριστοι, θα αποτελέσουν τον στρατό του Αριστόνικου και θα κυριέψουν τη Θυάτειρα, την Απολλωνίδα, τη Σάμο, την Κολοφώνα, τη Στρατονίκεια.

21. Βλ. Λάζαρου Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία*, σ. 213.

22. Ρ. Cohen, σ. 548, Α.Θ. Χουμανίδη, *Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού βίου*, τ. α', σ. 131.

23. Δ. Δαούλα, *Ιστορία του Σοσιαλισμού...*, τ. α', σ. 166.

Αν και όλοι οι εξουσιαστές συνενώνονται ενάντια στους επαναστάτες, η μία μετά την άλλη οι πολιτείες της Μικράς Ασίας θα περάσουν στα χέρια των εξεγερμένων. Στην Πέργαμο θα θεμελιωθεί – παρότι τις τεράστιες δυσκολίες και τους συνεχείς πολέμους με τον ρωμαϊκό στρατό – η Πολιτεία του Ήλιου, βασισμένη στην ισότητα, την αδελφοσύνη, την κοινοκτημοσύνη, την απουσία δούλων, ατομικής ιδιοκτησίας και εξουσιαστών.

Στην ίδρυση αυτής της πολιτείας θα βοηθήσει και ο στωικός φιλόσοφος Βλόσσιος, που είχε επηρεαστεί από το Ζήνωνα. Η συντριβή της επανάστασης θα έρθει το 128 π.Χ., όταν ο ρωμαϊκός στρατός θα συντρίψει με τη βία και θα κατακρεουργήσει τους εξεγερμένους. Οι φυλακές θα γεμίσουν, το ίδιο και οι τάφοι. Ο Αριστόνικος θα στραγγαλιστεί μέσα στο κελί του και ο Βλόσσιος θα αυτοκτονήσει.⁽²⁴⁾

Έτσι, θα τελειώσει μία από τις πλέον σημαντικές κοινωνικές επαναστάσεις της αρχαιότητας. Μια επανάσταση που έκανε πραγματικότητα την ουτοπία. Αυτή την πραγματικότητα που οι τύραννοι διέλυαν με την ωμή βία.

δ) Από τη «βυζαντινή περίοδο» μέχρι την οθωμανική κατάκτηση

Στο διάστημα αυτό αναπτύσσεται με ιδιαίτερα έντονο τρόπο μια συνεχής ροή ανθρώπινων ομάδων στο άκρο αυτό της Βαλκανικής, που αν επιχειρούσαμε να αναπτύξουμε με λεπτομέρειες θα χρειαζόμασταν ιδιαίτερα πολύ χώρο.

Ούτως ή άλλως, όμως, κρίνεται απαραίτητη μια συνοπτική παρουσίαση αυτής της ροής, που στο σύνολό της χαρακτηρίζεται από κατακτήσεις και εισβολές διάφορων ομάδων καθώς και αποικισμών. Σ' αυτή την περίοδο λαμβάνεται σαν σημείο αφετηρίας η ρωμαϊκή κατάκτηση, το 146 π.Χ., οπότε ο «ελλαδικός χώρος» αποτέλεσε ρωμαϊκή επαρχία με το όνομα Αχαΐα.

Από κει και πέρα έχουμε τις επιδρομές διάφορων ομάδων που συγκαταλέγονται στο γενικό χαρακτηρισμό «βάρβαροι» στα χρόνια 250-270 μ.Χ. Στη διάρκεια της διακυβέρνησης από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο (491-518) και μετά την αναχώρηση των Οστρογότθων στην Ιτα-

λία, οι Σλάβοι μαζί με τους Βούλγαρους, οι οποίοι πρωτοεμφανίζονται μαζί με την κάθοδο των Οστρογότθων, αρχίζουν τις επιδρομές τους στη Βαλκανική Χερσόνησο. Οι επιδρομές αυτές αποτελούν πρόδρομο των μεγάλων επιδρομών και εισβολών που πραγματοποιήθηκαν τον επόμενο αιώνα, επί Ιουστινιανού.

Πράγματι, μεγάλες ομάδες Σλάβων και Βουλγάρων διέσχιζαν διαρκώς τον Δούναβη, και από τη μια πλευρά έφτασαν στα περικόρη της Κωνσταντινούπολης εισχωρώντας στον Ελλήσποντο, ενώ, από την άλλη, κατέλαβαν τη Θράκη, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, έφτασαν στον Ισθμό της Κορίνθου και από εκεί μέχρι τις ακτές της Αδριατικής.

Ακόμα, το χειμώνα του 558-559 οι Γερμανοί Γεπίδες και Κουτρίγουροι, εισβάλλουν στη Βαλκανική. Οι Κουτρίγουροι με τον Ζαβεργάν μπήκαν στη Θράκη, τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, τις οποίες και λεηλάτησαν.

Στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αιώνα οι Αβαροσλαβικές επιδρομές εντείνονται και επεκτείνονται σ' όλη τη Βαλκανική. Αυτή τη φορά, όμως, δεν πρόκειται απλά για επιδρομές των Σλάβων αλλά για μια συνεχή και ευρεία εγκατάστασή τους στην περιοχή, και μάλιστα σε τεράστια έκταση.

Έτσι, τον 7ο αιώνα όλη η χερσόνησος, συμπεριλαμβανομένης και της Πελοποννήσου, έχει αποικηθεί από τους Σλάβους, ενώ οι Άραβες καταλαμβάνουν τη Ρόδο, και φτάνουν μέχρι την Κρήτη και τη Σικελία. Πολλοί άνθρωποι από την Αίγυπτο και τη Β. Αφρική, προκειμένου να αποφύγουν την υποταγή στους Άραβες, βρίσκουν καταφύγιο στη Ν. Ιταλία.

Η κατοχή της Βαλκανικής Χερσονήσου από τους Σλάβους συνεχίζεται κατά τον 8ο αιώνα, όπου αναφέρεται, εκτός των άλλων, η καταλυτική τους παρουσία στη Μονεμβασία, το Δυρράχιο και την Αθήνα. Ταυτόχρονα έχουμε τη δραστήρια παρουσία των Βουλγάρων, οι οποίοι αφ' ενός δέχονται τις επιδράσεις των σλαβικών στοιχείων της περιοχής και αφ' ετέρου αναπτύσσουν επιθετικές δραστηριότητες ενάντια στην αυτοκρατορία, ιδιαίτερα προς τα τέλη αυτού του αιώνα.

Στις αρχές του 9ου αιώνα ο αυτοκράτορας Νικηφόρος, προκειμένου να αντιμετωπίσει τον Κρούμο και να τον εμποδίσει να πάρει με το μέρος του τους Σλάβους της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, μεταφέρει πολλούς αποίκους από άλλα μέρη της αυτοκρατορίας σ' αυτές τις δύο επαρχίες.

24. Βλ. Παναγή Λεκατσά, *Η Πολιτεία του Ήλιου - Η Κοινοκτημονική Επανάσταση των Δούλων και Προλετάριων της Μικρασίας 133-128 π.Χ.*

Περί τὰ μέσα του 12ου αιώνα (1147 μ.Χ.), οι Νορμανδοί με τη βοήθεια των «γυμνών» (φτωχών) — οι οποίοι, έχοντας απελπιστεί απ' τη βαριά φορολογία των βυζαντινών, τους άνοιξαν τις πύλες του κάστρου — καταλαμβάνουν την Κέρκυρα και λεηλατούν αρκετά νησιά. Στη συνέχεια αποβιβάζονται στον ηπειρωτικό «ελλαδικό χώρο», καταλαμβάνουν τη Θήβα και την Κόρινθο και αποστέλλουν ένα μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων ανδρών και γυναικών στο Παλέρμιο. Ακόμη, καταλαμβάνουν και λεηλατούν την Αθήνα.

Εν συνεχεία, προς τα τέλη του ίδιου αιώνα (Αύγουστος του 1186 μ.Χ.), οι Νορμανδοί και πάλι, καταλαμβάνουν το Δυρράχιο και κατευθύνονται στη Θεσσαλονίκη, την εκπορθούν και επιδίδονται σε λεηλασίες και σφαγές, μ' αφορμή τις σφαγές των Λατίνων στην Κωνσταντινούπολη το 1182.

Εξ αιτίας αυτού του γεγονότος και της κοινωνικής αναταραχής που συνεχίστηκε μέχρι το 1185, ο Νικήτας Χωνιάτης, δίνοντας μια εικόνα της Κωνσταντινούπολης και των κατοίκων της, θα γράψει: «Σε κάθε άλλη πόλη, τα λαϊκά πλήθη είναι άμυνα και ακατάβλητα, ο λαός όμως των πεζοδρομίων της βασιλεύουσας ξεχωρίζει ιδιαίτερα για την αχαλίνωτη και αυταρχική φύση του, γιατί αποτελείται από λαούς διαφόρων φυλών. Δίκαια κατακρίνεται για την αστάθεια του χαρακτήρα, την αδυναμία και το ευμετάβλητό του. Η έλλειψη σεβασμού προς τις αρχές φαίνεται να είναι έμφυτη ιδιότητά του. Αυτόν που σήμερα εκλέγουν γρήγορα θα τον τιμωρήσουν έπειτα σαν κακοποιό».⁽²⁵⁾

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει για την έντονη παρουσία στον «ελλαδικό χώρο» των Βλάχων, για τους οποίους η πρώτη αναφορά γίνεται στο χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτση, σχετικά με κάποιο επεισόδιο που συνέβη στους αδελφούς του τσάρου Σαμουήλ το 976 μ.Χ.: «Τούτων δε των τεσσάρων αδερφών Δαβίδ μεν ευθύς απεβίω αναιρεθείς μέσον Καστορίας και Πρέσπας κατά τας λεγομένας Καλὰς Δρυς περί τινων Βλάχων οδιτών». Ο Κεκαυμένος (συγγραφέας του 12ου αιώνα), αφού χαρακτηρίσει τους Βλάχους σαν «γένος απίστων τε παντελώς και διεστραμμένων, μήτε εις θεόν έχον πίστιν ορθήν μήτε εις βασιλέα, μήτε εις συγγενή ή εις φίλον, αλλά αγωνιζόμενον πάντας καταπραγματεύεσθαι», συνεχίζει δίνοντας ένα σύντομο ιστορικό της καθόδου τους: «Πολεμηθέντες», γράφει, «παρά του βασιλέως Τραϊά-

25. Δ. Δαούλα, *Ιστορία του Σοσιαλισμού*, τ. β', σ. 251.

νού και παντελώς εκτριβέντες εάλωσαν και του βασιλέως αυτών του λεγομένου Δεκαβάλου αποσφαγέντος και την κεφαλήν επί δόρατος αναρτηθέντος εν μέσω τη πόλει Ρωμαίων. Ούτοι γαρ εισίν οι λεγόμενοι Δάκαι και Βέσοι· ώκουν δε πρότερον πλησίον του Δουναβίου ποταμού και του Σάου, ον νυν ποταμόν Σάβαν καλούμεν, ένθα Σέρβοι αρτίως οικουσιν, εν οχυροίς και δύσβατοις τόποις. Τούτοις θαρρούντες υπεκρίνοντο αγάπην και δούλωσιν προς τους αρχαιότερους των Ρωμαίων βασιλείς και εξερχόμενοι των οχυρωμάτων ελείζοντο τας χώρας των Ρωμαίων. Όθεν αγανακτήσαντες κατ' αυτών, ως είρηται, διέφθειραν αυτούς, οι και εξελθόντες των εκείσε διεσπάρησαν εν πάση τη Ηπειρώ και Μακεδονία, οι δε πλείονες αυτών ώκησαν την Ελλάδα».

Ένα δείκτη της σημαντικής παρουσίας των Βλάχων — που κατά τον Χαλκοκονδυλή (15ος αιώνας), «χρώνται φωνή παραπλησία των Ιταλών, διεφθαρούμενη δε ες τοσούτον και διενεγκούση, ώστε χαλεπώς επαίειν τους Ιταλούς» — στον «ελλαδικό χώρο» υποδηλώνει η μετονομασία της Θεσσαλίας, που σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη κατά τον 12ο αιώνα, «νυν μεγάλη Βλαχία κεκλησκαται». Κάτι που επιβεβαιώνει και ο Εβραίος περιηγητής Βενιαμίν εκ Τουδέλας, γράφοντας το 1159 από το Ζητούνι (Λαμία): «Εδώ βρίσκονται τα σύνορα της Βλαχίας που οι κάτοικοί της ονομάζονται Βλάχοι... Δεν είναι χριστιανοί, ούτε Εβραίοι... Όταν συναντήσουν Ισραηλίτη τον ληστεύουν αλλά δεν τον σκοτώνουν όπως κάνουν με τους Έλληνες. Αυτή η φυλή δεν υπακούει σε κανένα νόμο».⁽²⁶⁾

Στίς απαρχές του 13ου αιώνα οι σταυροφόροι καταλαμβάνουν την Κωνσταντινούπολη και ιδρύουν τη Λατινική Αυτοκρατορία κατακτώντας όλο τον «ελλαδικό χώρο» — στον οποίο ήδη από πριν είχαν επεκταθεί —, συμπεριλαμβανομένης και της Πελοποννήσου.

Στη διάρκεια του 14ου αιώνα πραγματοποιούνται μια σειρά από νέες ανακατατάξεις κι επιδρομές, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει αυτή που έρχεται σαν συνέπεια της σφαγής του αρχηγού των Καταλανών Ρογήρου από το συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ', ο οποίος κυβερνούσε μαζί με τον Ανδρόνικο. Η σφαγή αυτή έγινε στην Αδριανούπολη κι επεκτάθηκε στους Ισπανούς που παρέμεναν στη Κωνσταντινούπολη.

Μετά απ' αυτό, οι Καταλανοί, που είχαν συγκεντρωθεί στην Καλ-

26. Βλέπε: Δ. Λιθοξόου, *Μειονοτικά Ζητήματα και Εθνική Συνείδηση στην Ελλάδα*, σσ. 74-77.

λίπολη, έλυσαν τις συμφωνίες συμμαχίας που είχαν με την Αυτοκρατορία και κατευθύνθηκαν δυτικά καταστρέφοντας, καίγοντας κι εξαφανίζοντας τα πάντα στις περιοχές από τις οποίες περνούσαν. Η Θράκη, η Μακεδονία αλλά και το Άγιον Όρος λεηλατήθηκαν άγρια.

Αφού παρέμειναν για λίγο καιρό στη Θεσσαλία, βάδισαν προς τα νότια, διέσχισαν τα στενά των Θερμοπυλών κι έφτασαν στην περιοχή του Δουκάτου των Αθηνών και των Θηβών που είχε ιδρυθεί κατά τη διάρκεια της τέταρτης Σταυροφορίας και βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Γάλλων. Την άνοιξη του 1311 στη μάχη της Βοιωτίας οι Καταλανοί νίκησαν τους Γάλλους και έφτιαξαν το Αθηναϊκό Δουκάτο των Καταλανών. Η παρουσία τους συνεχίστηκε για 80 ολόκληρα χρόνια.

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία και των Ρομ (Τσιγγάνων-Γύφτων-Κατσιβελων) στον «ελλαδικό χώρο» στη διάρκεια αυτού του αιώνα. Θεωρείται πως η παρουσία τους ήταν αποτέλεσμα μιας ευρύτερης εξόδου τους από την Ινδία γύρω στο 900 μ.Χ.: «Σαν μέλη της φυλής των Χαμ, παρουσιάζονται στην Κρήτη σύμφωνα με περιγραφή Φραγκισκανού μοναχού προσκυνητή του 1322... με το όνομα "Romniti" και εγκαταστημένοι εκτός των τειχών της Μεθώνης αναφέρονται από περιηγητή του 1384. Την ίδια εποχή βρίσκονται στην περιοχή του Ναυπλίου. Οι Βενετσάνοι τους έχουν παραχωρήσει προνόμια. Έχουν δικό τους αρχηγό, τον Johannes Ginganus, κάτοχο του τίτλου *Dnugarius Acinganorum*... *Feudum Acinganorum* υπάρχει στην Κέρκυρα από το 1381 τουλάχιστον... Τσιγγάνοι σιδεράδες δουλεύουν στη Ζάκυνθο το 1519, με τον ίδιο τρόπο όπως και στη Μεθώνη. Οι *Cinguanes* της Κύπρου, οι πρόγονοι των νεότερων Κιλίντζιων, διακρίνονται το 1580 για τη χειρομαντία και τη νεκρομαντία τους».⁽²⁷⁾

Στο ίδιο διάστημα περίπου (τέταρτη δεκαετία του αιώνα), οι Σέρβοι υπό τον Στέφανο Δουσάν προσάρτησαν τη Βόρεια Μακεδονία και κατέλαβαν το μεγαλύτερο μέρος της Αλβανίας.

Την εποχή αυτή αρχίζει μια έντονη μετακίνηση των Αλβανών προς τα νότια η οποία αρχικά γίνεται στη Θεσσαλία και στη συνέχεια, προς τα τέλη του 14ου και τον 15ο αιώνα, σ' όλη την κεντρική περιοχή του «ελλαδικού χώρου», την Πελοπόννησο και σε πολλά νησιά του Αιγαίου Πελάγους.

Παράλληλα, καταφθάνουν και εγκαθίστανται σε διάφορα μέρη του

«ελλαδικού χώρου», και κυρίως στη Θεσσαλονίκη, ομάδες Εβραίων, διωγμένων απ' τις χριστιανικές χώρες της Ευρώπης. Απ' την Ιταλία και τη Γαλλία το 1394 και τις γερμανικές χώρες στα 1387, 1420 και 1470. Σ' αυτούς θα προστεθεί αργότερα (1492) ένα μεγάλο μέρος απ' τους 40.000 Ισπανοεβραίους (Σεφαρδίμ) που θα καταφύγουν σε εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά την εκδίωξή τους, βάσει του «διατάγματος της Αλάμπρα» (31.3.1492), απ' τη χώρα του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας.

Είναι αξιοσημείωτο πως οι άνθρωποι που ήταν εγκαταστημένοι στον «ελλαδικό χώρο» δεν υπέφεραν μόνο από τις επιδρομές των διάφορων ομάδων, όσο από τη στυγνή κυριαρχία των βυζαντινών, (αυτοκράτορες-κλήρος-γαιοκτήμονες) και των οργάνων της αυτοκρατορίας. Το γεγονός πως «μια εισβολή ξένων φαινόταν στους φορολογούμενους λιγότερο τρομερή από την άφιξη των υπαλλήλων του ταμείου του Κράτους»⁽²⁸⁾ είναι χαρακτηριστικό. Οι επαναστάσεις και οι εξεγέρσεις καθ' όλο το διάστημα της βυζαντινής κυριαρχίας δεν ήταν λίγες, παρ' ότι αναφέρονται μεμονωμένα κι αποσπασματικά από τους διάφορους χρονικογράφους και συγγραφείς. Ενδεικτικά μνημονεύουμε κάποιες απ' τις πιο σημαντικές.

Το 821 στη Μ. Ασία σύμφωνα με το χρονικογράφο Θεοφάνη «εξεγέρθησαν οι δούλοι ενάντια στους κυρίους τους, οι στρατιώτες ενάντια στους αξιωματικούς τους, τα στρατιωτικά τμήματα ενάντια στους αρχηγούς τους».⁽²⁹⁾ Με επικεφαλής το Θωμά το Σλάβο (ο οποίος θα αποκτήσει μεγάλη επιρροή διατάζοντας τη σύλληψη των φοροεισπρακτόρων και την κατάργηση των φόρων), οι επαναστάτες, μαζί με χιλιάδες αγρότες απ' τη Μακεδονία και τη Θράκη (όπου είχε επεκταθεί η εξέγερση), θα συγκροτήσουν ένα στράτευμα το οποίο θα πολιορκήσει για ένα χρόνο (822) την Κωνσταντινούπολη. Η απόπειρα, ωστόσο, του Θωμά (που φυσικά απέβλεπε στον αυτοκρατορικό θρόνο) δεν θα καρποφορήσει. Θα ηττηθεί τελικά το 823 απ' τα βυζαντινά στρατεύματα, και αφού συλληφθεί και βασανιστεί, θα θανατωθεί.

Στο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα θα εξεγερθούν οι Σλάβοι του Μωρηά (Μιλίγκοι και Εζερίτες) και θα καταφέρουν να αποκτήσουν την αυτονομία τους έναντι ενός μικρού φόρου υποτέλειας στους βυζαντι-

27. Ο.π., σσ. 87-88.

28. Joannis Lydi, «De Magistratibus», 111,70.

29. Δ. Δαούλα, Γενική Ιστορία του Σοσιαλισμού..., τ. β', σ. 335.

νούς. Επί Κωνσταντίνου Ζ' θα ξεσπάσει μεγάλη και μακρόχρονη εξέγερση των «πενήτων» (φτωχών) στο θέμα του Οψικίου με ηγέτη κάποιον Βασίλειο απ' τη Μακεδονία, η οποία τελικά θα κατασταλεί με μεγάλη αργιότητα, ενώ ο επικεφαλής της, αφού συλληφθεί και βασανιστεί, θα οδηγηθεί στην πυρά.

Τον 10ο αιώνα έχουμε συχνές εξεγέρσεις των Βουλγάρων «παροίκων» και των αιρετικών Βογομίλων. Οι Βογόμιλοι εναντιώθηκαν στο Βυζάντιο, στους σλάβους κατακτητές και στους ορθόδοξους άρχοντες της Σερβίας. Λόγω των διώξεων που υπέστησαν αναγκάστηκαν να ενωθούν σε κοινωνικοπολιτικό σώμα και να εξελιχθούν σε πραγματικές επαναστατημένες κοινότητες, που συγκέντρωναν χιλιάδες αγρότες και τεχνίτες. Μισούσαν το Σταυρό, αέριζαν την Παρθένο και την Παλαιά Διαθήκη. Αρνιόντουσαν το γάμο, τα πλούτη, την εργασία και τις διακρίσεις. Υποστήριζαν την εξέγερση, την άρνηση του συμβιβασμού και της υποταγής, μέχρι θανάτου.⁽³⁰⁾

Το 1042 κοινωνικής αιτιολογίας ταραχές θα ξεσπάσουν μέσα στην Κωνσταντινούπολη. «Κατά τη στάση αυτή, το επαναστατημένο πλήθος κατάφερε να παραβιάσει τις πόρτες του ιερού παλατιού, σπάζοντας την αντίσταση της φρουράς ύστερ' από λυσσασμένο αγώνα που κόστισε τη ζωή σε χιλιάδες ανθρώπους. Οι στασιαστές μπήκαν στα διαμερίσματα που βρισκόταν οι θησαυροί και οι φορολογικοί κατάλογοι. Τους θησαυρούς τους λεηλάτησαν, τους καταλόγους τους ξεσίσανε. Αλλά η φτωχολογιά δεν έπαιξε ανεξάρτητο ρόλο στην περίπτωση τούτη. Αυτοί που κέρδισαν από την εξέγερση τούτη, ήταν οι οπαδοί της Μακεδονικής δυναστείας».⁽³¹⁾

Στα 1086 θα ξεσηκωθούν στη βόρεια Βαλκανική αγρότες αιρετικοί (Βογομίλοι και Παυλικιανοί), παράλληλα με τους καταπιεσμένους της Κρήτης και της Κύπρου.

Το 1341 στη Θράκη, με κέντρο την Αδριανούπολη, έχουμε εξέγερση αγροτών και βιοτεχνών με επικεφαλής τον αγρότη Βρανό, η οποία θα κατασταλεί από τούρκους μισθοφόρους που κάλεσαν οι Παλαιολόγοι. Ανάλογη θα είναι και η τύχη του κινήματος των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342-1349) και της εξέγερσης, ενάντια στους Παλαιολόγους, Αρβανιτών, Σλάβων και Τσακωνών αγροτών στο Μωρηά (Αρκαδία), το 1387.

30. Βλ. Ζακ Λακαριέρ, *Οι Γνωστοί*, σσ. 83-86.

31. Λεφτσένκο, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, σ. 246.

Από αυτή τη σύντομη αναδρομή γίνεται αντιληπτό πώς μέσα σ' αυτές τις συνθήκες των συνεχών επιδρομών και των αποικισμών, των κοινωνικών συγκρούσεων και των επαναστάσεων, οι συμμιξεις ανάμεσα στις διάφορες ανθρώπινες ομάδες — που βρέθηκαν κατά περιόδους, πριν από την οθωμανική κάθοδο, στον εξεταζόμενο χώρο της Βαλκανικής Χερσονήσου — υπήρξαν έντονο και καθοριστικό γεγονός, για τη διαμόρφωσή τους μέχρι την εποχή της επανάστασης του 1821.

Όπως προαναφέραμε, δεν βρίσκεται στις προθέσεις μας να αποδώσουμε κάποια κληρονομικά δικαιώματα στις ανθρώπινες ομάδες που μέσα από πολύμορφες συνθήκες διατηρήθηκαν, διαμορφώθηκαν ή εξαναγκάστηκαν να παραμείνουν σαν τέτοιες στη συγκεκριμένη εδαφική έκταση.

Ακόμη περισσότερο, δεν ενδιαφέρει να αποδειχθεί καμιά εθνολογική συγγένεια ή αιματολογική καθαρότητα ή, ακόμα, η φυλετική υπεροχή («ανώτερη φυλή») κάποιων «ελλήνων» που είναι δήθεν ικανοί να αφομοιώνουν τις υπόλοιπες φυλές παραμένοντας οι ίδιοι αναλλοίωτοι. Ούτε, φυσικά, μπορεί να γίνει δεκτή η παραλλαγμένη άποψη-ιδεολογία περί του «υγιούς πυρήνα» που θα πρέπει να κληθεί να αφομοιώσει τις υπόλοιπες φυλές φτιάχνοντας μια καινούργια. Τέτοιες προσπάθειες ταιριάζουν στους ρατσιστές, τους πατριώτες, τους εθνικιστές και τις κάθε λογής αποφύσεις του κρατισμού και της εξουσιαστικής λογικής, οι οποίες βολεύουν στην προσπάθεια κατάδειξης μιας «ευνοούμενης» ή «χαρισματικής» φυλής ή έθνους.

Είναι ξεκάθαρο πως η διαμόρφωση του εγγλωβισμένου σήμερα μέσα στα κρατικά όρια, που έχουν επιβάλει οι κυρίαρχοι, πληθυσμού είναι αποτέλεσμα άλλοτε ελεύθερων επιλογών και άλλοτε εξαναγκαστικών καταστάσεων.

Εξ άλλου, η «διατήρηση της γλώσσας», θα πρέπει να εξετασθεί με πολλές επιφυλάξεις, δεδομένου πως η Αττική διάλεκτος αποτέλεσε επί μακρόν μέσο επικοινωνίας μεταξύ των κυρίαρχων ομάδων και όχι του ευρύτερου πληθυσμού. Η διατήρηση μιας εκδοχής της και η εκείθεν επιβολή της οφείλεται σε εκκλησιαστικούς και γενικότερα εξουσιαστικούς παράγοντες, μη έχοντας άμεση σχέση με τα πλατιά στρώματα του πληθυσμού, που διαμόρφωσαν τους δικούς τους κώδικες επικοινωνίας και συνεννόησης σύμφωνα με τις πραγματικές τους ανάγκες.

Είναι χαρακτηριστική η διαπίστωση του Μιχαήλ Αζομινάτου, Μητροπολίτη της Αθήνας κατά τα τέλη του 12ου αιώνα, την οποία κα-

ταγράφει αναφερόμενος στο «ποιμνίδ» του: «Όταν σου μιλούσα, επ' ευκαιρία της ενθρονίσεώς μου, απλά και φυσικά [εννοεί στην απλή ελληνική γλώσσα] εφαινότο σαν να είχα μιλήσει για κάτι το ακατανόητο ή σε μια ξένη γλώσσα των Περσών ή των Σκυθών».⁽³²⁾

Πάντως, ακόμα και σήμερα μπορούμε να δούμε την έντονη γλωσσική διαφοροποίηση, τις διαλέκτους αλλά και το λεκτικό ή φραστικό ανακάτεμα που υπάρχει και εξακολουθεί να διαμορφώνεται στη γλώσσα που μιλούν οι άνθρωποι. Αυτή η πραγματικότητα, που ισχύει κυρίως σε σχέση με ανθρώπους που προέρχονται ή βρίσκονται σε διάφορες περιοχές του «ελλαδικού χώρου», αντικατοπτρίζει συνθήκες όπου αυτά τα στοιχεία υπήρχαν με πολύ πιο έντονο τρόπο και τα οποία θα ανέπτυσαν τη δική τους πορεία αν δεν παρεμβάλλονταν οι διαρκείς, έντονες κι εξαναγκαστικές προσπάθειες εκ μέρους των κυρίαρχων στην κατεύθυνση του ισοπεδωτισμού και της εξαφάνισης αυτών των διαφοροποιήσεων.

Συνολικότερα θα πρέπει να πούμε πως όσο κι αν η κυριαρχία προσπαθεί να δικαιολογήσει και να διατηρήσει την επιβολή της πάνω στους ανθρώπους εφευρίσκοντας εθνολογικές, φυλετικές, αιματολογικές και κάθε λογής «συγγένειες», «διαφορές» και καταβολές, προκειμένου να διατηρήσει τους ανθρώπους υποταγμένους, το καθοριστικό παραμένει η ανθρώπινη φύση, η ανθρωπινότητα ενάντια σε διαιρέσεις και διαχωρισμούς (φυλετισμούς, εθνικισμούς, διεθνισμούς, ευρωπαϊσμούς κ.λπ.).

Αυτή η ανθρωπινότητα — πέρα από τις διαφορετικότητες που φυσιολογικά αναπτύσσονται λόγω των διαφορών συνθηκών τις οποίες βίωσαν και βιώνουν οι διάφορες ανθρώπινες ομάδες — ξεπηδά με μian ακατανίκητη δύναμη αποζητώντας και παλεύοντας για την επανοικειοποίηση της χαμένης ελευθερίας.

Αυτό το γεγονός διατρέχει όλη την πορεία των ανθρώπινων ομάδων και αποτελεί ό,τι το πιο γνήσιο υπάρχει.

32.Α.Α. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, σ. 606.

2. Κοινότητα, κοινοτικός βίος και κοινοτισμός

Έχοντας αναφερθεί στην πορεία των ανθρώπινων ομάδων και στην κινητικότητα που αναπτύχθηκε κυρίως μέσ' απ' αυτές στην ευρύτερη περιοχή, του λεγόμενου «ελλαδικού χώρου», θα πρέπει απαραίτητα να συμπεριλάβουμε, σε γενικές γραμμές, τον πλέον καταλυτικό συντελεστή για την ανάπτυξη της ανθρώπινης δημιουργικότητας, την κοινότητα.

Στον αγώνα που ανέπτυξαν οι διάφορες ανθρώπινες ομάδες για την ύπαρξη και τη διαβίωσή τους, αλλά και για την αντιμετώπιση των διάφορων μορφών κυριαρχίας, ο συντελεστής αυτός υπήρξε πάντοτε παρών με καθοριστικές συνέπειες για την εξέλιξη πλήθους γεγονότων. Δεν θα μπορούσε, λοιπόν, να παραλειφθεί ή να αποσιωπηθεί, δεδομένου πως αποτελεί μια από τις πλέον ουσιαστικές συνθήκες μέσα από τις οποίες λειτουργήσαν με ελευθερία οι διάφορες ανθρώπινες ομάδες.

Αυτό που έχει σημασία για τη διερεύνηση των καταστάσεων που υπήρξαν και διαμορφώθηκαν στον «ελλαδικό χώρο», δεν είναι απλά μια διαπίστωση του κοινωνικού ανταγωνισμού και, συνεπώς, του αγώνα των ανθρώπων για ελευθερία και αποτίναξη των κάθε μορφής επιβαλλόμενων δεσμών, αλλά η κοινωνική δυναμική που υπήρχε και η οποία επιβοηθούνταν καθοριστικά από τις υφιστάμενες και αναπτυσσόμενες μέσα στα διάφορα ανθρώπινα σύνολα λειτουργικές και δημιουργικές σχέσεις.

Φυσικά, το ζήτημα της κοινότητας έχει σχέση τόσο με τις ομάδες που εγκαταστάθηκαν ή μετακινήθηκαν στο διάστημα των τελευταίων τεσσάρων, τουλάχιστον, χιλιάδων χρόνων στον προαναφερόμενο χώρο της Βαλκανικής Χερσονήσου, όσο και με τη συνολική ανθρώπινη παρουσία και δημιουργικότητα στον πλανήτη, γιατί συνιστά έναν από τους τρόπους μέσω των οποίων οι άνθρωποι δημιούργησαν μια κοινωνική πραγματικότητα ξεπερνώντας την κατάσταση της αγέλης.

Η κοινωνία, από την άλλη, είναι το αποτέλεσμα μιας ένωσης μεγάλων αριθμητικά ομάδων, οι οποίες στην πλειονότητά τους έχουν το χαρακτήρα της κοινότητας. Αυτή η συνένωση γίνεται κατά κύριο λόγο στη βάση της ελεύθερης βούλησης και της από κοινού δραστηριοποίησης για συγκεκριμένα πράγματα ή καταστάσεις που ενδιαφέρουν τους ανθρώπους.

Υπάρχει, οπωσδήποτε, σημαντική διαφορά ανάμεσα στην προαναφερόμενη κοινωνία και στα παρεμφερή χαρακτηριστικά που προσ-

δίδονται σ' εκείνο το σύνολο των ανθρώπινων ομάδων που βρίσκονται κάτω από σχέσεις επιβολής, γιατί στη δεύτερη περίπτωση η σύμπτωση θελήσεων και επιθυμιών, για την από κοινού δραστηριοποίηση των ανθρώπων, ανακόπτεται ή διαστρεβλώνεται από την ύπαρξη των συγκροτημένων εξουσιαστικών σχέσεων και των, κάθε είδους, δομών επιβολής.

Από τη στιγμή που μέσα στην κοινότητα μπορούν να αναδειχτούν τα υγιή στοιχεία της κοινωνικότητας (συντροφικότητα, αλληλεγγύη, αλληλοβοήθεια κ.λπ.), είναι απόλυτα φυσιολογικό πως για την ανάπτυξη τους είναι απαραίτητη η ύπαρξη συνθηκών ελευθερίας οι οποίες, αντίστοιχα, καθορίζονται σε σημαντικό βαθμό από την ανάπτυξη του κοινοτικού βίου.

Γι' αυτό και η κοινωνία, από τη στιγμή που θα βρεθεί κάτω από συνθήκες επιβολής, αναπτύσσει μια ανταγωνιστική δράση προς τις δομές και τις σχέσεις κυριαρχίας. Το πλέον πρόσφορο μέσο για την πραγμάτωση των δημιουργικών δυνατοτήτων των ανθρώπων και της σύμφυτης με αυτούς ελευθερίας είναι η ανάπτυξη αμοιβαίων σχέσεων που εκφράζουν με υλικό τρόπο τις πραγματικές επιθυμίες και θελήσεις τους. Κάτι το οποίο είναι δυνατό να εκπληρωθεί μέσα από την κοινότητα, ή αντιστρόφως, οδηγεί στην ανάπτυξη του κοινοτικού βίου.

Αποτελεί, ως εκ τούτου, η κοινότητα το πεδίο και το μέσο ανάπτυξης ελεύθερων, αμοιβαίων και δημιουργικών σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους και μια ουσιαστική δυνατότητα για την καταστροφή των επιβεβλημένων και επιβαλλόμενων δομών και μηχανισμών.

Σε κάθε περίπτωση, όπου οι ελεύθερες σχέσεις αμοιβαιότητας που έχουν αναπτυχθεί ανάμεσα στους ανθρώπους οδηγούνται στη συγκρότηση και θεσμοποίηση — και κατά συνέπεια οι άνθρωποι, προκειμένου να δραστηριοποιηθούν, υπόκεινται σε περιορισμούς, συνήθως επιβαλλόμενους έξω από τις πραγματικές θελήσεις, επιθυμίες και ανάγκες τους —, έχουμε μεταβολή των συνθηκών που ήδη υπήρχαν και την εμφάνιση σχέσεων καταναγκασμού, καθοριζόμενες και προερχόμενες από την ύπαρξη της κυριαρχίας.

Η διερεύνηση και η επιστημονική ανάλυση της προέλευσης αυτών των θεσμών ανάγεται στην ιστορία των δομημένων καταστάσεων επιβολής πάνω σε ανθρώπινες ομάδες και σύνολα. Υπάρχει, λοιπόν, μια συγκεκριμένη προσπάθεια δικαιολόγησης της συνέχειας της κυριαρχίας, αφ' ης στιγμής κάθε επιστημονική ανάλυση χρησιμοποιεί στοιχεία

τα οποία έχουν αποσπαστεί κυριολεκτικά από την κοινωνική πραγματικότητα. Γιατί, ανεξάρτητα από τις εκάστοτε συνθήκες μέσα από τις οποίες συγκροτήθηκαν οι εξουσιαστικές σχέσεις, εκείνο που άφησαν είναι μια συγκεκριμένη συνέχεια, της οποίας προϊόντα είναι οι καταγραφές και καταχωρήσεις της εξουσίας και η αξιοποίησή τους προς όφελος της εκάστοτε έκφρασης της κυριαρχίας. Εκφράζουν, μάλιστα, και ανταποκρίνονται, με τον πλέον σαφή τρόπο, στην επαναλαμβανόμενη και συνεχή προσπάθεια σταματήματος της ανάπτυξης των ελεύθερα δημιουργούμενων κι αναπτυσσόμενων, από τους ανθρώπους, σχέσεων.

Ο αγώνας, όμως, των ανθρώπων και των ομάδων ενάντια στις συνθήκες καταναγκασμού και για την πραγμάτωση της διαβίωσής τους είναι ασταμάτητος, παρ' όσες διαφοροποιήσεις έχει πάρει κατά καιρούς, διαγράφοντας μια πορεία που χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη σχέσεων ελευθερίας μέσα σε διάφορες ομάδες ανθρώπων, αλλά και στις μεταξύ τους επαφές. Από την άλλη πλευρά, οι δομημένες σχέσεις εξουσίας συνέχισαν τη δική τους πορεία αναπτύσσοντας και κατασκευάζοντας διάφορες τεχνικές αφομοίωσης.

Όλος αυτός ο κοινωνικός αγώνας είναι φυσικό να μην αφήνει, τις περισσότερες φορές, κάποια καταγεγραμμένα στοιχεία, κάτι που γίνεται κατανοητό αν ληφθεί υπ' όψιν πως, σε συνθήκες ελευθερίας, οι άνθρωποι σχέσεις δεν δομούνται, αλλά παραμένουν σε μια ρευστή κατάσταση. Ακόμη, θα πρέπει να σημειωθεί πως και εκείνες οι κοινοτικές σχέσεις και συνήθειες διάφορων ομάδων ανθρώπων που καταγράφθηκαν, ανταποκρίνονται σε μεγάλο βαθμό σε μεταγενέστερες συνθήκες και χρόνους από αυτούς κατά τους οποίους εμφανίστηκαν και, όπως και να το κάνουμε, έχουν καταγραφεί από τρίτους (ερευνητές, ταξιδιώτες κ.λπ.) κι όχι από τους ίδιους τους άμεσα δημιουργούς, οι οποίοι άλλωστε δεν έδιναν σημασία σε κάτι τέτοιο.

Αντίθετα, εκείνο που έχει παρουσιαστεί σαν γνώση είναι οι δομημένες σχέσεις, οι θεσμοί — καταστάσεις, δηλαδή, αναμφισβήτητα κυριαρχικές. Είναι ευνόητο, παρ' όλ' αυτά, πως η καταγεγραμμένη άποψη της κυριαρχίας δεν μπορεί (όσο κι αν το θέλει) να παραγνωρίσει το στοιχείο του κοινωνικού ανταγωνισμού που έχει αναπτυχθεί ενάντια της. Βρίσκονται, λοιπόν, πολλές φορές, υποχρεωμένοι οι εκάστοτε κρατούντες να συμπεριλάβουν μέσα σ' ό,τι καταγράφουν τις προσπάθειες αφομοίωσης των δημιουργικών δυναμικών που ανέπτυξαν τα υποταγμένα σ' αυτούς κοινωνικά σύνολα. Διαφαίνεται, έτσι η διαρκής διαπά-

λη ανάμεσα στις δυνάμεις της ελευθερίας και της κυριαρχίας, αν και χρειάζεται ιδιαίτερη ικανότητα και επίπονη προσπάθεια προκειμένου να ανευρεθεί και να αναδειχτεί ένα μέρος από την πραγματικότητα.

Παρά τα όσα αναφέρονται κατά καιρούς από τους διάφορους «ερευνητές» του κοινοτισμού ή κοινοτικού θεσμού προκειμένου να θεμελιωθεί, ν' αναπαραχθεί και να υποστηριχθεί η εξουσιαστική και κυριαρχική ιδεολογία και πρακτική γύρω από τις ρίζες του λεγόμενου κοινοτισμού, εκείνο που αναμασάται είναι μια στείρα επιχειρηματολογία βασισμένη σε αφαιρέσεις και σε δεδομένα που δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα, ή οπωσδήποτε σχετίζονται με καταστάσεις και απόψεις της κυριαρχίας.

Για να γίνουμε πιο σαφείς σ' αυτό το ζήτημα, δεν μένει παρά να ρίξουμε μια πολύ σύντομη ματιά στις διάφορες εκδοχές για την προέλευση της κοινότητας και την εξέλιξή της σε θεσμό.

Έτσι, ο Κ. Παπαρηγόπουλος βρίσκει τις ρίζες του κοινοτισμού στην κλασική αρχαιότητα: «Δεν είναι όμως ορθή η άποψη ότι η αρχαία ελληνική πόλη αποτέλεσε τον πρόδρομο της νεότερης ελληνικής κοινότητας, γιατί αγνοεί ανάμεσα στα άλλα την ιδιαίτερη κρατική φυσιογνωμία της αρχαίας πόλης».⁽³³⁾ Το μοντέλο των κοινοβίων-στρατώνων της Σπάρτης ασφαλώς δεν είναι πρότυπο ελεύθερης κοινότητας, και ο αποκλεισμός της πλειοψηφίας (δούλοι) από τις αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες της αθηναϊκής Πολιτείας, διαχειριστική της πρακτική. Οι Ν. Μοσχοβάκης (*Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1882, σσ. 73 κ.ε.) και Δ. Ζακυθινός (*La commune grecque*, Athenes 1948) στις βρίσκουν στο Βυζάντιο, και οι μαρξιστές ή μαρξίζοντες στην οικονομική βάση και στο οθωμανικό σύστημα φορολογίας.

Είναι φανερό πως όλες αυτές οι απόψεις, των οποίων ενδεικτικά αναφέραμε κάποιους εκφραστές, βρίσκονται πολύ μακριά από την κοινωνική πραγματικότητα, τη ζωντάνια του κοινοτικού βίου και της κοινότητας, και, φυσικά, δεν μπορούν να αποδεχτούν την ουσιαστική αντιπαλότητα που επιτεριέχει κι εκφράζει ο κοινοτικός βίος με δυναμικό τρόπο απέναντι στις εξουσιαστικές και κυριαρχικές συνθήκες μέσα στην μακρόχρονη πορεία της ιστορίας των διαφόρων ανθρώπινων ομάδων.

Αναμφισβήτητα, όλες οι απόψεις των «ειδικών» είναι απορριπτέες.

Κι αναφερόμαστε τόσο σ' αυτήν του Παπαρηγόπουλου, που προσεγγίζει το ζήτημα σε σχέση με την αρχαιότητα δίνοντας τη μεγαλύτερη χρονική διάρκεια στην ύπαρξη των κοινοτήτων, όσο και στις υπόλοιπες. Ο κύριος λόγος είναι πως όλες παρουσιάζουν και αντιμετωπίζουν με ξεκομμένο τρόπο αυτή την πραγματικότητα. Ορισμένες μάλιστα απ' αυτές δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα και ανάγουν την ύπαρξη των κοινοτήτων στον οικονομικό παράγοντα. Ένας επιπρόσθετος λόγος για την απόρριψη του τελευταίου ισχυρισμού βασίζεται στο γεγονός πως στις κοινότητες η οικονομία, ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που πρωτοστάτησε σαν τέτοια, δεν αποτέλεσε την κυρίαρχη έκφραση του κοινοτικού βίου γιατί ήταν μέσο κι όχι σκοπός.

Ακόμα, η πορεία των κοινοτήτων που, όπως είπαμε, σχετίζεται με την ύπαρξη και δραστηριότητα των ανθρώπινων ομάδων πάνω στον πλανήτη, δεν συνεχίζεται με ευθύγραμμο ή κλιμακωτό τρόπο, ούτε, βέβαια, διακόπτεται κι επαναλαμβάνεται. Αντίθετα, είναι συνεχής, παρουσιάζοντας σε κάποιες «ιστορικές περιόδους» κάμψη και σε άλλες άνοδο.

Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως οι ισχυρές κρατικές συγκροτήσεις εκείνο που επιχείρησαν ανέκαθεν ήταν να καταπιέζουν, να διασπρωλύνουν ή και να αφομοιώνουν μέσα στα πλαίσιά τους τις ανθρώπινες κοινότητες.

Τα κράτη-πόλεις της αρχαιότητας, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η «Βυζαντινή Αυτοκρατορία», ακόμα και η Οθωμανική δεν εξαιρούνται από αυτό τον κανόνα. Ο κοινοτικός βίος, συνυφασμένος με την ανθρώπινη φύση και τάση για ελευθερία και δημιουργικότητα με σχέσεις αλληλεγγύης και συντροφικότητας (με την κυριολεξία πολλές φορές της έννοιας), δεν έπαψε να αντιστέκεται και να υπάρχει, εφευρίσκοντας και κάνοντας πράξη τις πιο κατάλληλες συνθήκες για να διατηρηθεί άσβεστη η φλόγα της ελευθερίας.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο πως αποκτηνωτικές απόψεις, ιδεολογίες και δόγματα διεισδυσαν και εντέλει χρησιμοποιήσαν το κοινοτικό στοιχείο (αφού προηγουμένως το παραμόρφωσαν) για να αλώσουν την ανθρώπινη φύση. Ο χριστιανισμός, λόγουν χάρη, αποτελεί ένα από τα εκφραστικότερα παραδείγματα. Γιατί αποτελεί μια πλήρη παραμόρφωση της πραγματικότητας ο ισχυρισμός πως ο χριστιανισμός γέννησε ή αναζωογόνησε τον κοινοτικό βίο. Αντίθετα, ο κοινοτικός βίος είναι που αλώθηκε και χρησιμοποιήθηκε προς όφελος του χριστιανισμού, ο οποίος

33. Γ. Κοντογιώργη-Βώρου, *Θέματα νεότερης και σύγχρονης ιστορίας από τις πηγές*, β' τεύχος, σ. 15.

κατασκεύασε τα τερατουργήματα των καλογερίστικων «κοινοβίων». Ο διαχωρισμός των φύλων και ο αποκλεισμός απ' αυτά των παιδιών βεβαιώνει «του λόγου το ασφαλές», και η εκδήλωση στο Μεσαίωνα δεκάδων κοινωνικών αιρετικών κινήματων την ανάγκη των εγκλωβισμένων ανθρώπων — στις ορθόδοξες και καθολικές χριστιανικές ενορίες — να ζήσουν από κοινού ελεύθεροι.

Χαρακτηριστικές είναι οι κοινωνικές απόψεις των «Βογομίλων» (Βουλγαρία, 10ος αιώνας), όπως τις μεταφέρει ένας ορθόδοξος ιερέας της εποχής: «*Διδάσκουν το λαό τους να μην υπακούουν στους άρχοντές τους, να βρίζουν τους πλούσιους, να μισούν τους τσάρους, να γελοιοποιούν τους γεροντότερους, να καταδικάζουν τους Βογιάρους, να θεωρούν σαν φαύλους απέναντι στο θεό εκείνους που υπηρετούν τον τσάρο και απαγορεύουν σε όλους τους υπηρέτες να δουλεύουν για τον κύριό τους*».⁽³⁴⁾

Μετά την κατάρρευση των κρατών-πόλεων της αρχαιότητας αρχίζει η αναζωογόνηση των κοινοτήτων, που στη συνέχεια αντιμετωπίζουν τη ρωμαϊκή λαίλαπα, η οποία επιχειρεί να τις σαρώσει. Η επιβολή του Ρωμαϊκού Δικαίου αποτελεί την πλέον σαφή άρνηση του κοινοτικού βίου, μέσω της αναγνώρισης της ατομικής ιδιοκτησίας. Παρ' όλ' αυτά, ο αγώνας για κοινωνική ελευθερία ασταμάτητα συνεχίζει τον ανταγωνιστικό του δρόμο απέναντι στην επιβολή, αρνούμενος έμπρακτα τα διάφορα εμπόδια, μια και το ριζώμα είναι τόσο βαθύ που δεν μπορεί να εξαφανιστεί.

Οι βαρβαρικές επιδρομές συνέβαλαν με διπλό τρόπο στην ενίσχυση του κοινοτικού βίου των εγκαταστημένων ομάδων στο βραχίονα αυτό της Βαλκανικής. Αφ' ενός με την εγκατάσταση νέων ομάδων στην περιοχή, οι οποίες μετέφεραν τα δικά τους κοινοτικά χαρακτηριστικά, κι απ' ετέρου με την εκ των πραγμάτων συνοχή που έπρεπε να έχουν οι ήδη εγκαταστημένες, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τη διαρκή κινητικότητα που αναπτυσσόταν στον χώρο αυτό. Η εν λόγω συνθήκη βέβαια διατρέχει το σύνολο της πορείας των ανθρώπινων ομάδων στη συγκεκριμένη περιοχή. Και πάλι όμως υπάρχουν πολλές διακυμάνσεις με αποτέλεσμα να μην αποτελούν μια πανομοιότυπη επανάληψη.

Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί πως τα χαρακτηριστικά του κοινο-

34. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth* - Πηγή: Πέτρος Άντερσον, *Από την Αρχαιότητα στον Φεουδαρχισμό*, σ. 329..

τικού βίου δεν βρίσκονται αποκλειστικά στις εγκαταστημένες σε κάποιο τόπο ομάδες ανθρώπων, αλλά και στις μετακινούμενες, τις νομαδικές. Αυτή η επισήμανση είναι απαραίτητη προκειμένου να γίνει κατανοητή η α-νάπτυξη και σύμμιξη διάφορων μορφών κοινοτικού βίου στον «ελλαδικό χώρο», οι οποίες φτάνουν μέχρι τις μέρες μας (αρκετά, βέβαια, διαφοροποιημένες), όπως οι σαρακατσάνικες, οι βλάχικες κι οι αρβανίτικες.

Με τη φθορά της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και την ανάπτυξη της «Βυζαντινής», κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί πως μέσω της νέας αυτής εκδοχής και συνέχειας της κυριαρχίας υπήρξε ελευθερία και άρα δυνατότητα ανάπτυξης των κοινοτήτων.

Αντίθετα, το Βυζάντιο — συνεχιστής καθ' όλα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας — προσπάθησε να καταπνίξει και να αφομοιώσει μέσα στις επιδιώξεις του τις ανθρώπινες κοινότητες. Πολλές φορές, μάλιστα, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν το κοινοτικό στοιχείο σαν μέσο αντιμετώπισης των διάφορων ισχυρών ομάδων εξουσίας (αντιπαράθεση, π.χ. μικρών γεωργικών κοινοτήτων στους τοπικούς τιμαριούχους). Το γεγονός αυτό δεν μειώνει στο ελάχιστο τη δυναμικότητα που ανέπτυξαν οι ανθρώπινες ομάδες, δεδομένου πως οι προσπάθειες των βυζαντινών είχαν σκοπό να τις διατηρούν υπό τον έλεγχό τους, ώστε να τις εντάξουν μέσα στα νομικά τους πλαίσια και τα πολιτικά τους σχέδια.

Αυτή η ανταγωνιστικότητα των ανθρώπινων κοινοτήτων απέναντι στην υπάρχουσα κυριαρχική δόμηση είναι ιδιαίτερα έντονη από τη στιγμή που νέες ομάδες εγκαθίστανται στην περιοχή (σλαβικές, βουλγάρικες, αρβανίτικες, βλάχικες κ.ά.).

Είναι χαρακτηριστικό πως παρά την ύπαρξη εξουσιαστικών σχέσεων και κυριαρχικής (σε αρκετές περιπτώσεις) υποδομής και τάσης, στις πατριαρχικές στην πλειοψηφία τους κοινότητες των παραπάνω φυλών, δεν υπάρχουν ακόμη, αυτή την ιστορική περίοδο, στη γλώσσα των περισσότερων τους λέξεις που να ορίζουν ή να υποδηλώνουν την εξουσία και το κράτος. Ιδιαίτερα στη σλαβική αγροτική κοινότητα (*zadruga*) ο αρχηγός έχει περιορισμένο και διαχειριστικό ρόλο, γιατί, σύμφωνα με τον Προκόπιο, οι Σλάβοι «*ουκ άρχονται προς άνδρός ενός, αλλ' εν δημοκρατία εκ παλαιού βιωτεύουσι, και διά τούτο αυτοίς των πραγμάτων αεί τα ξύμφορα και τα δύσκολα εκ κοινόν άγεται*».⁽³⁵⁾

35. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές Εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, σ.24.

Εξέχωρα από τις εκάστοτε νομοθετικές ρυθμίσεις και τις προσπάθειες ένταξης μέσα στα κρατικά πλαίσια, η ζωτικότητα του κοινοτικού βίου είναι αναμφισβήτητη σ' όλη τη διάρκεια της «Βυζαντινής Αυτοκρατορίας». Ιδιαίτερα το Μεσαίωνα, αλλά και κατόπιν, πλήθος ομάδων διατρέχουν τον συγκεκριμένο χώρο. Αυτή η κατακλυσμιαία εισροή μεταφέρει και αναμειγνύει πλήθος κοινοτικών στοιχείων και σχέσεων αμοιβαιότητας, που υλοποιούνται με μια σημαντική λειτουργικότητα απέναντι στους εκάστοτε κυρίαρχους.

«Πολλῷ τινί τῷ πάλαι χρόνῳ παρ' ἐκατέρων μελετηθέν», γράφει στα 904, αναφερόμενος σε «αμφιμίκτους τινὰς κόμας» (Ρωμίων και Σλάβων) στον βόρειο «ελλαδικό χώρο», ο Ιωάννης Καμενιάτης, «κοινότητα ζωῆς τας χρεῖας ἀλλήλοις ἀμείβουσι θανασιᾶν τινα καὶ βαθειᾶν εἰρήνην ἐν αὐτοῖς συντηρούμενοι».⁽³⁶⁾

Ακόμα, δεν είναι τυχαίο πως για να αντιμετωπιστεί για παράδειγμα η αναγκαστική στρατολόγηση στο βυζαντινό στρατό ξεφύτρωσαν πλήθος «μοναστήρια», τα οποία δεν είχαν καμιά σχέση με το καλογερίστικο κοινόβιο.

Η μεγαλύτερη φιλολογία των «ειδικών» σχετικά με την έννοια της κοινότητας έχει αναπτυχθεί σε σχέση με την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όμως εδώ τα χαρακτηριστικά που έχουν συγκεντρωθεί αφορούν και πάλι τις τυπικές εκδηλώσεις κυρίως αυτού που συνηθίζεται να χαρακτηρίζεται σαν κοινοτισμός, χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν η προϋπάρχουσα κοινοτική κατάσταση. «Το ενδιαφέρον [της οθωμανικής εξουσίας] περιορίστηκε απλά στην ύπαρξη υπεύθυνης τοπικής ηγεσίας, που να εγγνᾶται, πρώτα, για τη νομιμοφροσύνη του πληθυσμού και την εφαρμογή της κρατικής πολιτικής και να νομιμοποιείται [δηλαδή να γίνεται κατ' αρχήν αποδεκτή], έπειτα, και τυπικά στη θέση της από την κοινοτική κοινωνία».⁽³⁷⁾

Και πάλι θα πρέπει να κάνουμε μια διάκριση πολύ σημαντική ανάμεσα στην κοινότητα και τον κοινοτισμό. Η κοινότητα σαφώς εκφράζει το άτυπο στοιχείο, εκείνες τις σχέσεις που δημιουργούν οι άνθρωποι μεταξύ τους χωρίς το στοιχείο του καταναγκασμού. Αντίθετα, ο κοινοτισμός αποτελεί μια δομημένη κατάσταση, που περιλαμβάνει πολλές

36. Ό.π., σ. 64.

37. Γ. Κοινοτομία - Φ. Βώρου, *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας*, β' τεύχος, σ. 44.

διαστρεβλωμένες, κάτω από την επίδραση της κυριαρχίας, συνθήκες, οι οποίες πόρρω απέχουν από τα όσα ισχύουν και αναπτύσσονται μέσα σε μια κοινότητα.

Φυσικά το κοινοτικό στοιχείο δεν βρίσκεται μέσα στις γνωστές και διευρημένες καταστάσεις και ομάδες, αλλά στο σύνολο των ανθρώπινων ομάδων που βρίσκονται εγκαταστημένες στον «ελλαδικό χώρο». Η αλληλεγγύη, η συντροφικότητα, η αλληλοβοήθεια μακριά από τα υλικά οφέλη συναντιέται παντού. «Εἰς τὴν νεοελληνικὴν κοινότητα», ἄλλωστε «ἡ ὁποία ἐνεδύθη τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνταρχειᾶς, οἱ ραγιάδες ἐξυπηρετοῦντο ἀμοιβαίως χωρὶς νὰ ἐπιδιώκουν τὸ κέρδος ἢ τὴν καταδολίευσιν».⁽³⁸⁾ Δεν θα πρέπει, επαναλαμβάνουμε, να θεωρούνται σαν αμελητέα αυτά τα στοιχεία, γιατί συνέβαλαν ουσιαστικά στην ανταγωνιστικότητα απέναντι στις επιβεβλημένες δομές — απέναντι στην κυριαρχία. Πρόκειται γι' αυτόν τον παράγοντα που ένωσε οθωμανούς, αρβανίτες, ρωμηούς κ.ά. στον κοινό πόθο για ελευθερία και δημιουργικότητα, που τους ξεσήκωσε ἀμέτρητες φορές ἐνάντια στους δυνάστες, που δημιούργησε τις ομάδες των κλεφτών και που κατέληξε στην κοινωνική επανάσταση του 1821.

Ο κοινοτικός βίος, που συμπεριλαμβανόταν και συμπεριλάμβανε μια πληθώρα από ουσιαστικές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και στις διάφορες ομάδες που βρίσκονται στην περιοχή αυτή, αποτέλεσε αναπόφευκτα έναν από τους πλέον εχθρικούς συντελεστές για την κυριαρχία, γι' αυτό και, αμέσως μετά τη συγκρότηση του εθνικού κράτους στον «ελλαδικό χώρο», το πρώτιστο μέλημα των τυράννων ήταν η προσπάθεια κατάργησης του κοινοτικού στοιχείου, τόσο νομοθετικά όσο και με διάφορα άλλα μέσα.

Η προσπάθεια αυτή των κρατιστών δεν είναι τυχαία, και μέχρις ότου μπορέσει να πραγματοποιηθεί σκόνταψε στο σκληρό αγώνα που εξαναγκάστηκαν να δώσουν οι άνθρωποι. Είναι ολοφάνερο πως η τυραννία δεν μπορεί να επικρατήσει αν δεν προσπαθήσει να καταστρέψει τα πλέον ζωντανά κύτταρα της ελευθερίας: τις ανθρώπινες σχέσεις που ξεπηδούν μέσα από τις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων.

Επιχειρήθηκε, λοιπόν, με τη συγκρότηση του κράτους να καταργηθούν όλα αυτά δια μιάς και το συντομότερο δυνατό, συμπεριλαμβάνοντας τόσο τις δομημένες σχέσεις του κοινοτισμού, όσο και τις νοθευμένες καταστάσεις του εθιμικού δικαίου.

38. Δ. Τσάκωνα, *Κοινωνιολογική Εμπειρία του Νεοελληνικού Βίου*.

Πραγματικά, σ' όλη τη μακρόχρονη πορεία του κοινοτικού βίου των ανθρώπων ομάδων, στο βραχίονα αυτό της Βαλκανικής η διαπάλη τους με τις επιβαλλόμενες δομές δημιούργησε το λεγόμενο εθιμικό δίκαιο. Αυτό αποτελεί στην ουσία, όχι τις πραγματικές σχέσεις που είχαν αναπτύξει οι άνθρωποι μεταξύ τους, αλλά μια ενδιάμεση κατάσταση.

Πιο συγκεκριμένα: οι πραγματικές σχέσεις που αναπτύσσονταν ανάμεσα στους ανθρώπους απείχαν πολύ από τους νόμους και τις επιταγές των εκάστοτε κυρίαρχων· το εθιμικό, λοιπόν, δίκαιο αποτέλεσε το συγκεκριασμό ανάμεσα στις πραγματικές σχέσεις και στις ρυθμίσεις που έπρεπε να γίνουν από τη στιγμή που έπρεπε να υπάρξει κάποια επαφή με τις δομές της κυριαρχίας.

Έχουμε, λοιπόν, μια ενδιάμεση κατάσταση η οποία ορισμένες φορές ανταποκρίνεται σε πραγματικές κι άλλοτε, πάλι, σε πλασματικές συνθήκες. Παρ' όλ' αυτά η κρατική δόμηση που επιβλήθηκε μετά την επανάσταση του 1821 δεν μπορούσε καν να αποδεχτεί ούτε το εθιμικό δίκαιο. Η ευθεία βολή ενάντια στις ουσιαστικές σχέσεις, που υπήρχαν ανάμεσα στις διάφορες εγκλωβισμένες στα όρια του νεοσύστατου κράτους ανθρώπινες ομάδες, έμελλε να δώσει μια νέα, διαφορετική αφετηρία στον κοινωνικό ανταγωνισμό. Η σύγκρουση και ο αγώνας για την ελευθερία πήραν τις πλέον σκληρές μορφές του, μιας και η βαρβαρότητα των κυρίαρχων ξεπερνούσε σε πολλά τους προηγούμενους τους.

Η προσπάθεια του εθνικού κράτους να συντρίψει τις ανθρώπινες σχέσεις που υπήρχαν πριν από τη συγκρότησή του, έφερε στο προσκήνιο τα πλέον αμιγή χαρακτηριστικά του αγώνα για την κοινωνική απελευθέρωση.

Είναι αυτά που μπροστά στη βαρβαρότητα της κυριαρχίας αναδεικνύονται όλο και πιο έντονα, όλο και πιο ξεκαθαρισμένα στο πέρας του χρόνου, φτάνοντας μέχρι τις σημερινές εκφράσεις του κοινωνικού ανταγωνισμού.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο «Ελλαδικός Χώρος» κάτω από την Οθωμανική και Δυτική Κυριαρχία

Τα κράτη δεν είναι αισθηματικής, ούτε ηθικής, αλλά βίαιης δύναμης, και σωστά έχουν στο οικόσημό τους κάποιο αρπαχτικό ζώο. Ολόκληρη ή σοφία της παγκόσμιας ιστορίας μπορεί να συνοψισθεί πραγματικά στην εξής πρόταση: κάθε κράτος αρπάζει όσο μπορεί. Τα διαλείμματα της χώνεψης και της αδυναμίας λέγονται ειρήνη.

ΣΠΙΤΛΕΡ

*Μοσσιέ, Μισέ και Μουσελίμη
στο σπίτι σου μη βάζεις*

(Λαϊκή παροιμία του 15ου αιώνα)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

*Κρειττότερον ἐστὶν εἶδέναι
ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιδόλιον βασιλεύον
Τούρκου ἢ καλύπτραν λατινικὴν
ΛΟΓΚΑΣ ΝΟΤΑΡΑΣ
(Ανθενωτικός ἀρχοντας τῆς Κων/πόλεως, 1453)*

Α. Η κατάκτηση του «ελλαδικού χώρου»

ΓΙΑ ΝΑ ΓΙΝΕΙ ΚΑΛΥΤΕΡΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΗ Η ΠΟΡΕΙΑ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ ΤΟΥ «ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ» από τους οθωμανούς, χρειάζεται να πάρουμε μια ιδέα της κατάστασης που επικρατούσε σ' αυτό το χώρο από πολύ νωρίτερα πιο συγκεκριμένα, από την εποχή της εμφάνισης κι εγκατάστασης των Σελτζούκων τούρκων στα νοτιοανατολικά όρια της «Βυζαντινής Αυτοκρατορίας».

Ήδη από τις αρχές του 8ου αιώνα η ισχύς της «Βυζαντινής Αυτοκρατορίας» κάμπτεται κάτω από την εξωτερική απειλή που εκφράζεται με τις επιδρομές σλαβικών, αραβικών και ασιατικών φύλων. Την ίδια περίοδο, η εσωτερική συνοχή της «πολυεθνικής» αυτοκρατορίας υφίσταται ισχυρότατους κλονισμούς από τη σύγκρουση ανάμεσα στην κεντρική εξουσία του αυτοκράτορα και τους «δυνατούς», τους μεγαλογαιοκτήμονες δηλαδή, που, επωφελούμενοι από την ολοκληρωτική επιβολή του Ρωμαϊκού Δικαίου μέσω της νομοθεσίας του Ιουστινιανού, επιδιώκουν την καθολική υποδούλωση των μικρών γεωργών και τη μετατροπή τους σε δουλοπάροικους, αμφισβητώντας παράλληλα την εξουσία του αυτοκράτορα.

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια των Ισαύρων (γεωργικός νόμος), που προέβλεπε μέτρα στήριξης της μικρής και κοινοτικής γαιοκτησίας, περιορισμού της καταναγκαστικής εργασίας και καθιέρωση της ελευθερίας των μετακινήσεων, συνδέθηκε με τη θρησκευτική μεταρρύθμιση (εικονομαχία) και συνάντησε την υποστήριξη των ελεύθερων γεωργών. Τελικά, όμως, απέτυχε εξαιτίας της σκληρής αντίδρασης των «δυνατών» και του κλήρου, αλλά και από την εκ των πραγμάτων απροθυμία και το φόβο των Ισαύρων να στηριχθούν αποφασιστικά στους καταπιεζόμενους από τους «δυνατούς» δουλοπάροικους, καθώς και στη συρρικνούμενη τάξη των ελεύθερων γεωργών, η οποία, σύμφωνα με μία νεαρά του Ρωμανού του Λεκαπηνού, «καλύπτει τις ανάγκες του κράτους, πληρώνει τους φόρους, δίδει τις δαπάνες που χρειάζονται για το στρατό».⁽¹⁾

Έχουμε έτσι μια σύγκρουση ανάμεσα σε τρία κέντρα εξουσίας. Την κεντρική εξουσία με τον αυτοκράτορα από τη μια μεριά, που για να διατηρηθεί είναι υποχρεωμένη να στηριχτεί, σ' ένα ορισμένο βαθμό, στην καταπιεζόμενη από τους «δυνατούς» αγροτιά, και σ' ένα συνασπισμό κλήρου και «δυνατών» που προσπαθούν να ενισχύσουν τη θέση τους εκμεταλλευόμενοι, μεταξύ άλλων, το θρησκευτικό συναίσθημα και τη θρησκοληψία των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων, που οι ίδιοι έντεχνα και συστηματικά καλλιεργούν.⁽²⁾

Στη σύγκρουση που καταλήγει να αποδυναμώνει ολόκληρη την αυτοκρατορία βρίσκεται, ως ένα σημείο, την εξήγησή της και η τελικά ανεπιτυχής προσπάθεια των βυζαντινών ν' αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τους εξωτερικούς κινδύνους.

Η αυτοκρατορία διαλύεται ουσιαστικά το 1204 με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους και την απώλεια, χωρίς σχεδόν αντίσταση απ' τους τοπικούς χωροδеспότες (π2), ολόκληρου του «ελλαδικού χώρου», που διαμοιράζεται στους φράγκους κατακτητές ή πουλιέται στους βενετσιάνους, οι οποίοι νωρίτερα έχουν ε-

γκατασταθεί σαν έμποροι σε διάφορες περιοχές, κυρίως του Μωρηά και των νήσων του Ιονίου.

Όμως, ο θανάσιμος κλονισμός της αυτοκρατορίας έχει σημειωθεί ήδη από το 1071, όταν στη μάχη του Μάτζικερτ, στη Ν.Α. Αρμενία, ο Ρωμανός Δ' ο Διογένης κατατροπώνεται από τους Σελτζούκους τούρκους, αφήνοντας το δρόμο ανοιχτό για την κατάληψη ολόκληρης της Μ. Ασίας, του ζωτικού χώρου της αυτοκρατορίας.

Οι «δυνατοί» (φεουδάρχες) της Μ. Ασίας, που στα επόμενα χρόνια χάνουν τις περιουσίες τους λόγω της οθωμανικής κατάκτησης, περνούν στον «ελλαδικό χώρο», και με τη βία, χρησιμοποιώντας μισθοφορικά σώματα, επιχειρούν να υποτάξουν ό,τι είχε απομείνει από τη φραγκική κατάκτηση, μετατρέποντας τους κατοίκους και αυτών των περιοχών σε δουλοπάροικους. Κάνουν έτσι τους κατοίκους του «ελλαδικού χώρου» — που σε αντίθεση με τα κατασκευάσματα περί ελληνικότητας της αυτοκρατορίας, αποτελεί μια από τις πλέον υποβαθμισμένες επαρχίες της — να μισήσουν ακόμη περισσότερο κάθε τι το βυζαντινό.

Η κοινή αντίθεση στους «νεοαποίκους» βυζαντινούς φεουδάρχες φέρνει ακόμα πιο κοντά ομάδες ανθρώπων με διαφορετικές ρίζες και προέλευση. Αποτελεί έτσι αυτή η επιδρομή έναν ακόμη, εξωγενή σ' αυτή την περίπτωση, παράγοντα που συντελεί σε μια λειτουργική σύνθεση των διαφορετικής προέλευσης ομάδων του «ελλαδικού χώρου».

Το 1354, έτος κατά το οποίο οι οθωμανοί περνούν τα Στενά και αποβιβάζονται στην Καλλίπολη θεωρείται η χρονολογία κατά την οποία αρχίζει η οθωμανική προέλαση στη Βαλκανική και σ' ολόκληρη την Ευρώπη, που θα τους φέρει αργότερα δύο φορές κάτω από τα τείχη της Βιέννης. Ωστόσο, πολύ πιο πριν οι οθωμανοί — όχι όμως με την ιδιότητα του κατακτητή, αλλά του μισθοφόρου και μάλιστα του μισθοφόρου βυζαντινών ευγενών και αυτοκρατόρων — είχαν πατήσει πόδι στη Βαλκανική.

Ήδη από το 1333, ο μετέπειτα αυτοκράτορας του Βυζαντίου Καντακουζηνός στηρίζεται σε οθωμανούς μισθοφόρους για να κατακτήσει και να διαλύσει το Δεσποτάτο της Ηπείρου.

Στα 1341, οι οθωμανοί μισθοφόροι του Καντακουζηνού πνίγουν στο αίμα μια αγροτική εξέγερση στη Θράκη με κέντρο την Αδριανούπολη, και λίγα χρόνια μετά (1348-49), επίσης με τη δύναμη των οθωμανών, συντρίβεται στη Μακεδονία (Θεσσαλονίκη) το κίνημα των Ζηλωτών.

Με την ιδιότητα του μισθοφόρου και πάλι, αλλά προσκεκλημένοι

1. Μ. Λεφτσένκο, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, σ. 360.

2. «Οι καλόγεροι», γράφει σε μία νεαρά του 964 ο Φωκάς, «δεν έχουν καμιά από τις χριστιανικές αρετές. Κάθε στιγμή της ζωής τους δεν συλλογίζονται τίποτε άλλο παρά με ποιο τρόπο ν' αποκτήσουν επίγεια αγαθά, να χτίσουν τεράστιες οικοδομές, να αγοράσουν αμέτρητα άλογα, βόδια, γαμήλιες, κάθε λογής μεταφορικά ζώα. Βάζουν όλες τους τις δυνάμεις κι όλη τους τη δραστηριότητα να πλουτίσουν με τον παραπάνω τρόπο» [βλ. και Παράρτημα 1].

των φράγκων αυτή τη φορά, με επικεφαλής έναν εξισλαμισθέντα βυζαντινό άρχοντα, τον Εβρενός Γαζή Μπέη, κατακτούν στα 1394-95 το Μωρηά και επιβάλλουν στους Παλαιολόγους καθεστώς υποτελείας στο σουλτάνο Βαγιαζήτ.

Πότε σαν μισθοφόροι, πότε σαν σύμμαχοι, προσκεκλημένοι άλλοτε των Παλαιολόγων, άλλοτε των φράγκων και άλλοτε των Σέρβων (που με το Στέφανο Δουσάν είχαν απλώσει την κυριαρχία τους στα μέσα του 14ου αιώνα), οι οθωμανοί, αλωνίζοντας ολόκληρο τον «ελλαδικό χώρο», θα καταλήξουν τελικά κατακτητές του.

«Πρώτο το Άγιον Όρος», σύμφωνα με το Σμυρνάκη, «φαίνεται ότι αναγνώρισε την κυριαρχίαν των Οθωμανών, ότε η έδρα αυτών ην εν Προύση, ίσως επί Σουλτάνου Ορχάν του Νικητού (1326-1360). Οι δε πατέρες του Αγίου Όρους, προβλέποντες ότι η πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους θέλει περιέλθει εις χείρας των Οθωμανών, ένεκεν των εν αυτή επικρατουσών τότε απείρων καταμελισμών και διενέξεων, έσπευσαν εις Προύσαν και υπέβαλον την υποταγήν αυτών τω Σουλτάνω, παρ' ου έλαβον την επικύρωσιν των κτημάτων και προνομίων αυτών».⁽¹⁾

Η Θεσσαλία θα κατακτηθεί το 1394, η Θεσσαλονίκη και η υπόλοιπη Μακεδονία το 1430, τα Ιωάννινα θα παραδοθούν τον ίδιο χρόνο. Θ' ακολουθήσει η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης (1453), η υποταγή του Δεσποτάτου του Μωρέως (1460), η κατάλυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας (1461), η κατάληψη της Λέσβου (1462), του Δουκάτου των Αθηνών (1465), της Εύβοιας (1470), της Σάμου (1475), της Ναυπάκτου (1499) και της Μεθώνης και Κορώνης (1500). Στα 1522 οι οθωμανοί θα αποσπάσουν, απ' το κράτος των ιπποτών του Αγίου Ιωάννη, τη Ρόδο. Η Χίος θα υποταχθεί το 1566 και οι Κυκλάδες το 1579.

Το 1540 θα αποσπάσουν, με συνθήκη, από τους βενετούς το Ναύπλιο, τη Μονεμβασία και αργότερα με τη βία την Κύπρο (1571) και την Κρήτη (1669), περιορίζοντας την κυριαρχία των τελευταίων στον «ελλαδικό χώρο» στα νησιά του Ιονίου εκτός της Λευκάδας, όπου θα υπάρξει μακρόχρονη οθωμανική παρουσία.

Όπως γίνεται αντιληπτό, αυτή η πορεία δεν ήταν χωρίς διακυμάνσεις. Οι οθωμανοί αντιμετώπισαν και εξωτερικές επιδρομές (Ταμερλάνος το 1402, σταυροφόροι του Ουνιάδη το 1444, Σκεντέρμπεη 1444-1468) και εσωτερικές συγκρούσεις. Είτε από ξεσηκωμούς ομοεθνών

τους (όπως αυτός των σελτζούκων εμίρηδων στις αρχές του 15ου αιώνα), είτε για τη διαδοχή στο θρόνο του σουλτάνου, είτε και από κοινωνικές εξεγέρσεις (όπως αυτή των ετών 1415-1418 στη Σμύρνη και τη Μαγνησία, όπου είχαν πάρει μέρος μουσουλμάνοι, χριστιανοί και εβραίοι αγρότες και βιοτέχνες).⁽²⁾

Παρ' όλ' αυτά τα προβλήματα, είδαμε ότι οι οθωμανοί την ίδια ακριβώς περίοδο του 14ου και 15ου αιώνα προωθούνται και επιτυγχάνουν την κατάκτηση ολόκληρου του χώρου της Μ. Ασίας, της Βαλκανικής και μέρος των νησιών.

Ωστόσο, οι συνθήκες κατάκτησης της Μ. Ασίας και του «ελλαδικού χώρου» αλλά και οι αντιδράσεις των καταπιεσμένων σ' αυτή διαφέρουν σημαντικά.

Στη Μ. Ασία είναι τα ίδια τα αγροτικά στρώματα της υπαίθρου, αλλά και οι καταπιεσμένοι των πόλεων, που, απηυδισμένοι από την κυριαρχία του βυζαντινού τριδύμου (κεντρική εξουσία, «δυνατοί», κλήρος), σχεδόν καλούν τους οθωμανούς να τους απαλλάξουν από την άγρια εκμετάλλευση. Προσχωρούν, μάλιστα, ομαδικά στο μαωμεθανισμό, επωφελούμενοι και από τα πλεονεκτήματα που ο Ιερός Νόμος προέβλεπε για ανάλογες περιπτώσεις. «Οι Μοχαμετανοί», θα γράψει ο Φιλίμων, «καθορώσι και δρᾶττονται επιδεξιώς όλην την ωφέλειαν την οποίαν χορηγεί η κυβένησις ενός βασιλείου δηρημένον και έχοντος λαόν επιθυμούντα την μεταβολήν της τύχης του. Δεικνύονται εντεύθεν ανεξίτητοι, θεοσεβείς, αγαθοί, δίκαιοι και ελευθέριοι. Αλλ' υπερέφαινοι και τρομεροί προς τους εναντίους...»⁽³⁾.

Έτσι, σ' αυτή την πρώτη περίοδο (12ος -14ος αιώνας), οι οθωμανοί κατακτούν την Μ. Ασία και ουσιαστικά καταλύουν τη βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή αυτή, προσεταιριζόμενοι τους καταπιεσμένους και ιδιαίτερα τους αγρότες.

Είπαμε και παραπάνω ότι οι «ξεσπιτωμένοι» από την οθωμανική κατάκτηση βυζαντινοί άρχοντες κατέφυγαν σ' ολόκληρο τον «ελλαδικό χώρο», και με τη βοήθεια μισθοφορικών σωμάτων πέτυχαν να κατακτήσουν κάποιες περιοχές και να εγκατασταθούν ως τοπικοί άρχοντες σ' αυτό το χώρο, που ήδη από την τρίτη σταυροφορία είχε κατακερματιστεί σε αυτόνομα ή ημιαυτόνομα δεσποτάτα, φέουδα, δουκάτα κ.λπ.

3. Γ. Κορδάτου, *Τα τελευταία Χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, σ. 34.

4. Βλ. Π. Ροδάκη, *Κλέφτες και Αρματολοί*, τ. α', σ. 50.

5. Φιλίμωνος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, σ. 5.

Σ' ένα απ' αυτά, το Δεσποτάτο του Μωρηά, θα γεννηθούν και θα ναυαγήσουν τα εκτός τόπου και χρόνου σχέδια των «ελληνιζόντων» του «Κέντρου Ελληνικής Αναγεννήσεως», οι οποίοι, με κύριο εκφραστή τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πλήθωνα το Γεμιστό, θα βάλουν ως στόχο την ανασυγκρότηση της κυριαρχίας στη βάση του «ελληνισμού».

Όταν κατά τον 14ο αιώνα οι οθωμανοί περνούν στον «ελλαδικό χώρο», είδαμε ότι δεν έρχονται ως κατακτητές αλλά ως μισθοφόροι, προσκεκλημένοι των τοπικών φεουδαρχών,⁶ για να τους βοηθήσουν είτε στις διαμάχες τους με τους άλλους φεουδάρχες και κατακτητές, είτε στην αντιμετώπιση της δυσαρρέσκειας των καταπιεσμένων και των εξεγέρσεων των αγροτών, οι οποίες σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση ξεσπούν στην περιοχή με τελευταίες αυτές των ειρηνικά εγκατεστημένων στο Μωρηά 30.000 εξαθλιωμένων αλβανών αγροτών, που θα ξεσηκωθούν στα 1452 και 1454 με ηγέτη τον Πέτρο Μπούα τον Χωλό, μετά από έντακτη βαριά φορολογία που θα τους επιβάλουν οι Παλαιολόγοι.

Δεν έρχονται, λοιπόν, όπως στην περίπτωση της Μ. Ασίας, για ν' ανατρέψουν τους μισητούς τοπικούς κυρίαρχους κι εκμεταλλευτές, αλλά για να τους βοηθήσουν να διατηρούν ή να επεκτείνουν την κυριαρχία τους.

Συνεπώς, εγκαθίστανται ως αντίπαλοι, ως εχθροί των καταπιεσμένων πληθυσμών. Επιπλέον, εδώ έχουμε έναν σχεδόν καθολικό εξισλαμισμό των αρχόντων, γεγονός που κάνει τους οθωμανούς να μην έχουν πλέον ανάγκη από την αλλαγή πίστης των εξουσιαζόμενων ανθρώπων, οι οποίοι με τη σειρά τους αρνούνταν αυτό τον εξισλαμισμό, που σημειώνεται ήδη σε πολύ μικρότερη κλίμακα σε σχέση με τον πλατιάς έκτασης της Μ. Ασίας.

Μέσα απ' αυτό το πλέγμα των αντιφατικών κυριαρχικών και κοινωνικών καταστάσεων, πραγματοποιείται η κυριαρχική μεταβολή στη βαλκανική, συγκροτώντας διαφοροποιημένες εκμεταλλευτικές συνθήκες.

6. «Ο μεγαλοδούκας [αρχινάυαρχος] της Μονεμβασίας Μαιμωνάς [...] επήγε στο Σουλτάνο και τα τουρκικά στρατεύματα κυρίεψαν τη Μονεμβασία για λογαριασμό των Μαιμωνάδων [...] Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Μακάριος "εν τη παράφρονι τυφλώσει" έφερε τους Τούρκους και κυρίεψαν την Αθήνα και οι επίσκοποι στα Σάλωνα και Λαμία για τους ιδίους λόγους κάλεσαν και αυτοί τους Τούρκους», Τ. Σταματόπουλου, *Ο Κατακτημένος Μοριάς και η Δραματική Ιστορία του*, σ. 126.

Β. Κρατική οργάνωση και εκμεταλλευτικό σύστημα

Για την οργάνωση της οθωμανικής διοίκησης στις κατακτημένες περιοχές πρέπει να έχουμε υπόψη τις ρυθμίσεις που προέβλεπε για τις κατακτημένες περιοχές ο Ιερός Νόμος (Σερί), τον στρατιωτικό και θρησκευτικό χαρακτήρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τις ανάγκες για την είσπραξη των φόρων και το γεγονός ότι, με το πέρασμα του χρόνου, ο χαρακτήρας της αυτοκρατορίας γινόταν, ολοένα και πιο κοσμικός, το φορολογικό σύστημα άλλαζε, ενώ και το αρχικό καθεστώς στις διάφορες περιοχές δεν έμενε σταθερό.

Βασικά, όμως, μπορούμε να πούμε ότι η διοίκηση ξεκινούσε από το σουλτάνο που ήταν συγχρόνως ανώτατος στρατιωτικός και θρησκευτικός αρχηγός (χαλίφης), παρά το γεγονός ότι αυτή την τελευταία ιδιότητα δεν την ασκούσε στην πράξη ο ίδιος ο σουλτάνος αλλά ο αρχηγός των ιερονόμων (ουλεμάδων), που έφερε τον τίτλο των σείχουλ-σλάμη ή μεγαλύτερου μουφτή. Αλλά και αυτή η ανώτατη στρατιωτική αρχηγία περιοριζόταν πολλές φορές από τη δύναμη που αποκτούσαν οι στρατιωτικοί αρχηγοί, των γενίτσαρων αρχικά, και άλλοι στρατιωτικοί αρχηγοί ή διοικητές πασαλικίων στη συνέχεια.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δύο αυτές τάξεις, των ουλεμάδων και των στρατιωτικών, ανταγωνίζονται συνέχεια για την απόκτηση περισσότερων προνομίων και εξουσιών.

Με τον καιρό ιδιαίτερη δύναμη αποκτά ο εκτελών καθήκοντα πρωθυπουργού μεγάλος βεζύρης που προέρχεται είτε από στρατιωτικούς είτε από το χώρο της Αυλής. Γύρω από το σουλτάνο και το μεγάλο βεζύρη υπάρχει ένα είδος Ανώτατου Συμβουλίου του κράτους, το Διβάνι, στο οποίο συμμετέχουν οι ανώτατοι πολιτικοί και στρατιωτικοί σύμβουλοι του σουλτάνου, οι ανώτεροι διοικητές των μεγάλων περιφερειών, οι επιφορτισμένοι με τα οικονομικά και τους φόρους ανώτεροι αξιωματούχοι και ο, σχεδόν πάντοτε, φαναριώτης μεγάλος διερμηνέας, είδος βοηθού-αναπληρωτή υπουργού εξωτερικών.

Ολόκληρη η αυτοκρατορία χωρίζεται σε μεγάλες περιφέρειες, δύο αρχικά, τις λεγόμενες μπειλερ-μπεϊλίκια (της ευρωπαϊκής περιοχής η μία και της ασιατικής και αφρικανικής η άλλη), και πολύ περισσότερες αργότερα.

Τα εγιαλέτια χωρίζονταν με τη σειρά τους σε σαντζάκια (νομούς) τα σαντζάκια σε καζάδες (επαρχίες) και οι μεγάλοι καζάδες σε ναχιγιέδες. Οι διοικητές αυτών των διοικητικών υποδιαιρέσεων της αυτο-

κρατορίας, πασάδες για τα εγιαλέτια και ορισμένα μεγάλα σαντζάκια, τα πασαλίκια, αποτελούσαν τη στρατιωτική και πολιτική εξουσία και διορίζονταν από την Πύλη.

Αργότερα, «κατά τη διάρκεια της Βασιλείας του Μουράτ, πολύ φιλάργυρος ηγεμόνα», όπως πιστοποιεί και ο *Sieur de Breves* με επιστολή προς το Λουδοβίκο ΙΓ' το 1606, «τα αξιώματα άρχισαν να μοιράζονται σ' εκείνους που μπορούσαν να προσφέρουν τα μεγαλύτερα ανταλλάγματα. Με τη σειρά τους οι πασάδες έσπευσαν να μιμηθούν τον αυθέντη τους σε αρπακτικότητα. Έτσι η κατάσταση έφθασε στο σημείο να προσφέρονται όλα τα αξιώματα στον τελευταίο πλειοδότη, ακόμα και οι πιο μικρές κι οι πιο ταπεινές υπηρεσίες. Φυσικά, αυτοί που καταλαμβάνουν τις θέσεις δεν τις διατηρούν περισσότερο από ένα ή δύο χρόνια. Και για να καλύψουν τα ποσά που θυσίασαν επιβάλλουν αβάσταχτα δασύματα στο λαό».⁽⁷⁾

Γιατί, «αμέσως μετά το διορισμό του, κάθε αξιωματούχος», όπως περιγράφει σε υπόμνημά του στον Βοναπάρτη το 1791 ο απεσταλμένος του στον «ελλαδικό χώρο» *Dino Stephanopoli*, «ξεκινά για την έδρα του με συνοδεία που ορίζει ο ίδιος. Στο πέραςμά του, πόλεις και χωριά καλύπτουν τις ανάγκες της κουστωδίας χωρίς αποζημίωση. Αμέσως μετά την εγκατάστασή του εξαναγκάζει τους δυστυχείς υπηκόους να καταβάλουν το ποσό που στοίχισε το αξίωμα, το ποσό που έδωσε στους προστάτες του, το ποσό που έπρεπε να στέλνει κάθε χρόνο στους ανθρώπους του στην Πόλη να παρεμβαίνουν όταν καταφθάνουν στον Μεγάλο Βεζύρη οι καταγγελίες και τα παράπονα των θυμάτων του, το ποσό που χρειάζεται για τη συντήρηση της φρουράς του και το ποσό που έπρεπε να παραμείνει στο θησαυροφυλάκιο για να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες του και να αντιμετωπίσει τους ανταγωνιστές του».⁽⁸⁾

Στο εσωτερικό αυτών των αρχικών διοικητικών διαιρέσεων το καθεστώς, όπως αναφέραμε, ποικίλλει. Έτσι, π.χ., στο Μωρηά τούς άρχοντες (Καβάκοι, Φραγκόπουλοι, Φιλανθρωπίνοι, Σφράντζας, Παλαιολόγος, Σοφιανός, Δαιμονογιάννης, Πασκάλης, Μ. Ράλλης κ.ά.), που τους κάλεσαν (π3) και δεν πρόβαλαν αντίσταση, οι οθωμανοί τούς

άφησαν στις θέσεις τους.⁽⁹⁾ Σε ορισμένους μάλιστα έδωσαν και άλλες εκτάσεις.

Μοίρασαν, όμως, σε στρατιωτικούς (σπαχήδες, τιμαριώτες) τα μέλη των λίγων αρχόντων που αντιστάθηκαν.

Οι οθωμανοί είχαν τον πασά και τους σπαχήδες στρατιωτικούς διοικητές και υπεύθυνους για την είσπραξη των φόρων και άφηναν ουσιαστικά στα χέρια των αρχόντων και του τοπικού κλήρου τη ρύθμιση των άλλων ζητημάτων.

Αργότερα, άρχοντες του Μωρηά, από τους μεγάλους τοιφλικάδες μέχρι τους προεστούς κοτσαμπάσηδες των χωριών, συγκροτούν μια αντιπροσωπευτική διοίκηση, τους μοραγιάννηδες. Η διοίκηση επικοινωνεί απευθείας με την Πύλη και διαθέτει το δικό της στρατιωτικό σώμα για την επιβολή της τάξης, τους κάπους (αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο στο Μωρηά δεν έχουμε αρματωλίκια).

Σε άλλες περιοχές του «ελλαδικού χώρου» η κατάσταση είναι διαφορετική. Κάθε περιοχή έχει το δικό της ιδιότυπο καθεστώς, ανάλογα με τον τρόπο που έγινε η αρχική κατάκτηση. Η Θεσσαλία και η Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία κατακτήθηκαν και πέρασαν αμέσως υπό πλήρη οθωμανική διοίκηση. Στη Στερεά άλλες περιοχές υπάγονταν για όλα τα ζητήματα στην οθωμανική διοίκηση, ενώ άλλες είχαν ειδικό καθεστώς εκχώρησης και επικαρπίας σε κάποιο πρόσωπο (π.χ., η Αθήνα στη μητέρα του σουλτάνου). Τα νησιά του Αιγαίου προμήθευαν ναύτες για το στόλο του σουλτάνου και διατηρούσαν ένα ειδικό καθεστώς αυτονομίας (βλ. Παράρτημα 4) υπό την εποπτεία του καπουδάν πασά.

Παράλληλα, σ' ολόκληρο σχεδόν τον «ελλαδικό χώρο» έχουμε τα αρματωλίκια με το ειδικό καθεστώς τους, ενώ υπάρχουν πάντα και ορεινά χωριά ή ενώσεις χωριών που τους έχει αναγνωριστεί (για διάφορους λόγους) ένα ειδικό καθεστώς αυτονομίας («ελευθεροχώρια»).

Για παράδειγμα «δεκατέσσερα Ζαγοροχώρια συνθηκολόγησαν το

7. Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. α', σ. 458.

8. Κ. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σ. 78.

9. «Εἰς τούτους τους καιρούς [ἐπὶ Σελίμ Β'] ὁ Μορῆας εἶχε τούρκους ολίγους», γράφει ὁ Νεκτάριος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων 17ος αἰώνας, «καλὰ καὶ να τὸν ὠρίζεν ὁ βασιλεὺς τῶν τουρκῶν. διὰ τούτο οἱ ἄρχοντες τοῦ τόπου ὀρίζαν τοὺς τόπους καὶ τὰ χωριά, ὅπου ἔχουσι τῶρα οἱ τούρκοι, οἱ λεγόμενοι σπαῖδες. καὶ ἦσαν ἄρχοντες χριστιανοὶ σπαῖδες ἐπ' αὐτῶν εἰς τὸν τόπον. καὶ εἰς καιρὸν πολέμου ἔκαμναν καὶ αὐτοὶ σιφερί ὁμοίως με τοὺς τούρκους, ὁποῦ ἦταν τὸν βασιλεὺς τὸ πρόσταγμα...». Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. β', σ. 224.

1430 μόλις παραδόθηκαν τα Γιάννενα στους τούρκους. Κι από τότε έστελναν στην Πόλη, κάθε χρόνο, ωρισμένον αριθμό ανδρών για να περιποιούνται επί 45 ημέρες τα άλογα και τις άμαξες του σουλτάνου. Η περιέργη αυτή θητεία [έναντι της αυτονομίας τους και της μη καταβολής χαραιοιού] κράτησε διακόσια εξήντα χρόνια. Το 1690, οι κάτοικοι κατόρθωσαν να αντικαταστήσουν την προσωπική αγγαρεία με χρηματικό φόρο, το λεγόμενο "μουκατά".⁽¹⁰⁾

Μέσα σ' αυτή την ποικιλία διοικητικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας πρέπει να δούμε και τη λειτουργία των διαφόρων θεσμών. Όπως είναι γνωστό, ο Μωάμεθ ο Β' αμέσως μετά την κατάληψη της Πόλης και στα πλαίσια του ανταγωνισμού με την καθολική Δύση επέβαλε ως πατριάρχη τον εκλεκτό του ανθενωτικό Γεννάδιο, τον οποίο αναγνώρισε ως Μιλιέτ-Μπασί (Γενάρχη), αρχηγό της θρησκευτικής κοινότητας των ορθόδοξων με εξουσίες όχι μόνο θρησκευτικές αλλά και πολιτικές και δικαστικές, δημιουργώντας «εκ των ιδίων στοιχείων του υποδουλωθέντος λαού ιεραρχίαν, η οποία του ηγγυάτο διά την υποταγήν των πληθυσμών».⁽¹¹⁾ Καθόρισε μάλιστα και ειδικούς φόρους για την εκκλησία. Ανάλογες εξουσίες είχαν και οι διορισμένοι από τον πατριάρχη μητροπολίτες και επίσκοποι. Ο υπό τον κατακτητή πατριάρχη έφτασε έτσι να αποκτήσει εξουσία πολύ μεγαλύτερη απ' αυτήν των βυζαντινών προκατόχων του. «Ο Πατριάρχης εδίκαζε κατά τους ιδίους τύπους του μεγάλου Βεζύρη, μεταχειριζόμενος τον κώδικα του Ιουστινιανού. Είχε το δικαίωμά του να πέμπη τους ενόχους εις το ναυπηγείον (ή το γνωστόν κάτεργον) χωρίς να δίδη λόγον εις κανένα. Ημπορεί προσέτι να εξορίση τους ενόχους, ή να τους κλείη εις φρούρια, ζητών την υποχρεωτική συγκατάθεσιν της Πόρτας εις περίπτωσιν τοιαύτην. Οι γενίτσαροι εσχημάτιζον την τιμητικήν φυλακήν (φρουράν), εξαρτώμενοι από αυτόν και εκτελούντες ακριβώς τας διαταγάς του».⁽¹²⁾ Η εξουσία του περιοριζόταν μόνο από την αυθαιρεσία του κατακτητή και τη δολιότητα «της εν Κωνσταντινουπόλει ενδημούσης Ιεράς Συνόδου» και των ανταγωνιστών του για το αξίωμα.

10. Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. α', σ. 402.

11. Δ. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. α', σ. 11.

12. Φιλήμονος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, σ. 20.

Η δικαστική αρμοδιότητα αφορούσε αρχικά υποθέσεις οικογενειακού δικαίου (γάμοι, κληρονομικά κ.λπ.) και επεκτάθηκε σε διαιτησίες με βάση το εθιμικό δίκαιο. Οι ποινικές υποθέσεις παρέμεναν πάντοτε στην αρμοδιότητα των οθωμανικών αρχών. Ορισμένες αρμοδιότητες των εκκλησιαστικών δικαστηρίων αναγνωρίστηκαν αργότερα και στις κοινότητες, όπου οι εκλεγμένες κοινοτικές αρχές είχαν και το δικαίωμα απονομής δικαιοσύνης κατά το κρατούν εθιμικό δίκαιο.

Ανάλογα προνόμια είχαν παραχωρήσει οι οθωμανοί και στις εβραϊκές αρχές (στους ραββίνους και αργότερα στον αρχιραββίνο) του «ελλαδικού χώρου». «Σύμφωνα με την "Αλαχά" απαγορεύονταν στους εβραίους να προσφεύγουν στις τοπικές αρχές για εκδίκαση θεμάτων που αφορούσαν κληρονομίες ή γαμήλια σύμφωνα. Έτσι ο ραββίνος, που αποτελεί την ανώτατη αρχή σ' ό,τι αφορά την απονομή της δικαιοσύνης μέσα στους κόμπους της κοινότητας, προεδρεύει του "Μπεθ Ντον" και εκδικάζει οποιαδήποτε οικογενειακή, κληρονομική, οικονομική και κτηματική διαφορά και έχει το δικαίωμα να επιβάλλει ποινή φυλάκισης στην κοινοτική ή στις κρατικές φυλακές και ακόμη την ποινή του αφορισμού (χέρεμ)».⁽¹³⁾

Είναι γεγονός πως οι ραγιάδες απέφευγαν, για πολλούς λόγους, την προσφυγή στα δικαστήρια του κατακτητή και προτιμούσαν την επίλυση των διαφορών τους στα εκκλησιαστικά δικαστήρια και στις κοινότητες, με αποτέλεσμα να έχουμε μια de facto επέκταση της αρμοδιότητάς τους, που συνήθως εμφανιζόταν και δικαιολογούνταν με τη μορφή της διαιτησίας. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο ραγιάς μπορούσε να προσφύγει και στα δικαστήρια των κατακτητών, τα οποία έκριναν και με βάση το οθωμανικό δίκαιο και διατηρούσαν την αποκλειστικότητα κρίσης σε δεύτερο βαθμό.

Αποτελεί κάτι το τελείως φυσιολογικό η αποφυγή, εκ μέρους των καταπιεσμένων, της δικαιοσύνης των οθωμανών, η οποία ήταν συνώνυμη της βίας, της απέχθειας και της βαρβαρότητας.

Φρικιαστικά βασανιστήρια και μαρτυρικοί θάνατοι ήταν το τίμημα για κάθε παραβίαση της κυριαρχίας της οθωμανικής εξουσίας: «Τιμωρούσαν τον κλέφτη κόβοντας τα τέσσερα δάχτυλα του δεξιού χεριού — εκτός από τον αντίχειρα — ή το ένα πόδι, ή ξεριζωναν τα δόντια του

13. Αρη Παπάζογλου, *Εβραϊκοί Κοινοτικοί Θεσμοί στη Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας*, σ. 17.

[...] Πιο αποτρόπαιες μέθοδοι σωματικού πόνου εγκαινιάσθηκαν ως τιμωρία ή με σκοπό την απόσπαση πληροφοριών για αδικήματα που έθιγαν την κυριαρχία του Οθωμανικού κράτους — στάση, εξέγερση, αποστασία, ληστεία, πειρατεία — και τα οικονομικά του συμφέροντα — παραχάραξη του νομίσματος, καταχρήσεις κ.ά.[...] Σ' αυτές τις περιπτώσεις η δίωξη ήταν αυτεπάγγελτη και επιβάλλονταν σκληρές ποινές — εκτελέσεις ύστερα από βασανισμούς και σχεδόν πάντοτε χωρίς δίκη.

«Μία από τις απαισιότερες ποινές ήταν ο διοβελισμός, το γνωστό παλούκωμα ή σούβλισμα. Ο μαρτυρικός θάνατος του "πασσάλου" προοριζόταν για τους εχθρούς του Οθωμανικού κράτους και για όσους βαρύνονταν με εγκλήματα σχετικά με τη δημόσια τάξη (αντάρτης κι επαναστάτης). Ήταν ποινή βασανιστική αλλά και δραστικό τρομοκρατικό μέσο στα χέρια των Οθωμανών. Γιατί γινόταν εφιάλτης ακόμα και για τους αθώους και ανυποψίαστους, φνισική συνέπεια ενός καθεστώτος αυθαιρεσίας, βίας και διαφθοράς».⁽¹⁴⁾

Τη διοικητική διάρθρωση της αυτοκρατορίας και της λειτουργία των θεσμών πρέπει να τις δούμε κάτω από το πρίσμα της βασικής μέριμνας για την καλύτερη λειτουργία δύο συστημάτων, της στρατιωτικής ετοιμότητας και της ανάγκης να εξασφαλιστεί η τακτική είσπραξη των φόρων για την αντιμετώπιση των μεγάλων οικονομικών αναγκών της αυτοκρατορίας.

Σε ό,τι αφορά τη στρατιωτική ετοιμότητα ίσχυαν τα εξής: όλοι οι αξιωματούχοι σε όλα τα κλιμάκια της ιεραρχίας, από τον τιμαριώτη σπαχή μέχρι τον πασά και τον μπεηλέρμπεη υποχρεώνονται να έχουν έτοιμο για διάθεση στην κεντρική εξουσία έναν αριθμό στρατιωτών, των οποίων μάλιστα επικεφαλής έμπαιναν συνήθως οι ίδιοι παράλληλα, ο ίδιος ο σουλτάνος αλλά και οι διάφοροι αξιωματούχοι διατηρούσαν έναν μόνιμο μισθοφορικό στρατό ιδιαίτερα αυξημένο στις περιόχες, όπως στον «ελλαδικό χώρο» και στη Βαλκανική, όπου οι οθωμανοί ήταν μειονότητα.

Τη βάση του σουλτανικού στρατού αποτελούσαν οι γενίτσαροι, καρπός του απάνθρωπου θεσμού του παιδομαζώματος. «Αλλά και αυτού του λεγομένου τάγματος των Γιανιτσαρών», κατά τον Σάθα, «θεωρουμένου ως καθαράς τουρκικής εφευρέσεως, ευρίσκομεν παρά τοις Βυζαντινοίς την αρχήν, μέχρι και αυτού του ονόματος. Ως οι Ρωμαίοι

14. Κ. Σιμόπουλου, *Βασανιστήρια και Εξουσία*, σσ. 357-65.

τους *juniunes*, είχαν και οι Βυζαντινοί τους Νεωτέρους, Άραβας ως επί το πλείστον εξωμότας[...] Οι εξωμόται ούτοι, λεγόμενοι και γαμβροί Σαρακηνοί, κατετάσσοντο συνήθως εις τα πεζικά τάγματα των Τσακωνών».⁽¹⁵⁾

Βέβαια, αυτή η αντιμετώπιση του στρατιωτικού ζητήματος αποτελούσε δίκοπο μαχαίρι και δημιουργήσε αρκετά προβλήματα σε όλα τα κλιμάκια της διοίκησης, και ιδιαίτερα στο σουλτάνο, από απειθαρχίες ή φιλοδοξίες κάποιων υφιστάμενων μπέηδων, πασάδων και αρχηγών των γενιτσάρων.

Σε σχέση με τον τομέα της οικονομίας, το σύστημα υπήρξε αμφίβολης αποτελεσματικότητας. Για να μπορέσουμε να αντιληφθούμε τον τρόπο λειτουργίας του, θα αναφερθούμε σε κάποιες ιδιομορφίες που διαμορφώθηκαν στον «ελλαδικό χώρο» με την οθωμανική κατάκτηση.

Αρκετοί μελετητές την έχουν χαρακτηρίσει ως το ιστορικό ισοδύναμο μιας ριζοσπαστικής αγροτικής μεταρρύθμισης που έλυνε υπέρ των αγροτών την παλιά διαμάχη με τους «δυνατούς».⁽¹⁶⁾ Μετά την οθωμανική κατάκτηση η γη, όπως προβλέπεται και από τον Ιερό Νόμο, ανήκει τυπικά στο σουλτάνο ως εκπρόσωπο του κράτους.

Οι αγρότες καλλιεργητές έχουν κλήρους που παραχωρούνται από το κράτος. Οι κλήροι αυτοί είναι μεν αναπαλλοτρίωτοι, γενικώς, ανήκουν όμως στο χωρικό με την ιδιότητα του *de facto* ιδιοκτήτη, μεταβιβάζονται κληρονομικά και ο καλλιεργητής δεν καταβάλλει κανένα ενοίκιο στο κράτος ή σε ιδιώτη.

Ανάμεσα στον τυπικό ιδιοκτήτη, το κράτος, και τον ουσιαστικό ιδιοκτήτη, τον καλλιεργητή, δεν υπάρχει κανένα ενδιάμεσο στρώμα αριστοκρατών, ευγενών κ.ά. φεουδαρχών.

Η επικοινωνία κράτους-καλλιεργητή και η ανταπόκριση του δεύτερου στις υποχρεώσεις του έναντι του κράτους γίνεται με την παρεμβο-

15. Κ. Σάθα, *Έλληνες Στρατιώται εν τη Δύσει*, σ. 57-65.

16. «Η τουρκική κατάκτηση των βαλκανίων», γράφει ο Braudel, «στάθηκε δυνατή μονάχα γιατί επωφελήθηκε από μια εκπληκτική κοινωνική επανάσταση. Μια χωροδεσποτική κοινωνία, που βάραινε σκληρά πάνω στην αγροτιά, βρέθηκε μπροστά σε έκπληξη και κατέρρευσε από μόνη της. Η κατάκτηση που εξάλειψε τους μεγάλους γαιοκτήμονες, ήταν από ορισμένες απόψεις μια "απελευθέρωση των φτωχών"...», [Πέρ Άντερσον, *Από την Αρχαιότητα στον Φεουδαρχισμό*, σ. 334].

λή του τιμαριώτη-σπαχή, που εκτός από την άσκηση της διοικητικής εξουσίας είναι υπεύθυνος για την είσπραξη των προς το κράτος οφειλόμενων φόρων και της αποστολής τους στον σουλτάνο.

Οι φόροι καθορίζονται από την κεντρική εξουσία μετά τον υπολογισμό των αναγκών του κράτους, στη βάση ενός απλού διανεμητικού συστήματος που ξεκινούσε από τον αρχικό υπολογισμό του συνολικού ποσού, κι έφτανε ως την κατανομή του κατά περιοχές και τιμάρια μέχρη και το τελευταίο χωριό με βάση τις τοπικές δυνατότητες.

Έτσι, ο φόρος δεν έχει προσωπικό χαρακτήρα σε κανένα επίπεδο και οι κάτοικοι των περιοχών, των νομών, των επαρχιών και των χωριών είναι συλλογικώς υπεύθυνοι. Οι οθωμανοί, με τη σειρά τους, στηρίζουν το κοινοτικό σύστημα, στο βαθμό που αυτό τους εξυπηρετεί, στην είσπραξη των φόρων.

Οι τακτικοί φόροι ήταν δύο. Ο ένας, «κεφαλικός», που αποτελεί κατάλοιπο της δουλοκτητικής αρχαιότητας (επικεφάλαιος), απαντάται στους ρωμαϊκούς χρόνους (capitatio), ενώ η επιβολή του συνεχίζεται στο Βυζάντιο (κεφαλιτώνας). Αφορά όλους τους μη μουσουλμάνους υπηκόους ικανούς για εργασία και στρατολόγηση και διαιρείται σε τρεις κατηγορίες με βάση την κοινωνική θέση και το επάγγελμα. Είναι ο φόρος που διαχωρίζει πιστούς από άπιστους και δημιουργεί, παράλληλα με άλλες ρυθμίσεις, ένα αίσθημα υπεροχής στους πρώτους.

Ο δεύτερος τακτικός φόρος ήταν η «δεκάτη», που επιβαλλόταν επί της γεωργικής παραγωγής, (κυρίως σιτηρών, λαδιού) και αφορούσε όλους τους υπηκόους, πιστούς και άπιστους, αφού η γαιοκτησία θεωρείται τυπικά κρατική.

Από και και πέρα υπήρχαν διάφοροι έκτακτοι φόροι που ποίκιλλαν κατά περίπτωση και περίοδο. ⁽¹⁷⁾

Όλα τα παραπάνω αποτελούσαν τον κανόνα, που βέβαια γνώρισε ποικίλες μεταβολές στον χρόνο και τον τόπο. Γιατί πρέπει να αναφέρουμε ότι, εκτός από τις γαίες που είδαμε πώς εκχωρούνταν στους γεωργούς, υπήρχαν και άλλων ειδών γαίες, όπως τα βακούφια (της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας) και τα μούλκια (δαρεές

17. Ζευγαριάτικος, κτηνοτροφικός, δέκατο χορτονομής, προβατοκομίας, καπνιστών, φόροι μύλων, μελισσοκόμων και άλλων επαγγελματιών, τελωνειακοί δασμοί, και πρόστιμα-δείγματα παραλογισμού κι εξουσιαστικής ψύχωσης όπως πρόστιμο για φιλή ή ερωτικό λόγο, ανατολής και δύσης ήλιου κ.λπ.

εκτάσεων κυρίως σε στρατιωτικούς ως ανταμοιβή για εξαιρετές υπηρεσίες).

Αυτές οι ιδιοκτησίες, που αφορούσαν ένα μικρό μέρος της όλης γης, καλλιεργούνταν με διάφορους τρόπους: είτε νοικιάζονταν σε γεωργούς, είτε καλλιεργούνταν από τους ίδιους τους κατόχους με τη βοήθεια δούλων⁽¹⁸⁾ ή των γεωργών της περιοχής (που ουσιαστικά γίνονταν δουλοπάροικοι, όσο κι αν ο ιερός νόμος απαγόρευε τη δουλοπαροικία).

Η κατάσταση αυτών των «δουλοπαροικιών» ποικίλλει κατά περιοχή, και η μερική προσέγγιση του φαινομένου έκανε αρκετούς μελετητές να μιλούν για φεουδαρχικό σύστημα κατά την οθωμανική αυτοκρατορία. Ωστόσο δεν ήταν το ίδιο, και ο γεωργός δεν ήταν δεμένος με τη γη και τον ιδιοκτήτη της όπως στην περίπτωση της δυτικής φεουδαρχίας, παρ' ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ή περιοχές (π.χ. στη Θεσσαλία κατά τον 17ο αιώνα) είχαμε κλασικές περιπτώσεις δουλοπαροικίας, που μάλιστα κατοχυρώνονται με φειφάδες.

Το ενιαίο αρχικά σύστημα φόρων διασπάται από το ιδιαίτερο φορολογικό καθεστώς των βακούφικων και μούλκιων κτημάτων αλλά και από μια σειρά εξαιρέσεων που εισάγονται και αφορούν τους μουσουλμάνους κατοίκους της Μ. Ασίας (ιδιαίτερα μετά τη μεγάλη κοινωνική εξέγερση των τζελάληδων στη Σμύρνη και τη Μαγνησία το 1515-1518), καθώς και από την επιβολή σειράς ολόκληρης νέων έκτακτων φόρων, δασμών και αγγαρειών, ή τη συγχώνευση παλιών, έτσι που τελικά να συγχέεται ο κεφαλικός φόρος με το χαράτσι και ουσιαστικά να ενοποιούνται.

Από μια εποχή και μετά επικράτησε το σύστημα της ενοικίασης των φόρων. Κατά το σύστημα αυτό ο ενοικιαστής των φόρων κατέβαλε εκ των προτέρων στην κεντρική διοίκησή το ποσό και εξασφάλιζε το δικαίωμα είσπραξης των φόρων από την αντίστοιχη περιοχή.

Όπως ήταν επόμενο, ο κάθε ενοικιαστής φόρων αύξανε τα ποσά για την κάθε περιοχή, έτσι που να εισπράττει όχι μόνο το ποσό που είχε δώσει για την ενοικίαση αλλά και να αποκομίζει όσο το δυνατό μεγαλύτερο κέρδος.

• «Οι ενοικιασταί», επιβεβαιώνει ένα φερμάνι του 1728, «έχοντες υπ'»

18. Οι δούλοι (Ortakci) που ήταν συνήθως αιχμάλωτοι πολέμου χρησιμοποιούνταν τις περισσότερες φορές σε δευτερεύουσες εργασίες, και τεκμήρια ύπαρξής τους συναντάμε ακόμη και μέχρι το 18ο αιώνα.

όφει ότι η ενοικίασις θα διαρκέση εν έτος ή το πολύ δύο έτη, ταλαιπωρούν αυτούς κατά την είσπραξιν των δικαιωμάτων. Διά τούτο οι πλείστοι των ραγιάδων τυγχάνουν κατεστραμμένοι και απηθλιωμένοι, οι δε λοιποί έχουν ανάγκη και του επιουσίου άρτου, της καταστάσεως ταύτης ζημιούσης και το δημόσιον...»⁽¹⁹⁾

Είχαμε έτοιμα μια κυριολεκτικά αβάσταχτη φορολογική καταπίεση του φτωχού πληθυσμού. Αυτή η πολλαπλή εισπρακτική επίθεση, ξεκινώντας από την κορυφή της πυραμίδας του οθωμανικού κράτους, κατέληγε να εφαρμόζεται με τον πλέον ανελέητο τρόπο από τους κοτσαμπάσηδες, την εκκλησία και τις υπόλοιπες χριστιανικές ομάδες εξουσίας, οι οποίες φρόντιζαν, κυρίως, να αποκομίσουν τα μέγιστα οικονομικά οφέλη για λογαριασμό τους. Μπροστά, βέβαια, σ' αυτή την κατάσταση, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις όπου ολόκληρες κοινότητες ξεσηκώθηκαν και πήραν στο κυνήγι τους φοροεισπράχτορες και την ένοπλη συνοδεία τους.

19. Γ. Κοντογιάργη - Φ. Βώρου, *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις Πηγές*, σ. 38.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

(π1) Προδρομικά ποιήματα (Το γένμα των ηγουμένων), απόσπασμα.

«...Πρώτον διαβαίνει το εκζεστόν, ψησόπουλον μπουρδάτον,
και δεύτερον περίχυμα, μαζός βεβαρμένος,
και τρίτον οξινόγλυκος κροκατομαγειρία,
έχουσα στάχος, σύγουρδα, καρυόφυλλα, τριψίδια,
αμανιτάρια, όξος τε και μέλιν, εκ το ακάπνιν,
και απέσω κείται κόκκινη, μεγάλη φιλομήλα,
και κεφαλος τριπίθαμος αυγάτος εκ το Ρήγιν,
και συναγρίδα πεπανή, εκ τας καλάς, τας πρώτας
(έ, να έφαγα εκ τα θρύμματα, να έπια εκ το ζουμίν των,
και χιώτικον να ετσάκωνα καν τέσσαρα μουχρούτια,
και να ερευξάμην εύνοστα και να επαρηγορήθην!)
και τέταρτον το οπτούτσικον, και πέμπτον το τηγάνου,
κομμάτια μεσοκόμματα, τριγλία μoustakaτά,
και διπλοτήγανον παχύν μεγάλων αθερίνων,
και κιθαργός οπτούτσικος, αέρας με το γάρος,
το καρναβάδιν άνωθεν έως κάτω πεπασμένος,
και πάλιν απολάκτισμα μεγάλου λαβρακίου...»

(Λίνου Πολίτη, *Ποιητική Ανθολογία*, Βιβλίο Πρώτο, Πριν την Άλωση, σσ. 55-56, εκδ. Δωδώνη)

(π2) «Φραγκικά χρονικά» (Χρονικόν των εν Ρωμανία και μάλιστα εν Μορέα πολέμων των Φράγκων), απόσπασμα.

«...Τ' αρχοντολόγι του Μωραιώς και όλης της Μεσαράς
εποίκασιν συμβίβασιν μετά τον Καμπανέσην,
ότι όλα τα αρχοντόπουλα που είχαν προνοίαις
τα έχουνσιν ο κάθε εις προς την ουσίαν όπου είχε
την ανθρωπιάν και την στρατειάν τόσοσιν να του αναμένη,
και οι χωριάταις των χωριών να στέκουν ως αν τους ήύραν.
Αρχοντας έξη έβαλαν, και άλλους έξη Φράγκους,
όπως να εμοιράσωσι τους τόπους και προνοίαις...»

(Κ. Σάθα, *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει*, σσ. 55-56, εκδ. Φιλόμυθος)

(π3) *Επιστολή του Μωάμεθ του Β' προς τους άρχοντες της Πελοποννήσου (1454), απόσπασμα.*

«...Εν πρώτοις άρχον κυρ Σφρατζή, με όλους τους ειδικούς σου, και κυρ Μανουήλ Ραούλ, με όλους τους ειδικούς σου, και κυρ Σοφιανέ, με όλους τους ειδικούς σου, και Λάσκαρι, κυρ Δημήτρι, με όλους τους ειδικούς σου, και Διπλοβατσαίοι, Καλακαίοι, Παγωμεναίοι, Φραγκοπουλαίοι, και Σγουρομαλαίοι, και Μανροπαπά, και Φιλανθρωπινάιοι και Πέτρο-Μπούγιοι και εις όσους άλλους θελήσουν νάρθουν, όλους χαιρετά σας η αυθεντία μου. Να εγνωρίσετε το πως ήρθεν εδώ ο τιμημένος αγάς ο Χασάμπεϊς, και ανέφερεν της αυθεντίας μου το πως θέλετε ν' αρθήτε να ήσθε ειδικοί μου· εις τούτο γυρεύετε τον ορισμόν της αυθεντίας μου· εις τούτο στέλνω σας τον αυτόν μου ορισμόν και ομνέγω σας εις τον μέγαν μας Μωάμεθ, τον πιστεύομεν ημείς οι Μουσουλμάνοι και εις τα επτά μας μουσάφια, και εις τας 324 χιλιάδας προφήτας μας και εις το σπαθί όπου ζώνομαι, και εις την ψυχήν του πατρός μου Χοδοβικιάρη, ότι από τα πράγματά σας και από τα παιδιά σας, και από τα κεφάλια σας, και από πάσα σας πράγμα τίποτας να μην εγγίσω, αμμέ να σας αναπαύσω να ήσθε κάλλιον παρού πρώην. Και διά το αξιοπίστον εδόθη ο αυτός μου ορισμός...»

(Κ. Σάθα, ό.π., σ.127)

(π4) *Τον μεγάλου βασιλέως και αυτοκράτορος σουλτάν Ιμπραήμ ο αντιναμής όπου έδωσεν εις τα νησιά [των Κυκλάδων], 1627, απόσπασμα.*

Τα νησία «της Αξιάς, και της Αντρος, και της Μήλος, και της Πάρου, και της Σαντορίνης, και Σύφνου και των λοιπών» επειδή «επροσκύνησαν την ανήκτον μου Βασιλείαν, και διά τούτο από τότε και εδόθεν [...] έως την σήμερον ημέραν εις τον ίσκιον της βασιλείας μου, ετούτα όλα τα νησία δίχως καμμίαν πηράξιν απέρασαν [...] να πληρώνουν όπως επλήρωναν και από της αρχής τα χαράτσια τους, και περισσότερο να μη πληρώνωσι [...] να πηγαίνουν εις τας εκκλησίαις των, και απ' όταν θέλουν ν' ανοίγουν τα μνήματά τους, ούτε Καδής, ούτε Μπέϊς να τους πειράζουν· Μιρί δια τους αποθαμένους τους να μη γηρεύουν, ούτε να πέρνουν ότι ούτε εις του Θεού την κρίσιν, ούτε εις το κανόνι μας είναι ετούτα, και να θάπτουν τους νεκρούς υπ' εκκλησίας· Από δουλαιάς όπου δεν είναι της κρίσης, οι Καδήδες δυνατά να φυλάγονται χωρίς κρίσιν κανένα να μην πειράζουνε. Και οι εκκλησίαις των, όταν χαλάσουν να τας φτιάνουν, καθώς ήταν πρώτα, και κανέναν εις τούτο να μη τους πηράξη. Από τ' αμπελία τους, και χωράφια

τους η δεκαπαις καθώς επέρνονταν πρώτα, έτοι πάλιν να πέρνωνται, και περισσότερο να μη πέρνη· και από τ' άλλα τους μούλκια κανείς στανικώς να μη τους εβγάλη ούτε από τα χέρια τους κανείς στανικώς να τα πέρνη. Και αναμεσόντας όποιος ήθελεν αφίσει διά τά ρούχα του ή διατάξει ότινος ήθελε θελήσει, ή ότινος ήθελε να χαρίσει να πιάνεται και από τους Καλίκαδες, και Κασίμδες να μην απλώνουν, και πειράζουν τίποτες [...] Και διά καμμίαν υπόθεσιν εάν μαλώσουν ανάμεσόν τους, και βάλουν κανένα αγρικιμένον άνθρωπον, και τους εισάσει να ήνε στεργόμενον, και οι Καδήδες να μην έχουν να κάμουν εις τέτοιαν λογής σύμβασιν [...] και από ετούτα τα Νησία όποιος ήθελεν να έμνη εις την πίστιν του θεού, να έλθη εμπροστά εις την κρίσιν του θεού και μαρτύρησιν ας εμπαίνη· και κανείς στανικώς Μουσουλμάνον να μη κάμνη [...] Και ανάμεσόν τους τα χωράφια τους, όπου δίνουν με αποκοπήν ένας του άλλου, ό,τι λόγον έχουν λαλημένον, κανείς άλλος να μην τον χαλά μόνο καθώς ήνε εις το λανθασμένον τον Νόμον να πιάνεται· περισσόν ολίγον, κανείς να μη τους πιάνη...»

(Γ. Κοντογιώργη-Φ. Βώρου, *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις Πηγές*, σσ. 21-22, εκδ. ΟΕΔΒ).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΗΓΕΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ
ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ

Κλήρος

‘Ομολογούμενον, λοιπόν, αδερφέ είναι ότι η πίστη μας και η μετά προθυμίας υπακοή και ευπείθεια προς την κραταιάν Βασιλείαν είναι αναμφιβόλως και δίκαια και νόμιμος και συμφέρουσα εις τὸν ἑαυτὸν μας, δίκαια μὲν, ἐπειδὴ παραυτῆς ἔχομεν ἅπαντες οἱ πιστοὶ ραγιάδες τὸ ζῆν, ἀπολαμβάνοντες διηνεκοὺς περιθάλψεις. Νόμιμος δὲ ἐπειδὴ καὶ μᾶς τὸ νοθετεῖ καὶ ὁ ἱερὸς Ἀπόστολος ἐν τῇ πρώτῃ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῇ κεφ. ΙΓ. Ὅτι δὲ εἶναι καὶ συμφέρουσα καὶ ἀναγκαιοτάτη ἡ μετά προθυμίας υπακοή, καὶ εἰς τοῦτο δὲν εἶναι καμμίᾳ ἀμφιβολία, ὥσαυτ’ ὅπου κάθε καλὸς δούλος, μὲ τὴ χρεωστικὴν του ευπείθειαν καὶ προθυμίαν ἡμπορεῖ νὰ αὐξήσῃ καὶ τὴν πρὸς τὸν ἑαυτὸν του δεσποτικὴν εὐνοιαν καὶ εὐσπλαχνίαν. Κατὰ πάντα λοιπὸν λόγον πρέπει νὰ φερώμεθα λόγῳ καὶ ἔργῳ καὶ διανοίᾳ ὡς πιστοὶ ραγιάδες πρὸς τὴν κραταιὰν ταύτην Βασιλείαν ἁπλῶς καὶ εἰς κάθε καιρὸν.

Πατριάρχης Προκόπιος πρὸς τὸν Ἰκονίου Ραφαήλ (Συνδικῶς ἀπ᾽ ἑω: Αὐγουστίνου η) (Ἰωάννου Οικονόμου Λαοισαίου: «Επιστολαὶ διαφόρων 1759-1824», σ 245.

ΜΕΣΑ ΣΕ ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΕΠΟΧΕΣ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΣΤΑΘΗΚΕ Ο ΠΛΕΟΝ ΚΑΤΑΠΙΣΤΙΚΟΣ και ο πιο «οπισθοδρομικός» δυνάστης της κοινωνίας. Έτσι και στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας έδρασε σε συνεργασία με τον κατακτητή για να εκμεταλλεύεται πολιτικά και οικονομικά τους υποτελείς της.

Η σθεναρά ανθενωτική της στάση, στη διάρκεια του λυκόφωτος της «Βυζαντινής Αυτοκρατορίας», η οποία θα συμβάλει ουσιαστικά στην

αλλαγή του κυριαρχικού σχηματικού, δεν υπάκουε μονάχα (όπως ισχυρίζεται η κρατούσα ιστοριογραφία) σε δογματικούς λόγους, αλλά απέβλεπε και στην ενδυνάμωση του διαχειριστικού της ρόλου σ' αυτό, γεγονός που πιστοποιεί η απόσπαση των περιφημών «προνομίων» από τη σουλτανική εξουσία, η οποία είχε απόλυτη ανάγκη τον γραφειοκρατικό μηχανισμό της εκκλησίας για την εύρυθμη λειτουργία του κράτους, και τον αφομοιωτικό, χειραγωγικό και κατασταλτικό της λόγο για να εδραιώσει και να παγιώσει την κυριαρχία της.

Η εκκλησία κατείχε από τον καιρό του βυζαντινού τεράστιες εκτάσεις, και παρά το πέρασμα μέρους αυτών στο οθωμανικό «δημόσιο» και στη δικαιοδοσία του κυρίαρχου ισλαμικού δόγματος (βακούφια), στα τέλη του 18ου αιώνα αυτές καλύπτουν το 1/4 του «ελλαδικού χώρου».

Τεράστιες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης, χιλιάδες στρέμματα από βοσκοτόπια και αμπέλια, βιοτεχνίες και εργαστήρια, μέχρι και ολόκληρα χωριά ανήκαν στην εκκλησία.⁽¹⁾ Αστρονομικά έσοδα πήγαιναν στις τσέπες των διαχειριστών της περιουσίας της (πατριαρχείο, μητροπόλεις, μοναστήρια) απ' την καταλήστευση του χριστιανικού πληθυσμού, που ζούσε μέσα στη φτώχεια και την καταπίεση. Γιατί κάθε οικογένεια ήταν υποχρεωμένη να δίνει το 1/3 των ετήσιων εισοδημάτων της στην εκκλησία κι ακόμη 12 άσπρα για τον πατριάρχη και 12 άσπρα για τον αρχιερέα κάθε χρόνο. Αυτό γινόταν γιατί στην οθωμανική διοίκηση, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, δεν υπήρχαν μισθοί και όλα τα αξιώματα αγοράζονταν.

Η διαφθορά, ο κυνισμός, η λατρεία του χρήματος θα οδηγήσουν τον ανώτερο κλήρο σε ένα όργιο φατριασμών, αρπαγών και αθλιότητων. «Ανάρρηση στον πατριαρχικό θρόνο δεν γινόταν χωρίς άφθονο χρυσίον για εξαγορά της σουλτανικής εξουσίας και χωρίς ραδιουργία για υπονόμευση των κορυφαίων του ιερατείου. Στις μηχανορραφίες υπήρχε πλούσια παράδοση από το Βυζάντιο. Το χρήμα για τη συναλλαγή εξασφαλιζόταν με δάνεια από τούρκους μπροστάντζηδες και καπιτζίμπασήδες, έλληνες γονναράδες και χασάπηδες και από εβραίους, αρμένιους και φράγκους σαράφηδες. Και η αποπληρωμή γινόταν με άγρια φορολόγηση και καταπίεση του ποιμνίου.

1. Στη Χίο, για παράδειγμα, τα 32 από τα 68 χωριά ανήκαν στην εκκλησία, που συντηρούσε επίσης 300 μοναστήρια και 700 εκκλησίες και παρεκκλήσια.

«Καθώς η σουλτανική "ταρίφα" για το πατριαρχικό αξίωμα ανέβαινε χρόνο με το χρόνο — από 2.500 φλουριά το 1467 έφτασε τα 100.000 το 1622 —, οι οφειλές πολλαπλασιάζονταν και πολλοί πατριάρχες σέρνονταν στη φυλακή. Και όπως, μάλιστα, έλεγε ο πατριάρχης Σαμουήλ, "τα χρέη είχαν γίνει των της Αιγύπτου πυραμίδων υπερογκωδέστερα"». (2)

Οι «εκατόν χιλιάδες και ίσως και περισσότεροι μαυροντυμένοι» που τρέφονταν «απ' τους ιδρώτας των ταλαίπωρων και φτωχών ελλήνων», (3) ζούσαν μέσα στη χλιδή και την καλοπέραση ξεπερνώντας τους οθωμανούς σε βαρβαρότητα και διαφθορά.

Η εκκλησία, βουτηγμένη μέσα στη λατρεία της για την εξουσία και το χρήμα, ασκώντας σιγνή καταπίεση και βία, θα φέρει πολλές φορές σε τέτοια απόγνωση τους φτωχούς χριστιανούς ώστε να ζητούν την παρέμβαση του σουλτάνου για να σωθούν.

Ένα φερμάνι του 1701 μας πληροφορεί πως «οι κατά καιρούς μητροπολίται Θεσσαλονίκης, μη αρκούμενοι εις την είσπραξιν συμφώνως με τον νόμον και τον κατάλογον, λαμβάνουν, παρά τα ειθισμένα, περισσότερα χρήματα παρ' εκάστης οικίας, από δε τους ιερείς ζητούν ανά δύο χρυσά νομίσματα, τα οποία λαμβάνουν βία και τους αδικούν πολύ. Παρακάλεσαν δε όπου εκδοθεί αυτοκρατορικών φερμάνιον, ίνα μετά την κατά τα παλαιά έθιμά των καταβολήν των υποχρεωτικών των εισφορών μη οχλώνται ούτοι με την απαίτησιν περισσότερων χρημάτων αντιθέτως προς τα ειθισμένα κατά τον κατάλογον, να εμποδισθή δε και να αποσοβηθή η καταπίεσις αυτών». (4)

Ο καθαρά εξουσιαστικός και εκμεταλλευτικός ρόλος της εκκλησίας και όχι προστατευτικός του ποιμνίου της, όπως προσπαθεί να μας πείσει η «επίσημη ιστορία», πιστοποιείται και από την πρόσφατη αποκαλυπτική μελέτη για την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, με βάση τα επίσημα αρχεία παραπόνων, που ήρθαν για πρώτη φορά στο φως της δημοσιότητας.

Οι «κατάλογοι παραπόνων» (σικαγιέτ ντεφετελέρι), καλύπτουν την περίοδο 1649 έως 1813 και δημοσιεύθηκαν στο τελευταίο τεύχος

2. Κ. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της εξουσίας*, σ. 101.

3. Ανώνυμου, *Ελληνική Νομαρχία*, Παρίσι 1806, σ. 118, [Βλέπε π1]

4. Γ. Κοντογιώργη - Φ. Βώρου, *Θέματα Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις Πηγές*, σ. 117.

του *Journal of Modern Greek and Byzantine Studies*, από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, Μ. Ουρσένιους.

Μας φανερώνουν ότι τα αιτήματα πατριαρχών και μητροπολιτών προς την Πύλη αφορούν αποκλειστικά και μόνο οικονομικές διεκδικήσεις, τριβές στη συλλογή φόρων, και διαφόρων άλλων εσόδων. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο καθηγητής Ουρσένιους, «οι κληρικοί που υπέβαλλαν αιτήματα μεταξύ του Ιανουαρίου και Σεπτεμβρίου 1675, δεν διαμαρτύρονταν ούτε για τον βίαιο εξισλαμισμό του ποιμνίου τους, ούτε για τις περιπτώσεις κακομεταχείρισης ατόμων της κοινότητάς τους, ούτε δείχνουν να αντιπροσωπεύουν το ποιμνίο τους απέναντι στις Οθωμανικές αρχές. Σε καμία από τις εξετασθείσες περιπτώσεις δεν βλέπουμε τους ηγέτες της Ορθόδοξης εκκλησίας να λειτουργούν ως "εθνάρχες". Το μόνο που φαίνεται να τους ενδιαφέρει είναι τα δικά τους, κυρίως οικονομικά, συμφέροντα». (5)

Η άπληστη συμπεριφορά των ρασοφόρων προκαλούσε την αγανάκτηση ακόμα και πασάδων, γιατί όξυνε επικίνδυνα τον κοινωνικό ανταγωνισμό, αναγκάζοντάς τους να εμφανίζουν το διαλλακτικό τους προσώπειο και να ανυπακούουν συμβιβαστικό ρόλο προκειμένου να αποτρέψουν ανεξέλεγκτες καταστάσεις.

Με αφορμή — για παράδειγμα — τις έντονες διαμαρτυρίες των συντεχνιών της Λάρισας στα 1814 (6) εξ' αιτίας της ληστροικής συμπεριφοράς του μητροπολίτη Πολύκαρπου, ο γιός του Αλή Πασά, Βελής, έγραφε στον κεπηκεχαγιά του στην Κωνσταντινούπολη ότι «εις τέτοιον τερετζέν έφερε τον ραγιάν όπου να σηκώσουν επανάστασιν εναντίον του ή να πάρουν τα μάτια τους να φύγουν, όπου βέβαια αν δεν ετυχαίναμεν ημείς εδώ, ήθελεν ακολουθήσουν πολλά». (7)

Το πατριαρχείο βέβαια δικαίωσε πάντοτε τους αξιωματούχους του,

5. Τ. Μίχα, *Κληρικοί που Ενδιαφέρονταν μόνο για Φόρους*, εφ. Ελευθεροτυπία, 10.70.95.

6. Στο υπόμνημά τους προς τον πατριάρχη οι «επαρχιώτες της Λάρισας» μεταξύ άλλων αναφέρουν: «...Οι συνεχείς μεταβάσεις, και αλλαγές των αρχιερέων μας, και αι δυναστικά, και πλεονεξιακά απαιτήσεις αυτών ανέτρεψαν, και καθείλον τα αρχαία ημών, και νόμιμα έθιμα, ερχόμενοι γαρ σπεύδουσι, και αγωνίζονται ίνα πλουτήσωσι, και αρπάσωσι, μηδένα λόγον έχοντες ή φροντίδα περί του αρχιερατικού αυτών πνευματικού χρέους, ή του αγαθού παραδείγματος εις τα υποκείμενα σίφη των χριστιανών, και ούτως αναχωρούν ανερχόμενοι εις Βασιλεύουσιν...», [Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων 1759-1824*, σ. 171,].

7. Ο.π., σ. 185.

και η μόνη επωδός όλων αυτών των ατελέσφορων εκκλήσεων (που ήταν συχνότερες σε όλο το διάστημα της οθωμανικής κατοχής) ήταν οι απειλές προς τους διαμαρτυρόμενους ραγιάδες ότι με τη στάση τους γίνονται «επίχαρμα του μισοκάλου δαίμονος και ένοχοι αιωνίου καταδίκης και ατελευτήτου κολάσεως διά την παραδειγματίστον αυτών μοχθηρίας».⁽⁸⁾

Όμως το «θεάρεστο» έργο του βίαιου κι εξαντλητικού αμείγματος του ποιμνίου της, που επιτελούσε σε συνεργασία με τους οθωμανούς εξουσιαστές και τις υπόλοιπες χριστιανικές ηγετικές ομάδες, δεν θα ήταν κατορθωτό χωρίς τον παράλληλο ιδεολογικό του ευνοχισμό.

Η εκκλησία, ελέγχοντας πλήρως, στο μεγαλύτερο διάστημα της οθωμανικής κυριαρχίας, το υποτυπώδες εκπαιδευτικό σύστημα που, παράγοντας υπηκόους, είχε την ανοχή του κράτους (τα περί κρυφού σχολείου είναι απλώς μυθεύματα), θα αναγορεύσει σε πρωτεύον μάθημα αυτό της υποταγής (π2).

Οι διδασκαλοί, υπονοεί σε κάποιο σημείο ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* «δεν προφέρουνσι πλέον το όνομα της ελευθερίας, με τον φόβον μήπως και τους ακούσωσιν οι προεστοί ή οι αρχιερείς και τους κηρύξωσιν αθέους».⁽⁹⁾

Ο αποτρόπαιος, αντιδραστικός και σωτήριος για τις δυνάμεις της κυριαρχίας ρόλος της, θα φτάσει στο αποκορύφωμά του στα τέλη του 18ου αιώνα, όταν με όλα τα μέσα θα προσπαθήσει να υπερασπίσει την ήδη παρακμάζουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Είναι τότε ακριβώς που θα απαγορεύσει τη διδασκαλία της φιλοσοφίας, των φυσικομαθηματικών και κάθε επιστημονικής έρευνας που κλονίζει το μεταφυσικό της οικοδόμημα, στις σχολές που είχε υπό τον έλεγχό της.

Θα κυνηγήσει τους πρωτοπόρους του διαφωτισμού — εκπροσώπους μιας ανερχόμενης τάξης, της αστικής, που απειλούσε την παντοδυναμία του κλήρου και των φεουδαρχών, σε όλη την Ευρώπη, διεκδικώντας μερίδιο στη διαχείριση της κυριαρχίας — με πατριαρχική εγκύκλιο που έβγαλε το 1798, απειλώντας όσους διαβάζουν τα βιβλία τους με το πυρ το εξώτερον, και υποστηρίζοντας πως ο Βολταίρος είναι «ψεύτης, συκοφάντης, γελοιαστής, χλευαστής, απατεών, κόλαξ, φανλοβιώτατος, εμπαθέστατος, ασελγέστατος».⁽¹⁰⁾

8. Ο.π., σ. 198.

9. Ανώνυμος, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 167.

10. Από το φυλλάδιο *Χριστιανική Απολογία, Αντιορθόδοξος Λόγος κατά του Βολταίρου*, 1798. [Βλ. Κ. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σ. 105].

Έντρομη μπροστά στην κατάρρευση της θεοκεντρικής αντίληψης της εξουσίας που θα προκαλέσει η κοινωνική επανάσταση στη Γαλλία, θα την καταδικάσει και θα βγάλει απόφαση ότι «μοναρχική πρέπει να είναι η διοίκηση των πόλεων κατά μίμησιν εξαιρέτως του παμβασιλέως των όλων Θεού».

Το 1798 (με την ευκαιρία της κατάληψης της Επτανήσου από τους γάλλους), θα κυκλοφορήσει την *Πατρική Διδασκαλία* που εξέδωσε ο Άνθιμος Ιεροσολύμων ή, κατ' άλλους, ο Γρηγόριος ο Ε', ένα φρικαλέο και ανατριχιαστικό κείμενο, ύμνο στην υποταγή, τη νομιμοφροσύνη και τη δουλοπρέπεια, όπου μεταξύ άλλων αναφέρονται ότι: η υποδούλωση του λαού «θείω εγένετο βουλήματι» και ότι ο θεός έστειλε «την υψηλήν Βασιλείαν» του σουλτάνου, ότι αυτός πρέπει να διαφεντεύει «τα της πίστεως ημών των ορθοδόξων» και να «παιδεύει τους παρεκτρεπομένους χριστιανούς διά να έχουν πάντοτε προ οφθαλμών του θεού τον φόβον». Το «σύστημα της ελευθερίας» το «εμεθοδεύθη ο πρώτος αποστάτης Διάβολος» και μπορεί να «φαίνεται τάχα καλόν», αλλά κατά βάθος είναι «φαρμάκι ολέθριον που θα κατακορημνίση τους λαούς εις απώλειαν και την ακαταστασίαν». Κατάληγει δε με την ανατριχιαστική προτροπή: «Κλείσατε τα αυτιά σας και μην δώσετε ακρόασιν εις ταύτας τας νεοφανείς ελπίδας ελευθερίας [...] ας μην χάσουμε διά μίαν ψευδή και ανύπαρκτον τάχα ελευθερία του παρόντος βίου τους αμαρτανίνους στεφάνους της αιωνίου μακαριότητος».⁽¹¹⁾

Όταν, όμως, τίποτε απ' αυτά δεν έπιασε πάνω στους αγωνιζόμενους ανθρώπους, που πολύ συχνά αντιδρούσαν με βία ενάντια στους τυράννους τους καταλαμβάνοντας μοναστήρια και κτήματα, ληστεύοντας εκκλησίες και σκοτώνοντας παπάδες, η εκκλησία θα χρησιμοποιήσει τη μέθοδο του αφορισμού (προνόμιο νομιμοποιημένο με φιρμάνι από το 1604).

Μπροστά στην αναποτελεσματικότητα και αυτής της μεθόδου θα επικαλεσθεί τη βοήθεια του οθωμανικού στρατού και με την ωμή βία θα μακελέψει κάθε εξέγερση για να προστατέψει την εξουσία και τα πλούτη της: «Και έδειξε συνέπεια η ηγεσία της εκκλησίας στην δουλοφροσύνη της. Κατεδίκασε κάθε επαναστατικό, απελευθερωτικό κίνημα των Ελλήνων. Το 1805 ο πατριάρχης Καλλίνικος ο Ε' αφόρισε, ύστερα από τουρκική εντολή, τους κλέφτες του Μωρητά. Το επιτίμιο που διαβά-

11. Κ. Σιμόπουλου, *Η διαφθορά της εξουσίας*, σ. 105-106.

στηκε σε όλους τους ναούς θα συντελέσει στην εξολόθρευση τους επειδή οι χωρικοί, έντρομοι, πήραν μέρος στην τουρκική χειμερινή εκστρατεία».⁽¹²⁾

Το 1807 ο πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε', μ' αφορμή την αναταραχή στο Αιγαίο λόγω του νέου ρωσοτουρκικού πολέμου, απευθυνόμενος στους νησιώτες με εγκύκλιό του θα γράψει: «...μη τολμήσετε καθ' οιονδήποτε τρόπον να δεχθήτε ποτέ τους υπεναντίους και εχθρούς κατά της κραταιάς βασιλείας».⁽¹³⁾ Τον ίδιο χρόνο, όταν η Κωνσταντινούπολη θ' απειληθεί απ' τον αγγλικό στόλο, ο ίδιος «...κρατώντας την ποιμαντορική του ράβδο, ηγήθηκε χιλίων εργατών που βοήθησαν στην οικοδόμηση των οχυρώσεων εναντίον των δυτικών εισβολέων».⁽¹⁴⁾ Αργότερα, το 1821, όπως είναι γνωστό, θα αφορίσει τους πρωταγωνιστές της παραδουνάβιας επιχείρησης και τους εξεγερμένους του Μωρηά, σε μια ύστατη προσπάθεια αναχαίτισης του κοινωνικού χειμάρρου που προχωρούσε πλημμυρίζοντας ολόκληρο τον «ελλαδικό χώρο».

Οι λίγοι έγγαμοι παπάδες των χωριών, που στάθηκαν αλληλέγγυοι κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας στους φτωχούς ραγιάδες και συμμετείχαν ενεργά στους αγώνες τους και στην επανάσταση του 1821, αρνούμενοι στην ουσία το ιερατικό τους σχήμα, θ' αποτελέσουν και το διάτρητο αντιστασιακό άλλοθι μιας εξουσιαστικής κάστας που: καταπιέζοντας κι εκμεταλλευόμενη τον φτωχό χριστιανικό πληθυσμό, συκοφαντώντας και καταδιώκοντας τους εμφορούμενους από αντιτιθέμενες ιδέες (δημοκρατικές, νεωτεριστικές) και απελευθερωτικές και ανατρεπτικές απόψεις, και συμμετέχοντας (με τους οθωμανούς εξουσιαστές και τις υπόλοιπες χριστιανικές ηγετικές ομάδες) στην καταστολή κάθε εξεγερτικής απόπειρας των καταπιεσμένων, θ' αποτελέσει τον σημαντικότερο παράγοντα διατήρησης για αιώνες, της οθωμανικής κυριαρχίας και του εκμεταλλευτικού της καθεστώτος στον «ελλαδικό χώρο».

12. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σ. 106.

13. Γ. Κορδάτου, *Η κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, σ. 151.

14. Charles A. Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία 1821-1852*, σ. 22.

Αρματωλοί

Ευρέθηκεν ένα άντετι (συνήθεια) / νά είναι εις κάθε βιλαέτι
από ένας καπετάνιος / φρόνιμος σάν Μουσουλμάνος
για νά είναι φυλαχτάδες / στους λοιπούς κυβερνητάδες
περπατούσαν τιμημένοι / και καλά σιγουρεμένοι
άρκετά έκαζαντούσαν / και τόν τόπο τους τηρούσαν
δχ τους καπεταναραίους / πού τους είχαμεν νοικοκυραίους
και σέ όλους τούς καζάδες / πέρναγαν σάν άφεντάδες.⁽¹⁵⁾

ΟΙ ΑΡΜΑΤΩΛΟΙ μαζί με τις τοπικές δυνάμεις κατοχής ήταν η αιχμή του δόρατος της κατασταλτικής μηχανής του οθωμανικού κράτους. Δεν θεωρούνταν κατακτημένοι και ως εκ τούτου δεν πλήρωναν κεφαλικό φόρο. Ήσαν στρατιωτικοί της εποχής, είχαν νόμιμη αναγνώριση από τους οθωμανούς και, έχοντας σύμβαση με το οθωμανικό δημόσιο, πληρώνονταν με φορολογία που επιβαλλόταν πάνω στον αγροτοκτηνοτροφικό πληθυσμό.

Ήταν, λοιπόν, μισθοφόροι που λειτουργούσαν σαν εκτελεστικό όργανο του πιάσα και του χριστιανού κοτσάμπιαση. Μ' αυτούς τους δύο πολλές φορές έρχονταν σε σύγκρουση για την είσπραξη των φόρων, κάτι πολύ φυσικό άλλωστε, ανάμεσα σε ηγετικές ομάδες.⁽¹⁶⁾

Την αντανάκλαση αυτών των ενδοεξουσιαστικών συγκρούσεων βρίσκουμε σε πολλά δημοτικά τραγούδια (π3α)

Οι περιοχές υπό την εξουσία των αρματωλών ονομάζονταν αρματωλίκια και αποτελούνταν από σύνολα «ελεύθερων χωριών» με σχετική αυτονομία. Τα αρματωλίκια αρχίζουν να διαμορφώνονται στον «ελλαδικό χώρο» τον 15ο αιώνα, ακμάζουν τον 17ο και φθίνουν κάτω από τα χτυπήματα της κεντρικής εξουσίας και των αντίπαλων ηγετικών ομάδων την προεπαναστατική περίοδο, καθώς οι περισσότεροι «έλληνες» αρματωλοί, λόγω της απόπειρας αυτονομίησης τους, θα αντικατασταθούν από αρβανίτες δερβεναγάδες.

Αποτελούσαν ανεξάρτητες περιοχές,⁽¹⁷⁾ οι οποίες κατέβαλλαν συμβολικό μόνο φόρο στους οθωμανούς. Σ' αυτές τις περιοχές είχαν σχηματιστεί δυνατές στρατιωτικές αριστοκρατίες, που εξουσίαζαν τους χωρικούς με βάρβαρο τρόπο.

15. Αναφέρεται στο βιβλίο του Νίκου Κοταρίδη *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, σ. 88.

16. Τζιορβάς λεγόταν η είσπραξη των φόρων που σήμαινε και ντουρβά, δηλαδή σακκούλι με χρήμα.

17. Τα κυριότερα αρματωλίκια προεπαναστατικά στην Στερεά ήταν: στα Άγραφα (Μπουκουβάλας), στο Βάλτο (Ανδρέας Ίσκου), στη Βόνιτσα (Γ. Τσόγκας), στο Καρπενήσι (Συζάδες) κ.ά.

Στο Μωρηά δεν υπήρχαν αρματωλίκια, γιατί εκεί επικρατούν οι κοτσαμπάσηδες και έτσι οι οθωμανοί κατακτητές δεν χρειάζονταν άλλους εκτελεστές των συμφερόντων τους. Οι κοτσαμπάσηδες είχαν δημιουργήσει ένα ειδικό κατασταλτικό σώμα, τους κάπους, οι οποίοι υπάγονταν κατευθείαν στους προεστούς, χωρίς να υπάρχει καμία παρέμβαση από τις οθωμανικές αρχές.

Η αρματωλική ομάδα ήταν πολυάριθμη και μοιραζόταν σε όλη την έκταση του αρματωλικού. Κόλια λέγονταν οι περιοχές και κολτζήδες οι επικεφαλής που ορίζονταν από τον καπετάνιο. Στην ιεραρχία, τον καπετάνιο ακολουθούσαν ο κολτζής και μετά ο πρώτης, δεύτερης και τρίτης κατηγορίας αρματωλός. Ανάλογα με τη θέση τους στην ιεραρχία προσαρμόζονταν και οι αμοιβές. Ο καπετάνιος διοριζόταν από τον πασά μετά από πρόταση των κοτσαμπάσηδων. «Μετά την πράξιν ταύτην» (το διορισμό του καπετάνιου), γράφει ο αγωνιστής της επανάστασης Κοντσονίκας, «εγένετο και άλλη τις απόφασις της επαρχίας, παρόντων του μουσελίμη και του Καδή, ήτις όριζε τον αριθμό των στρατιωτών τους οποίους έπρεπε να έχει ο καπετάνιος και την μισθοδοσίαν αυτών την οποίαν διένειμον εις τα χωρία της επαρχίας, ο δε καπετάνιος περιοδεύων [...] εισέπραττε τα της μισθοδοσίας χρήματα».⁽¹⁸⁾

Κάθε αρματωλός ήταν υποχρεωμένος να δίνει στρατό στις εκστρατείες του σουλτάνου, όπως ακριβώς οι πασάδες και παλιότερα οι χριστιανοί σπαχήδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συμμετοχή των αρματωλών της Στερεάς στην επανακατάληψη του Μωρηά (που κατείχαν για το διάστημα 1695-1715 οι Ενετοί), από τους οθωμανούς: «Η επιδρομή των Ρουμελιωτών ήταν πραγματική θεομηνία για τον χριστιανικό πληθυσμό, που αφού τον εγύμνωσαν κυριολεκτικά, γύρισαν στη Ρούμελη γεμάτοι λάφυρα και έμεινε για πάντα έπειτα η ανάμνηση της επιδρομής τους φοβερή και αξέχαστη με την παροιμιακή έκφραση στον "καιρό της Αλλαμπάντας (πλιάτσιου)"».⁽¹⁹⁾

Οι αρματωλοί φημιζονταν για τη βαρβαρότητα και τον ανταρτισμό τους και εκμεταλλεύονταν καθημερινά τους φτωχούς με αρπαγές, βία και δολιότητα. Σ' όσες εξεγέρσεις δεν μπορούσαν να ελέγξουν και να εκμεταλλευτούν, θα σταθούν πλάι-πλάι με τον οθωμανό κατακτητή και

θα καταστείλουν με άγριο τρόπο τους αγώνες των ανθρώπων για ελευθερία.

Αρκετές φορές θα μεταπηδήσουν από το ένα στρατόπεδο στο άλλο (από αρματωλοί «κλέφτες», και από εκμεταλλευτές των ανθρώπων σε «σωτήρες» τους), στο κυνήγι της εξουσίας και του πλούτου.

Κλασική περίπτωση ο πρώην διώκτης των κλεφτών και μπέης της Μάνης, Λυμπεράκης Γερακάρης, που, υποκινούμενος από τους ενετούς θα «επαναστατήσει» με τους αρματωλούς της Στερεάς το 1696 εναντίον των οθωμανών, θα καταλάβει ένα μεγάλο μέρος της και στο λίγο διάστημα της κυριαρχίας του θα κάνει τους ραγιάδες να αναπολήσουν την «ηπιότητα» της οθωμανικής εξουσίας.⁽²⁰⁾

«Τη μια φορά εχθροί των Τούρκων, την άλλη στην υπηρεσία τους. Οι μεν πολεμούν τον Αλήπασα, οι άλλοι είναι οπλαρχηγοί του. Και οι προεστοί διώκτες τους ανηλεις στα χρόνια της κλεφτουριάς. Ο Οδυσσεάς, ο Γρίβας, ο Γκούρας, ο Καραϊσκάκης, υπηρετούσαν τον τύραννο της Ηπείρου. Έλληνες αρματωλοί διορισμένοι από Τούρκους τυραννούσαν τη Ρούμελη. Οι Μανιάτες και οι Σουλιώτες, πολεμικοί λαοί άγονων περιοχών, διέπραξαν κατά την τουρκοκρατία στη ληστοπειρατεία και την καταπίεση των γειτόνων τους, και στην Επανάσταση υπηρετούσαν ως μισθοφόροι».⁽²¹⁾

Οι αρματωλοί δρώντας σαν ένα αλληλένδετο κομμάτι του οθωμανικού κατασταλτικού μηχανισμού, θα απομυζήσουν οικονομικά τις καταπιεζόμενες κοινωνικές ομάδες του «ελλαδικού χώρου» και θα καταπνίξουν στο αίμα κάθε εξεγερτική τους απόπειρα κατά το διάστημα της οθωμανικής κατοχής.

Όντας παραγκωνισμένοι στις παραμονές της επανάστασης, θα νιοθετήσουν επιφανειακά τη γεννημένη στις παροικίες του εξωτερικού εθνική ιδεολογία και θα εμφανιστούν σαν «ελευθερωτές» μετά την έκρηξη της, για να πρωταγωνιστήσουν μαζί με τις υπόλοιπες ηγετικές ομάδες στο πολύχρονο και αιματηρό ενδοεξουσιαστικό παιχνίδι, που θα παιχτεί στις πλάτες των εξεγερμένων ραγιάδων και θα οδηγήσει τελικά στη συγκρότηση του εθνικού κράτους.

20. «Χριστιανοί λεγόμενοι χριστιανούς ημάς εκακοποίησαν και ελεηλάτησαν λεηλασίαν εσχάτην [...] και τελείως ημάς εστέρησαν των υπαρχόντων. Πολλούς από λόγον μας, πιστεύσατε αυθένται εγύμνωσαν τελείως, ως τους εγέννησεν η μάνα τους», γράφουν στην έκθεσή τους προς τους ενετούς οι κάποικοι της Άρτας παρακαλώντας τους να παρέμβουν [Κ. Σάβα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. γ', σ. 98].

21. Κ. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σ. 98.

18. Α. Πολίτη, *Κλέφτικα*, σ. λα'.

19. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Κατακαημένος Μοριάς και η Δραματική Ιστορία του*, σ. 156.

Κοτσαμπάσηδες

Οι Έλληνες έχουν τους μεγαλύτερους εχθρούς των εντός αυτών των κόλπων των, ούτοι δε είναι οι κοτσαμπάσηδες, έλληνες κυλούμενοι προ των ποδών του Τούρκου, φορολογούντες δε σκληρότατα, εκείνους τους οποίους όφειλον ν' αγαπήσει και παρηγορώσιν. Ένεκα της αναίδειας, της αγερωχίας και της εξόχως χαρακτηριζούσης αυτούς δουλοφροσύνης εχώρισαν εαυτούς από τον ελληνικόν λαόν. Το έκφυλον τούτο γένος έχει όλα τα ελαττώματα των δούλων. Εις τας εκκλησίας κατέχουσι την πρώτη παρά τω επισκοπικώ θρόνω έδραν και αναπτύσσοντες φαρισαϊκήν υποκρισίαν μετά υπερβολίας αρέσκονται εξαγοράζοντες ελεεινήν πρωτοκαθεδρίαν αντί της ευδαιμονίας των συμπατριωτών των. Υπό την μάχαιραν του Τούρκου ο Έλλην είναι δούλος, υπό την δύναμιν όμως του συμπατριώτη του κοτζάμπαση απογομνύται ως εκατοντάκις δυστοχέστερος.⁽²²⁾

TH. THORNTON

ΟΙ ΚΟΤΣΑΜΠΑΣΗΔΕΣ ή προύχοντες έλκουν την καταγωγή τους από τους χριστιανούς σπαχήδες των πρώτων αιώνων της οθωμανικής κατοχής και θα αποτελέσουν την αγροτική αριστοκρατία της προεπαναστατικής εποχής στον «ελλαδικό χώρο».

Είναι αυτοί που θα λειτουργήσουν σαν τοποτηρητές των οθωμανών κατακτητών, και ο ρόλος τους θα είναι να διατηρήσουν την κυριαρχία τους, επωφελέ βέβαια και για τους ίδιους.

Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι κατά την περίοδο της δεύτερης ενετικής κατοχής του Μωρηά «...οι προεστοί του τόπου», σύμφωνα με τα γραφόμενα του κοτσαμπάση Καννέλου Δεληγιάννη στα απομνημονεύματά του, «απεφάσισαν να υποκύψουν αυθορμητώς εις τον τουρκικόν ζυγόν. Ευσυφώνησαν, λοιπόν, όλοι οι πρόκριτοι των επαρχιών και απήλθον εις τας Θήβας όπου κατά το 1714 εστάθμευε ο μεγαλόφρων και τρομερός στρατάρχης Τοπιάλ Οπουμάν Πασάς με 50.000 και τον προσέφεραν αυθορμητώς την πατρίδα τους να ενωθή με την λοιπήν Οθωμανικήν αυτοκρατορίαν».⁽²³⁾ Πριν από την επανάσταση υπήρχαν ρωμηοί τσιφλικάδες με τεράστιες περιουσίες πολύ μεγαλύτερες από αυτές πολλών οθωμανών. Οι Σισσίνηδες στην Ηλεία, οι Ζαΐμηδες και οι Λόντοι στην Αχαΐα, οι Δεληγιανναίοι στην Αρκαδία, οι Νοταράδες στην Κορινθία, είναι οι κυριότε-

ροι χριστιανοί γαιοκτήμονες. Το 30% της γης του Μωρηά, χωρίς να συμπεριλαμβάνεται η εκκλησιαστική ιδιοκτησία, ανήκει στους πλούσιους τσιφλικάδες. Κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους στην Πελοπόννησο, τη Στερεά, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία η καλλιεργημένη έκταση που ανήκε σε μουσουλμάνους γαιοκτήμονες και στο οθωμανικό δημόσιο έφτανε τα 6.368.720 στρέμματα έναντι 9.521.200 που ανήκαν στους χριστιανούς.⁽²⁴⁾

Οι οθωμανοί, που στην ουσία είναι μειοψηφία, θα συνεργαστούν με τους κοτσαμπάσηδες, «έχοντες» κατά τον γραμματέα του Κολοκοτρώνη Οικονόμου, «αυτών ανάγκην ως μεσιτών προς τον λαόν εις την υποταγήν».⁽²⁵⁾ όπως άλλωστε και με τις άλλες χριστιανικές ηγετικές ομάδες (κλήρο, αρματολούς).

Στα νησιά, όπου δεν υπάρχει οθωμανική ιδιοκτησία, κοτσαμπάσηδες (αρχηγοί), είναι οι πλούσιοι πλοιοκτήτες, που ζουν σε πύργους ή οχυρωμένα σπίτια και ονομάζονται «οικοκυραίοι».

Οι κοτσαμπάσηδες έχουν διοικητικές, δικαστικές και αστυνομικές αρμοδιότητες που παραχωρούνται από τους οθωμανούς, στους οποίους δεν είναι αναγκασμένοι να λογοδοτούν για τον τρόπο της άσκησης τους, αλλά για τα αποτελέσματά τους. Οι εκλογές που διεξάγονται κατά τακτά χρονικά διαστήματα στις κοινότητες είναι τις περισσότερες φορές τυπικές και απλά επικυρώνουν το συνήθως κληρονομικό δικαίωμα των πλουσίων στη διοίκησή τους.

Η βασική και πλέον προσοδοφόρα αρμοδιότητά τους στους προεπαναστατικούς χρόνους είναι η ενοικίαση, η κατανομή και η είσπραξη των φόρων του κράτους.

Όλες οι πηγές, άλλωστε συμφωνούν με τούτη τη μαρτυρία ενός οθωμανού που αιχμαλωτίστηκε το 1821 στην Τριπολιτσά: «Η συνέλευσις των προεστώτων παρόντων και αγάδων, επρόθετον εις το διά το Δοβλέτι (βασιλείαν) ορισθέν ποσόν διπλά και τριδίπλα δι' έξοδα διάφορα, και το αναλόγιζαν εις τας διαφόρους επαρχίας, κατά τον πληθυσμόν και την κατάστασιν. Μετά τούτο έπαιρναν οι προεστώτες εκάστης επαρχίας τον κατάλογον του εις έκαστον αναλογούντος ολικού φόρου, επικυρωμένον και από τον πασάν, όμοιος του οποίον εστέλλετο και εις τον Βοεβόδαν της επαρχίας και απήρχοντο. Αυτοί δε προσεκάλουν τους προε-

22. Th. Thornton, *Etat actuel de la Turquie*, Paris 1812. Αναφέρεται στο βιβλίο του Δ. Πασχάλη *Κοτσαμπάσηδες*, σ. 30.

23. Τ. Στιμακόπουλου, *Ο Κατακτημένος Μοριάς και η Δραματική Ιστορία του*, σ. 155.

24. Βλέπε μετροοούρα «Ομάδας Αντεθνικών Στοιχείων».

25. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, σ. 18.

στώτας των χωρίων και διπλασιάζοντες μετ' αυτών το ποσόν λόγω επαρχιακών εξόδων, το αναλόγιζον εις έκαστον χωρίον. Το αυτό έπραττον και οι των χωρίων προεστώτες, συγκαλούντες τους κατοίκους και αναλογίζοντες εις έκαστον το πληρωτέον ποσόν. Αλλ' επρόσθετον και αυτοί.

Ούτω λοιπόν εγυνμάνητο ο ραγιάς και ετυραννείτο. Ημείς δε οι Τούρκοι είμεθα απλοί εκτελεσται των αποφάσεων των προεστώτων και άνευ της αποφάσεως αυτών ημείς δεν ηδυνάμεθα να εισπράξωμεν φόρον».⁽²⁶⁾

Η κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού σ' ολόκληρο τον «ελλαδικό χώρο» είναι φρικτή. Οι αγρότες λιμοκτονούν κι αναγκάζονται να δουλεύουν για ένα κομμάτι ψωμί κάτω από καταπιεστικές συνθήκες: «Εκεί, εργάζονται χιλιάδες άτομα για να παράγουν για ένα πολύ μικρό αριθμό ανθρώπων, εκεί μικροί τύραννοι συγκεντρώνουν τον όγκο εργασίας μιας ολόκληρης περιοχής, για να τον καταβροχθίσουν μόνοι τους. Δεν αφήνουν, μάλιστα, στον δύστυχο παραγωγό ούτε τα στοιχειωδώς απαραίτητα, και πουλούν ό,τι δεν μπορούν να καταβροχθίσουν για να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες τους. Στη Μακεδονία, όπως και στην Πολωνία, οι αγρότες πεθαίνουν απ' την πείνα και οι άρχοντες πλημμυρίζουν από χρυσάφι».⁽²⁷⁾

Η αφόρητη καταπίεση, η ωμή βία, το άγριο χαράτσωμα, είναι τέτοια που κάτοικοι πολλών περιοχών φτάνουν στο σημείο να ζητήσουν τη βοήθεια των οθωμανών εξουσιαστών για να σωθούν.⁽²⁸⁾

Από το 1806 και μετά υπάρχουν δύο κόμματα, στα οποία συμμετέχουν οθωμανοί αξιωματούχοι και χριστιανοί κοτσαμπάσηδες. Μέσ' απ' αυτά εξυπηρετούν με συνεργασία τα συμφέροντά τους, που είναι η υποταγή των καταπιεσμένων, (ρωμηών-τούρκων-εβραίων κ.λπ.), το χαράτσι κι η προστασία της κυριαρχίας τους. Υπάρχει μάλιστα και «**συμφωνητικό μεταξύ των τούρκων εξάρχων του Μωρέως και των ελλήνων προεστώτων των διαφόρων καζάδων, περί αμοιβαίας υποστηρίξεως εναντίον επι-**

26. Γ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. β', σ. 100.

27. Φελίξ Μπωζούρ, *Πίνακας του Εμπορίου της Ελλάδας στην Τουρκοκρατία*, τ. α', σ. 84.

28. «Εμείς οι πτωχοί ραγιάδες της νήσου Σάμου, από χρόνια κατατρυφεμένοι και βασανισμένοι από τους αγοραστές του μονκατά, οίτινες σύμφωνοι με μερικούς κοτσαμπάσηδες μας καθενάστην επιφέρουν εις ημάς τους δυστυχείς αργαγιάς, αδικίας, τζερεμέδες, ζουλούμα, προδοσίας και άλλα μύρια κακά», [Ε. Στοιματιάδη, *Σαμιακά*, σ. 11].

δρομής ή εξεγέρσεως τινος εκ μέρους εναντίον ή κακώς φρονούντων».⁽²⁹⁾

Ανάμεσα στα 1804 και 1806 σε αργαστή συνεργασία με την εκκλησία θα κηρύξουν μεγάλο διωγμό στους κλέφτες του Μωρητά, και στις αρχές της επανάστασης θα συμμετέχουν στην εξόντωση των ανταγωνιστών τους καπεταναίων και πολλών αγωνιστών που είχαν καταλάβει τον βρόμικο ρόλο τους.

Οι καταπιεσμένοι τούς μισούν θανάσιμα, γι' αυτό άλλωστε σε πολλές εξεγέρσεις που έγιναν, όχι μόνο τους καίνε τα σπίτια και τις περιουσίες, αλλά τους σκοτώνουν όποτε βρίσκουν την ευκαιρία. Η απέχθεια των ανθρώπων υπάρχει διάχυτη μέσα στα δημοτικά τραγούδια και τις παροιμίες (π3β). Οι κοτσαμπάσηδες αναφέρονται καθαρά σαν τύραννοι και εξουσιαστές, χωρίς καμιά απολύτως διαφορά από τους οθωμανούς κατακτητές. Άλλωστε τους ονομάζουν καλλικάντζαρους και τουρκοκοτσαμπάσηδες.

Ο Δημήτριος Υψηλάντης στις προκηρύξεις του, που εκδόθηκαν το 1821, χαρακτηρίζει τους προεστούς «**όμοιους των τούρκων και άξιους του μίσους του πάσχοντος λαού**». Ακόμα και αυτός ο Καποδίστριας ονομάζει τους κοτσαμπάσηδες «**Τούρκους φέροντας όνομα χριστιανών**».

Φυσικά, αυτοί που έχουν την εξουσία «σιδερώνουν» την ιστορία στα δικά τους μέτρα. Οι κοτσαμπάσηδες, από άπληστοι εκπρόσωποι της οθωμανικής κυριαρχίας, τύραννοι της κοινωνίας και πολέμοι κάθε απελευθερωτικής σκέψης και δράσης, μεταμορφώθηκαν σε «αγωνιστές», «ήρωες της πατρίδας» και «λαοπρόβλητους ηγέτες».

Όμως, «οι κοτσαμπάσηδες ή προύχοντες δεν ήσαν λαοπρόβλητοι, καθώς τινες γράφουν και λέγουν. Αλλ' ήσαν ένα σώμα ενωμένον δια του μεταξύ των συμφέροντος... Όλα τα γινόμενα έξοδα ήσαν εις βάρος του ραγιά, ώστε ο ραγιάς δεν είχε καμμίαν ανακούφισιν εκ μέρους των κοτσαμπάσιδων ή των λεγόμενων πληρεξουσίων (Βεκιλίδων). Όλος ο θόρυβος και η κίνησις εγένετο προς το συμφέρον των τούρκων και των συντρόφων των κοτσαμπάσιδων... Ούτοι ενήργουν ως υπηρέται των ορέξεων των τούρκων και το επάγγελμα αυτό ήτο ο πόρος της απαλλαγής των από τα βάρη και τας φορολογίας. Εισέπραττον εκατόν και έδιδον μόνο είκοσι πέντε, εξαπατώντες τους τούρκους. Τοιούτος ήτο ο κοτσαμπάσης, όστις κατά τα άλλα πάντα εμμείτο τον τούρκον, καθώς εις την ενδυμασίαν, εις τους εξωτερικούς τρόπους και εις τα της οικίας του. Η ενζωία του ήτο ομοία με εκείνην του τούρκου και μόνο κατά το όνομα διέφερεν, αντί π.χ.

29. Αρχείο Λόντρου, τ. α', σ. 89, *Ιστορικών Αρχείων Ι. Θεοφανίδη*, τχ. α', σ. 214.

να τον λέγουν *Χασάνη*, τον έλεγαν *Γιάννη* και αντί να πηγαίνει εις το *τζαμί*, επήγαινε εις εκκλησίαν. Μόνον κατά τούτο υπήρχε διάκρισις».⁽³⁰⁾

Κανείς εξουσιαστής ή κατακτητής δεν μπορεί να παγιώσει και να ενισχύσει την εξουσία και κυριαρχία του χωρίς τοποτηρητές και εκτελεστές των συμφερόντων του στις κατακτημένες περιοχές. Αυτός ήταν και ο ρόλος των *ζοτσαμπάσηδων* πριν και κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Να ελέγχουν την επιθυμία των ανθρώπων για ελευθερία. Να «φιλτράρουν» την κυρίαρχη ιδεολογία (λόγω της δύναμής τους από τα πολλά χρόνια καταπίεσης πάνω στα μυαλά και τα σώματα των ανθρώπων) μέσα από ψεύτικες «συνταγές», με σκοπό την αφομοίωσή τους από τους υπηκόους τους. Να καταστέλουν κάθε ανατρεπτική ιδέα και πρακτική.

Φαναριώτες

Ἄς ἀφήσωμεν εἰς τοὺς φιλοσόφους τὴν φροντίδα νὰ πείσουν τοὺς πτωχοὺς ὅτι ἡ ζωὴ τῶν πλουσίων εἶναι δυστυχής, καὶ ὅτι δὲν ἐμπορεῖ μῆτε πρέπει νὰ εἶναι ἐπυθνητή, καὶ ὅτι ὁ φιλόδοξος εἶναι ἀδίκος καὶ ἀξίος τῆς καταφρονήσεως τῶν σοφῶν. Φίλοι, ἡ ἠθικὴ αὕτη εἶναι καλὴ καὶ ἀξίος τῆς καταφρονήσεως τῶν σοφῶν. Φίλοι, ἡ ἠθικὴ αὕτη εἶναι καλὴ διὰ τὸν κοινὸν λαόν, καὶ ὅχι δ' ἡμᾶς. Ἄς σπεύσωμεν νὰ πλουτήσωμεν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι πρέπει νὰ κουρεύσωμεν βοθέως τὰ μαλλία τῶν προβάτων μας. Ἀλλὰ ποῖον κίνδυνον κινδυνεύομεν; Δὲν εἴμεθα σκεπασμένοι μετ' ὅ ἐπαυφόριον τοῦ ἡγεμόνος; Δὲν εἶναι ἡ κεφαλὴ τοῦ μόνου ἡ ὁποῖα ἀποκρίνεται διὰ τὴν διοίκησίν του; καὶ τέλος πάντων τὰ χρήματα δὲν σώζον ἀπὸ πάντα κίνδυνον; εἶναι ὑπόληψις, ἥτις ἐμπορεῖ νὰ ἀμυνθῇ, ὅταν ἔχει ὑπερασπιστὴν τὸ χρυσίον; Ἄς τὸ πιστεύσωμεν. Πρέπει μᾶλλον νὰ ἔχωμεν χρήματα παρὰ συνείδησιν.⁽³¹⁾

Ομιλία Φαναριώτη ηγεμόνα

ΟΙ ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ θα πάρουν την ονομασία τους από τη συνοικία της Κωνσταντινούπολης Φανάρι, όπου εγκαταστάθηκε το πατριαρχείο το 1601. Γύρω από το πατριαρχείο θα συγκεντρωθεί ο κόσμος του πλούτου, του εμπορίου και των γραμμάτων.

Οι οθωμανοί κατακτητές θα ζητήσουν τη βοήθεια των μορφωμένων και εύπορων χριστιανών για να στελεχώσουν το διοικητικό μηχανισμό του κράτους τους.

30. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σσ. 32-33.

31. Ομιλία Φαναριώτη ηγεμόνα η οποία αναφέρεται στο βιβλίο του Μάρκου Φ. Ζαλλώνη *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, σσ. 55-56 (Παρίσι 1831). Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ήταν παρών στη συγκεκριμένη ομιλία.

Οι Φαναριώτες θα ξεκινήσουν σαν διερμηνείς (δραγουμάνοι) της Υψηλής Πύλης και θα φτάσουν να γίνουν ηγεμόνες στη Μολδοβλαχία το 1731, αποκτώντας έτσι τεράστια πολιτική δύναμη μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία.

«Οι Φαναριώτες ανήκαν στην προνομίον τάξη της οθωμανικής κοινωνίας. Από τα μέσα του ΙΖ' αιώνα στελέχωναν την τουρκική διοίκηση. Άλλοι Φαναριώτες — αλλά και παράγοντες της Αυλής — λιμασμένοι για εξουσία και πλούτη μηχανορραφούσαν, έστηναν ενέδρες, συκοφαντούσαν, δωροδοκούσαν για να τους παραμερίσουν, να ντυθούν τα ματωμένα "καβάδια" και να φορέσουν την ηγεμονική "κούκα". Επειδή ήταν άδηλη η διάρκεια της σουλτανικής εύνοιας, πάσχιζαν με την αρπαγή, την καταπίεση και τους εκβιασμούς να θησαυρίσουν σε ένα ή δύο χρόνια».⁽³²⁾

Οι υποψήφιοι ηγεμόνες της Βλαχίας και Μολδαβίας κατέβαλλαν αστρονομικά ποσά στους αξιωματούχους της Πύλης. Όπως αναφέρει ένας γάλλος αξιωματούχος που υπηρετούσε στην αυλή του σουλτάνου: «Είναι αδύνατον να φανταστεί κανείς τις ραδιουργίες που μηχανεύονταν για να διοριστούν ηγεμόνες της Βλαχίας και Μολδαβίας, μ' όλο που ελάχιστοι απ' αυτούς πεθαίνουν από φυσικό θάνατο. Μόλις κάποιος υποψήφιος προσφέρει μεγαλύτερο ποσό, ανεβαίνει στο θρόνο και ο προκάτοχός του εξορίζεται στα Προγκιποννήσια».⁽³³⁾

Λόγω του ότι ήθελαν όλο και περισσότερα πλούτη για να λαδώνουν και να διατηρούν την εξουσία τους, καταλήστευαν τους υπηκόους τους. Ο Φαναριώτης ηγεμόνας τσέπωνε, εκτός από το χαράτσι, που ήταν κεφαλικός φόρος, και το 1/10 από το εισόδημα των προβάτων και των μελισσών, όλες τις εισπράξεις από το αλάτι και από τα τελωνεία και επίσης κληρονομούσε τους αρχιμανδρίτες που άφηναν τεράστιες περιουσίες. Επειδή οι Φαναριώτες μάζευαν αμέτρητα πλούτη, για να μη φαίνονται στον κόσμο έκαναν αγορές με άλλα ονόματα ή έκαναν καταθέσεις σε διάφορες τράπεζες στην Ευρώπη.⁽³⁴⁾ Η κοινωνική και πολιτική τους θέση θα τους δώσει το δικαίωμα να διαχειρίζονται τα εκκλησιαστικά ζητήματα, όχι μόνο του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, αλλά και των άλλων πατριαρχείων. Πολλοί Φαναριώτες διορίζονταν προ-

32. Κ. Σιμόπουλου, *Βασανιστήρια και Εξουσία*, σ. 426.

33. Κ. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σ. 91.

34. Βλ. Ζαλλώνη, *Σύγγραμμα περί Φαναριωτών*, σσ. 46, 50, 51, 52.

οβευτές και συμμετείχαν στη διπλωματική αντιπροσωπία της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Με την οικονομική και πολιτική δύναμη που απέκτησαν με τα χρόνια, έγιναν τυφλά όργανα της οθωμανικής εξουσίας και ο κυριαρχικός τους ρόλος, τους κατέστησε πανίσχυρους.

Ο απλός λαός στενάζει κάτω από την τυραννία τους, τους απεχθάνεται και τους μισεί: «Ὡς σκώληξ εισδύνει εἰς σῶμα ζῶν καὶ βιβρώσκων αὐτό ἕως οὗ καταστρέψει τελείως τὰ κύρια αὐτοῦ ὄργανα, οὕτω καὶ οἱ Φαναριώται διὰ τῆς δεσποτικής αὐτῆς πίεσεως καὶ τῶν ἐκ τούτων ἐπιβληθέντων νόμων, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς διεφθαρμένων καλογήρων καὶ ἐπὶ τέλους διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν διαφθορᾶς διέφθειραν καὶ ἐξεντέλισαν τὸν λαόν τούτον».⁽³⁵⁾

Σαν ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας θα ξεκληρίσουν την αγροτιά της Ρουμανίας και θα γίνουν τόσο μισητοί που κανείς δεν ήθελε να ακούσει το όνομα έλληνας. Ο ρουμάνος ιστορικός Σινόπουλος παρομοιάζει τους Φαναριώτες με «συμμορία ληστών», και τους αποκαλεί «τέρατα του Άδου, διαβόλου δέμας αμφισβητούμενα», ενώ ο Καρλ Μπέντελσον Μπαρτόλντι αναφερόμενος, στην ιστορία του, στην αποτυχημένη Παράδουνάβια επιχείρηση των φιλικών και στη φαναριώτικη ηγεσία τους (Υψηλάντης κ.ά.), συμπεραίνει ότι «[...] ήτο δε ολέθριον λάθος η υπέρ της ελευθερίας πρόσκλησις εις τα όπλα λαού όστις δεν ήθελε να ακούσει τίποτε περί Ελλάδος».⁽³⁶⁾

Προεπαναστατικά σε συνεργασία με τον ανώτερο κλήρο θα χτυπήσουν κάθε δημοκρατική ιδέα και ανατρεπτική άποψη και θα συγκοφάνησουν οποιονδήποτε θελήσει να απειλήσει την εξουσία τους.

Όντας δυνάστες των καταπιεσμένων της Βαλκανικής, θα προσπαθήσουν με κάθε τρόπο ν' αποτρέψουν μια επαναστατική έκρηξη στον «ελλαδικό χώρο» γιατί οι ίδιοι, προσδοκώντας το μεγαλύτερο δυνατό μεριτικό στη διαχείριση της εξουσίας, επιζητούν τη μεταλλαγή της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε χριστιανική.

Αργότερα, μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, στα χρόνια του Όθωνα, θα προπαγανδίσουν (αρχής γενομένης απ' τον αρχηγό του «γαλλικού κόμματος» Κωλέττη) την «ιδέα της ανασύστασης της νέας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας», όταν καταλάβουν ότι η καρέκλα της εξουσίας

που μοιράζονταν με τις υπόλοιπες ηγετικές ομάδες θ' αρχίσει να τρίζει κάτω απ' τα πόδια τους.

«Επειδή η κατά της εξουσίας δυσαρέσκεια, αναφλεγόμενη αναφανδόν και υπό ξένων, ήτο γενική», περιγράφει στα απομνημονεύματά του ο Δραγούμης, «η δε κυβέρνησις εφοβείτο μη αναφυώσει γενικότεραι ταραχαί, υπεκινήθει η μεγάλη ιδέα, όπως ηλεκτρισθεί ο λαός και αντιπερισπώμενος μεταστρέψει την προσοχή από του εσωτερικού εις το εξωτερικόν μεγαλείον της πατρίδος».⁽³⁷⁾

Η «μεγάλη ιδέα», που θα επιβληθεί βασικά από τους φαναριώτες και μια μερίδα του ανώτερου κλήρου, θα προσπαθήσει να καλύψει, πίσω από ιδεολογήματα, την καταπίεση, την καταστολή και την εξαθλίωση που βίωναν στο πετοί τους οι καταπιεσμένοι.

Υπαρκτή από χρόνια μέσα στις επιδιώξεις μιας μερίδας των εξουσιαστικών ηγετικών ομάδων, η «μεγάλη ιδέα» θα ξεθαφτεί και θα χρησιμοποιηθεί στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο (με δεδομένες τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στη συγκρότηση κράτους) για να εξυπηρετήσει απόλυτα τα κυριαρχικά και αντιανθρώπινα συμφέροντά τους.

Τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα των Φαναριωτών, όπως και οι ρωγμές στα θεμέλια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, της οποίας υπήρξαν πιστοί υπηρέτες, θα προσπαθήσουν να κρυφτούν πίσω από το μανδύα του σταυρού, της πατρίδας και του μαρμαρωμένου βασιλιά.

Μια κατασκευασμένη συνείδηση, που δυστυχώς μάς ακολουθεί μέχρι και σήμερα.

Μέσα, λοιπόν, από την παραμορφωμένη και μεταλλαγμένη «επίσημη ιστορία», οι χριστιανικές ηγετικές ομάδες παρουσιάστηκαν με τρόπο τελείως διαφορετικό από αυτόν που έδρασαν (π4). Το ίδιο παραμορφώθηκε και η δράση των αγωνιζόμενων ανθρώπων στα βουνά και τους κάμπους, που δεν παρουσιάζονται ποτέ παρά μόνο σαν φτωχοί συγγενείς των εκμεταλλευτών της εποχής, που γι' αυτούς αφειδώς έχει ξοδέψει η «επίσημη ιστορία» τις σελίδες της.

Οι χριστιανικές ηγετικές ομάδες πριν και κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, παρά τις μεταξύ τους ενδοεξουσιαστικές συγκρούσεις, θα δράσουν σε συνεργασία (όταν αυτή εξυπηρετεί τα συμ-

35. Βλ. Γ. Σκαρίμπα, Το '21 και η Αλήθεια, τ. β'.

36. Γ. Σκαρίμπα, Το '21 και η Αλήθεια, τ. α', σ. 79.

37. Γ. Σκαρίμπα, Το '21 και η Αλήθεια, τ. α', σ. 114.

φέροντά τους) με τον οθωμανό κατακτητή και από κοινού θα καταπνίξουν στο αίμα κάθε απόπειρα των καταπιεζόμενων για ελευθερία και συντροφικότητα — και ό,τι δεν μπορέσουν να εξοντώσουν ολοκληρωτικά, θα προσπαθήσουν να το αφομοιώσουν με «ιδέες» και «οράματα» που οι ίδιοι δημιούργησαν.

Ο φόβος όμως των κυρίαρχων της εποχής ήταν ακριβώς ο ίδιος που νιώθουν και οι σημερινοί δυνάστες της κοινωνίας: η αντίσταση στην υποταγή, ο αγώνας για κοινωνική απελευθέρωση, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια· ο φόβος τους — αλλά και η δική μας επιθυμία — ότι κάποτε ο άνθρωπος θα πραγματώσει μια κοινωνία χωρίς εκμεταλλευτές και εκμεταλλεζόμενους.

Οι ψευτιές και οι διαστρεβλώσεις των κάθε λογής εξουσιαστών δεν μπορούν (τουλάχιστον γι' αυτούς που πιστεύουν ότι μόνο η αλήθεια είναι επαναστατική) να αλλοιώσουν αυτό που οι ίδιοι οι σκλαβωμένοι ήδη γνωρίζουν.

Οι βίαιες εξεγέρσεις των καταπιεζόμενων (ένοπλες συγκρούσεις, απαλλοτριώσεις τοιφλικιών, κάψιμο της περιουσίας κοτσαμπάσηδων και κλήρου, ξυλοφόρτωμα φοροεισπρακτόρων, εκτελέσεις παπάδων, πασάδων και αρχόντων) σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής, θα αποδείξουν την ανυπότακτη φύση των ανθρώπων και τη διαρκή τους σύγκρουση με τις δυνάμεις της κυριαρχίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

(π1) *Ο Ανώνυμος της Ελληνικής Νομαρχίας για τις χριστιανές ηγετικές ομάδες:*

«Αλλά, τι να σας ειπώ διά την άλλη κλάσιν, των ολιγάρχων, λέγω, των λεγομένων ευγενών; Αυτοί νομίζουν τον εαυτό τους τόσο διαφορετικόν από τους λοιπούς ανθρώπους, οπού μόνις καταδέχονται να τους ακούουν, χωρίς να τους αποκρίνονται, ούτε ποτέ να τους συναναστρέφονται. Αυτοί, ω έλληνες, κατέχουσιν εις τα χείρας των όλα τα καθολικά και αληθή πλούτη της επικρατείας, ήτοι τα χωράφια, αμπέλια, και ολόκληρα χωρία, τα οποία ενοικιάζουνι προς τον λαόν, εις τρόπον, όπου ο λαός είναι σχεδόν δούλος μισθωτός από αυτούς, και δουλεύει διά το κέρδος αυτών.

[...]

Εκείνοι λέγω, οι άφρονες και μωροί άνθρωποι οπού κράζονται προεστοί και άρχοντες, οίτινες από την βρωμεράν συνήθειαν έχασαν σχεδόν και την εντροπήν των ανθρώπων και τον φόβον του θεού και με άκραν αναισθησίαν δεν διστάζουνι από το να αρνώνται ποτέ μεν τας ποσότητας των πληρωμών, πότε δε να ξαναζητώσιν εκείνο όπου έλαβαν ήδη και, το χειρότερον, να καυχώνται εις το να δεικνύονται πιστοί οπαδοί και δούλοι του τυράννου εκούσιοι.

[...]

Η Σύνοδος αγοράζει τον πατριαρχικόν θρόνον από τον οθωμανικόν αντιβασιλέα δια μία μεγάλη ποσότητα χρημάτων, έπειτα τον πωλεί ούτινος της δώσει περισσότερον κέρδος, και τον αγοραστήν τον ονομάζει πατριάρχην. Αυτός, λοιπόν, δια να ξαναλάβη τα όσα εδανείσθαι δια την αγορά του θρόνου, πωλεί τας επαρχίας, ήτοι τας αρχιεπισκοπάς, ούτινος δώσει περισσότεραν ποσότητα, και ούτως σχηματίζει τους αρχιεπισκόπους, οι οποίοι πωλώσι και αυτοί εις τους άλλους τας επισκοπάς των. Οι δε επίσκοποι τας πωλώσι των χριστιανών, δηλαδή γυμνώνουσι τον λαόν, δια να εβγάλωσι τα όσα εξώδευσαν. Και ούτος εστί ο τρόπος, με τον οποίον εκλέγονται των διαφόρων ταγμάτων τα υποκείμενα, δηλαδή ο χροσός.

[...]

Εκείνοι οι αυτόματοι και οντιδανοί άρχοντες, οι φιλάργυροι και αμαθείς αρχιεπίσκοποι. Εκείνοι οι αυθάδεις και όντως βάρβαροι προεστοί[...]. Τι λέγουσι λοιπόν, αυτοί οι βρωμεροί και χυδαϊότατοι άνθρωποι; Πώς είναι

δυνατόν να κινηθεί ένα τόσο μεγάλο Βασίλειον; Ημεῖς δεν ἠμποροῦμεν να κυβεργνηθῶμεν μόνονι μας. Πού να εὐρωμεν ἕναν ἄλλον βασιλέα τόσο εὐ-σπλαγχον και τόσο καλόν; [...] μάλιστα ἐκεῖνοι οἱ βρωμοῦχοι της Κωνσταντινουπόλεως, οἱ πόσον τῦφος και ἀλαζονείαν ἔχουσιν, ἄλλην τό-ση ἀμάρτηαν[...]. Τι λοιπόν ἠμπορώ να τοὺς εἶπω διὰ να τοὺς καταπείσω; να τοὺς κράξω ἴσως ἀτιμούς; Ἀλλ' αὐτοὶ το ἔχουν διὰ προτέρημα».

(Ἀνωνύμου του Ἑλλήνος, *Ελληνική Νομαρχία - Ἦτοι Λόγος περί Ελευθε-ρίας*, σσ. 68, 89, 110, 144-146, Κάλβος, 1968).

ΣΒ

(π2α) Μια εικόνα του συστήματος διδασκαλίας στα 1787 από τον Π. Σκουζέ:

«Ἄμα ἤθελεν παρουσιασθεῖ το παιδί εἰς το σχολεῖον και ἦτον περασμέ-νος ο καιρός, η πρόχειρος παιδεία ἦτον του διδασκάλου του αγριοκαλόγη-ρου. Εἶχεν βούρδουλα λεγόμενον βούνευρον. Ἀνοίγοντας το ένα χέρι και το ἄλλο, να τον δίδει ἀπὸ μίαν εἰς το χέρι και να τον βάζει ὀρθιον να στα-θει ὀλίγον με το ένα ποδάρι να κλονίζεται. Ἀν το σφάλμα ἦτο περισσότε-ρον, ένα παιδί μεγαλύτερο ἐπαιρνε τον φταιχτήν εἰς τες πλάτας του και ο διδάσκαλος τον ἐξύλιζεν εἰς τοὺς κώλους. Ἀν ἤθελον του φανεί του διδα-σκάλου ἀλλέως εἶχαν τον φάλανγγα ἐτοιμον: του ἐβαζαν τα δύο πόδια, ἐ-στριφταν τον φάλανγγα δύο παιδιά και ο διδάσκαλος ἔδερνε εἰς τοὺς πό-δας το παιδίον. Ο φάλανγγας ἦταν ένα ξύλον ἀπὸ ένα μέτρον ἕως 6 ρού-πια μακριός, με δύο τρύπες ἕως ένα ρούπι η μία ἀπὸ την ἄλλην. Αὐτοῦ ἐ-βαζαν τες πόδες και ἐστριφταν το ξύλον και ἐσφικον τα πόδια εἰς τοὺς α-στραγάλους ἀπὸ κάτω και ο διδάσκαλος ἔδερνε. Πολλά παιδιά ἀπὸ την φωνήν του αγριοδιδασκάλου ἐκατουριόντο ἀπὸ τον φόβον των ὅταν ἐφώ-ναζεν "Βρε θεοκατάρτε" τον παιδιού...»

(Γιώργου και Λάμπρου Κορομηλά, *Ἡ Ἀθηναϊκή Περιπέτεια*, τ. β', σσ. 336-37, Ἀθήνα 1981).

(π2β) Σε ηπειρωτικό κώδικα του 1815 υπάρχει το κείμενο ενός ποιήμα-τος που ἀπαγγελλόταν ομαδικά ἀπὸ τα παιδιά κατὰ τὴν ἀπογευματινὴ λή-ξη των μαθημάτων και προειδοποιούσε ὅποιον θα τολμούσε να ἀργήσει το ἐπόμενο πρωὶ ὅτι θα τιμωρηθεῖ με φάλαγγα:

Ἀφῆσέ μας, κυρ Δάσκαλε,
να πάμε εἰς τον οἶκον μας
να καλοσπερνῶμεν

και αὐρίον το ταχύ
ὅποιος μην ἔλθῃ γλήγορα
θα φάγῃ εἰς τα πόδια
ραβδιά εικοσιτέσσερα
και το μικρὸ πρὸς δώδεκα.

(Κ. Σιμόπουλου, *Βασιανιστήρια και Εξουσία*, σ. 459, Ἀθήνα 1987).

(π3α) Οἱ ἐνδοεξουσιαστικὲς συγκρούσεις, ὅπως περιγράφονται στα δη-μοτικά τραγούδια:

«Στις Σαμαρίνας τα Βουνά βγήκε ο Γιωργοδερεβένας,
γυρεῦει το χαράτσωμα, γυρεῦει τοὺς λουφέδες,
πιάνει και γράφει γράμματα στη Κόνιτσα να στείλῃ.
Σ' ἐσένα Σουλεημάμπτη, σ' ἐσὰς κοτσαμπασίδες
Στείλτε μου το χαράτσωμα, στείλτε μου τοὺς λουφέδες
για να μην κάψω τα χωριά, να μην τα λιμουριάξω».

(Γ. Κοντογιώργη-Φ. Βώρου, *Θέματα Νεότερης και σύγχρονης ιστορίας ἀπὸ τις πηγές*, τεύχ. β', σ.122, ἐκδ. ΟΕΔΒ).

«Κάτω στο Βάλτο, στα χωριά / Ἄγραφα και Ξερόμερο
μες στα πέντε Βιλαέτια / φάτε, πιέτε, μῶρ' ἀδερφια.
Ὅπ' εἶν' οἱ κλέφτες οἱ πολλοὶ / ἀρματωμένοι στο φλουρί
κάθονται και τρων και πίνουν / και την Ἄρτα φοβερίζουν.
Βρε Τούρκοι κάνετε καλά / γιατί σας καίμε τα χωριά
θέλουμε τ' ἀρματολίκι / γιατί ἐρχόμαστε σα λύκοι.
Πιάνουν και γράφουν μια γραφή / χέζουν τα γένια του κατή.
Γράφουνε και στο Κομπότι / χαιρετούν και το Δεσπότη».

(Α. Πολίτη, *Κλέφτικα*, σ. 119, ἐκδ. ΝΕΒ).

(π3β) Περιγραφές των κοτσαμπάσηδων και των ἀρχόντων της ἐποχής, ἐπὶ ὅπως καταγράφονται μέσα στα τραγούδια των ἀγωνιζόμενων ἀνθρώ-πων.

«Οἱ κλέφτες ἐπροσκύνησαν και γίνηκαν ραγιαδες,
κι ἄλλοι φυλάγουν πρόβατα κι ἄλλοι βοσκοῦνε γίδια,
κι ένα μικρὸ κλεφτόπουλο δε θε να προσκυνήσει.
Το πλάγι πλάγι πήγαινε, τον ταμπουρά λαλούσε:
— Εγὼ ραγιάς δε γένομαι, Τούρκους δεν προσκυνῶ,
δεν προσκυνῶ τοὺς ἀρχόντες και τοὺς κοτσαμπασήδες,

μόν' καρτερώ την άνοιξη, να 'ρθουν τα χελιδόνια,
να βγουν οι βλάχες στα βουνά, να βγουν οι βλαχοπούλες».

(Ν. Πολίτη, *Δημοτικά Τραγούδια*, σ. 85, εκδ. «Γράμματα», 1991).

«Βασίλη, κάτσε φρόνιμα, να γίνεις νοικοκύρης,
για ν' αποκτήσεις πρόβατα, ζευγάρια κι αγελάδες,
χωριά κι αμπελοχώραφα, κοπέλια να δουλεύουν.
— Μάννα μου, εγώ δεν κάθομαι να γίνω νοικοκύρης,
να κάμω αμπελοχώραφα, κοπέλια να δουλεύουν,
και νά'μαι σκλάβος των τουρκών, κοπέλι στους γερόντους.
Φέρε μου τ' αλαφρό σπαθί και το βαριό τουφέκι,
να πεταχτώ σαν το πουλί ψηλά στα κορφοβούνια,
να πάρω δίπλα τα βουνά, να περπατήσω λόγους,
να βρω λημέρια των κλεφτών, γιατάκια καπετάνιων».

(Τ. Βουρνά και Ε. Γαρίδη, *Η Παράδοση και η Επιβίωσή της στο Σημερινό Πολιτισμό μας*, εκδ. Τολίδη 1979, σ. 107)

Δημοτικό Τραγούδι της Ηπείρου για τους προεστούς:

«Εκείνον τον παλιό καιρό και το παλιό ζαμάνι
μ' είχεν η χώρα προεστό μ' είχεν η χώρα πρώτον.
Κι αντά 'ριχνα το δόσιμο και το βαρύ τεφτέρι,
δέκα στους πλούσιους έριχνα, στις χήρες δεκαπέντε,
στη δόλια τη φτωχολογιά έριχνα τριανταπέντε.
Κ' η φτώχεια κλάψαν έκαμε, κλάψαν από τ' εμένα
και ο πασάς επρόσταξε, μώκοψαν το κεφάλι».

(Τ. Κορδάτου, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, σ. 113, εκδ. «Επικαιρότητα», 1975.)

«Εμείς καλά καθόμασταν εδώ στον ξένο τόπο
κι αν μας πειράξουν τίποτα της Πάτρας οι γιαγάδες,
τότε θα μας γνωρίσουνε, τότε θα μας ειδούνε.
Θα ειδούν το Γιάννη του παπά, το γιο του Παπαντρέα,
πώς πιάνει σκλάβους ζωντανούς, σκλάβους κοτσαμπασήδες,
πιάνει και τον Αχμέτ Αγά, της Πάτρας τον Βοϊβόντα».

(«Ομάδα Ανθεθνικών Στοιχείων», 1821 - *Η Εξέγερση των Δούλων ή η Επανάσταση των Κοτσαμπασήδων και των Δεσποτάδων*; σ. 5, 1983)

Ορισμένες παροιμίες που περιγράφουν τα αισθήματα που έτρεφαν οι καταπιεσμένοι για τους κοτσαμπασήδες και τους προύχοντες:

«Άρχοντας και διάβολος αδέρφια διδυμάρια»,
«Δυο αφεντάδες, τρεις διαβόλοι»,
«Πλευρίτης είν' ο άρχοντας και σφάχτης ο αφέντης»,
«Φίδι πλιο φαρμακερό από τον άρχοντα δεν είναι»,
«Αν δεν γίνεις διάβολος, πώς θα γίνεις άρχοντας;»,
«Με των φτωχών τον ιδρωτα εφτιάχτηκαν οι αρχόντοι»,
«Διαβόλοι εδώ στον κόσμο είναι οι αφεντάδες».

(Τ. Κορδάτου, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, σσ. 114-15, εκδ. «Επικαιρότητα»).

«Απ' την έρμη την σπορά, τ' αρχοντός το γήμορο, του βασιλιά το δέκα-
το, του παπά τα πρόσφορα, τρεις φορές ο σπόρος της, του δραγάτη, του
ζευγά κι αν μείνει να μεράσουμε»,
«Φίλος τ' αρχοντός, ή προδότης ή μουρλός»,
«Αν δεν πεινάσουν οι φτωχοί, οι πλούσιοι δεν χορταίνουν»,
«Από όλους μπορείς να φυλαχτείς, όξ απ' τους δούλους σου»,
«Δουλευταίς περήφανος, πάντα του πεινασμένος»,
«Δούλο τρέφεις, εχτρό τρέφεις»,
«Να μη σε νιώσει ο αφέντης πώς νιώθεις, γιατί εχάθηκες».

(Τάσου Βουρνά και Ελένης Γαρίδη, *Η Παράδοση και η Επιβίωσή της στο Σημερινό Πολιτισμό μας*, σσ. 191-96, εκδ. «Τολίδη»).

§ 12

(π4) *Αυθεντικές περιγραφές και μαρτυρίες για τις χριστιανικές ηγετικές ομάδες.*

Κάποιες περιγραφές των Φαναριωτών:

«Οι Φαναριώτες προσεκολλήθησαν εις τους βεζύρας των σουλτάνων
εκ φύσεως και αγωγής αμαθεσιτάτους, τούτων δε τα πάθη θεραπεύοντες
και πρόθυμοι εργάται και υπηρέται των ανομιών των γενόμενοι, έλαβον
την επί τούτων υπεροχήν, διότι οι βάρβαροι εύρισκον λίαν εις αυτούς συμ-
φέρον, διά την οκνηριάν προς ην ήσαν επιρρεπείς, αυτοί μεν να καρπώνται
τας ωφελείας της θέσεώς των, οι δε παρά τους πόδας αυτών έρποντες Φα-
ναριώται να φέρουνσι τας φροντίδας χορταζόμενοι ως κυνάρια από της
πλουσίας των δεσποτών αυτών τραπέζης».

(Ανώνυμον, *Οι Φαναριώται*, Εθνική βιβλιοθήκη, ΙΣΤ 37780)

«Μηχανοραφούν αδιάκοπα για να εκδιώξουν και αντικαταστήσουν εκείνους που κατέχουν επίσημες θέσεις. Ο γιος οργανώνει συνωμοσία για να ανατρέψει τον πατέρα, ο αδερφός υπονομεύει τον αδερφό. Είναι αλαζονικοί, υπερόπτες και γελοία φιλόδοξοι, αν αναλογισθεί κανείς με πόση περιφρόνηση τους μεταχειρίζονται οι Τούρκοι. Έχουν όλα τα ελαττώματα των ανθρώπων του σεραγιού. Την ίδια δουλικότητα, την ίδια αχαριστία, το ίδιο πνεύμα σκληρότητας και ραδιουργίας»

Ετοπ - Άγγλος Πρόξενος στην Τουρκία.

(Κ. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σσ. 90,91)

Περιγραφή των Κοτσαμπάσσηδων από τον Αλβανό ποιητή της εποχής Χατζή-Σεχρέτη (Απόσπασμα από την Αληπιασιάδα):

«...Είναι φαγάδες στο Μωριά, τη φτώχεια καταπίνουν
είναι πολλοί ζουλούμηδες που τρων τους φουκαράδες
που κάνουν της φτωχολογιάς λογής-λογής ζιέτια
που τους πατούν τα έρτζια τους, τους πέρνουν και το βιό τους
και τους αφήνουνε γυμνούς να κλαίνε τον καϋμό τους...»

(Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σσ. 128-29, εκδ. Κάλβος)

Ο Πατριάρχης Κύριλλος προς τους Λαρισαίους απαντώντας στα παράπονά τους:

«Και τούτο το πνεύμα το φιλοδίκαιον της εκκλησίας κατανοούντες, να μην τολμήσετε εντεύθεν να φανήτε παρομοίως γράφοντες ή επιχειρούντες να ενοχλήσετε με προβλήματα ψευδεπίπλαστα και ήθος απατηλόν και κακόβουλον τας ακοάς της εκκλησίας ή άλλου τινός αλλά αφέντες πάντα τα προλαβόντα, ως μεθοδείας σατανικός, και ζιζάνια του αρχικάκου σατάν, και παμπονήρου διαβόλου, να κλίνητε τον αυχένα εις τας παρούσας πάτρικας ημών παραινέσεις».

(Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων 1759-1824*, σ. 198, εκδ. Αντωνιάδη)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ: ΕΝΑ ΔΥΤΙΚΟ ΚΥΡΙΑΡΧΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ

*Η ιστορία της Επτανήσου
είναι ιστορία της υποδούλωσης
καί του εξανδραποδισμού...*

Η. ΖΕΡΒΟΣ ΙΑΚΩΒΑΤΟΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ, ΟΠΩΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΠΟΛΟΙΠΟΥ «ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ», είναι γραμμένη με το αίμα και τον ιδρώτα των καταπιεσμένων, αλλά και γεμάτη με εξεγέρσεις και αντίσταση ενάντια στην εξουσία, τους εκπροσώπους της και τις επιλογές τους.

Κάτω από την προβολή του «επτανησιακού πολιτισμού» (ποίηση, μουσική κ.λπ.), κρύβονται η σκλαβιά των καταπιεσμένων και η απανθρωπιά των εξουσιαστών· κρύβεται η κρατική βαρβαρότητα· κρύβονται βενετοϊάνοι προβλεπτές και υπάλληλοι, που πλούτιζαν από την εκμετάλλευση των νησιών και την πώληση της «δικαιοσύνης» τους· κρύβονται γάλλοι διοικητές, ρωσότουρκοι στρατηγοί, επτανήσιοι γερουσιαστές και άγγλοι αρμοστές, ρουφιάνοι, παπάδες, μπράβοι των αφεντάδων, στρατοί που τρομοκρατούσαν τον πληθυσμό, λαομίσητοι αφεντάδες με τις περούκες, τις τεράστιες περιουσίες, τα παλάτια και τις ιδιόκτητες εκκλησίες, τα αιμοβόρα αυτά κτήνη που απομυζούσαν την κοινωνία· κρύβονται η τοκογλυφία, η απόγνωση των καταπιεσμένων, αλλά και ο αδιάκοπος αγώνας τους για την ελευθερία — ένας αγώνας που προκαλούσε και προκαλεί τρόμο στ' αφεντικά και το κράτος.

Τα Επτάνησα μορφοποιήθηκαν και ενοποιήθηκαν σαν χώρος, στο πέρας των αιώνων, όχι μόνο λόγω των κοινών κατακτητών-διαχειριστών της εξουσίας που πέρασαν απ' αυτά και του ενιαίου τρόπου οργάνωσης της κρατικής βίας, αλλά και από τους αδιάλλακτους αγώνες των καταπιεσμένων για την ανατροπή της εξουσίας και τον ερχομό της ελευθερίας.

Η αναφορά στην «καθαρότητα της ελληνικής φυλής» αποτελεί — και για τα Επτάνησα — ένα επικίνδυνο ανέκδοτο. Γιατί έχουμε (στην περιόδο, μόνο, που εξετάζουμε) σποραδικές εγκαταστάσεις από ιταλικές, γαλλικές ή άλλες περιοχές, οργανωμένους εποικισμούς (π.χ. στο χωριό Άγιος Πέτρος της Λευκάδας από καλαβρέζους), εγκαταστάσεις βλάχων (στη Γαρίτσα της Κέρκυρας), τσιγγάνων (βεγενέτες στην Κέρκυρα), μετακίνηση εκατοντάδων μαλτέζων στην Κεφαλλονιά, κοινότητες εβραίων κ.λπ. Έχουμε, επίσης, μετακινήσεις κι εγκαταστάσεις χιλιάδων ανθρώπων από περιοχές του «αλβανικού» και του «ελλαδικού χώρου» (Κρήτη, Ήπειρος, Πελοπόννησος, Αττική, Χίος κ.τ.λ.), με διαφορετικές συνήθειες, γλώσσα, γλωσσικά ιδιώματα κ.τ.λ., καταστάσεις που κάνουν την «καθαρότητα» λέξη κενή περιεχομένου.

Ας σημειωθεί ακόμη η, κατά ορισμένες περιόδους, μακρόχρονη (Λευκάδα) ή ολιγόχρονη στα υπόλοιπα νησιά (πλην της Κέρκυρας) κατάσταση και παρουσία των οθωμανών.

Η μεξή αυτών των ανθρώπων δημιούργησε τον λεγόμενο «επτανήσιακό πολιτισμό» και το επτανήσιακό γλωσσικό ιδίωμα (με διαφορές κατά νησί), που ελάχιστα έμοιαζε με το χαρακτηρισμένο σαν ελληνικό. Ας μη ξεχνάμε, ακόμη, ότι στην πόλη της Κέρκυρας μιλούσαν τοπικό ιταλικό ιδίωμα.⁽¹⁾

1. Ήδη από το 1927, ο πρόλογος του Γ. Ξενοπούλου στο *Χάση* (ζακυνθινής κωμωδίας του 1790, γραμμένης στην τοπική διάλεκτο από το Γουζέλη) έδειχνε την οριστική επιβολή της λόγιας γλώσσας πάνω στα τοπικά ιδιώματα: «...Μαζί με τους νέους Ζακυνθινούς που δεν μιλούν και σχεδόν δεν καταλαβαίνουν αυτή την παλιά ζακυνθινή γλώσσα...» Οι εκπρόσωποι του επτανήσιακού κράτους κι αργότερα του ελληνικού, κι όλος αυτός ο συρφετός των «μορφωμένων», πολέμησαν και κατάφεραν να εξαφανίσουν τα τοπικά ιδιώματα πανηγυρίζοντας πάνω στο πτώμα τους. Για παράδειγμα ο Βαλαωρίτης συμβούλευε το 1873 τον Γ. Καββαδία: «Αν όμως επιθυμάς οι ΠΕΝΤΕ σου ΔΡΑΧΜΕΣ να αναγνωσθούν και εις άλλας Ελληνικάς επαρχίας και να τας νοστιμίσουν όχι μόνο οι Λευκάδιοι αλλά οι απανταχού Έλληνες πρέπει να διορθώσεις ολίγον το ύφος σου και από Αγιουμαντάτικο [Λευκαδίτικο] να το καταστήσεις Δημοτικόν δηλαδή ευκατάληπτον εις όλον τον Ελληνικόν λαόν» [από το Βιβλίο του Π. Κοντομήνη *Το Νεοελληνικό Θέατρο στη Λευκάδα*, σ. 75].

Η εθνική ιδέα θα έρθει αργότερα με τις ιδεολογικές αποσκευές των γάλλων δημοκρατικών, και με την πάροδο του χρόνου θα γίνει παντιέρα στα χέρια των εγχωρίων εξουσιαστών. Η επιβολή της «ελληνικότητας», εξυπηρετώντας τις ανάγκες τους, θα προωθηθεί από άτομα με καθόλου «ελληνική» προέλευση. Ο «εθνικός ποιητής» κόντε Δ. Σολωμός, ο πρώτος κυβερνήτης του ελληνικού κράτους κόντε Ι. Καποδίστριας, ο φιλικός κόντε Ρώμας, ο Σ. Ζαμπέλιος, ευγενής και ιστορικός (από τους πρώτους που υποστήριξε τη «συνέχεια των ελλήνων» από τους βυζαντινούς και τη «μεγάλη ιδέα»), ο Μιχαήλ Σικελιανός κ.ο.κ., έλκουν την καταγωγή τους από τη Βενετία ή από άλλες περιοχές της ιταλικής χερσονήσου.

Τα πιο πολλά από τα νησιά πέρασαν στην κατοχή δυτικών εξουσιαστών δύο κιόλας δεκαετίες πριν από την ουσιαστική διάλυση του βυζαντινού κράτους, με την τέταρτη σταυροφορία (1204). Η φραγκοκρατία έκλεισε τον κύκλο της στα Επτάνησα με την εγκαθίδρυση της Βενετικής Δημοκρατίας.

Κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας, εφαρμόζεται στα Ιόνια νησιά το τιμαριωτικό σύστημα καταπίεσης. Το φεουδαρχικό αυτό σύστημα λειτουργούσε με βάση τους «κώδικες των Ασίζων της Ρωμανίας».

Υπήρχαν δύο τάξεις, αυτή των εξουσιαστών, που ήταν διαβαθμισμένοι στον ηγεμόνα (Βενιέρ για τα Κύθηρα, Τόκοι και Οροίνι για Κεφαλλονιά, Ζάκυνθο και Λευκάδα κ.τ.λ.), στους βαρόνους και στους ιππότες και τους λοιπούς φεουδούχους, και η άλλη των εξουσιαζόμενων, που διακρίνονταν σε ελεύθερους και δουλοπάροικους.

Η σκλαβιά ήταν αφορητή, κι ενώ οι ευγενείς γλένταγαν και καλοπερνούσαν στους πύργους και τα παλάτια τους, οι δουλοπάροικοι, που αποτελούσαν και το μεγαλύτερο αριθμητικά κομμάτι της κοινωνίας, ζούσαν στην εξαθλίωση και θεωρούνταν αναπόσπαστο κομμάτι του κτήματος. Πωλούνταν ή παραχωρούνταν από τον ένα φεουδάρχη στον άλλο μαζί με το κτήμα, απαγορευόταν δε η μετακίνησή τους εκτός του τιμαριού.

Οι δουλοπάροικοι ζούσαν μόνο για να δουλεύουν. Η γυναίκα που θα παντρευόταν κάποιο δουλοπάροικο γινόταν κτήμα του ιδιοκτήτη του. Κανείς δεν μπορούσε να παντρευτεί χωρίς την έγκριση και την άδεια του φεουδάρχη. Ο φεουδάρχης είχε το «δικαίωμα της πρώτης νύχτας» του γάμου. Οι αποκεφαλισμοί, οι ακρωτηριασμοί και οι φυλακίσεις στα μπουντρούμια των πύργων ήταν συνηθισμένο φαινόμενο τρο-

μοκράτησης της κοινωνίας και εκδίκευσης προς όλους αυτούς που αντιδρούσαν. Ο δουλοπάροικος που δραπέτευε, ζητώντας την ελευθερία του, καταδιωκόταν απ' όλους τους φεουδάρχες. Εάν κάποιος τιμαριούχος έλεγε στο δούλο του να κάνει το σιδήποτε στο όνομα του αυθέντη ή του ηγεμόνα, αυτός ήταν υποχρεωμένος να το κάνει, αλλιώς τον περιμεναν τεράστια χρηματικά πρόστιμα (δυσβάσταχτα για τις οικονομικές του δυνατότητες) και τα μπουντρούμια των φυλακών. Οι φεουδάρχες έπαιρναν κάθε χρόνο τη δεκάτη καθώς και τα ρεγάλια (προσωπικά δώρα) από τους καλλιεργητές, υποχρεώνοντάς τους επίσης και σε προσωπική εργασία (αγγαρεία).

Έτσι, λοιπόν, ο τρόμος βασίλευε στα Επτάνησα. Οι λίγες οικογένειες των φεουδαρχών μαζί με την εκκλησία (καθολική και ορθόδοξη) είχαν στην κατοχή τους το σύνολο της γης, όλα τα προνόμια, και καταπίεζαν και εκμεταλλεύονταν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού.

Από κάτω τους, όμως, σιγόβραζε η απείθεια και η αντίσταση των καταπιεσμένων, που εκδηλώνονταν με την άρνηση εκτέλεσης διαταγών και τις αποδράσεις από τα τιμάρια, αποδράσεις που έπαιρναν μερικές φορές πολύ μεγάλη έκταση. Το 1300 οι αποδράσεις από τη Λευκάδα, φέουδο του Ι. Ορσίνι, πήραν τέτοια έκταση που στερούσαν τον τύραννο ακόμη και από τα απαραίτητα, για την καλλιέργεια των εκτάσεών του, εργατικά χέρια. Για να τις σταματήσει έχτισε το κάστρο της Αγίας Μαύρας (Λευκάδας). Εκδηλώνονταν, επίσης, με τη ληστεία και με τις «μικρές» στάσεις και εξεγέρσεις — που πνίγονταν, όμως, αμέσως στο αίμα από τα ξίφη των λαζέδων των ευγενών.

Εξαίρεση αποτέλεσε η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας, το 1357, ενάντια στον Γρατιάνο Τζόρτζη, «αφέντη της Λευκάδας και της Βόνιτσας». Η εξέγερση άρχισε με την άρνησή των χωρικών να πληρώσουν τους φόρους στο φεουδάρχη. Τσάκισαν μάλιστα σε μάχη που έγινε στη θέση Επισκοπία, το στρατό του Γρατιάνου και τις ενισχύσεις που είχαν δοθεί από τον βενετό ναύαρχο Σοράντσο, αιχμαλωτίζοντας και τους δύο. Η εξέγερση τελικά κατεστάλη το 1358, μαζί μ' αυτή της Βόνιτσας, που ξέσπασε τον ίδιο χρόνο. Η εκδίκευση των εξουσιαστών υπήρξε τρομερή. Σφαγή και αιχμαλωσία των καταπιεσμένων, λεηλασίες και πυρπολήσεις των οικιών και της υπαίθρου.

Τα νησιά του Ιονίου σταδιακά πέρασαν στην κυριαρχία του βενετικού κράτους: Κέρκυρα 1386, Λευκάδα 1684, Κεφαλλονιά και Ιθάκη

1500, Κύθηρα 1502, Ζάκυνθος 1484. Με την κατάκτηση των νησιών το βενετικό κράτος οργάνωσε τη διοίκησή τους με τέτοιο τρόπο, ώστε να διαιωνίσει την παρουσία του στον επτανησιακό χώρο. Ιδιαίτερη μάλιστα βαρύτητα έδωσε σ' αυτά μετά την απώλεια της κυριαρχίας του επί της Κρήτης, το 1669.

Χώρισε την κοινωνία σε τάξεις σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Κατασκεύασε, στήριξε και στηρίχτηκε στην τάξη των ευγενών, σιμάχησε με το παπαδαριό, προσπάθησε με την πάγια τακτική του «διαίρει και βασίλευε» να βάλει τους καταπιεσμένους σε σύγκρουση μεταξύ τους, πριμοδοτώντας τις τεχνητές αντιθέσεις τους — όπως διαμάχες ανάμεσα σε καθολικούς και ορθόδοξους, ανάμεσα στους κατοίκους των πόλεων και σ' αυτούς των χωριών, ανάμεσα στους κατοίκους του Αργοστολίου και του Ληξουρίου (στην Κεφαλλονιά), ανάμεσα σε Ζακυνθινούς και Κεφαλονίτες για το θρόνο του πρωτόπαπα κ.ο.κ. —, προκειμένου να περιορίσει όσο το δυνατό τον κοινωνικό πόλεμο. Άπλωσε τον τρόπο και τη βία των νόμων ώστε να επιβάλει την κυριαρχία του στους καταπιεσμένους, αλλά και για να του αποδίδουν τα νησιά (με το αζημίωτο, βέβαια, για τους ενδιάμεσους του) τα μεγαλύτερα δυνατά κέρδη από την εκμετάλλευση και καταλήστευσή τους.

Το βενετικό κράτος θησαύρισε με την άγρια φορολογία, τα μονοπώλια, την κρατική εκμετάλλευση των αλυκών, το επικερδές εμπόριο του αλατιού και με την επιβολή μονοκαλλιέργειών (αμπέλια για σταφίδα και κρασί και ελαιώνες για λάδι), που ταυτόχρονα διέλυε την αυτάρκεια των νησιών σε τρόφιμα και οδηγούσε στην εξάρτησή τους απ' αυτό.

Διοίκηση

Τη γενική διοίκηση των νησιών είχε ο γενικός προβλεπτής (προνοητής) θαλάσσης (proveditor general de levante), βενετός ευγενής που εκλεγόταν από το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας (Grande Concilio) με τριετή θητεία και έδρα στην πόλη της Κέρκυρας: «Κάθε χρόνο ο Γενικός Προβλεπτής πραγματοποιούσε περιοδεία σε όλα τα νησιά του Ιονίου. Επίσημος σκοπός του ταξιδιού ήταν η επιθεώρηση των τοπικών κυβερνητών, ο έλεγχος των καταχρήσεων και η απονομή δικαιοσύνης στους νησιώτες που είχαν ζητήσει την παρέμβασή του. Στην πραγματι-

κόττητα η περιοδεία αυτή αποτελούσε κερδοσκοπική εκστρατεία για τον *αχόρταγο Προβλεπτή*».⁽²⁾

Πλούτιζε επίσης με το πρόσχημα της προστασίας της Βενετικής Δημοκρατίας. Στα Επτάνησα είχε δημιουργηθεί ένα τεράστιο πλέγμα χαφιεδισμού και κατάδοσης. Ο κάθε επτανήσιος μπορούσε να καταδώσει τον άλλο, με έγγραφη καταγγελία την οποία έριχνε κρυφά στις κρύπτες που υπήρχαν στον τοίχο της κατοικίας του προβλεπτή. Έτσι ο οποιοσδήποτε μπορούσε ανά πάσα στιγμή να βρεθεί στη φυλακή, αντιμετωπίζοντας τις πιο βαριές ποινές, χωρίς να ξέρει τον λόγο. «Το *χορήμα*, ωστόσο, αποτελούσε στα Επτάνησα το θαυματουργό μέσο που αποκοίμιζε ακόμα και τον *Κέρβερο της κόλασης*» (Saint Sauver - π1). Ο γραμματέας καθόριζε το ποσό που αντιστοιχούσε στην υποτιθέμενη πράξη, για τον γενικό προβλεπτή και για τον εαυτό του. Όταν εισέπρατταν το ποσό, τον αποφυλάκιζαν, αφού πρώτα τον απειλούσαν ότι εάν φανέρωνε τη συνδιαλλαγή θα τον δολοφονούσαν.

Άλλοι σίγουροι τρόποι πλουτισμού για τον γενικό προβλεπτή ήταν τα χρήματα που έπαιρνε από τους δυσβάσταχτους φόρους, από τις τιμές που επέβαλλε στα προϊόντα, από τα χρήματα που προορίζονταν για έργα κ.τ.λ.

Διοικητής του κάθε νησιού ήταν ο προβλεπτής (*proveditor*), βενετός ευγενής, διορισμένος από την Βενετική Δημοκρατία, με στρατιωτικές και πολιτικές εξουσίες. Μαζί με τους δύο συμβούλους (*conciglieri*), βενετούς κι αυτούς, αποτελούσαν τη Διοίκηση του νησιού (*Regimento*). Κοντά σ' αυτούς υπήρχε και ο ταμίας ή ο γραμματέας του προβλεπτή.

Οι προβλεπτές είχαν σαν κύριες επιδιώξεις, από τη μια πλευρά, τη διατήρηση και διακίνηση της βενετικής εξουσίας στα νησιά, τη στήριξη της νομιμότητας (του υπάρχοντος αριστοκρατικού συστήματος), την αιώνια σκλαβιά της κοινωνίας, και, από την άλλη πλευρά, την εξασφάλιση χρημάτων για τους εαυτούς τους, με κάθε τρόπο.⁽³⁾

2. Από το χρονικό του Γάλλου A.G. Sauver. Αναφέρεται στο βιβλίο του Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. β', σ. 519.

3. Ο Προβλεπτής της Ζακύνθου διαλαλούσε (όπως γράφει το 1794 ο ιταλός περιηγητής Scrofanì): «*Η σύγκλητος της Βενετίας με έστειλε εδώ για να πλουτίσω*» (*Voyage en Greece de Xavier Scrofanì, Sicilien: Fait en 1794 et 1795, Paris et Strasbourg, AN IX (1801)*, τ. α', σ. 404). Επίσης ο Αγγλος περιηγητής Sibthorp που περιηγήθηκε τον «ελλαδικό χώρο» το 1794-1795 έγραφε: «*Το σπουδαιότερο* ⇒

Η δικαιοσύνη τους ήταν η αιώνια δικαιοσύνη των εξουσιαστών· κανείς φτωχός δεν μπορούσε να βρει το δίκιο του. Ο άρχοντας είχε πάντα το δίκιο με το μέρος του και το αιμώρητο για τα εγκλήματά του. Στους άρχοντες στηρίζονταν, και αυτούς στηρίζαν. Στις εξεγέρσεις των καταπιεσμένων, η εκδίκησή τους ήταν φοβερή. Παρόλ' αυτά, δεν έχαναν ευκαιρία να πάρουν και από αυτούς χρήματα (με το αζημίωτο βέβαια). Αυτό γινόταν με το περίφημο «γεύμα εισόδου», αλλά και με άλλους τρόπους.

«*Αίγες μέρες μετά την άφιξη του ο κάθε νέος διοικητής παράθετε το καθιερωμένο γεύμα εισόδου (Pranzo d' Ingresso) προς όλους τους ευγενείς του νησιού, με τους οποίους και αποκλειστικά θα έρχονταν σε επαφή κατά τη διάρκεια της θητείας του αξιώματός του. Ήταν ένα γεύμα γνωριμίας. Στο τέλος του γεύματος, πριν σηκωθεί από τη θέση του, κάθε προσκεκλημένος τοποθετούσε με διακριτικότητα κάτω από το πιάτο του σημείωμα όπου ανέφερε την ποσότητα του λαδιού που είχε ή στις ιδιότητες ή στις κοινοτικές αποθήκες. Τα σημειώματα εκείνα κυκλοφορούσαν τότε όπως τα σημερινά τραπεζογραμμάτια. Όποιος ανέγραφε την μεγαλύτερη ποσότητα λαδιού ήταν σίγουρος ότι προαγόραζε και το μεγαλύτερο αξίωμα... Τα χρήματα που συγκεντρώνονταν ο έκατος διοικητής τα έδινε με μορφή υποχρεωτικού "δανείου" σε όλους τους κτηματίες του νησιού, και μάλιστα στους πιο εύπορους, με το πρόσχημα ότι ήθελε να τους ευκολύνει στην αντιμετώπιση της δαπάνης για την καλλιέργεια των κτημάτων τους. Κανένας δεν είχε το δικαίωμα να αρνηθεί το "δάνειο". Στο τέλος του χρόνου οι δανειζόμενες ποσότητες έπρεπε να επιστραφούν με βαρύτατο τόκο, όχι σε χρήματα αλλά σε λάδι, που την τιμή του καθόριζε την τελευταία στιγμή της παραλαβής ο Προβλεπτής. Και φυσικά το ύψος της τιμής ήταν ανάλογο με την κερδοσκοπική απληστία του κάθε διοικητή*».⁽⁴⁾

Σαν αιμοβόρα ζώα έπεφταν πάνω στους καταπιεσμένους και τους απομυζούσαν. Περνούσαν δε τον καιρό τους με το να μηχανεύονται νέους τρόπους καταπίεσης και εκμετάλλευσης της φτωχολογιάς.

⇒ μέλημα της Βενετίας είναι η οικονομική ενίσχυση των φτωχών ευγενών της. Μερικοί από αυτούς τοποθετούνται Προβλεπτές στα διάφορα νησιά και αποικίες της δημοκρατίας. Ο Προβλεπτής Ζακύνθου διορίζεται για μια τριετία και στο τέλος της θητείας του έχει ενθυλακώσει έξι έως είκοσι χιλιάδες τσεκίνια...» [Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. β', σ. 550].

4. Ε. Κούγκου, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, σ.38

Όλα τα εγκλήματα είχαν και τη χρηματική τους αποτίμηση — όσα περισσότερα έδινε κανείς στον προβλεπτή, τόσο μεγαλύτερη ατιμωρησία εξασφάλιζε. Για τους ευγενείς, βέβαια, η ατιμωρησία ήταν αντονόητη (π2).

Το βενετικό κράτος έστελνε στα Επτάνησα, κάθε φορά που το θεωρούσε αναγκαίο, ειδικούς ανακριτές (inquisitori), που είχαν απεριόριστες εξουσίες και, θεωρητικά, έργο τους ήταν ο έλεγχος των προβλεπτών και των ευγενών. Όμως «η αποστολή τους», όπως γράφει ο Saint Sauver, «σκορπίζει παντού τρόμο. Ήταν πραγματική θεομηνία για τους κατοίκους των νησιών του Ιονίου. Η τυραννική τους εξουσία ήταν απερίοριστη».⁽⁵⁾

Μετά τον προβλεπτή και το Ρεγγιμέντο ακολουθούσε το Μανιφικό και Ονοράντο Κονσέγιο (Μεγαλόπρεπο και Εντιμότατο Συμβούλιο) ή αλλιώς Μέγα ή Γενικό Συμβούλιο του κάθε νησιού, που απαρτιζόταν από μέλη της τάξης των ευγενών και ήταν το κύριο όργανο συμμετοχής των ντόπιων εξουσιαστών στη διοίκηση και την καταπίεση του πληθυσμού.

Το Γενικό Συμβούλιο των ευγενών σε κάθε νησί αποτελούσε τη «Μεγαλοπρεπή» ή «Πιστότατη Κοινότητα» (Magnifica, Fedelissima Communa). Σ' αυτό συμμετείχαν όλα τα ενήλικα αρσενικά μέλη που είναι εγγεγραμμένα στη χρυσή βίβλο (libro d'oro). Αυτοί με ψηφοφορία εξέλεγαν το Συμβούλιο του κάθε νησιού — στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο αποτελούνταν από 150 μέλη (concilio di 150), στη Λευκάδα από 50, στα Κύθηρα από 30, κ.τ.λ. —, και απ' αυτό το Συμβούλιο:

α) επιλέγονταν και διορίζονταν όλοι οι ανώτεροι αξιωματούχοι που είχαν θέσεις-κλειδιά στην τοπική κρατική μηχανή (σύνδικοι, κήνσορες, πρωτοδίκες, υπερασπιστές της κοινότητας, τριηράρχης, ζυγιστές κ.τ.λ.)

β) εκλέγονταν νέοι ευγενείς εφόσον είχε εκλείψει κάποια οικογένεια που ήταν εγγεγραμμένη στο libro d' oro.

γ) συζητούνταν και ψηφίζονταν μέτρα, διατάγματα και κανονισμοί που αφορούσαν θέματα του νησιού, πάντα μέσα στα πλαίσια της δικαιοδοσίας την οποία καθόριζε η βενετική νομοθεσία (statuta veneta).

δ) αποφαιζόταν η αποστολή πρέσβη (nuncio) στη Βενετία για την έκθεση των παραπόνων και των αιτημάτων της κοινότητας.

Το Συμβούλιο συνεδρίαζε με την εποπτεία του προβλεπτή και ήταν ουσιαστικά εξαρτημένο και ελεγχόμενο από αυτόν. Όλα τα μέλη του συμβουλίου προσπαθούσαν, με κάθε μέσο, να κερδίσουν την εύνοιά του, που μεταφραζόταν σε υψηλά αξιώματα στην τοπική διοίκηση.

Η διοίκηση του κάθε νησιού, απομίμηση σε μικρογραφία της εξουσιαστικής οργάνωσης της Βενετίας, απέθετε στα χέρια των βενετών αξιωματούχων την ανώτατη βαθμίδα της εξουσίας και παραχωρούσε τα υπόλοιπα αξιώματα στην τάξη των ντόπιων ευγενών.

Ταξικός Διαχωρισμός

Στα Επτάνησα, σε αντίθεση με τον τουρκοκρατούμενο «ελλαδικό χώρο», η βενετική δημοκρατία δυνάμωσε τον κοινωνικό-ταξικό διαχωρισμό με την επιβολή του δυτικό-ευρωπαϊκού εξουσιαστικού συστήματος, του αριστοκρατικού πολιτεύματος. Έτσι, ο πληθυσμός των νησιών χωρίζεται σε τρεις τάξεις, τους ευγενείς (nobili), τους αστούς (civili) και το λαό (plebe), που με τη σειρά του διακρίνεται στους κατοίκους των πόλεων (popolari) και στους κατοίκους της υπαίθρου-εξοχής (villani ή contadini).

α) Ευγενείς (nobili)

Οι ευγενείς αποτελούσαν το 2-3% του πληθυσμού των νησιών και σε μερικά απ' αυτά είχαν στην κατοχή τους (μαζί με το βενετικό κράτος και την εκκλησία) πάνω από το 90% της καλλιεργήσιμης γης, είχαν δε πάμπολλα προνόμια — θεσμοθετημένα και μη — και ελάχιστες υποχρεώσεις. Εκμεταλλεύονταν και ρουφούσαν το αίμα και τον ιδρώτα της κοινωνίας: αποφάσιζαν μέσω του συμβουλίου τους για τις τύχες των νησιών και ήταν οι ίδιοι που στελέχωναν τις καλύτερες θέσεις του κρατικού μηχανισμού. Το μίσος των καταπιεσμένων θα είναι επικεντρωμένο πάνω τους, μέχρι και τις αρχές του αιώνα μας. Οι καταπιεσμένοι, όταν αναφέρονταν στους άρχοντες, τους αποκαλούσαν βρομάρχοντες, βρικόλακες, διαβόλους, αιμοβόρα και παμφάγα στόματα κ.ο.κ., στα Κύθηρα μάλιστα τους έλεγαν «ματολαύτηδες» που στην τοπική διάλεκτο σημαίνει «αυτοί που πίνουν το αίμα των χωρικών». Σε πολλά παραμύθια περιγράφεται πώς έγινε ο διάβολος υπηρέτης του άρχοντα ή το αντίστροφο. Πολύ διαδεδομένα ήταν και τα δίστιχα, τρίστιχα και τ' άλλα ποιήματα που χλεύαζαν τους ευγενείς, τους παπάδες και τους πλούσιους ή υμνούσαν τις εξεγέρσεις των καταπιεσμένων. Δεκάδες, ακόμα,

5. Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. β', σ.520.

ήταν οι παροιμίες που αντανάκλουν την καταπίεση της εξουσίας και των αφεντάδων και όλη την απέχθεια των καταπιεσμένων γι αυτούς (π3).

Για να είναι κάποιος ευγενής έπρεπε να είναι εγγεγραμμένος στη χρυσή βίβλο (*libro d'oro*), κάτι που επέτρεπε σε κληρονομική βάση τη συμμετοχή του στο γενικό συμβούλιο της κοινότητας.

Για να εγγραφεί κάποιος στο *libro d'oro* έπρεπε να κατέχει απαραίτητα τους τρεις βαθμούς ευγενείας (*tre gradi di civiltà*) που απαιτούσαν να είναι νόμιμο τέκνο τριών γενεών, να μην έχει ασκήσει η οικογένειά του για τρεις γενιές βάνανσο επάγγελμα και να κατοικούσε η οικογένειά του για τρεις γενιές στην πόλη και σε ιδιόκτητο σπίτι.

Την τάξη των ευγενών αποτελούσαν οι παλιοί ευγενείς που βρισκόταν στα νησιά από τη φραγκοκρατία, οι βενετοί ευγενείς που παρόμειναν στα νησιά, οι ευγενείς (δυτικοί και μη) που έρχονταν στα Επτάνησα μετά την πτώση των περιοχών τους στους οθωμανούς (από Κρήτη, Πελοπόννησο, Χίο κλπ.), οι στρατιωτικές οικογένειες από τον «ελλαδικό και αλβανικό χώρο» που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στη Βενετία και αυτή τους αντάμειβε με χρήματα και τίτλους, αυτοί που αγόρασαν τίτλους από την Βενετία και οι αστοί που έμπαιναν στην τάξη των ευγενών όταν εξέλιπε κάποια από τις οικογένειες που ήταν εγγεγραμμένη στο *libro d'oro*.

Οι ευγενείς είχαν οργανώσει έτσι την τάξη τους, ώστε να αποτελεί ένα κλειστό σώμα, που τη λειτουργία του καθόριζαν αυστηροί κανόνες με βάση τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Ουσιαστικά οι επτανήσιοι ευγενείς πηθίζαν τη συμπεριφορά και τους τρόπους των ομοίων τους της ιταλικής χερσονήσου.

Σε κάθε νησί η κοινότητα των ευγενών εμφανίζει μέχρι ενός σημείου τα δικά της χαρακτηριστικά, σύμφωνα με το πρότυπο οργάνωσης της βενετικής αριστοκρατίας. Τα σώματα των ευγενών είχαν τη μεγαλύτερη συνοχή σε Κέρκυρα, Ζάκυνθο και Κύθηρα, ενώ στην Κεφαλλονιά και Αγία Μαύρα (Λευκάδα) ήταν πιο χαλαρά.

Δόγμα τους ήταν «η ελέω θεού απόλυτη εξουσία τους πάνω στο λαό»^(*), κι αυτή την εξουσία την πραγμάτωναν όσο καλύτερα μπορού-

6. «Η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης ήταν ολότελα ακατανόητη για τους αριστοκράτες, που πίστευαν ακράδαντα πως ο Παουπερισμός του λαού και ο ειλωτισμός της αγροτιάς ήτανε μια ακόμη εκδήλωση της θείας κατάρας που φόρτωσε στον άνθρωπο το προπατορικό αμάρτημα. Έτσι η άρχουσα τάξη θεωρούσε τη (για μας απαράδεκτη) κακομεταχείριση των συνανθρώπων της σα μια ευλαβική

σαν, ληστεύοντας τους καλλιεργητές, που είχαν μαζί τους αγροληπτικές σχέσεις, με τοκογλυφίες και δικονομικά τετρίπια, εφόσον παίρνοντάς τους τη γη, τούς μετέτρεπαν ουσιαστικά σε δουλοπάροικους. Αλοίμονο στο χωρικό που θ' αναγκαζόταν να δανειστεί — είχε σίγουρη την καταδίκη του. Συνεχώς σκαρφίζονταν τρόπους για ν' αυξήσουν την περιουσία τους και τα κτήματά τους, αλλά και για να σταθεροποιήσουν περισσότερο την εξουσία τους. Με τις θέσεις-κλειδιά που κατείχαν στον κρατικό μηχανισμό, λεηλατούσαν και κατάκλεβαν τους καταπιεσμένους. Ο τρόμος, η απέχθεια και το μίσος έρχονταν αμέσως στο μυαλό των καταπιεσμένων και μόνο στο άκουσμα της λέξης άρχοντας.

Είχαν εξασφαλίσει για τις οικίες τους το προνόμιο του ιερού ασύλου (*sacro asilo*). Κανένας δεν μπορούσε να συλληφθεί αν πρόφτανε και έπιανε το κουλούρι της πόρτας στο σπίτι ενός ευγενή. Οι ίδιοι οι άρχοντες είχαν εξασφαλίσει και για τους εαυτούς τους αυτό το προνόμιο της ατιμωρησίας για οποιοδήποτε έγκλημά τους, προνόμιο που επεκτεινόταν και στους μπράβους τους, που κανένας δεν μπορούσε να τους πειράξει.

Οι μπράβοι (*bravi*), έμμισθα σκουλήκια, πληρωμένοι δολοφόνοι, σωματοφύλακες του ευγενή, ήταν το μακρύ χέρι της εκδίκης του. Το αίμα έτρεχε άφθονο στα νησιά. Τρομοκρατούσαν, ξυλοκοπούσαν και δολοφονούσαν οποιονδήποτε, που έμπαινε εμπόδιο στο δρόμο του αφεντικού τους.

Με την είσοδο των γάλλων ανοίχτηκαν τα υπόγεια των παλατιών, στα οποία βρέθηκαν σωροί ανθρώπινων οστών και αλυσοδεμένοι σκελετοί: «Επίσης, τα θλιβερά αυτά απομεινάρια της θηριωδίας του "πολιτισμένου" και λαομίσητου αρχοντολογίου βρέθηκαν και πάλι μέσα σε ερείπια των αρχοντικών της Ζακύνθου, που έριξε ο σεισμός με την ολοκληρωτική καταστροφή του 1953».⁽⁷⁾

Ουσιαστικά οι ευγενείς στάθηκαν για τη συγκεκριμένη περίοδο οι

⇒ συμμόρφωση στην απειροδίκαιη θείκη βούληση» [Δ. Ρώμα, *Ο Σοφρακόμιτος*, σ. 466]. Είναι, εξάλλου, χαρακτηριστικά τα λόγια της πρεσβείας των ευγενών στο μεγάλο συμβούλιο της Βενετίας: «Αληθινά όλοι οι άνθρωποι απευθυμούν τας δόξαις και τιμάς και εξουσίας άμην δεν ημπορούν να τις έχουν, μόνο ο Θεός έδωσε τας χάρες μερικών και τας εξουσίας, και οι κατώτεροι να τας βλέπουν και να τας τιμούν και να στέκονται εις την υποταγήν των μεγαλυτέρων και εξουσιαστάδων, κατά πως ο Θεός εμοίρασε τα πράγματα» [Α. Σουμάκη, *Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων*]

7. Κ. Σχορδόγλη, *Η Διαμόρφωση της Λοιπής Ιδεολογίας στα Επτάνησα*, σ. 7.

καλύτεροι υπάλληλοι του κράτους: χάρη σ' αυτούς εδραιώθηκε η παρουσία της βενετικής κυριαρχίας στα νησιά. Αυτοί ήταν παντελώς απομονωμένοι από τους καταπιεσμένους. Κάθε συναναστροφή με την «πλέμπα» απαγορευόταν. Ευγενής που θα μετέφερε την κατοικία του έξω από την πόλη, στην εξοχή, έχανε την ιδιότητά του. Θεωρούσαν τον εαυτό τους ανώτερο, και με αηδία αποστρέφονταν τη «βρώμικη τάξη του λαού», «το σκυλολδί» (*plebe canaglia*), που ήταν μόνο για τις επαχθείς αγγαρείες και τη σκλαβιά.

β) Αστοί (*civili*)

Η τάξη των τοίβιλι (αστών) αποτελούνταν από ευκατάστατους κατοίκους των πόλεων οι οποίοι ζούσαν από εισοδήματα, χωρίς να ασκούν κάποιο χειρωνακτικό επάγγελμα ή τέχνη. Ήταν είτε μεγαλέμποροι, είτε μεγαλοκτηματίες. Αποτελούσαν τα «δεύτερα σπίτια» της πόλης, τους «νοικοκυραίους». Ήταν απαλλαγμένοι από την αγγαρεία (προσωπική εργασία για το κράτος). Οι αστοί προσπαθούσαν ν' αποκτήσουν τους τρεις βαθμούς ευγένειας, ώστε, σε περίπτωση που έσβηνε κάποια οικογένεια στο *libro d'oro*, μετά από μεγάλο αγώνα μεταξύ τους, να μπουν οι ίδιοι στη θέση τους. Μαζί με τους άρχοντες κατάκλεβαν τους καταπιεσμένους και εναντίον τους στρέφονταν μόνο στα πλαίσια του ενδοεξουσιαστικού αγώνα (...για να γίνουν άρχοντες στη θέση των αρχόντων).

γ) Λαός (*Plebe*)

Το λαό τον αποτελούσαν οι *ποπολάροι* και οι *χωρικοί*.

Οι *ποπολάροι* (*popolari*) ήταν οι καταπιεσμένοι των επτανησιακών πόλεων. Σ' αυτούς περιλαμβάνονταν οι μικρέμποροι, οι τεχνίτες, οι υπηρέτες, οι ψαράδες, οι ναυτικοί, οι εργάτες, όλοι αυτοί, με λίγα λόγια, που ασκούσαν τα «βάνανσα επαγγέλματα». Καταπιέζονταν και εκμεταλλεύονταν από τους αρχόντους με κάθε τρόπο και σε κάθε στιγμή. Οι ποπολάροι δεν είχαν καμιά πρόσβαση στη διοίκηση και δεν μπορούσαν βέβαια να μπουν στο *libro d'oro*. Η μοίρα τους ήταν θεωρητικά καλύτερη από αυτή των χωρικών, γιατί δεν ήταν υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στη φρουρά των επιλέκτων (*cernide*) και σε οποιαδήποτε βοηθητική στον πόλεμο αγγαρεία. Υπέκτειντο, όμως, στις υπόλοιπες αγγαρείες, στη βαριά φορολογία και στέναζαν κάτω από τον τυραννικό κρατικό ζυγό. Παρόλους τούς τεχνητούς διαχωρισμούς που προσπαθούσε να επιβά-

λει ανάμεσα σ' αυτούς και τους χωρικούς το βενετικό κράτος — σύμφωνα με τη γνωστή εξουσιαστική λογική του —, οι ποπολάροι θα σταθούν δεκτικοί στις εξεγέρσεις των χωρικών και θα συμμετάσχουν στις περισσότερες απ' αυτές με όλες τους τις δυνάμεις επιζητώντας το θάνατο των εξουσιαστών τους. (Στα 1628 στη Ζάκυνθο και στα 1640 στην Κέρκυρα θα ξεσπάσουν εξεγέρσεις στις πόλεις ενάντια στο κράτος και τους αφέντες.)

Η τάξη των χωρικών (*villani* ή *contadini*) ήταν η πιο καταπιεσμένη και η πιο περιφρονημένη απ' όλες. Αυτοί σήκωναν όλα τα βάρος. Ζούσαν μέσα στην εξαθλίωση, και σαν σκλάβοι δούλευαν στα κτήματα των ευγενών προσπαθώντας να επιζήσουν. Στους ώμους τους σήκωναν τη βαριά φορολογία που τους επέβαλλε το κράτος και τις έκτακτες εισφορές που επέβαλλε η κοινότητα των ευγενών.

Ήταν επίσης υποχρεωμένοι να υπηρετούν αμισθί στον τοπικό αμυντικό στρατό, τον οποίο και αποτελούσαν. Βρίσκονταν, δηλαδή, σε μια κατάσταση μόνιμης στρατολόγησης, με το να γίνονται κωπηλάτες στη «γαλέρα της μεγαλοπρεπούς κοινότητας» και να εκτελούν όλες τις αγγαρείες (υποχρεωτική αμισθι εργασία) στην κατασκευή οχυρωματικών έργων, δρόμων και όλων των άλλων δημοσίων έργων. Δούλευαν σαν σκλάβοι τη γη που δεν τους ανήκε και ήταν δεμένοι μ' αυτή με το θεσμό της «αιώνιας αγροληψίας». Ουσιαστικά ήταν δουλοπάροικοι. Είχαν να αντιμετωπίσουν συνεχόμενες επιθέσεις από τον άπληστο προβλεπτή και τη βενετική φρουρά, την αχορταγιά των αρχόντων, την τοκογλυφία που τους οδηγούσε στην απόγνωση και σε ακόμα μεγαλύτερη εξαθλίωση, τις κάθε λογής παρεμβάσεις των συμβολαιογράφων, των δικηγόρων και των παπάδων υπέρ του κράτους και των αρχόντων, τους χαφιέδες, τους μπράβους, τη στρατιωτική δύναμη, σε οποιαδήποτε διαμαρτυρία τους.

Ο άρχοντας, ο κρατικός υπάλληλος, ο φορατζής, μπορούσαν να μπαίνουν στα σπίτια των χωρικών οποιαδήποτε στιγμή ήθελαν με την πρόφαση έρευνας για την απόκρυψη προϊόντων κ.τ.λ., ο ενοικιαστής των φόρων έπρεπε να ειδοποιείται όταν θείριζαν και αλώνιζαν. Ο χωρικός είχε σύγυρη την αποτυχία του όταν πήγαινε να ζητήσει το δίκαιο του στα δικαστήρια ή στον προνοητή. Υπήρχαν βέβαια και οι ελεύθεροι χωρικοί, μα κι αυτοί δεν ήταν σε καλύτερη μοίρα, κι επιπλέον αντιμετώπιζαν και τις επιθέσεις των ευγενών που προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να τους αρπάξουν τη γη (πράγμα που συχνότατα συνέβαινε). Κά-

θε χρόνο η εξαθλίωση οδηγούσε χιλιάδες χωρικούς απ' όλα τα Επτάνησα να μεταναστεύουν στον ηπειρωτικό «ελλαδικό χώρο» (Ήπειρο, Ακαρνανία, Μωρηά) για να δουλέψουν σαν εποχιακοί εργάτες στα τοιφλίκια των ρωμηών και οθωμανών γαιοκτημόνων, ώστε να καταφέρουν να επιζήσουν. Μερικές φορές μάλιστα, εγκατάλειπαν οριστικά τα νησιά, προτιμώντας τη σπάθα του οθωμανού μπέη και του ρωμηού κοτσαμπάση, από την εκμετάλλευση και καταπίεση των «πολιτισμένων» και ευγενών αρχόντων του Ιονίου.

Θρησκεία - Εκκλησία

Η πολιτική που εφάρμοζε το βενετικό κράτος στο θέμα της θρησκείας πήγαζε από την ανάγκη προάσπισης της εξουσίας του πάνω στα Επτάνησα, αφενός από την κοσμική εξουσία του Πάπα (αφού εξάπλωση του καθολικισμού στις ορθόδοξες περιοχές θα σήμαινε και έλεγχο του σε αυτές) και αφ' ετέρου από την αντίδραση που θα δημιουργούσε η προσοπάθεια προσηλυτισμού στον καθολικισμό των «ντόπιων» από τους ίδιους. Έτσι εφάρμοζε πολιτική ανεξιθρησκείας «σεβόμενη» το ορθόδοξο δόγμα, και, μην επεμβαίνοντας στα θέματα δικαιοδοσίας της εκκλησίας, αναγνώρισε την ικανότητα της ορθόδοξης στο μάντρωμα και το αποκοίμισμα του ποιμνίου και από την άλλη υπενθυμίζοντας στον Πάπα ότι είναι «πρώτα βενετοί και ύστερα χριστιανοί» (*primum venetiani deinde cristiani*) και απαγόρευσε τη λειτουργία της Ιεράς Εξέτασης στα νησιά.

Πίεζε δε τους πάπες — με πρώτο τον Λέοντα τον Γ' (18.5.1521) — να εκδώσουν βουλές υπέρ της ανατολικής εκκλησίας. Ο «διωγμός των ορθόδοξων» στα Επτάνησα είναι ένα παραμύθι που δημιούργησε το παπαδαριό πολύ αργότερα για να καλύψει τη συνεργασία του με τους βενετούς. Το βενετικό κράτος, όχι μόνο δεν κινήθηκε απειλητικά ενάντια στον ορθόδοξο κλήρο, αλλά αντίθετα ήταν αυτό που ανέκοπτε πάντα την «ορμή και την επιθετικότητα του ιερατείου της Λατινικής εκκλησίας». «Όπως ορθά ειπώθηκε, αν συμφωνούσε η Καθολική Εκκλησία με την Βενετία σ' όλα, ο Ελληνισμός στις Λατινοκρατούμενες περιοχές θα είχε εκλείψει». Ενώ το βενετικό κράτος εξέδιδε συνέχεια ψηφίσματα υπέρ της ορθόδοξης εκκλησίας. Με το ψήφισμα του 1581 επέτρεπε τους μικτούς γάμους, βοηθώντας έτσι σημαντικά την ορθοδοξία, πλήττοντας «φανερά το Καθολικό στοιχείο, αφού οι μικτοί γάμοι στάθηκαν ένας από τους βασικότερους λόγους παρακμής του δυτικού δόγματος» στα νη-

σιά.⁽⁸⁾ Πάμπολλες δε ήταν και οι παραχωρήσεις κρατικών κτημάτων για ανέγερση ορθόδοξων ναών, οι οικονομικές ευκολύνσεις και τα προνόμια για τις εκκλησίες και τα μοναστήρια των ορθόδοξων από τη Βενετία. Έδωσε δε στους ορθόδοξους πρωτοπαπάδες τη δύναμη να ασκήσουν και κοσμική εξουσία με τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια», που μπορούσαν να διζάζουν κληρικούς, αλλά και τους λαϊκούς για μια σειρά από «αδικήματα».⁽⁹⁾

Το βενετικό κράτος, όμως, έλεγχε απόλυτα την τοπική εκκλησία. Σταμάτησε το διορισμό των επισκόπων από το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Ο πρωτοπάπας (κάτι σαν επίσκοπος) του κάθε νησιού ήταν ευγενής και εκλεγόταν από τους ευγενείς και τον ελεγχόμενο από το κράτος κλήρο. Ήταν, συνεπώς, άτομο απόλυτης εμπιστοσύνης. Η ορθόδοξη εκκλησία (όπως και η δυτική), είχε στα χέρια της τεράστια κτηματική περιουσία και ήταν από τους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες στα νησιά. Τεράστια κέρδη (π4) απεκόμιζε επίσης από τις λειτουργίες, τις λιτανεύσεις και τα «μυστήρια» που τελούσαν οι παπάδες καθώς κι από την εκμετάλλευση των μουμειοποιημένων «αγίων» της (Σπυρίδωνα, Γερασίου και Διονυσίου).

Η εκκλησία θα προασπίσει την προνομακή της θέση, και στα Επτάνησα, με κάθε μέσο. Οι πρωτοπαπάδες και ο ανώτερος κλήρος στάθηκαν πιστά σκυλιά του κράτους και των αρχόντων. Στήριξαν δε το βενετικό κράτος περισσότερο και από τους καθολικούς. Χαρακτηριστικά, ο Κερκυραίος ιδρυτής της Φλαγγίνειας σχολής στη Βενετία, ο Θωμάς Φλαγγίνης, έγραφε στο Δόγη της Βενετίας: «*Η αφοσίωση και η αγάπη των Ελλήνων στο Δόγη είναι προϋπόθεση δραστηριότητας των Ελλήνων Ορθόδοξων ιερέων. Το έργο, όμως, των Ορθόδοξων ιερέων το καταστρέφουν οι Ιησουίτες[...] όπου διδάσκουν τους νέους την έχθρα προς την πατρίδα, τη θρησκεία και την Βενετία*».⁽¹⁰⁾ Με το σκοταδισμό και τις δεισιδαιμονίες προσπαθούσαν να κρατούν τους καταπιεσμένους

8. Δ. Καπάδοχου, *Η Απονομή της Δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την Ενετική Περίοδο 1604-1797*, σ. 33.

9. Οι ποινές των λαϊκών ήταν: μεγάλος αφορισμός, φυλακή ή καταναγκαστικά έργα (ωπηλάτες σε κάτεργο), στέρωση εκκλησιαστικής κηδεύσεως, διαπόμπευση (με ταυτόχρονο μαστίγωμα), ισόβια αγαμία ή εγκλεισμός σε μοναστήρι, χρηματική ποινή και επιτίμια[ο.π.].

10. Ό.π., σ. 33.

στα δεσμά της σκλαβιάς. Όταν δεν το πετύχαιναν αυτό, κατέφευγαν στον αφορισμό, που τον είχαν κάνει εμπόριο (ο καθένας μπορούσε να αφορίσει τον άλλο αν έδινε κάτι παραπάνω στους παπάδες).¹¹⁾ Τον αφορισμό χρησιμοποιούσαν, όπως και στον υπόλοιπο «ελλαδικό χώρο», με ευκολία και σαν ένα από τα μέσα καταστολής των εξεγερμένων. (π5)

Το παλαδαριό στάθηκε και στα επάνησα πραγματικός φωτοσβέστης της ελευθερίας, δίπλα στον κάθε εξουσιαστή· προστάτης, φρουρός των προνομίων των κυριάρχων, και της από θεού επιβολής της εξουσίας πάνω στον άνθρωπο. Μιας εξουσίας που τα εναλλασσόμενα προσωπεία της, μέσα στους επόμενους αιώνες, θα ξεσκίζονται από τους καταπιεσμένους των νησιών για να αποκαλύπτεται ξανά και ξανά το ίδιο αποτρόπαιο πρόσωπό της.

11. «...φαίνεται ότι η εκκλησία της Κέρκυρας έκανε κατάχρηση του μέσου αυτού. Χιλιάδες "αφοροχάρτια" υπάρχουν στο Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας», ό.π.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

(π1) *Περιγραφή της απληστίας των προβλεπτών από τον Saint-Sauver:*

«Είδα ένα Προβλεπτή να εξαναγκάζει μερικούς Επτανήσιους που είχε αλυσοδέσει για ληστρικούς σκοπούς να καταβάλουν ένα μεγάλο ποσό για να επιτρέψει τον ενταφιασμό ενός συντρόφου τους που είχε πεθάνει πριν από δυο μέρες και που η αποσύνθεση του πτώματος απειλούσε και τη δική τους τη ζωή. Είδα τη σύζυγο αυτού του κανίβαλου, το ίδιο βάρβαρη, να διώχνει μια γυναίκα με έξι μικρά παιδιά που οδυρόταν σπαραχτικά και την ελπιπαρούσε να ελευθερώσει τον άντρα της. Αυτός ο άνθρωπος είχε φυλακισθεί γιατί δεν μπόρεσε να ξεπληρώσει τα δώδεκα φράγκα που αναγκάσθηκε να δανεισθεί από την εξοχότητά της με την υποχρέωση να της παραδώσει εμπορεύματα διπλάσιας αξίας και μάλιστα σε τιμή που είχε καθοριστεί αυθαίρετα. Είδα να τους παίρνουν ακόμα κι ένα καρβέλι ψωμί, το μόνο που απόμεινε για να κρατηθούν στη ζωή.

»Η πολιτική της Βενετίας βασιζόταν σ' αυτή την αρχή: «Οι επαρχίες που βρίσκονταν μακριά από την πρωτεύουσα πρέπει να ζούν μέσα στην καταπίεση και στη διαφθορά. Γιατί η καταπίεση και η διαφθορά αποτελούν εγγυήσεις τυφλής υποταγής και αποκλείουν κάθε κίνδυνο ξεσηκωμού για την αποτίναξη του ζυγού».

[...]

»Η απληστία των κυβερνητών οδηγούσε σε καταχρήσεις και φρικαλεότητες. Ο Προβλεπτής που διόριζε η Βενετική σύγκλητος ερχόταν στη Ζάκυνθο εφοδιασμένος με ένα ποσό τσεκίνια δανεισμένα από τους Εβραίους της Βενετίας. Μοίραζε τα τσεκίνια στους χωριάτες και τους υποχρέωνε να τα επιστρέψουν στο τέλος του χρόνου. Αν δεν μπορούσαν να εκπληρώσουν την υποχρέωσή τους έπρεπε να καταβάλουν όλο το χρέος διπλό. Κι ο διπλασιασμός αυτός συνεχιζόταν από χρόνο σε χρόνο. Η εξόφληση δεν γινόταν σε χρήμα αλλά σε αγροτικά προϊόντα. Την τιμή όμως καθόριζε ο ίδιος ο δανειστής. Μάταια ο χωριάτης έλεγε πως τα χέρια του δεν επαρκούσαν ούτε να θρέψουν τον εαυτό του, μάταια προσπαθούσε να αποφύγει αυτό το ποσό που είχαν την αναίδεια να του το προσφέρουν ως βοήθεια. Η άρνησή του αποτελούσε ανταρσία. Στη φυλακή, σιδεροδεμένος, αναγκαζόταν να υποκύψει στην σκληρή απληστία του Προβλεπτή. Και κοντά στα άλλα ήταν υποχρεωμένος να εξαγοράσει την ελευθερία που του αφάιρσαν ποδοπατώντας τους νόμους της ανθρωπιάς και της δικαιοσύνης. Ξαναγύριζε στην παντέρμη και εξαθλιωμένη οικογένειά του και πτότιζε με ιδρώτα και δάκρυα

τη γη, που ωστόσο δεν μπορούσε να του εξασφαλίσει ούτε τον επιούσιο. Αυτές οι φοβερές καταχρήσεις εξουσίας ατίμαζαν τον άπιστο κυβερνήτη αλλά και τους ζακυνθινούς άρχοντες, που όχι μόνο ήταν ανίκανοι να υπερασπισθούν τους συμπολίτες τους, αλλά πάχαιναν οι ίδιοι από το αίμα τους».
(Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. β', σσ. 520-21, 549).

ΣΤ

(π2) *Μαρτυρία για την εξαγορά της ατιμωρησίας:*

«Παρακολούθησα στη Ζάκυνθο τις συμφωνίες ανάμεσα σε ένα Βενετό Προβλεπτή και τους κατοίκους καθώς εξαγόραζαν από πριν την ατιμωρησία τους για τα εγκλήματα που σχεδίαζαν να διαπραχθούν. Είδα μια ταρίφα για άδεια οπλοφορίας. Για κάθε όπλο καθοριζόταν με λεπτομέρειες η τιμή. Ένα τρομπόνι στοίχιζε τρεις φορές περισσότερο από ένα ζευγάρι πιστόλια. Η άδεια για πιστόλι ήταν ακριβότερη από την άδεια για σιλήτο».
(Saint-Sauveur)

«Είχε καθορισθεί και η τιμή του αίματος: τριάντα πιάστρα. “Θα σε σκοτώσω”, έλεγε ένας Ζακυνθινός στον εχθρό του. “Έχω 30 πιάστρα να πληρώσω το τομάρι σου”. Κατά τη διαμονή του στη Ζάκυνθο, κάποιος Γαλλάνης, διαβόητος μπράβος, που είχε σκοτώσει με τα χέρια του δέκα ανθρώπους, σεργιάνιζε αδιάφορος στους δρόμους. Μερικά απ’ τα φονικά του είχαν γίνει στην πλατεία, μέσα μεσημέρι». (Sibthorp)

«Όλοι γνωρίζουν πως οι Προβλεπτές αποκόμιζαν τεράστια κέρδη κατά τη μικρή διάρκεια της θητείας τους. Είχαν μεταβάλει τη δικαιοσύνη σε αντικείμενο συναλλαγής. Δεν τιμωρούσαν τους εγκληματίες, ώστε το θύμα ή οι συγγενείς του να καταφεύγουν στην αυτοδικία και ύστερα να εξαγοράζουν το νέο έγκλημα δωροδοκώντας τον Προβλεπτή.

«Ξέχασα το όνομα ενός Βενετού Προβλεπτή που έτριβε με ευχαρίστηση τα χέρια του μόλις άκουγε μια τουφεκιά. Ήταν το μήνυμα ενός καινούργιου φόνου» [Rulhiere].

(Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. β', σσ. 520, 551, 777).

«Ενώ ο Λομβάρδος αναφέρει ότι οι γυναίκες των προβλεπτών, όταν μάθαιναν πως γίνονταν κάποιο φονικό [...] χοροπηδούσαν χαρούμενες φωνάζοντας: “Λάδι λάδι”, που πάει να πει πως θα ακολουθούσε δωροδοκία σε είδος».

(Δ. Ρώμα, *Ο Σοπρακόμιτος*, σ. 468).

ΣΤ

(π3) *Παροιμίες*

Δώσε αφέντη του αφεντός να τότε προσκυνήσει.
Αζαμάτης και φαγάς ψάλης διάκος και παπάς.
Αν δε σε κάψει ο άρχοντας θε να σε μουντζουρώσει.
Αν προσκυνήσεις άρχοντα αρνιέσαι το Χριστό σου.
Από σκλαβωμένος κάλλιο σκοτωμένος.
Άρχοντας και διάολος αδέρφια διδυμάρια.
Άρχοντας και διάολος μιανής κοιλιάς γεννήματα.
Άρχόντου λόγος και πορδές γαϊδάρου ένα.
Γλυκά λόγια του αφεντός, πίκρα κι αντεροκομός.
Δυο αφεντάδες τρεις διαόλοι, και τρεις αφεντάδες σαράντα διαόλοι.
Ίσαμε να γίνει του πλούσιου η όρεξη, βγαίνει του φτωχού η ψυχή.
Κλέφτες και ιεροσύλους, ρουφιάνους, κερατάδες αυτοί είν' π' αγατούν
του τόπου οι αφεντάδες.
Με των φτωχών τον ιδρώτα φτιάχτηκαν οι αρχόντοι.
Να ψόφας ο αφέντης μας να ξεβρομέψει ο τόπος.
Ο άρχοντας να δει καλό τον πιάνει το γλυκό του
Ο αφέντης είναι κάρβουνο — αν δε σε κάψει θα σε μουντζουρώσει.
Όλοι οι πλούσιοι και οι μεγάλοι κι όσο είναι σε κεφάλι,
μακριές έχουν τις ποδιές τους για να κρύψουν τις πομπές τους.
Ο παπάς τα ψαλτικά του για τον πεθαμένο θέλει
κι αν ο διάολος τότε πάρει τίποτε δεν τότε μέλλει.
Όσο εσύ τον αγαπάς τον άρχοντα τόσο ο άρχοντας σε μισά.
Όσοι παραδίνονται στον διάολο χάνουν την ψυχή τους.
κι όσοι παραδίνονται στον άρχοντα χάνουν και το κορμί
και την ψυχή τους.
Πες του αρχόντου πόφας, να μαυρομελανιάσει.
και πες του πως τα έτσουξες, να τον αντεροκόψει.
Πλευρίτης είναι ο άρχοντας και σφάχτης ο αφέντης
Σεβάσου με τον διάολο να σε κάνει άρχοντα.
Του παπά η κοιλιά αμπάρι για να φάει και για να πάρει,
του παπά κοιλιά κοφίνι και μουρλός όπου του δίνει.
Φίλο σε καλεί ο αφέντης, για μάμουρα [= υπηρετή] σε θέλει.
Φίλος του άρχοντος ή ρουφιάνος ή λωλός.
Ο Υιός της αμαρτίας, αρχηγός της εκκλησίας.

ΣΤ

Σάτιρες ενάντια σε άρχοντες του ιδιόρρυθμου παπά Ι. Κουτουζή:
(1741- 1813)

«Παράπονο του λαού» - έκκληση του ποιητή προς τον Δία

- α) Αυτούς τους ανθρωποφάγους
όπου θωρείς και πίνουν
κι όσο μένει χύνουν
αίμα ανθρωπινόν
Και αν τα κόκαλά τους
ημπορεί ν' αλεσθούσι
είχ' επιχειρισθούσι
να κάμουςι ψωμί.
Για να μπορούν να λείσι
πως τέλειο το κορμί μας
έξω από την ψυχή μας
το κάμασι τροφή.

(Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. β', σ. 552)

- β) Τρεις γενναίοι στο Λεβάντε
Την πατρίδα μας υψώσαν
Τρεις το όνομά της δώσαν
Τιμημένοι να κραχθεί.
Βουρδουλίζης και ο Γίκας
Και το τέκνον του Γαρζώνη
Τξη πουτάνας οι μπαρώνοι [=αγύρτες, απατεώνες κατά παραφθορά
της αρχικής σημασίας]

Τι κεφάλια τρομερά!
Παίρνει ο ένας τα μασέλια
Του γαιδάρου και ονομάζει
Αγία λείψανα τα κράζει
Τρομερά θαυματουργά.
Πάει ο άλλος στ' Άγιον Όρος
Ο καημένος και μονάζει
Μα το γδύνει, το ρημάζει
Ασκητής για να γενεί
Μα κι ο τρίτος δε φαλάρει [=λαθεύει]
Είναι ούλος γαλαντόμος
Τη γυναίκα παίρνει όμως
Και εις τσ' Αρμένηδες πουλεί.
Μωρέ εύγε σ' τέτοιους άνδρες

Η τιμή από δαύτους ρέει
Ως και ο διάλογος το λέει
«Ναίσκε τέτοιοι ιερείς».

(Περίπλους, τχ. 17-18, Ζάκυνθος 1988).

§ 12

(π4) Έκθεση του μητροπολίτη Φιλαδελφείας προς το γενικό προβλεπτή
θαλάσσης Π. Νάνη στις αρχές του ΙΗ' αιώνα (αποσπάσματα):

[...] «Δεν δύναμαι τανύν ή ευσεβάστως να υπομνήσω τη Υ. Εξ. να καταδιώξη την σιμωνίαν, ήτις συνθηέστατα ασκείται υπό των ορθοδόξων ιεραρχών κατά τους διορισμούς εις τα διάφορα εκκλησιαστικά αξιώματα και τας υπηρεσίας, οριζούσης τους Υ. Εξ. ωρισμένην πληρωμήν επί τη απονομή των τοιούτων συντασσομένου πρότερον συμβολαίου. Και επειδή abusus abusum innotat [άβυσσος άβυσσον επικαλείται], οι αρχιερείς πολλά τα κέρδη απολαμβάνοντες από των διορισμών και χειροτονιών, πολλαπλασιάζουσι τους υπουργηματίας και τους ιερείς χειροτονούντες πολλούς εκ του όχλου και των χωρίων όλως αμαθείς και αναξίους, καταφεύγοντας και όπως αποφεύγωσι την εν ταις γαλέραις και τω στρατώ του πρίγκιπος υπηρεσίαν εις την χρήσιν ιερού βαθμού αντί χρήματος».

[...]

«Ούτος [ο αρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας] εισκομίζει παρά των πολλών κληρικών και κοσμικών κατά τας ετησίας ανά την νήσον Κεφαλληνίαν και Ιθάκην περιοδείας του πολλά σιτηρά και έλαια, εκάστου μεν των ιερέων, ων ο αριθμός υπερβαίνει τους τριακοσίους, χορηγούντος αυτώ ανά εν βατσέλιον, πλην των εκ των γάμων δικαιωμάτων, παρά δε των κοσμικών απολαμβάνοντος του επισκόπου δώρα και ωφελείας εκ λειτουργιών, πλην των εκ Ζακύνθου εισπραττομένων κατ έτος δικαιωμάτων[...].

»Διηνεκές τυγχάνει το σκάνδαλον εκ των εν εκκλησία και εν τω τόπω εις τας διαλύσεις των γάμων, μετ' ευκολίας πολλής και δι' αιτίας επορευόμεναι των επισκόπων, δι' ουδέν άλλο ή σκοπόν κέρδους χρημάτων, επιτηρόντων τοις διαχειρικοίσι νέας περί γάμου μεταξύ αυτών συμφωνίας ή διάλυσιν επί τω σκοπώ συζεύξεως μετ' άλλου, πράγμα απαισιότατον και παρά τους ιερούς κανόνες και τους εκκλησιαστικούς κανονισμούς, αγνώστους ως φαίνεται τοις Έλλησιν ή παραφραζομένους εκ δολιότητος μάλλον και εφαρμολογούμενους μόνον χάριν της αυτών ιδιωφελείας».

(Ηλία Α. Τσιτσέλη, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία εν τοις Ιονίοις Νήσοις επί Ενετοκρατίας*, Παρνασσός τ. Η', σ. 174-75).

(π5) Περιγραφή αφορισμού από το Saint-Sauveur.

«Αλλά η πιο αποδοτική πηγή πόρων και ταυτόχρονα πανίσχυρο μέσο για τη διατήρηση του λαού σε μια κατάσταση γελοίας ευπιστίας, ήταν ο αφορισμός. Με ένα ασήμαντο πρόσχημα, κάθε Έλληνας μπορούσε να πετύχει τον αφορισμό του γείτονά του. Εκείνος πάλι είχε τη δυνατότητα να ανταποδώσει τον αφορισμό, κι έτσι, ισοφαρίζοντας, να εξαφανίσει το επίτιμο που εξαπέλυσε εναντίον του ο εχθρός του. Ο ίδιος παπάς πραγματοποιούσε τα αναθέματα με τον ίδιο ζήλο και για τους δύο. Αυτοί οι κεραυνοί της Εκκλησίας στοίχιζαν ακριβά στους ανόητους που τους αποζητούσαν.

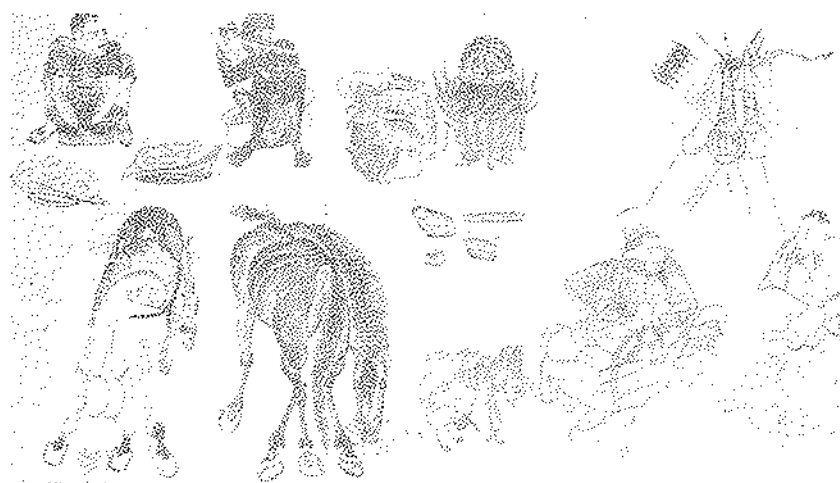
»Η τελετή ήταν δημόσια και γινόταν στο δρόμο και μπροστά στο σπίτι του υποψήφιου για αφορισμό. Μεγαλύτερη ήταν η επιτυχία αν πλήρωνε κανείς αρκετά για να χοροστατήσει στον αφορισμό ο ίδιος ο Πρωτόπαπας. Σ' αυτήν την περίπτωση πήγαινε στον ορισμένο τόπο με πένθιμο ράσο κρατώντας ένα σχεδόν κατάνυδρο κερί στο χέρι. Μπροστά του βάδιζαν παπάδες κρατώντας ένα μεγάλο σταυρό και μια μαύρη σημαία. Ακολούθουσαν άλλοι παπάδες βουτηγμένοι κι αυτοί στα μαύρα. Ο Πρωτόπαπας συνόδευε την απαγγελία του αφορισμού με σπασμωδικές χειρονομίες. Ύστερα έφευγε τινάζοντας το ράσο του. Από αυτή τη στιγμή απαγορευόταν στον αφορισμένο να πατήσει το πόδι του στην εκκλησία. Για να αποκατασταθεί έπρεπε να εξακοντίσει έναν αντιαφορισμό. Αν δεν είχε τα μέσα έφθανε στα έσχατα για να λυτρωθεί: σκότωνε τον εχθρό του.

»Ο λαός επηρεαζόταν τόσο πολύ από τον αφορισμό, ώστε νόμιζε πως η γη έτρεμε τη στιγμή που ακουγόταν το ανάθεμα. Είδα ανθρώπους να εκδηλώνουν τον τρόμο τους με κραυγές. Είχαν καταληφθεί από πανικό, λες και γινόταν σεισμός.

»Και ενώ ο κλήρος στερέωνε τη δύναμή του πάνω στο απαιδευτο πλήθος και καλλιεργούσε τις πιο παράλογες δεισιδαιμονίες, οι Βενετοί έσπευδαν να αποκομίσουν το μερίδιό τους, πολιτικά δηλαδή κέρδη. Παραβρέθηκαν σε αφορισμούς ολόκληρων χωριών. Όπου η χρησιμοποίηση των όπλων δεν ήταν ικανή να σοφρονίσει τους χωριάτες, η βενετική διοίκηση κατέφευγε στον αφορισμό. Από τη στιγμή του αναθεματισμού το χωριό αποκοβόταν ολότελα από το υπόλοιπο νησί, και οι δύστυχοι αφορισμένοι, αφού συμμορφώνονταν με τις διαταγές, ένιωθαν πανευτυχείς να ξαναγυρίσουν στους κόλπους της Εκκλησίας πληρώνοντας μια συνεισφορά. Σ' αυτή την περίπτωση δεν υπήρχε τρόπος να γίνει αντιαφορισμός εναντίον των Βενετών».

(Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. β', σσ. 507-9).

ΣΚ

Νομαδικός καταυλισμός Οθωμανών.

Μπεηλέρμπεης.

Μεγάλοι αξιωματούχοι, διαφόρων βαθμών, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Σπαχήδες

Παιδοράζωμα στα Βαλκάνια.

Γενίτσαροι

Λεβέντης. Χριστιανός ναυτο-
λογημένος στα πληρώματα
του οθωμανικού στόλου. Οι
χριστιανοί αποτελούσαν τα
αποκλειστικά, σχεδόν, πλη-
ρώματα αυτού του στόλου.

Η χρήση του οθωμανικού φάλαγγα. Βασανιστήριο το οποίο οι απανταχού κρατιστές συνεχίζουν να εφαρμόζουν ενάντια στους ανθρώπους.

Κοτσάμπασης

Θάνατοι που προκαλούνταν με βασανιστικό τρόπο από τους οθωμανούς.

Φαναριώτης

Αρματωλός

Ορθόδοξος πρωτοπάπας

Ποπολάρει

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Οι Εκδηλώσεις του Κοινωνικού Ανταγωνισμού στον «Ελλαδικό Χώρο» προεπαναστατικά

Ο λαός, κανένας λαός, δεν υπήρξε και δε θα γίνει ποτέ παραδοσιακός. Ο λαός είναι ή ίδια ή φύση, εὐφυής, προοδευτική, ιστορικά, ἂν ὄχι ἀπὸ αἰῶνα σὲ αἰῶνα, ἐξελισσόμενη ἀλλὰ πού, πᾶρ' ὅλες τις ἐπαναλαμβανόμενες ἐξελίξεις παραμένει καὶ θὰ παραμείνει πάντοτε φύση: μιὰ αἰώνια διαμαρτυρία ἐνάντια σὲ κάθε θρησκευτική, μεταφυσική, πολιτική καὶ νομοθετική ἀφαίρεση καὶ μῦθο, στὸ ὄνομα τῶν ὁποίων θέλησαν νὰ τὴν ὑποδουλώσουν αἰῶνια. Ὁ λαὸς εἶναι ὁ φυσικὸς ἐχθρὸς, συνήθως ἀσυνείδητα, τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους.

Μ. ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΞΕΓΕΡΣΕΙΣ - ΕΝΔΟΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ - ΚΥΡΙΑΡΧΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1821

Θάνατος τσ' ἀρχόντους.
(από τα κύρια συνθήματα των εξεγερμένων)

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΠΙΕΣΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ ΕΙΧΑΝ μόνο ένα στόχο, το θάνατο των εξουσιαστών, και δεν σκόνταφταν σε ψευδοδιαχωρισμούς του τύπου ξένοι και ντόπιοι. Γνώριζαν ότι και οι δύο είναι οι όψεις του ίδιου νομίσματος, της εξουσίας.

Η αντίσταση και επίθεση στην εξουσία, όποιο όνομα κι αν έπαιρνε αυτή (Βενετική Δημοκρατία, Επτάνησος Πολιτεία, Βρετανική Προστασία κ.τ.λ.), υπήρξε αδιάκοπη σ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε.

Η αντίσταση των καταπιεσμένων ανθρώπων ενάντια στους άρχοντες και την εξουσία δεν σταμάτησε στα Επτάνησα ούτε για μια στιγμή. Εκδηλωνόταν με την ανυπακοή, την άρνηση πληρωμής των φόρων και με την καταφυγή στην παρανομία. Ο γενικός προνοητής θαλάσσης F. Correr αναφέρει ότι το 1724 οι ληστές (banditi) υπολογίζονταν στα νησιά σε 3.000. Οι καταπιεσμένοι των χωριών θεωρούσαν σαν ευλογία το ότι το βενετικό κράτος δεν διέθεσε ποτέ ούτε γαζέτα από τον πλούτο που απομυζούσε από τον ιδρώτα τους, για να φτιάξει δρόμους που θα

τα ένωναν με τις πόλεις, γιατί κάτι τέτοιο θα σήμαινε γι' αυτούς ακόμη μεγαλύτερη σκλαβιά κι εξαθλίωση. Το κράτος θα ερχόταν ακόμα πιο κοντά:

«Οι Ενετοί αξιωματούχοι της Κέρκυρας» — ίσχυε, βέβαια, για όλα τα νησιά — «παράτηρούν ότι ο πληθυσμός δεν συνεργάζεται με τις Αρχές για την ανακάλυψη των ενόχων, εμφανίζοντας αλληλεγγύη και συνοχή απέναντι στην εξουσία [...] Όσο για τη στάση εχθρότητας που δείχνουν οι γηγενείς απέναντι στο κράτος και σε περιπτώσεις ακόμα ποινικού δικαίου, εύκολα και αυτή εξηγείται με το χάσμα που είχε με τον καιρό δημιουργηθεί ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις».⁽¹⁾

«Από την περίτεχνη καταλήστευση», επιβεβαιώνει ο Saint-Sauver, «γεννήθηκε το βαθύ μίσος εναντίον της αριστοκρατίας και των μπουρζουάδων που είχαν συγκεντρώσει όλα τα πλούτη του νησιού. Πολλές φορές ο λαός της υπαίθρου αποφάσισε να αδράξει τα άρματα και να εισορμήσει στην πολιτεία, για να επιβάλλει δικαιοσύνη [...] Αίγιο έλειψε — κι όχι μια φορά — να βάλουν φωτιά στη σταφίδα που καλλιεργούσαν, κι ως ήταν η σταφίδα η ίδια τους η ζωή. Τόσο δυνατή ήταν η λαχτάρα για εκδίκηση σε σημείο να καταφρονούν και τα δικά τους συμφέροντα».⁽²⁾

Με μεγάλη αγριότητα ξεσπούσαν και οι εξεγέρσεις ενάντια στους αφέντες και στα τσιράκια τους. Εξεγέρσεις που αποτελούσαν συνέχεια εκείνων των χρόνων της φραγκοκρατίας, αυτών της βενετοκρατούμενης Κρήτης,⁽³⁾ και ήταν παράλληλες μ' όλες αυτές που ξεσπούσαν στην ιταλική χερσόνησο και την Δ. Ευρώπη την ίδια περίοδο.

1. Δ. Χ. Καπάδοχου, *Η Απονομή της Δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την Ενετική περίοδο 1604-1797*, σ. 24.

2. Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. β', σ. 550.

3. Στη διάρκεια της βενετοκρατίας ξέσπασαν στο νησί της Κρήτης πάμπολλες εξεγέρσεις και επαναστάσεις, και παρόλο το ρόλο που έπαιξαν σ' αυτές οι εξουσιαστές, είχαν ή έπαιξαν κατά τη διάρκειά τους κοινωνικά απελευθερωτικά χαρακτηριστικά. Οι πιο σημαντικές από αυτές ήταν: 1211-17: Επανάσταση των Αγιοστεφανιτών 1217-19: Επανάσταση των Σκορδιλών και των Μελισσηνών, 1222-23: Δεύτερη επανάσταση των Σκορδιλών, 1230-36: Τρίτη επανάσταση των Σκορδιλών που ονομάστηκε των «Δύο Συβρίτων», 1262-65: Επανάσταση των Χορτατζών, Σκορδιλών και Μελισσηνών με υποκίνηση του αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγου, 1272-78: Επανάσταση των Χορτατζών, 1280-99: Επανάσταση του Αλεξίου Καλλέργη, 1319: Επανάσταση των Σφακιανών, 1333: Επανάσταση των Μαργαριτών (χωριού του νομού Ρεθύμνης, η οποία επεκτάθηκε σε όλη τη δυτική Κρήτη), 1341-47: Επανάσταση του Λέοντος Καλλέργη και των Ψαρομηλιγκών, ⇨

Α. Κοινωνικές Εξεγέρσεις επί Βενετοκρατίας. Χρονικό

1610 Κέρκυρα. Οι χωρικοί της Κέρκυρας, μην αντέχοντας άλλο την εκμετάλλευση και την σκλαβιά, εξεγέρθηκαν ενάντια στους άρχοντες. Αρνήθηκαν να εκπληρώσουν τις αγροληπτικές υποχρεώσεις που τους είχαν επιβάλει οι γαιοκτήμονες, και ένοπλα έδιωχναν αυτούς που πήγαιναν να απαιτήσουν τα πακτά (αγροληπτικές σχέσεις) και τα εδαφονόμια ταυτόχρονα, δεν άφηναν κανένα άρχοντα να ξεμυτίσει από την πόλη. Σχεδίαζαν μάλιστα να εισβάλουν στην πόλη, να σφράξουν τους ευγενείς, να σπάσουν τις πόρτες των φυλακών και να ελευθερώσουν όλους τους κρατούμενους. Δεν πρόλαβαν όμως, γιατί η εξέγερση πνίγηκε στο αίμα.

1628 Ζάκυνθος. Το 1628 θα ξεσπάσει στην πόλη της Ζακύνθου στάση, πιο γνωστή σαν το «ρεμπελιό των ποπολάρων», στάση που θα κρατήσει έως και το 1631. Ξεκινά με την άρνηση των ποπολάρων να γραφτούν στους καταλόγους των τσερνιδών (cernide) — τοπικών άμισθων στρατιωτών —, θεωρώντας ότι αυτό ήταν σχέδιο των αρχόντων για να τους σκλαβώσουν εντελώς. Καθυβρίζουν τον προβλεπτή και τους άρχοντες. Η εξέγερση παίρνει καθολικό χαρακτήρα και γίνεται σε τέτοιο σημείο απειλητική, που ούτε ο Π. Μάλμπιέρο, ούτε ο επόμενος προβλεπτής Γ. Πέμπο αντέδρασαν. Οι ποπολάροι δεν αναγνωρίζουν τη δικαιοδοσία του συμβουλίου των ευγενών και τους επιτίθενται συνεχώς. Μετά από αποστολή πρεσβευτών των αρχόντων στη Βενετία, εξουσιοδοτήθηκε ο Α. Τζιβράν με απεριόριστες εξουσίες για την πάταξη του ρεμπελιού. Αυτός, με την υποστήριξη της ναυτικής δύναμης που έδρευε στη Ζάκυνθο, διέταξε να γίνει η καταγραφή. Οι ποπολάροι έκαναν πως συμφώνησαν, όταν όμως οπλίστηκαν αρνήθηκαν να καταγραφούν. Ο Τζιβράν συλλαμβάνει τους εκπροσώπους των ποπολάρων και τους καταδικάζει σε θάνατο δι' απαγχονισμού. Οι ποπολάροι συγκεντρώνονται έξω από τα σπίτια των αρχόντων και απειλούν ότι θα τους κάψουν ζωντανούς. Οι συλληφθέντες αποφυλακίζονται. Μετά την αποτυχία του Τζιβράν, η

⇨ 1363-64: Αποστασία του Αγίου Τίτου (εξέγερση των βενετών αποίκων εναντίον της μητρόπολης), 1366-67: Επανάσταση των Καλλέργηδων, 1453: Επανάσταση του Σήφη Βλάσιου, 1509-1515: Επανάσταση των Κόντηδων, Λιγνών, Πατέρων και των Ψαρομηλιγκών, 1526-1528: Επανάσταση του Γαδανολέου-Λυσσαγιώργη.

Βενετική Γερουσία αναθέτει στον Α. Πιζάνι να καταπνίξει την εξέγερση. Φυλακίζονται οι εκπρόσωποι των ποπολάρων ξανά, αλλά καταφέρνουν να δραπετεύσουν και να ενωθούν με τους υπόλοιπους εξεγερμένους. Η φτωχική συνοικία της Άμμου γίνεται κέντρο της δραστηριότητας των εξεγερμένων. Οι ασυμμάχες με τους βενετούς στρατιώτες είναι συχνές. Τελικά όμως το Φλεβάρη του 1631 το ρεμπελιό σβήνει. Οι πιο δραστήριοι από τους εξεγερμένους δραπετεύουν από το νησί. Θα τους συλλάβουν, όμως, οι οθωμανοί εξουσιαστές και θα τους παραδώσουν στους βενετούς — στα πλαίσια της συνεργασίας των δύο κρατών κατά τα χρονικά διαστήματα που οι σχέσεις τους ήταν «αρμονικές» (π1) —, οι οποίοι μετά από δίκη θα τους φυλακίσουν. Ο Πιζάνι ισοπεδώνει τα σπίτια των εξεγερμένων και δημεύει τις περιουσίες τους, εφαρμόζοντας ταυτόχρονα σκληρά μέτρα ώστε να μην επαναληφθεί το ρεμπελιό. Απαγορεύει τέλος επί θανατική ποινή τις δημόσιες ή μυστικές συγκεντρώσεις στις οποίες αναπτύσσονταν οι «νέες θεωρίες».

1640 Κέρκυρα. Η οργή των καταπιεσμένων έφτασε εκείνη τη χρονιά στο αποκορύφωμα της. «*Αι αντιπαθείαι και αι αλληλομαχίαι εκορυφώθησαν ώστε ουδέν ηδύνατο να καταβάλη τας βίαιας εξωθήσεις του λαού*». Οι κάτοικοι της πόλης, αλλά και των χωριών, ξεσηκώνονται ενάντια στην καταπίεση των ντόπιων και βενετών αρχόντων, τους κυνηγούν και ειςβάλλουν στο παλάτι του προβλεπτή. Έκαναν, επίσης, έφοδο στις φυλακές και, αφού έσπασαν τις πόρτες, απελευθέρωσαν τους κρατούμενους. Ο προβλεπτής έστειλε τότε τη φρουρά του κάστρου για να αντιμετωπίσει τους εξεγερμένους. Επακολούθησε άγρια συμπλοκή, με πολλούς νεκρούς και τραυματίες και από τις δυο πλευρές. Οι εξεγερμένοι όμως δεν κάμφθηκαν. Όταν μετά από λίγο η βενετική γερουσία έμαθε τα συμβάντα, έστειλε το στρατηγό Α. Ζόρζι να καταστείλει την εξέγερση. Ο στρατός τελικά επικράτησε, καταδίωξε τους εξεγερμένους και συνέλαβε πολλούς από αυτούς. Πολλοί από τους συλληφθέντες καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν, ενώ οι υπόλοιποι ρίχτηκαν σπλάβοι στις βενετικές γαλέρες, προς μεγάλη αγαλλίαση και ευχαρίστηση των ευγενών.

1640-44 Κεφαλλονιά. Οι αγρότες, οπλισμένοι, έδιωξαν τους ευγενείς από τα κτήματα και σταμάτησαν να αποδίδουν τα μερίδια, τα μισθώματα και τα εδαφονόμια. Μαζί τους ενώθηκαν και οι υπόλοιποι φτωχοί του νησιού, αφαιρώντας τα πλούτη και σκοτώνοντας τους ευγενείς,

καίγοντας τις επαύλεις και τις περιουσίες τους. Επί δύο και παραπάνω χρόνια η κατάσταση αυτή επικρατούσε στο νησί της Κεφαλλονιάς, ώσπου η εξέγερση κατεστάλη από το βενετικό στρατό και τα αυστηρά μέτρα του βενετικού κράτους.

1642 Κέρκυρα. Νέα εξέγερση ξεσπά στην Κέρκυρα. Οι καταπιεσμένοι ξεσηκώθηκαν για μια ακόμη φορά ενάντια στην τυραννία της εξουσίας και των αρχόντων. Την εξέγερση έπνιξαν τελικά στο αίμα τα βενετικά στρατεύματα με επικεφαλής τον Π. Ναβαλιέρο. Η εκδίκηση των εξουσιαστών υπήρξε άμεση: δολοφονίες εξεγερμένων, διώξεις και φυλακίσεις.

1644 Κεφαλονιά. Δύο χρόνια μετά την καταστολή της εξέγερσης οι καταπιεσμένοι πήραν και πάλι τα όπλα ενάντια στους ευγενείς (την ίδια περίοδο που οι σπουδαιότεροι οίκοι των τελευταίων συγκροτούνταν ένοπλα για την αύξηση της δύναμής τους) και επιδίδονταν στη ληστεία και την καταστροφή των περιουσιών των αφεντάδων.

1648 Κεφαλλονιά. Νέα εξέγερση των καταπιεσμένων του νησιού ενάντια στους ευγενείς, η οποία τελικά κατεστάλη.

1652 Κέρκυρα. Οι χωρικοί του Όρους και του Γύρου εξεγείρονται — με αφορμή τα υπέρογκα ποσά που πλήρωναν για τα εδαφονόμια λαδιού, κρασιού κ.τ.λ. στους άρχοντες και για την τοκογλυφία που τους έκανε να χάνουν τη γη τους και τους οδηγούσε σιδηροδέσιμους στη φυλακή — ενάντια στους τυράννους τους. Αρνούνται να εκπληρώσουν τις αγροληπτικές συμβάσεις που τους είχαν επιβληθεί κι ένοπλοι διέτρεχαν την εξοχή και λήστευαν και πυρπολούσαν τις οικίες των αρχόντων. Οι τελευταίοι δεν αποτολμούσαν να βγουν από την πόλη και περίμεναν τρομοκρατημένοι την είσοδο των χωρικών σε αυτή. Έστειλαν έτοιμη στην πρεσβεία τους στη Βενετία για να ζητήσουν ενισχύσεις εκλιπαρώντας την επέμβασή της: «*Στα 1642 ο μεγαλοπρεπέστατος κύριος Ναβαλιέρο*», έγραφαν οι ευγενείς, «*χρειάστηκε να θανατώσει εκατοντάδες αναρχικών ληστών, διά να επανέλθει ο τόπος εις την ευνομία και τη γαλήνη. Τώρα νομίζουμε ότι θα χρειασθεί να θανατωθούν χιλιάδες, εάν θέλουμε να λέμε ότι η γαληνοτάτη αυθεντία επιθυμεί να προστατεύει την ακεραιότητα, την περιουσία και τη ζωή των δυνάμεων υπηκόων τους*». (*) Ενώ οι πρεσβευτές βρισκόνταν στη Βενετία, στην Κέρκυρα ο στρατός, με επικεφαλής, τον στρατηγό Μ. Μολίν, νίκησε μετά από μάχη στην εξοχή

τούς εξεγερμένους και τους διασχόρισε, ενώ τους συλληφθέντες και συμμετέχοντες στην εξέγερση τους τιμώρησε με αργιότητα.

1678 Κέρκυρα. Οι χωρικοί της «στασίασαν και αρνήθηκαν να πληρώσουν τις ογκωμένες λόγω της καλής παραγωγής απαιτήσεις των ιδιοκτητών των κτημάτων». Επίσης, σύμφωνα με το Σ. Κατσαρό, άλλες τρεις εξεγέρσεις έγιναν από τους χωρικούς της Κέρκυρας μετά το 1678 και μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα.

1780 Κύθηρα. Εξέγερση ξεσπά ενάντια στο βενετό προνοητή Π. Μαρτέλο, ο οποίος, όπως και οι προηγούμενοι από αυτόν, εκμεταλλευόταν το απομακρυσμένο του νησιού για την ακόμη μεγαλύτερη καταπίεση και καταλήστευσή του. Η εξέγερση ξεσπά την 1η του Φλεβάρη με κύριο στόχο την εκτέλεση του προνοητή, που βρισκόταν εκείνη τη μέρα στο χωριό Ποταμός. Δυστυχώς, όμως δεν το κατάφεραν. Η εξέγερση τελικά κατεστάλη. Σ' αυτήν πήρε μέρος, για τους δικούς της λόγους βέβαια (μέσα στα πλαίσια του ενδοεξουσιαστικού ανταγωνισμού) και μικρή ομάδα ευγενών.

1794 Κύθηρα. Εξέγερση ξεσπά στο χωριό Λογοθεπιάνα ενάντια στον άρχοντα Γ. Ντε Στάη, ο οποίος ήταν από τους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες όλου του νησιού και από τους στυγνότερους εκμεταλλευτές του. Η εξέγερση κατεστάλη.

18ος αιώνας Κέρκυρα. «Σ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, πάνω από είκοσι φορές η Κέρκυρα συνταράχθηκε και συχνά σθεμέλα από παρόμοιες σαν τις προηγούμενες επαναστάσεις των χωρικών, που άλλες είχαν παγκερκυραϊκή έκταση ενώ άλλες παρουσιάζονταν στενά τοπικές και μάλιστα στο Όρος και Γύρου. Όλες πνίγηκαν στο αίμα, όταν οι συμβιβασμοί δεν μπορούσαν να ηρεμήσουν τα πνεύματα...»⁽⁵⁾

Β. Στα Χρόνια της Πρώτης Γαλλικής Κατοχής

Η είδηση της κοινωνικής επανάστασης στη Γαλλία και του αποκλεισμού των βασιλιάδων και των ευγενών, έφτασε στα Επτάνησα μέσω των κατοίκων που είχαν εμπορικές επαφές με τη Δυτική Ευρώπη, των φοιτητών των ιταλικών πανεπιστημίων και των γάλλων υποπρόξενων των νησιών, σκορπίζοντας γενική ευφορία στους καταπιεσμένους και τρόπο στους αρχόντους. Ο αντίκτυπος των ιδεών και των πρακτικών της κοινωνικής επανάστασης στη Γαλλία υπήρξε μεγάλος, οι ελπίδες

για την ανατροπή της αριστοκρατίας άρχισαν να δυναμώνουν και σιγά-σιγά ο κοινωνικός πόλεμος για την ελευθερία να γίνεται εντονότερος. Οι γάλλοι «καρμανιόλοι» θα αποτελέσουν πρότυπα για τους καταπιεσμένους των νησιών, που ζητούν τώρα, εντονότερα, την κεφαλή των αρχόντων επί πίνακι.

Το Μάη του 1797 καταλύεται η Βενετική Δημοκρατία, και το αριστοκρατικό σύστημα διαχείρισής της, από τα στρατεύματα του Βοναπάρτη.

Στα Επτάνησα — κι ενώ οι πληροφορίες είναι συγκεχυμένες για το αν έχει πέσει η Βενετία ή όχι — δημιουργούνται γιακωβίνικοι σύλλογοι (στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο), που καλούσαν την κοινωνία να επαναστατήσει για την κατάργηση των προνομίων, των κοινωνικών τάξεων, για το μοίρασμα των περιουσιών των αρχόντων, για την ισότητα και την ελευθερία, θανατώνοντας όποιον έμπαινε εμπόδιο στην πραγμάτωσή τους, να ακολουθήσουν δηλαδή το δρόμο της επανάστασης στη Γαλλία. Οι ευγενείς της Κέρκυρας, έντρομοι, κλείνονται στο κάστρο για να προστατευθούν, ενώ της Ζακύνθου σχεδίαζαν να δολοφονήσουν τους γιακωβίνους, σχέδιο που απέτυχε. Η κατάσταση ήταν τόσο τεταμένη εκεί, που ο τελευταίος γενικός προβλεπτής ο Βίδιμαν, έστειλε τη φρεγάδα «Μέδουσα» για να σταματήσει τις συνεχιζόμενες επιθέσεις των καταπιεσμένων ενάντια στους ευγενείς.

Στα τέλη του Ιουνίου του 1797 τα γαλλικά στρατεύματα αποβιβάζονται στα νησιά μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού από την πλευρά των καταπιεσμένων, που ένοπλοι και με σημαίες γύριζαν στα καντούνια φωνάζοντας συνθήματα υπέρ της ελευθερίας και κατά των ευγενών, ενώ οι τελευταίοι λούφαζαν περιμένοντας να δουν τι θ' ακολουθήσει για να πράξουν τα ανάλογα.

Οι γάλλοι, βέβαια, δεν ήρθαν να απελευθερώσουν τους επανήσιους αλλά για να εξυπηρετήσουν τα κρατικά τους συμφέροντα. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα έγραφε, με κυνικό τρόπο, προς το Διευθυντήριο, ο τότε στρατηγός και μετέπειτα αυτοκράτορας Ναπολέον Βοναπάρτης: «Τα νησιά Κέρκυρα, Ζάκυνθος και Κεφαλονιά έχουν για μας μεγαλύτερο ενδιαφέρον, παρά όλη η Ιταλία... Η αυτοκρατορία των Τούρκων, καταρρέει, μέρα με τη μέρα. Η κατοχή αυτών των νησιών θα μας επιτρέψει να την υποστηρίξουμε όσο αυτό θα μας είναι δυνατό ή να πάρουμε απ' αυ-

5. Σ. Κατσαρού: *Χρονικά Κορυφών*, τ. α', «επανάστασεις χωρικών...».

6. *Χρονικά Ζακύνθου*, τ. α', έκδοση Ζακυνθινής Εστίας, Αθήνα, 1964.

τή το μερίδιό μας».⁽⁶⁾ Ίδρυσαν, στα νησιά, προσωρινά δημορχεία, όμοια με αυτά που δημιούργησαν στη Βενετία, και στα οποία συμμετείχαν αντιπρόσωποι από όλες τις κοινωνικές τάξεις. Τα μισά τους, όμως, μέλη θα είναι πάλι από την τάξη των ευγενών, το ίδιο και οι πρόεδροι τους.

Στα μέσα του Ιουλίου του 1797 θα γίνουν ενθουσιώδεις γιορτές σε όλα τα νησιά, μέσα από τις οποίες χαιρετιζόταν — έτσι έλπιζαν τότε οι καταπιεσμένοι — ο ερχομός της ελευθερίας. «Ο χρονογράφος των Κυθήρων, Γρηγόριος Λογοθέτης, δίνει παραστατικά και με αντικειμενικότητα τον επαναστατικό ενθουσιασμό των συμπατριωτών του: "...Χορεύοντες δε όλοι [...] έλεγαν τους στίχους τούτους: Οι Γάλλοι μάς έλεγουν πως άρχοντες δεν θέλουν, ότι το λίμπρο-ντόρο το έκαψαν εις το φόρο"... Εστάθησαν εις δύο αράδες οι άνθρωποι που έβγαιναν μέσα εις την Εκκλησίαν και έγινοντο αδελφοποιτοί και ο ιερεύς εδιάβαζεν εις αυτούς την ευχή της αδελφοποιίας και πολλοί έγιναν αυτήν την ημέρα αδελφοποιτοί. Και έγιναν χαρές μεγάλες εκείνην την ημέραν [...] Με τέτοιον τρόπον υποτάχθη η νήσος Κυθήρων εις τους Φραντζέζους καθώς και άλλα νησιά [...] χωρίς καμμίαν αντίστασιν».⁽⁷⁾ Σε όλα τα νησιά, στις κεντρικές πλατείες των πόλεων, φυτεύτηκε το δέντρο της ελευθερίας. Τα μισοτά σύμβολα της βενετικής δημοκρατίας καταστράφηκαν μέσα σε αλαλαγμούς χαράς και εναγκαλισμούς. Από παντού ακούγονταν συνθήματα και βραιοιές ενάντια στην αριστοκρατία. Τα επίσημα έγγραφα, που πιστοποιούσαν τους τίτλους ευγενείας, τα οικοδόμημα, οι επίσημες φορεσιές των ευγενών και πάμπολλοι τίτλοι ιδιοκτησιών, ποδοπατήθηκαν και κάηκαν μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού από τους καταπιεσμένους. Χορεύτηκε και τραγουδήθηκε η καρμανιόλα⁽⁸⁾ και πολλά άλλα επαναστατικά τραγούδια, ανάμεσά τους και ο θούριος του Ρήγα, και όλοι εκδηλώνονταν ανοιχτά πια εναντίον των αρχόντων. Στην Κέρκυρα χορεύτηκε αλληγορικός χορός, που παρουσίαζε τη μάχη αρχόντων και καταπιεσμένων που κατέληγε με νίκη των δεύτερων.

Οι γιακωβίνικοι σύλλογοι θα ενδυναμωθούν και θα ιδρυθούν και

νέοι. Στην Κεφαλονιά ο νεοϊδρυθείς σύλλογος των γιακωβίνων, πέρα από την κατάργηση των τάξεων, το μοίρασμα των περιουσιών των ευγενών και την κοινοκτημοσύνη, ζητούσε και την κατάργηση της χριστιανικής θρησκείας. Στις συζητήσεις τα μέλη του, όταν αναφέρονταν στους άρχοντες, τους αποκαλούσαν πάντα «αιμοδιψείς τυράννους». Στη Ζάκυνθο οι, αυτοαποκαλούμενοι καρμανιόλοι, γιακωβίνοι γυρνούσαν την πόλη και επιτίθονταν και έβριζαν τους ευγενείς αναγκάζοντάς τους να μένουν κλεισμένοι στα σπίτια τους, σχεδίαζαν δε στη λίσχη τους τη σφαγή των ευγενών. Αυτοί για να γλυτώσουν θα δωροδοκήσουν το γάλλο στρατηγό Gentili με 6.000 χρυσά.

Εδώ πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι οργανωμένοι γιακωβίνοι δεν απέβλεπαν τίποτε άλλο, παρά σ' ένα ακραίας μορφής αστικό μετασχηματισμό. Ήταν ιδεολογικά παιδιά του ασπικού προαξιοκτήματος στη Γαλλία, στήριζαν το γαλλικό κράτος και σε πολλές περιπτώσεις χειραγωγούσαν τις εξεγερτικές προσπάθειες των καταπιεσμένων, σύμφωνα με τις πολιτικές τους επιδιώξεις. Σταδιακά, όμως, ο κόσμος αρχίζει να καταλαβαίνει ότι κάτω από τα παχιά λόγια για ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα των γάλλων, κρύβεται και πάλι η εξουσιαστική βαρβαρότητα.

Έτσι, όταν έφτασε ο Gentili στη Ζάκυνθο, οι χωρικοί συγκεντρώθηκαν και φώναζαν ότι καμιά διαφορά δεν βλέπουν από το ένα καθεστώς στο άλλο, ότι η «ελευθερία» που επαγγέλλονται οι γάλλοι δεν τους έφερε καμιά ανακούφιση και απειλούσαν τους ευγενείς με θάνατο.⁽⁹⁾ Ο Gentili, ωστόσο, κατάφερε με λόγια παχιά, και με την κατάργηση ελάχιστων προνομίων των ευγενών, να τους χειραγωγήσει — ήταν ακόμη η αρχή...

Μετά τα τραγούδια και τους χορούς, οι κρατιστές έδειξαν στα επόμενα δυο χρόνια που ακολούθησαν το πραγματικό τους πρόσωπο, την καταπίεση, την εκμετάλλευση και τη βία. Η φορολογία — πιο βαριά απ' αυτήν των βενετικών χρόνων — τα αυστηρά δημοσιονομικά μέτρα που πάρθηκαν και η παρουσία του γαλλικού στρατού, του οποίου η διατρο-

7. Γ. Λεοντοίνι, *Ζητήματα Κοινωνικής Επτανησιακής Ιστορίας*, σ. 367.

8. Τραγούδι των Καρμανιόλων:

Πέφτει ο τύραννος, αναστηθείτε	<i>Il tirano e caduto sorgete</i>
λαοί θλιμμένοι η φύση φωνάζει	<i>genti oppresse e natura respira</i>
βασιλιάδες περήφανοι συντριφθείτε	<i>rei superbi tremate rendeteri</i>
ο μεγαλύτερος θρόνος θα γκρεμιστεί.	<i>il piu grande dei troni crollo.</i>

9. «Μας μιλούν αδιάκοπα για ελευθερία. Αλλά καμιά βελτίωση της τύχης μας δεν βλέπουμε. Πάντοτε στην ίδια φτώχεια και εξουθένωση ζούμε. Τα ίδια βάρος και φορολογίες υποφέρουμε, και σαν ζώα στους άρχοντες δονιεύουμε. Το σιτάρι ακριβό και το μεροκάματο ευτελές, οι υποδικηγόροι και οι δικαστές μάς τρώνε το δέρμα. Ποτέ δεν βρίσκουμε δικαιοσύνη. Θέλουμε απαλλαγή από αυτά. Όλοι μάς λένε πως έχουμε ισότητα και ελευθερία. Αλλά καμιά διαφορά δεν βλέπουμε να έχουμε από την προηγούμενη άθλια τύχη» [Π. Χιώτη, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*].

φή έπεσε στην πλάτη των νησιωτών, μετέτρεπαν σιγά-σιγά τον αρχικό ενθουσιασμό σε ένα έντονο αντιγαλλικό μίσος. Είχε αρχίσει να γίνεται κατανοητό ότι κράτος και ελευθερία είναι έννοιες ασυμβίβαστες. Οι γάλλοι, με όργανο την «Υψηλή Αστυνομία» τους, ασκούσαν στυγνότατο έλεγχο στους καταπιεσμένους. Οι ευγενείς συνέχιζαν να κατέχουν τα κτήματά τους και οι χωρικοί να είναι δούλοι. Τώρα, μάλιστα, οι καταπιεσμένοι είχαν από πάνω τους και τους αστούς, που με τη βοήθεια των γάλλων πρόβαλλαν σαν οι νέοι διαχειριστές της εξουσίας, με κύρια ιδεολογία τους αυτή του διαφωτισμού, την ιδεολογία δηλαδή της ανερχόμενης αστικής τάξης. Ο ενδοεξουσιαστικός αγώνας εκείνη την περίοδο θα κορυφωθεί. Οι περισσότεροι από τους ευγενείς θα κρατήσουν ανέδωτη στάση, προσκολλημένοι στο παρελθόν, κάνοντας αντιγαλλική προπαγάνδα και ερχόμενοι σε επαφή με τους αυστριακούς, ενώ μερικοί από αυτούς θα συμμαχήσουν αμέσως με τους αστούς και θα γίνουν θερμοί οπαδοί της νέας εξουσίας. Οι αστοί, επικαλούμενοι τις «ανθρωπιστικές» ιδέες υπό τα κελύσματα του γαλλικού διαφωτισμού, αγωνίζονται να πάρουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο κομμάτι από την εξουσιαστική πίτα.

Οι γάλλοι θα οργανώσουν διοικητικά τα νησιά, χωρίζοντάς τα σε τρεις νομούς. Καταργήθηκαν τα προσωρινά δημορχεία, και τη θέση τους κατέλαβαν κεντρικές πεντεμελείς διοικήσεις σε κάθε νησί. Ο κάθε νομός χωρίστηκε σε καντόνια (μικρότερα διοικητικά τμήματα, με δική τους τοπική αρχή). Στον κάθε νομό την ανώτερη αρχή αποτελούσε ο γάλλος επίτροπος, ενώ διοικητής των Επτανήσων ήταν ο γενικός επίτροπος του διευθυντηρίου, γάλλος που έδρευε στην Κέρκυρα — και, μια και δεν μπορούσαν χωρίς τον τρόπο των νόμων, σαν νομοθεσία ορίστηκε το γαλλικό σύνταγμα του 1795.

Παρόλ' αυτά, η άφιξη των γάλλων θα πυροδοτήσει την επαναστατική διάθεση, και θα ενισχύσει τις προσπάθειες για την αποτίναξη του τυραννικού ζυγού. Οι καταπιεσμένοι θ' ακούσουν τις κούφες διακηρύξεις των εξουσιαστών για ελευθερία, ισότητα και αδελφοσύνη και θα προσπαθήσουν να τις πραγματοποιήσουν με τις εξεγερτικές τους απόπειρες (επιθέσεις σε ευγενείς, πυρπολήσεις και λεηλασίες των σπιτιών τους κ.τ.λ.). Η παρουσία των γάλλων, και μόνο, τους παρακινεί να ανατρέψουν τους καταπιεστές τους· είναι αυτή που θα κάνει το μίσος τους για την εξουσία να ξεχειλίζει και θα τους ωθήσει να αγωνιστούν μ' όλες τις δυνάμεις τους για την καταστροφή της. Μέσα σε ένα κλίμα που

ευνοεί τις επαναστατικές πράξεις και τη διάδοση εξεγερτικών απόψεων, θα κυκλοφορήσουν πολλά επαναστατικά φυλλάδια και προκηρύξεις. Οι σύλλογοι των γιακωβίνων, κυρίως της Κεφαλονιάς, θ' ασκήσουν έντονη κριτική στους γάλλους, βλέποντας και αυτοί ότι τα λόγια δεν είχαν καμιά ομοιότητα με τις πράξεις των νέων εξουσιαστών.

Η εξεγερτική προσπάθεια ανατροπής του αρχοντολογίου ήταν αυτή που θα οδηγήσει σε κρίση το διοικητικό σύστημα που υπήρχε στα νησιά, εξεγερτική δραστηριότητα που θα κάνει την εξουσία, παρότι τις συνεχόμενες επεμβάσεις των ρωσοτούρκων, να μη μπορεί να λειτουργήσει ή, όπως στα Κύθηρα, ν' ανατραπεί («περίοδος την αναρχίας»). Η εξεγερτική δραστηριότητα που θ' αρχίσει με την είσοδο των γάλλων στα Επτάνησα (1797) θα κρατηθεί αμείωτη μέχρι και το 1802. Κύριο γνώρισμα της περιόδου αυτής είναι ο ανελέητος πολύμορφος αγώνας των καταπιεσμένων ενάντια στους τυράννους τους, στ' αφεντικά και το κράτος (όποια μορφή κι αν έπαιρνε αυτό).

Γ. Στα Χρόνια της Ρωσοτουρκικής Κατοχής

α) Ρωσοτουρκική επέμβαση και κατάκτηση των νησιών

«Η αναχώρηση των Γάλλων αφήκε τας Ελληνικάς κτήσεις της Βενετίας δεινώς ηκρωτηριασμένας και οικονομικώς εξαντλημένας, εκληροδότησε δε εις την διάδοχον κυβέρνησιν κατάστασιν αναρχικήν ήτις παρετάθη μέχρι του 1802, καταστήσασα επί τριετίαν σχεδόν αδύνατον πάναν τακτικήν διοίκησιν».⁽¹⁰⁾

Έτσι, στα μέσα του καλοκαιριού του 1798, το ρωσικό κράτος μπροστά στο φόβο της εξάπλωσης των επαναστατικών ιδεών στα εδάφη της Ανατολής, αλλά κι από το φόβο του αφανισμού του από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα, συνέπραξε με τον μέχρι τότε άσπονδο εχθρό του, το οθωμανικό κράτος. Το Γενάρη του 1799, η συμμαχία θα επισημοποιηθεί.

Πρώτος τους στόχος ο τερματισμός της γαλλικής παρουσίας στα Επτάνησα, που τα θεωρούν ως την κυριότερη βάση για την επέκταση του γαλλικού κράτους στην Ανατολή και τη διάδοση επαναστατικών θεωριών σ' αυτήν. Η πρώτη τους κίνηση είναι να χρησιμοποιήσουν τους ευ-

10. Α. Ανδρεάδη, *Η Επτανήσιακή Δημόσια Οικονομία κατά την Περίοδον 1797-1814*, σ. 29.

γενείς, οι οποίοι βρίσκονταν πιο κοντά στο δικό τους σύστημα διαχείρισης της εξουσίας και ήταν, δυσχεραστημένοι από τα προνόμια που είχαν χάσει, καθώς και τους ρώσους πράκτορες που είχαν εκεί για να εξαπολύσουν αντιγαλλική προπαγάνδα, που θα βρει πρόσφορο έδαφος στους απογοητευμένους επανησίους.⁽¹¹⁾ Ο αρχηγός των ενωμένων στρατιωτικών δυνάμεων Ουσάκοφ στέλνει προκήρυξη με την οποία καλεί τους επανησίους να τον βοηθήσουν. Τη μεγαλύτερη όμως προσφορά την έδωσε ένας από τους μεγαλύτερους εχθρούς της ελευθερίας, ο γνωστός κι από τον αφορισμό αργότερα της κοινωνικής επανάστασης του 1821, πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε'. Εκμεταλλευόμενος τη δεισιδαιμονία, τις προκαταλήψεις και την δύναμη του κλήρου, θα στείλει εγκύκλιο προς τους κατοίκους των νησιών, καλώντας τους να διώξουν τους άθεους γάλλους, υμνώντας ταυτόχρονα το κράτος, τα αφεντικά, την υποταγή, κι αποκαλώντας την ελευθερία και την αναρχία έργα του διαβόλου. (π2) Οι γάλλοι, νοιώθοντας τα σύννεφα να πυκνώνουν στον ορίζοντα, προσπάθησαν να αντιδράσουν με κάθε τρόπο (προκηρύξεις, διακηρύξεις, υποσχέσεις κ.τ.λ.), μα κανείς καταπιεσμένος δεν τους πίστευε πια. Έτσι, αφοπλίσαν τους κατοίκους και άρχισαν έρευνες στα σπίτια ευγενών και φυλακίσεις. Στην Κέρκυρα πολλοί από τους ευγενείς το έσκασαν στην Ιταλία και στην Ήπειρο, ενώ άλλοι εγκατέλειψαν την πόλη κι εγκαταστάθηκαν στις εξοχικές επαύλεις τους. Εκεί, όμως, τους περίμεναν οι εξεγεγερμένοι χωρικοί που τους σκοτώναν, τους λήστευαν και πυρπολούσαν τις οικίες τους. Τα φαινόμενα αυτά οξύνονταν καθώς πλησίαζαν οι μέρες τις ένοπλης ρωσοτουρκικής επέμβασης.

Στην Κεφαλονιά, μάλιστα, οι γάλλοι θα ξαναθυμηθούν τους καταπιεσμένους. Ο νομάρχης Ποσόλ γυρνούσε τα χωριά υποσχόμενος ισότητα και ελευθερία στους χωρικούς και τους ξεσήκωνε ενάντια στους ευγενείς (μια και ήξερε ότι αυτοί ανοιχτά πλέον βοήθησαν τους ρωσο-τουρκούς). Οι χωρικοί σταμάτησαν να εκπληρώνουν τις αγροληπτικές τους υποχρεώσεις στους άρχοντες και κανείς στο νησί δεν υπάκουε στις αποφάσεις των δικαστηρίων, ενώ άρχισαν επιθέσεις ενάντια στους ευ-

11. «Όπως διεγείρωση θρησκευτικό φανατισμό των Ιονίων κατά των Γάλλων διακηρυγτομένων άπιστων και άθεων φαντοβίων και ανατροπών παντός κοινωνικού και νοίμου συμφέροντος. Απόστολοι αυτών προ πολλού περιεφέρονται εις τοις νήσους εξαπλώντες τον αμαθην και ηυδαίο όγλο, προθύμως υποκινούμενο σε θρησκομανήν και φιλέκδικον έξαψιν» [Π. Χιώτη, Ιστορία του Ιονίου Κράτους].

γενείς, εκ των οποίων άλλοι οχυρώθηκαν στα παλάτια τους και άλλοι έφυγαν στο εξωτερικό μαζί με τους βασιλικούς προξένους, που εγκατέλειψαν και αυτοί το νησί.

Η ένοπλη επέμβαση άρχισε με την κατάκτηση των Κυθήρων (7 Οκτώβρη 1798) και σταδιακά θα συνεχιστεί με την κατάκτηση της Ζακύνθου, της Κεφαλονιάς, της Ιθάκης και της Λευκάδας. Η προπαγάνδα στην οποία είχαν προχωρήσει είχε σαν αποτέλεσμα την ένοπλη υποστήριξη των κατοίκων, ενώ ταυτόχρονα η μικρή δύναμη των γάλλων στρατιωτών στα νησιά έκανε την κατάκτησή τους εύκολη υπόθεση.

Το Νοέμβρη του 1798 τα πρώτα ρωσοτουρκικά πλοία εμφανίζονται στην Κέρκυρα. Οι χωρικοί — ένοπλοι — κορύφωσαν τότε τις επιθέσεις τους ενάντια στους ευγενείς, απαλλοτριώνοντας τις περιουσίες τους και καίγοντας τις επαύλεις και τα υποστατικά τους. Τίποτε δεν άφηνε η εκδικητική μανία των καταπιεσμένων — ούτε ζώο, ούτε ελαιοτριβείο, ούτε τις ιδιόκτητες εκκλησίες των ευγενών. Τα πάντα παραδίνονταν στη φωτιά ή καταστρέφονταν με οποιονδήποτε άλλο τρόπο. Όσοι από τους ευγενείς κατάφεραν να γλιτώσουν τη ζωή τους, αφού πρώτα αναγκάζονταν να δώσουν ό,τι είχαν από πολύτιμα αντικείμενα και ό,τι έβρισκαν μέσα στις αποθήκες τους, κι αφού έσκιζαν κάθε χρεωστικό έγγραφο ή ομόλογο κατάφευγαν ξανά στην πόλη (όπου συχνά τους συλλάμβαναν οι γάλλοι σαν κατασκόπους των ρωσοτουρκικών και τους φυλάκιζαν). Συχνότες, δε, ήταν οι συγκρούσεις των εξεγεγερμένων στην ύπαιθρο με τις συμμορίες που πλήρωναν οι ευγενείς για να τους προστατέψουν. Η πολιορκία της Κέρκυρας θα κρατήσει 4 μήνες και θα τελειώσει με την παράδοση της γαλλικής φρουράς (Μάρτιος του 1799). Οι συλληφθέντες γάλλοι και οι επανησίιοι καρμανιόλοι των νησιών οδηγήθηκαν σιδηροδρόμιοι στην Κωνσταντινούπολη και φυλακίστηκαν στα μπουντρούμια της.

β) Διαχείριση της εξουσίας (διοίκηση των νησιών)

Πρόβλημα στάθηκε για τους εκπροσώπους (ναυάρχους) των δύο κρατών η διοίκηση των νησιών. Το Μάρτιο του 1799 διατάχθηκαν οι ευγενείς να εκλέξουν προσωρινές επιτροπές που θα κυβερνούσαν τα Επάνησα. Οι ευγενείς είχαν έρθει ξανά στη διαχείριση της εξουσίας: οι κινήσεις στην πολιτική σκακιέρα ήταν και πάλι δικές τους. Το Μάιο του 1799 οι ναύαρχοι ανακοίνωναν, στις προσωρινές κυβερνητικές επιτροπές, ότι τα Επάνησα αποτελούσαν ενιαίο κράτος με πρωτεύουσα την

Κέρκυρα, στην οποία θα έδρευε η Γερουσία (κεντρική κυβέρνηση), αποτελούμενη από 14 αντιπροσώπους από όλα τα νησιά, και ανέθεταν στον κόμη Ντε Όριο τη σύνταξη συντάγματος («σχεδίου οργάνωσης»).

Με το «σχέδιο οργάνωσης», επανέφεραν σαν κύριο τοπικό διοικητικό όργανο το Γενικό ή Μεγάλο Συμβούλιο των ευγενών. Σ' αυτό όμως θα περιληφθούν και οι αστοί (δεύτερη τάξη), ώστε να μην υπάρξουν ενδοεξουσιαστικοί κλυδωνισμοί στο προς ίδρυση κράτος. Οι αστοί, έτσι, πραγματοποιούν τη μεγάλη τους επιδίωξη — τη συμμετοχή στη διαχείριση της καταπίεσης και την κληρονομική ευγένεια.

Έτσι ξαναγεννιέται από τις στάχτες του το μισητό λιμπροντόρο και η αριστοκρατική τάξη.

Οι ευγενείς ξαναγύριζαν ανακτώντας όλα τους τα προνόμια, επέστρεφαν τροπαιούχοι με τις ευλογίες και τη στήριξη του τρόμου των όπλων των δύο κρατών.

Το Μεγάλο Συμβούλιο των ευγενών εξέλεγε το Μικρό, από το οποίο εκλέγονταν οι ανώτεροι υπάλληλοι του κράτους. Το ίδιο απένειμε την κρατική δικαιοσύνη και έπαιρνε αποφάσεις για τα τοπικά θέματα.

Τα μεγάλα συμβούλια είχαν τώρα πολύ μεγαλύτερες εξουσίες από την εποχή της βενετοκρατίας. Μεγάλα συμβούλια και λιμπροντόρο δημιουργούνται ακόμη και στους Παξούς και την Ιθάκη, νησιά όπου πριν δεν υπήρχαν. Η Γερουσία, που συγκέντρωνε τη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, ουσιαστικά ελεγχόταν από αυτά.

Τον Ιούνιο του 1799 οργανώνονται αποστολές από τη Γερουσία στην Πετρούπολη για να πετύχουν να αναγνωριστεί επίσημα από τη Ρωσία και όλες τις μεγάλες δυνάμεις το νέο κράτος. Αποστολές που θα οδηγήσουν στην αναγνώριση της ύπαρξης του Ιονίου κράτους (21 Μαρτίου 1800). Ένα νέο κράτος πρόβαλλε και άρχισε να δείχνει τα δόντια του στους καταπιεσμένους, οι οποίοι, όμως, δεν θ' αργήσουν να πάρουν και πάλι τα όπλα και να στραφούν, με τον τρόπο που ξέρει η κοινωνία, εναντίον του.

γ) Εξεγέρσεις - Χρονικό

Κύθηρα 1798 έως 1802 (η χαρακτηριζόμενη ως Περίοδος της Αναρχίας). Οι καταπιεσμένοι αρνούνται να υπακούσουν στη διαταγή σύστασης διοικητηρίου από τους ευγενείς και να καταργήσουν την αυτοδιοίκησή τους. Θα διατηρήσουν τους εκπροσώπους τους και θα συγκροτή-

σουν τις δικές τους διοικήσεις, οι χωρικοί στο Μυλοπόταμο και οι κάτοικοι της πόλης στην πρωτεύουσα. Τον Απρίλιο του 1799 που δημοσιοποιείται η προκήρυξη των ρωσοτούρκων για τον τρόπο διακυβέρνησης των Ιονίων οι κάτοικοι αντιδρούν και ξεσπά εξέγερση με αφορμή το ξυλοκόπημα ιερέα από ευγενείς. Κατά τη διάρκεια της, οι τελευταίοι θα σκοτωθούν με λιθοβολισμό. Η πρώτη αυτή εξέγερση καταστέλλεται από τον τοποτηρητή των ρώσων. Τον Νοέμβριο του 1799 σε γενική συνέλευση των κατοίκων αποφασίζεται κατάληψη της κινητής και ακίνητης περιουσίας του ναού της Μυρτιδιώπιας και του ναού του αγίου Νικολάου που τους διαχειριζόνταν ευγενείς. Όταν το Μάρτη του 1800 ανακηρύσσονται τα Επτάνησα ανεξάρτητο κράτος, οι χωρικοί των Κυθήρων αρνούνται να υπακούσουν στο «βυζαντινό σύνταγμα» που δίνει απόλυτη εξουσία στους ευγενείς, και μετά την αναχώρηση της ρωσικής φρουράς καταλαμβάνουν ένοπλοι το φρούριο της πρωτεύουσας και καλούν τους ευγενείς να «συζητήσουν» στο παλάτι του κάστρου. Κατά τη διάρκεια της «συζήτησης» οι χωρικοί απαιτούν να τους επιστραφούν οι φόροι, οι εισφορές για τη συντήρηση του στρατού κ.τ.λ. Θα συναντήσουν, όμως, την υπεροπτική άρνηση των ευγενών. Αυτό θα προκαλέσει την οργή τους και, με συνθήματα όπως «δεν θέλουμε άρχοντες κριτές, θέλουμε να πορευόμαστε μονάχοι μας», επιτίθενται και τους σφάζουν. Η εξέγερση εξαπλώνεται σ' όλο το νησί, καίγονται σπίτια κι επαύλεις των ευγενών, καταλαμβάνονται τα κτήματά τους, κι όσοι απ' αυτούς δεν καταφέρνουν να φύγουν από το νησί συλλαμβάνονται και εκτελούνται, ώστε να μην υπάρξει ποτέ ξανά κίνδυνος να κυβερνηθεί το νησί από αυτούς. Επαναστατικά δικαστήρια επικυρώνουν τις εκτελέσεις των αρχόντων, τις πυρπολήσεις των οικιών τους και την απαλλοτρίωση των κτημάτων τους. Όμως οι πιο συντηρητικές απόψεις τελικά επικρατούν μετά από την προσχώρηση και κάποιων «δημοκρατικών ευγενών». Ψηφίζεται και ο «καταστατικός χάρτης πολιτικής διοίκησης των Κυθήρων». Μ' αυτόν το «χάρτη» καλούνται όλοι να συναδελφωθούν, ικανοποιούνται κάποια από τα αιτήματα των χωρικών και συστήνεται αντιπροσωπευτική διοίκηση από το σύνολο των προεστών των 5 διαμερισμάτων του νησιού που εκλέγονται κάθε δύο μήνες. Το νησί αυτοδιοικείται ως τις 9.12.1802, οπότε ο απεσταλμένος του Ιόνιου κράτους Ε. Μεταξάς αποβιβάζεται στο νησί με δύναμη ρώσων και αλβανών στρατιωτών, το καταλαμβάνει και συλλαμβάνει πολλούς σαν πρωταίτιους της εξέγερσης τους οποίους αφού μαстиγώσει τους οδηγεί στην Κωνσταντινούπο-

λη και την Κέρκυρα όπου δικάζονται σε μικρές ποινές, εκτός από το Δημ. Μπελέση που εκτελείται στη Ζάκυνθο στις 21.7.1805.

Κεφαλλονιά 1799. Ξέσπασμα 2.000 χωρικών από τη Λειβαθώ και γύρω περιοχές ενάντια στους άρχοντες και κυρίως ενάντια στον κόμη Ε. Μεταξά, μέλος της προσωρινής κυβέρνησης και υπεύθυνος των δικαστικών, με αφορμή την προσπάθεια σύλληψης ενός από τους αντιπάλους του, του Βαλιάνου, ύστερα από άρνηση του τελευταίου να παρουσιαστεί στα δικαστήρια για να δικαστεί. Ο Θ. Βαλιάνος ξεσηκώνει τους χωρικούς, οι οποίοι εισβάλλουν στο μοναστήρι της Ζωοδόχου Πηγής — που κτήματά της είχε καταπατήσει ο Μεταξάς κι είχε χτίσει σ' αυτά έπαυλη — κατόπι εισβάλλουν στο Αργοστόλι, απειλώντας με σφαγές τους άρχοντες. Ο κόμης Χωραφάς, πρόεδρος της προσωρινής κυβέρνησης, διατάζει τη ρωσοτουρκική δύναμη να διώξει τους εξεγερμένους. Όταν αυτό επιτεύχθηκε, οι χωρικοί πυρπόλησαν οργισμένοι την έπαυλη του Μεταξά και σταμάτησαν να εκπληρώνουν τις αγροληπτικές τους υποχρεώσεις. Ο Χωραφάς, ανίκανος να αντιμετωπίσει την κατάσταση, παραιτείται. Για την καταστολή της εξέγερσης στέλνεται από την Κέρκυρα ο ρώσος ταγματάρχης Kinsigausen, που καταργεί την προσωρινή κυβέρνηση και διορίζει νέα, με γραμματέα το Μεταξά. Εξέρχεται έπειτα με στρατό από το Αργοστόλι, και καταδιώκει τους εξεγερμένους, συλλαμβάνοντας πολλούς, και τους βασανίζει ενώ δύο απ' αυτούς τούς εκτελεί. Με την αναχώρηση του Kinsigausen για τη Ζάκυνθο, όπου είχε ξεσπάσει νέα στάση, οι ταραχές ξανάρχισαν.

Ζάκυνθος 1799. Επίθεση χωρικών, με επικεφαλής τούς Μ. Τσίντο, Ι. Απεθαμένο και Βάβαλη στο ενεχυροδανειστήριο, με σκοπό να κατασφράξουν τους ευγενείς που συνεδρίαζαν εκεί. Τρομοκρατημένοι οι τελευταίοι διασκορπίζονται και κρύβονται. Ο Kinsigausen έρχεται από την Κεφαλονιά και διασκορπίζει τους στασιαστές. Ο Μ. Τσίντος, αφού τουφεκίστηκε, αποκεφαλίστηκε και το κεφάλι του έμεινε εκτεθειμένο προς παραδειγματισμό στην πλατεία του Μώλου, για πολλούς μήνες. Ο Ι. Απεθαμένος μαστιγώθηκε με το ρωσικό κνούτο και παραλίγο να πεθάνει. Πίσω απ' αυτή την επίθεση, ωστόσο, κρύβονταν και πολιτικά σχέδια για την κατάληψη της εξουσίας από το ζακυνθινό άρχοντα Μαρτινέγκο (ο Τσίντος ήταν δικός του άνθρωπος).

Κέρκυρα 1799. Οι χωρικοί της Κέρκυρας παίρνουν τα όπλα, ενάντια στη διοίκηση και τους αφέντες και αρνούνται να δώσουν τα «οφειλόμενα» στους ευγενείς. «Κανένα δικαστικό ένταλμα δεν υπάκουαν και έ-

διώχναν τους κλητήρες και τας καθιστώσας αρχές επανίσταντο».¹²) Η Γερουσία, στην προσπάθειά της να καταστείλει τις στάσεις και εξεγέρσεις που ξεσπούν σε όλα τα νησιά, συγκρότησε με ψήφισμά της (6.1.1800) την Υψηλή Αστυνομία, «για να επαγρυπνεί ενάντια στους εχθρούς του κράτους».

Δ. Επτανησιακό Κράτος (Πολιτεία των Επτά Ηνωμένων Νήσων)

Ο ανταγωνισμός λόγω των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων του ρωσικού και οθωμανικού κράτους, το άμεσο χτύπημα που ήθελαν να επιφέρουν στις επαναστατικές εξεγερτικές απόψεις, οι οποίες διαδίδονταν μέσω των νησιών και στην Ανατολή και στις εξεγερτικές απόπειρες και πράξεις, αλλά και η επιθυμία να δώσουν τέλος στη συνεχιζόμενη κοινωνική αναταραχή, οδήγησε τους ρωσοτούρκους στην απόφαση δημιουργίας του επτανησιακού κράτους, για να επιβάλει αυτό την νομιμότητα, να αποτελέσει την ταφόπλακα των κοινωνικών αγώνων και να εξυπηρετήσει όσο το δυνατό καλύτερα τα συμφέροντά τους στην περιοχή. «Η σύμβαση αυτή έχει ξεχωριστή σημασία, επειδή δύο ξένες δυνάμεις, όχι γιατί αναγνωρίζουν το δικαίωμα της αυτοδιαθέσεως, αλλά γιατί θέλουν να κτυπήσουν την επανάσταση, θεμελιώνουν στο δίκαιο της κατακτητήσεως τη νομιμότητα, για την ίδρυση ενός καινούργιου κράτους [...] Ο ανταγωνισμός των συμφερόντων ανάμεσα στις δύο αυτές δυνάμεις αποτέλεσε ένα ισχυρό κίνητρο στην απόφαση να μεταβληθούν τα Εφτάνησα σε κράτος, έστω και προστατευόμενο», γράφει ο Γ. Δαφνής.¹³)

Το νέο κράτος αναγνωρίζεται από τις μεγάλες δυνάμεις με τη «σύμβαση της Κωνσταντινούπολης» (21.3.1800) κι ακολουθεί σαν πρότυπο αυτό της Ραγούζας. Σύμφωνα με τη σύμβαση, «η μεν Τουρκία θα είχε το δικαίωμα της επικυριαρχίας, η δε Ρωσία το δικαίωμα της εγγύησης, της ακεραιότητας και της ανεξαρτησίας του νεοσύστατου κράτους».

Οι εκπρόσωποι της επτανησιακής Γερουσίας στην Κωνσταντινούπολη δέχτηκαν χωρίς αντίρρηση τη συνθήκη, γιατί εξασφάλιζε τη δια-

12. Χιώτη, *Ιστορία των Επτανήσων από τη Βενετοκρατία μέχρι την έλευση των Αγγλων 1500-1816*, τ. γ'.

13. Ε. Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, σ. 74.

κυβέρνηση των νησιών από τους ευγενείς και όλα τα προνόμιά τους. Παράλληλα σχεδόν με την αποδοχή της συνθήκης υπέβαλαν νέο σύνταγμα προς έγκριση στα δύο κράτη, θεωρώντας ότι αυτό του Ουσάκωφ έδινε πολλές ελευθερίες. Η έγκριση βέβαια δόθηκε.

Το λεγόμενο «βυζαντινό σύνταγμα» είχε 37 άρθρα. Μ' αυτό καθιερωνόταν η ομοσπονδιακή μορφή του κράτους. Ακυρώθηκαν οι εγγράφες του 1799 στην τάξη των ευγενών. Έτσι οι αστοί και πάλι παραμερίστηκαν. Το Μεγάλο Συμβούλιο των ευγενών ήταν το κύριο εξουσιαστικό-διοικητικό όργανο του κάθε νησιού, κι απ' αυτό εκλέγονταν όλοι οι υψηλόβαθμοι κρατικοί υπάλληλοι και οι γερουσιαστές που αναλογούσαν σε κάθε νησί. Οι τρεις «σύνδικοι» που εκλέγονταν από το Μεγάλο Συμβούλιο αποτελούσαν την τοπική διοίκηση κι εξέλεγαν τον ανώτατο άρχοντα του νησιού («πρύτανης-πρόεδρος» του Μεγάλου Συμβουλίου). Η κεντρική εξουσία (Γερουσία) έδρευε στην Κέρκυρα. Ο πρόεδρος της (Άρχων) ήταν ο ανώτατος άρχοντας της ομοσπονδίας. Ανάμεσα στα καθήκοντα της Γερουσίας ήταν η φροντίδα της επιβολής διά των νόμων της «δημόσιας τάξης και ασφάλειας», η εύρυθμη λειτουργία του στρατού και η λήστευση του πληθυσμού (δηλαδή η οργάνωση της οικονομίας κ.τ.λ.).

Η σημαία του νέου κράτους — παραλλαγή της βενετικής — έδειχνε κι αυτή καθαρά τη θέληση σύνδεσης της νέας κρατικής οντότητας με το όχι μακρινό παρελθόν.

Το οθωμανικό κράτος, με «δίπλωμα» που εξέδωσε, ανέλαβε τη λήψη όλων των απαραίτητων μέτρων πρόληψης και καταστολής των εξεγέρσεων που πιθανολογείτο ότι θα ξεσπούσαν στα νησιά.

Πολύ σύντομα οι κρατιστές που συνέταξαν και ψήφισαν το σύνταγμα ανακάλυψαν πόσο έξω είχαν πέσει από τις προσδοκίες τους όσον αφορά την πυκνότητα και ένταση των αντιδράσεων. Η προσπάθεια εφαρμογής του συντάγματος θα συναντήσει παντού αντίσταση και θα φέρει συνεχόμενες στάσεις και εξεγέρσεις ενάντια στην εξουσία σ' όλα τα νησιά. Ταυτόχρονα με τον έντονο κοινωνικό πόλεμο που αναπτυσσόταν στα Επτάνησα, το νεοσύστατο κράτος κλυδωνιζόταν και από τις ενδοεξουσιαστικές διαμάχες. Στα Κύθηρα επικρατούσε η κατάσταση που έχουμε ήδη περιγράψει. Παντού όλα τα νησιά η κατάσταση ήταν τεταμένη.

Στην Κεφαλονιά, οι δύο ηγεμονικές φατρίες των Αννίνων και των Μεταξάδων έρχονταν σε συνεχόμενες ένοπλες συγκρούσεις. Τον Αύ-

γουστο του 1800 κάτοικοι του Ληξουρίου και των περιοχών της Παλικής και της Λειβαθούς εισέβαλαν στο Αργοστόλι, κατέστρεψαν τα δημόσια κτίρια και τα αρχεία τους, έσπασαν τις πόρτες των φυλακών κι απελευθέρωσαν τους κρατούμενους. Ληλάτησαν και πυρπολήσαν σπίτια μελών της κυβέρνησης, ενώ ένοπλοι χωρικοί περιτριγύριζαν την ύπαιθρο καίγοντας και λεηλατώντας περιουσίες των ευγενών. Στις εκλογές που ακολουθούν το κόμμα του Μεταξά επικρατεί. Το κόμμα των Αννίνων δεν αποδέχτηκε το αποτέλεσμα, και τα μέλη του προέβαιναν σε απειλές, καταστροφές και λεηλασίες αρχοντικών της αντίπαλης παράταξης. Ας σημειωθεί ότι οι εξεγέρσεις και οι βίαιες συγκρούσεις που ξεσπούν από το 1800 έως το 1802 στην Κεφαλονιά έχουν μορφή τοπικιστικών ή ενδοεξουσιαστικών αντιθέσεων (Αργοστόλι-Ληξούρι, κόμματα Αννίνου-Μεταξά). Αυτά όμως αποτελούν την επιφάνεια. Οι καταπιεσμένοι θα συμμετάσχουν με όλη τους τη δύναμη και για τους δικούς τους λόγους — άσχετους απ' αυτούς των υποκινήτων — στα επεισόδια και θα σταματήσουν την πληρωμή της φορολογίας, θα επιδοθούν σε καταστροφές αρχοντικών, σε εκτελέσεις αρχόντων, σε συγκρούσεις με το στρατό.

Την 1η Ιανουαρίου του 1801 έγινε η επίσημη ανακήρυξη του Ιονίου κράτους. Το «βυζαντινό σύνταγμα» έγινε γνωστό στον πληθυσμό της Κέρκυρας από το στόμα του προέδρου της Γερουσίας, όχι όμως και το «δίπλωμα», την ύπαρξη του οποίου δεν τόλμησε καν να αναφέρει. Όταν η Πύλη το πληροφορήθηκε, κάλεσε τον πρόση του νέου κράτους στην Κωνσταντινούπολη Λευκόκίλο και διαμαρτυρήθηκε, ενώ το ίδιο έκανε και ο εκπρόσωπος του οθωμανικού κράτους στην Κέρκυρα. Τότε ο Θεοτόκης απάντησε: «*Δεν καταλαβαίνετε ότι αν γινόταν ανάγνωση του κειμένου του φιρμανίου και ο λαός λάβαινε γνώση του περιεχομένου, τούτο θα αποτελούσε την πρόδρομο του κεραυνού βροντής;*»¹⁴

Η Ζάκυνθος ήταν το πρώτο νησί που επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί το νέο σύνταγμα. Όμως το Μεγάλο Συμβούλιο αρνήθηκε να παραχωρήσει τις εξουσίες του και να το αποδεχτεί, ύψωσε την αγγλική σημαία στο νησί και αποσπάστηκε από την ομοσπονδία. Παρ' όλα αυτά, ο άγγλος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη αποκήρυξε την ενέργεια. Τελικά, μετά από μακρές διαπραγματεύσεις, το νησί της Ζακύνθου επέστρεψε και πάλι στην Ομοσπονδία και αποδέχτηκε το σύνταγμα. Η ηρεμία που επικράτησε ήταν όμως μόνο επιφανειακή.

14. Ε. Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, σ.90.

Στην Κεφαλονιά για την επιβολή του «βυζαντινού συντάγματος» απεστάλησαν οι αυτοκρατορικοί επίτροποι, κόντηδες Ιωάννης Καποδίστριας και Νικόλαος Δεσύλας-Σιγούρος. Όλο το νησί θύμιζε τεράστιο στρατόπεδο, όλοι κυκλοφορούσαν ένοπλοι και είχαν οχυρώσει τα σπίτια τους. Δημιουργείται νέα πολιτικοστρατιωτική κυβέρνηση από 22 άτομα απ' όλο το νησί, η «Επιστατική Επιτροπή της Κοινής Ασφάλειας και Φυλάξεως».

Η διαταγή της κυβέρνησης για αφοπλισμό των κατοίκων, που προέβλεπε και την εκτέλεση όποιου συλλαμβανόταν να οπλοφορεί, ξεσήκωσε τις πρώτες αντιδράσεις. Σε λίγο ξεσπά και το στασιαστικό κίνημα της φατρίας της οικογένειας Μεταξά. Αψιμαχίες και συγκρούσεις γίνονται ασταμάτητα, ακόμη και μέσα στο Αργοστόλι (εισβολή ένοπλων χωρικών τον Μάιο του 1801). Ο τακτικός στρατός και το έκτακτο μισθοφορικό σώμα συνέτριψαν μετά από άγρια μάχη τούς στασιαστές και στράφηκαν στο χωριό Φωκάτα—κέντρο των επαναστατών—, δολοφόνησαν πολλούς από τους κατοίκους του και αφού το λεηλάτησαν πυρπόλησαν πολλά από τα σπίτια του.

Λίγο μετά την καταστολή της στάσης των Φωκάτων θα ξεσπάσει η στάση για την αυτονόμηση του Ληξουρίου. Το προμήνυμα της θύελλας που θα ξεσπούσε υπήρξε η εξέγερση στο χωριό Ανώη (αρχές Ιουλίου 1801), που κατεστάλη γρήγορα. Οι επίτροποι, νομίζοντας ότι έχουν επιτύχει τον τερματισμό της αναταραχής, πραγματοποιούν τις εκλογές και δημοσιεύουν προκήρυξη προπαγανδίζοντας πειθαρχία και υπακοή στις αρχές. Γελιόνταν όμως. Λίγο μετά (Αύγουστος του 1801), 3.000 ένοπλοι χωρικοί εισβάλλουν στο Ληξούρι, συγκρούονται με τον κυβερνητικό στρατό και μετά από άγρια μάχη τον εξουδετερώνουν. Επιτέθηκαν και πυρπόλησαν σπίτια πλουσίων και συνεργατών της κυβέρνησης, κατάργησαν τους φόρους, απαγόρευαν την επικοινωνία με το Αργοστόλι και κήρυξαν την περιοχή της Παλικής ανεξάρτητη. Η κυβέρνηση αδυνατούσε να καταβάλει την στάση και με δυσκολία κρατούσε τις υπόλοιπες περιοχές υπό τον έλεγχό της.

Ο Καποδίστριας και ο Δεσύλας-Σιγούρος, αφού καταλάγιασαν τον αναβρασμό που επικρατούσε και στην Ιθάκη, επέστρεψαν ουσιαστικά αποτυχημένοι στην Κέρκυρα, όταν έφτιασαν οι ειδήσεις για τη μετατροπή του συντάγματος.

Στην Κέρκυρα η επιβολή του συντάγματος και οι εκλογές έγιναν χωρίς αντιδράσεις, λόγω της ύπαρξης του πολυπληθούς ρωσικού στρα-

τού. Στα μέσα του 1801 ο συμμαχικός στρατός—σύμφωνα με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης— έπρεπε να αποσυρθεί από τα Επτάνησα. Η Γερουσία έντρομη εκλιπαρεί για την παραμονή του στρατού, γνωρίζοντας καλά ότι η αποχώρησή του θα άνοιγε τους ασκούς της ανατροπής και της εξέγερσης και ότι με τίποτε δεν θα μπορούσε να χαλιναγωγήσει την οργή των καταπιεσμένων.

«Η απαίσία είδηση της αναχωρήσεώς σας», έγραφε ο πρόεδρος της Γερουσίας Θεοτόκης προς τον αρχηγό του ρωσικού στρατού στις 2 Ιουλίου 1801 «ενέσκηψε σαν κεραυνός [...] και μας έριξε σε φορτική απελπισία. Η εσωτερική κατάσταση των νησιών είναι ανασφαλής και ρευστή. Εδώ στην Κέρκυρα το αχαλίνωτο των χωρικών δεν καταστάληκε. Η Κεφαλληνία σπαράσσεται κάτω από τις προσπάθειες της κυβερνήσεως να την επαναφέρει στην ησυχία και την ομαλότητα από τις ενέργειες εκείνων που επιδιώκουν να την επαναφέρουν στην ταραχή και την αναστάτωση. Η Ζάκυνθος διατηρεί ακόμα την επαναστατική κατάσταση. Τα Κύθηρα βρίσκονται σε κατάσταση αναρχίας. Τα άλλα νησιά, βλέποντας την κατάσταση που επικρατεί στα σπουδαιότερα νησιά των Επτανήσων, δεν αποδέχονται την επιθυμητή αποκατάσταση των πραγμάτων. Μονάχα η παρουσία του δικού σας στρατού θα μας βοηθήσει να εμπεδώσουμε την τάξη στον τόπο μας...»⁽¹⁵⁾

Πράγματι, όταν ο συμμαχικός στρατός αποχώρησε, οι χωρικοί της Κέρκυρας εξεγείρονται και πάλι, σταματώντας να πληρώνουν φόρους στο κράτος και εισφορές στους γαιοκτήμονες. Περιγελούσαν τις διαταγές της Γερουσίας και περιφέρονταν στην εξοχή λεηλατώντας και πυρπολώντας τις περιουσίες των ευγενών. Όποιον ευγενή συνέλαμβαναν, τον κακοποιούσαν και τον εκτελούσαν. Οι ευγενείς, έντρομοι, κλείστηκαν στην πόλη. Οι αστοί από την δική τους πλευρά οργανώνονταν για να πάρουν αυτοί την εξουσία.

Η Γερουσία, αναγκασμένη από τις συνθήκες, έκανε πως αποδέχτηκε τις θέσεις και τις προτάσεις για συγκυβέρνηση. Εκλέχτηκαν τότε 64 αντιπρόσωποι απ' όλο το νησί. Αυτοί αποτέλεσαν την «Έντιμο Ανταπροσωπεία της Πόλεως, των Κωμοπόλεων και των Χωριών της Κέρκυρας» (Onoranda Deputazione Della Citta, Borghi e ville di Corfu), πιο γνωστή ως Ονοράδα.

15. Ε. Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, σ.104.

Η Ονοράδα αυτοανακηρύχτηκε σαν η μόνη δύναμη διαχείρισης της εξουσίας στο νησί, ακύρωσε το «βυζαντινό σύνταγμα» και το αντικατέστησε με νέο, τροποποιημένο. Κάλεσε τους ευγενείς να εκλέξουν δικά τους μέλη για να συμμετάσχουν στη διακυβέρνηση του τόπου. Οι ευγενείς, ωστόσο, κωλυσιεργούσαν και αντιπάλευαν τις ενέργειες της Ονοράδας. Αυτό ξεσήκωσε και πάλι τους χωρικούς, που άρχισαν να καταστρέφουν τις περιουσίες των ευγενών και αρκετές φορές εκατοντάδες από αυτούς προσπάθησαν να εισβάλουν στην πόλη και να τους σφάξουν. Η Ονοράδα κατάφερε, όμως, κάθε φορά να τους χειραγωγήει και να τους χρησιμοποιεί δείχνοντας το διαλλακτικό της πρόσωπο, το άλλο πρόσωπο της εξουσίας. Οι ευγενείς αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν στις πιέσεις και έστειλαν τους αντιπροσώπους τους στη νέα κυβέρνηση. Αυτοί υπέγραψαν χωρίς καμιά φανερή αντίδραση το νέο σύνταγμα. Κρυφά όμως ετοίμαζαν την επιστροφή τους.

Το νέο σύνταγμα είχε 31 άρθρα. Σύμφωνα με αυτά, τη διοίκηση αποτελούσαν οι 240 του «αριστοκρατικού συμβουλίου», του οποίου τα μέλη θα έπρεπε να έχουν κτηματική περιουσία πάνω από 6.000 τοπικά δουνάτα ή να έχουν διακριθεί στην αρετή και την παιδεία. Κάθε κοινωνική τάξη μπορούσε να εκλέξει ορισμένο αριθμό αντιπροσώπων της. Η εκλογή των αντιπροσώπων ήταν έμμεση: οι κάτοικοι ψήφισαν τους «εκλέκτορες» κι αυτοί τους αντιπροσώπους, που είχαν ισόβια το αξίωμα αυτό. Η ψηφοφορία ήταν μόνο για μία φορά. Οι κοινωνικές τάξεις ουσιαστικά στεγανοποιούνταν και έμεναν ανέπαφες, τίποτα δεν καταργούνταν, μόνο που ενδυναμώνονταν, έτσι, η συμμετοχή στη διαχείριση της εξουσίας της ανερχόμενης, στα νησιά, αστικής τάξης. Η εξέγερση των καταπιεσμένων είχε, για μια ακόμη φορά, χρησιμοποιηθεί και τελικά εξυπηρετήσει τον ενδοεξουσιαστικό αγώνα. Η Ονοράδα χειραγώγησε τους καταπιεσμένους και η τάξη των νόμων, η βία του κράτους, η κοινωνική ειρήνη των εξουσιαστών ξαναγύρισαν, πρόσκαιρα, στο νησί.

Η Πύλη και οι άλλες μεγάλες δυνάμεις, μόλις έμαθαν για τη μετατροπή του πολιτεύματος, αντέδρασαν εντονότατα και απαίτησαν την επαναφορά του «βυζαντινού συντάγματος» και της Γερουσίας στην εξουσιαστική διαχείριση.

Οι ευγενείς, όμως, δεν σκέφτηκαν ούτε μια στιγμή να παραδώσουν τη διαχείριση της εξουσίας και μυστικά συνεννοούνται με τον αγγλικό στόλο για την κατάπνιξη της στάσης και την κατάργηση της Ονοράδας. Όταν αποκαλύφθηκαν οι συνωμοσίες τους, οι εκπρόσωποι της Ονορά-

δας θέλησαν να τους εξορίσουν για πάντα από το νησί. Ήταν όμως αργά: ο αγγλικός στόλος είχε φτάσει κιόλας στην Κέρκυρα.

Ο αγγλικός στρατός, συνεπικουρούμενος και από τον επτανησιακό, κατέλαβε τα φρούρια και έδιωξε την πολιτοφυλακή. Ο πρόεδρος της Γερουσίας Θεοτόκης κάλεσε τότε τους αντιπροσώπους της Ονοράδας και τους διάβασε επιστολή της Πύλης που είχε λάβει. Μ' αυτή την επιστολή, που ήταν γραμμένη σε έντονο και επιθετικό ύφος, απαιτούνταν από τους «αιρεσιάρχες» η παράδοση της εξουσίας στη Γερουσία και η επιστροφή του «βυζαντινού συντάγματος». «*Εν εναντία όμως περίπτωσι έστωσαν βέβαιοι ότι η Υψηλή Πύλη και αι ισχυραί φίλοι αυτής δυνάμεις, θέλουν να ιδώσι τας νήσους εν ολοκληρώ εξολοθρευτώ και να καταστήσωσι εις τέφραν μάλλον, ή να γένωσιν κέντρον νέων επαναστάσεων*».⁽¹⁶⁾ Ο φόβος της οθωμανικής επέμβασης, ο ερχομός του ρωσικού και η παρουσία του αγγλικού στρατού, οδήγησαν την Ονοράδα σε παραίτηση. Προηγουμένως, όμως, είχε επιτύχει την αποστολή αντιπροσωπείας της στις μεγάλες δυνάμεις με σκοπό την εξέταση μεταρρυθμίσεων.

Όταν έγινε γνωστή η επαναφορά των αριστοκρατών στην εξουσία, οι χωρικοί πήραν ξανά τα όπλα και άρχισαν να λεηλατούν και να αφανίζουν ό,τι είχε απομείνει όρθιο από την περιουσία των ευγενών. Μάλιστα η Γερουσία και ο στρατός προσπαθούσαν να τους χαλιναγωγήσουν — έφτασαν και πάλι στις πύλες της πόλης, κάνοντας αδύνατη την έξοδο των ευγενών απ' αυτήν.

Σε έγγραφό του ο πρόεδρος της Γερουσίας Θεοτόκης (την 27η Μαρτίου 1802), προς τον πρεσβευτή της επτανήσου πολιτείας στην Κωνσταντινούπολη, διεκτραγωδούσε την απελπιστική κατάσταση των διαχειριστών της εξουσίας: «*Η κατάσταση μας είναι οδυνηρά και μόνο θαύματα συνεχή δύνανται να μας απαλλάξουν τον εσχάτον ολέθρου[...] Η πόλις μας μετετράπη εις εκούσιαν ειρκτήν των ευγενών[...] Δεν υπάρχει ούτε εν προδόσιον, ούτε εν χωρίον, όπου να αναγνωρίζεται η εξουσία της κυβερνήσεως και όπου να εκτελείται η διαταγή της[...] Τα σίφη των χωρικών διατρέχουν την εξοχήν, διαρπάζοντα, καίοντα, καταστρέφοντα...*».⁽¹⁷⁾

Με την αποχώρηση του ρωσικού στόλου, οι επιθέσεις ενάντια στους άρχοντες ξανάρχισαν. Οι ευγενείς χρησιμοποίησαν κάθε μέσο για να καταστείλουν κάθε εξεγερτική απόπειρα, για να τρομοκρατήσουν την

16. Χιώτη, *Ιστορία της Επτανήσου...*, τ. γ'.

17. Ε. Κούζον, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, σ.116.

κοινωνία. Πάρα πολλοί ήταν οι Ζακυνθinoί που μαστιγώθηκαν με το ρωσικό κνούτο και πολλοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το νησί. Παρόλ' αυτά η κοινωνική αναταραχή, αλλά και οι διαμάχες μεταξύ αστών και ευγενών για την κατοχή της εξουσίας, συνεχίζονταν για καιρό. Τελικά η πολυπόθητη για τους κρατιστές «κοινωνική ειρήνη» ήρθε μετά την απειλή της Πύλης για άμεση επέμβαση του οθωμανικού στρατού στο νησί, εάν δεν αποκαθιστόταν άμεσα η τάξη (τέλη Φεβρουαρίου του 1802).

Στη Λευκάδα, την ίδια περίοδο με τα γεγονότα της Κέρκυρας, επικρατούσε ανάλογα μεγάλη αναταραχή. Οι κάτοικοι αποφάσισαν να στείλουν τρεις εκπροσώπους τους στην Κέρκυρα για να δηλώσουν την υποστήριξή τους στην Ονοράδα, το μίσος τους ενάντια στους ευγενείς και για να ζητήσουν «την βοήθεια των αδελφών Κερκυραίων» για να «αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τους ευγενείς». Παράλληλα όλοι οπλιζόνταν κι ετοιμάζονταν για επίθεση ενάντια στους αρχόντους. «*Η πόλις κατ' εκείνας τας ημέρας παρείχεν αντόχημα την όψιν στρατοπέδου και πάντες οι κάτοικοι περιεφέροντο απανταχού ένοπλοι*». Οι ευγενείς, έντρομοι, πρότειναν συγκυβέρνηση με τους αστούς, αλλά αυτοί αρνήθηκαν. Η επιστολή της Πύλης και ο αγγλικός στόλος στην Κέρκυρα δεν ηρέμησαν τα πνεύματα. Αντίθετα, η κατάσταση οξύνθηκε και εκατοντάδες ένοπλοι χωρικοί κατέλαβαν τους λόφους γύρω από την πόλη, απειλώντας με είσοδο σ' αυτήν και με σφαγή των ευγενών. Μαζί τους ενώθηκαν και καταπιεσμένοι της πόλης, που τους ενίσχυσαν και με τρόφιμα και μ' εφόδια. Οι ευγενείς, φοβισμένοι, με προκήρυξη τους δέχτηκαν τις θέσεις των εξεγερμένων, και επιπλέον τόνιζαν ότι όποιος από την τάξη τους αναφερόταν υποτιμητικά για τις άλλες τάξεις θα συλλαμβανόταν και θα καταδικαζόταν. Η προκήρυξη αυτή και η ταυτόχρονη παρουσία οθωμανικών πολεμικών πλοίων κοντά στο νησί, καθώς και οι απειλές του διοικητή τους Πάτρονα Μπέη για απόβαση τουρκαλβανών, ηρέμησαν πρόσκαιρα τα πράγματα. Οι συγκεντρωμένοι επέδωσαν ψήφισμα στη διοίκηση (στο οποίο μεταξύ άλλων ζητούσαν και να απελευθερωθούν δέκα φυλακισμένοι) και αποσύρθηκαν. Η διοίκηση έσπευσε να πραγματοποιήσει τα αιτήματά τους, πράγμα που οδήγησε σε σχετική ηρεμία. Η κατάσταση όμως, θα παραμείνει για καιρό ακόμη τεταμένη. Το φανερώνουν οι συνεχιζόμενες προκηρύξεις των εξουσιαστών για ηρεμία και απόπειρες όπως αυτή εναντίον του ευγενή Σ. Πετριτσόπουλου (Μάης του 1802).

Στην Κεφαλλονιά ο κυβερνητικός στρατός μετά από λυσσώδη μάχη

νίκησε τους στασιαστές-αυτονομιστές της Παλικής, στράφηκε εναντίον του Ληξουρίου και με συνδυασμένη επίθεση από στεριά και θάλασσα το κατέλαβε. Έτσι αποκαταστάθηκε στην Κεφαλονιά η πολυπόθητη για τους εξουσιαστές τάξη.

Η αποστολή των αντισυντρόφων της Κέρκυρας και Λευκάδας στη ρωσική και οθωμανική αυλή κατέληξε σε παταγώδη αποτυχία. Μαθαίνοντάς το, οι χωρικοί της Κέρκυρας πήραν για μια ακόμη φορά τα όπλα, σταμάτησαν να υπακούν στις διαταγές της κυβέρνησης και να πληρώνουν φόρους και εισφορές στο κράτος, ενώ περνούσαν και πάλι από φωτιά τις περιουσίες των ευγενών, οι οποίοι ξανακλείστηκαν στην πόλη και εκλιπαρούσαν το ρωσικό κράτος να στείλει στρατό, γιατί ο αγγλικός και ο ιονικός δεν μπορούσαν να καταστείλουν τους εξεγερμένους.

Τελικά, ο ρωσικός στρατός αποβιβάστηκε στην Κέρκυρα (28 Αυγούστου 1802), μαζί με τον πληρεξούσιο των ρώσων Γ. Μοτσένιγιο. Ο στρατός και το απειλητικό έγγραφο του τσάρου, που ανακοίνωνε ο Μοτσένιγος, έφερε την πολυπόθητη ηρεμία για τους κρατιστές στα νησιά. Ο Μοτσένιγος έφεραν μαζί του το διαπιστευτήριο έγγραφο του τσάρου, όπου ανάμεσα σε άλλα έγραφε: «*Επειδή ο αυτοκράτορας [της Ρωσίας] πληροφορήθηκε την παραλυσία και την αναρχία που επικρατούν στα νησιά, θέλοντας να θεραπεύσει αυτά τα δεινά αποφάσισε να στείλει με στρατιωτική και ναυτική δύναμη σαν πληρεξούσιό του τον κόμη Γεώργιο Μοτσένιγιο, που στο όνομα του αυτοκράτορα θα προσπαθήσει να επαναφέρει την υπακοή και το σεβασμό στους νόμους και τις νόμιμες αρχές στους κατοίκους όλων των τάξεων των νησιών. Για την πραγμάτωση αυτού του σκοπού θα συνεννοηθεί με τους περισσότερους ευνόητους πολίτες και θα συνεργαστεί μαζί τους για την επιβολή των πιο κατάλληλων μέσων για την αποκατάσταση αυτή*». (*) Ο ρωσικός στρατός κατέλαβε όλα τα φρούρια και έτσι ο επανησιαστικός μπορούσε αναπόσπαστος πια να επιτελεί το έργο της αστυνόμευσης των καταπιεσμένων.

Ο Μοτσένιγος οργανώνει την διοίκηση. Κρατά την ίδια τοπική διοίκηση της Κέρκυρας και διορίζει προσωρινή διοίκηση στο καθένα από τα νησιά, αποτελούμενη από έναν διοικητή και τους δυο βοηθούς του. Αυτοί είχαν απόλυτη εξουσία πάνω στα θέματα του νησιού και διηύθυναν την επιχείρηση τρομοκρατίας (παρακολούθησεις, συλλήψεις, έρευνες στα σπίτια, φυλακίσεις κ.τ.λ.). Ο στρατός συνέλαβε πολλούς από τους συμμετέχοντες στις εξεγέρσεις, και με την τρομοκρατία που εξα-

πολύθηκε, επιβλήθηκε, η τάξη στα νησιά, δηλαδή «ο σεβασμός στους νόμους και η κατασίγαση των παθών». Τα Κύθηρα «επέστρεψαν» μετά από επέμβαση του ρωσικού στρατού στην αγκαλιά του (επτανησιακού) κράτους και στο νησί ξαναγύρισε ο τρόμος των νόμων. Ο Μοτσένιγος, αφού ρύθμισε — στην πλάτη των καταπιεσμένων — τις οικονομικές υποθέσεις του κράτους, προκήρυξε εκλογές. Η νέα γερούσια που εκλέχτηκε την 1η Απριλίου 1803 διόρισε σαν πρόεδρό της τον Ι. Καποδίστρια — γνωστό και σαν σφαγέα της Κεφαλονιάς —, τον μετέπειτα πρώτο κυβερνήτη του ελληνικού κράτους.

Η συντακτική συνέλευση για την κατασκευή του νέου συντάγματος εκλέχτηκε από ένα πολύ περιορισμένο εκλογικό σώμα, που το προσδιόριζε ο πλούτος του (150 ψήφισαν στην Κεφαλονιά, 130 στην Ζάκυνθο κ.ο.κ.). Στις 5 Δεκεμβρίου του 1803 ψηφίστηκε ομόφωνα το νέο σύνταγμα, το οποίο εξυπηρετούσε απόλυτα τις ανάγκες της εξουσίας εκείνη την περίοδο. Ένα νέο δίκτυο χειραγώγησης των καταπιεσμένων είχε κατασκευαστεί.

Το νέο σύνταγμα είχε 212 άρθρα και καθόριζε την μορφή της κρατικής διαχείρισης. Η «πρωτοτυπία» του συντάγματος αυτού είναι η «μετατροπή» της έννοιας αριστοκρατία. Αριστοκράτες, πλέον, είναι όλοι όσοι έχουν υψηλότατα ετήσια εισοδήματα ή σπούδασαν σε ανώτατα πανεπιστήμια της Ευρώπης. Οι άποροι παλιοί ευγενείς απομακρύνονται από τη διαχείριση της εξουσίας. Ήταν ένας καλός διακανονισμός και μια καλή συμμαχία των δύο εξουσιαστικών ομάδων (ευγενών-αστών). Οι καταπιεσμένοι, βέβαια, δεν ήθελαν ούτε αυτό το σύνταγμα.

Το νέο κράτος ασχολήθηκε με την οργάνωση της παιδείας, αναγνωρίζοντας το μεγάλο ρόλο της στη χειραγώγηση της κοινωνίας και στην επιβολή και διάδοση της εξουσιαστικής λογικής. Μεγάλη στροφή θα γίνει προς τη λόγια ελληνική γλώσσα. Οι ευγενείς, που ήξεραν να γράφουν και να μιλούσαν τέλεια ιταλικά και να απεχθάνονται και να ορνιθολογούν την «ελληνική», την ανακαλύπτουν τώρα, βρίσκοντας ότι μέσω της θα επέβαλλαν τον όλο και πιο πολύ επιζητούμενο από αυτούς εθνισμό για την καλύτερη συγκρότηση του κράτους μέσω της πολιτισμικής ομογενοποίησης, της επιβολής, δηλαδή, ενιαίας εθνικής ταυτότητας. Με το πέρασμα του χρόνου, και ως το 1864, αυτό θα επιτευχθεί. Ο Καποδίστριας θα προτείνει στη Γερούσια — αποκαλύπτοντας ανεργία στα σχέδια των εξουσιαστών — τη δημιουργία σχολείων σε όλη την Επτανήσο, «όπως δυνηθούν να υπηρετήσουν την Εκκλησίαν, το Κρά-

τος, την Οικογένεια και την κοινωνίαν και διαδώσουν τα φώτα του πολιτισμού διά της καλλιέργειας της παιδείας η οποία μόνη θα αποδώσει λειτουργούς άξιους των προσδοκιών του Έθνους και της Πολιτείας».⁽¹⁹⁾

Στο διάστημα 1803-1805, το νέο σύνταγμα, ο ρωσικός στρατός, η ισχυρή κυβέρνηση και η νέα οργάνωση της διοίκησης των καταπιεσμένων θα φέρουν την — μετά από έξι χρόνια μεγάλων ταραχών και εξεγέρσεων — επιθυμητή για τους κρατιστές κοινωνική ειρήνη. Τα οικονομικά του κράτους βελτιώθηκαν αισθητά. Από το 1805, ο πόλεμος, που συνεχίζεται στην Ευρώπη μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων για το μοίρασμα των ζωνών επιρροής, θα επηρεάσει και το επτανησιακό κράτος. Οι γάλλοι με μέτρα τους θα περιορίσουν το εμπόριο των επανήσιων κεφαλαιοκρατών ανάμεσα μόνο στα νησιά, ενώ ταυτόχρονα ο Αλή Πασάς με τη βοήθειά τους ετοιμαζόταν να εισβάλει στη Λευκάδα.

Τον Δεκέμβριο του 1806 γίνεται αναθεώρηση του συντάγματος (του 1803) για να εξυπηρετηθούν οι απαιτήσεις και τα συμφέροντα του ρωσικού κράτους. Το νέο σύνταγμα είχε 98 άρθρα και αναφερόταν στην οργάνωση του κράτους, στη μορφή του πολιτεύματος, στους εκλογικούς συλλόγους κ.τ.λ. Το σημαντικότερο όμως, άρθρο ήταν αυτό που όριζε ότι η εκλογή όλων των κρατικών λειτουργών έπρεπε να εγκρίνεται από τον ρώσο πληρεξούσιο στα νησιά.⁽²⁰⁾ Έτσι, το επτανησιακό κράτος γινόταν υποχείριο στο ρωσικό. Οι οθωμανοί παραγκωνίζονταν.

Ο εξουσιαστικός πόλεμος συνεχιζόταν. Το οθωμανικό κράτος θα συμμαχήσει με τη Γαλλία ενάντια στους ρώσους. Το επτανησιακό κράτος μετά από έντονες πιέσεις θα εγκαταλείψει την ουδετερότητα του (Ιούνιος 1807) και θα σταθεί δίπλα στο ρωσικό. Αυτό σήμανε και το τέλος του ένα μόλις μήνα αργότερα. Οι εξουσιαστικές ανάγκες που οδήγησαν στη δημιουργία του επτανησιακού κράτους είχαν τώρα αλλάξει.

19. Έ. Κούκου, *Ιστορία των Επανήσεων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, σ.143.

20. «Κατά την παρρησίαν του Leake στη Λευκάδα πραγματοποιήθηκε και η Γενική Συνέλευση του Επτανησιακού Σώματος[...] Ο Leake θεωρεί τη Συνέλευση κωμωδία γιατί οι αντιπρόσωποι ορίστηκαν 15 μέρες πριν από τον πληρεξούσιο της ρωσικής εξουσίας[...] Ο Leake άκουσε κι ένα λαϊκό αστειό στη Λευκάδα. έλεγαν ότι οι Σύγγλητοι ήταν Σύγγλεφτοι...» [Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. γ', σ. 427].

Ε. Στα Χρόνια της Δεύτερης Γαλλικής Κατοχής

Με τη συνθήκη του Τίλσιτ (Ιούλιος του 1807), παραχωρούνταν τα Επάνησα και πάλι στο γαλλικό κράτος. Ο γαλλικός στρατός αποβιβάστηκε στα νησιά τον Αύγουστο του 1807. Γενικός διοικητής των νησιών ορίστηκε ο στρατηγός Berthier, που κατάρργησε το σύνταγμα και δημοσίευσε «την προσωρινή οργάνωση της Επτανήσιακής κυβέρνησης», καταλύοντας ουσιαστικά το ιόνιο κράτος και κάνοντάς το επαρχία της Γαλλίας. Κάθε απόφαση της Γερουσίας έπρεπε να εγκρίνεται απ' αυτόν. Κατάρργησε τους προτάνεις των νησιών και διόρισε στη θέση τους άτομα της απόλυτης εμπιστοσύνης του, τους «διαχειριστές της κυβέρνησης». Με τον καιρό τα μέτρα θα γίνουν πιο απροκάλυπτα, και η κυβέρνηση των νησιών θα υπαχθεί στον υπουργό στρατιωτικών της Γαλλίας. Στον αυτοκρατορικό επίτροπο, που βρισκόταν κοντά στον γενικό διοικητή, υποβάλλονταν για έγκριση οι αποφάσεις της Γερουσίας και των τοπικών συμβουλίων. Ο Berthier αντικαταστάθηκε από τον στρατηγό Donzelot. Ο συνεχιζόμενος εξουσιαστικός πόλεμος, καθώς και ο αποκλεισμός των νησιών από τον αγγλικό στόλο, οδήγησε τους γάλλους στο να δώσουν σταδιακά μεγαλύτερες δικαιοδοσίες στους ντόπιους εξουσιαστές ώστε να τους κρατήσουν μαζί τους.

Μέσα σ' αυτό το καινούργιο κυριαρχικό σκηνικό η κατάσταση των καταπιεσμένων εξακολούθησε φυσικά να παραμένει άθλια. Είχαν να αντιμετωπίσουν την αχορταγιά των ευγενών, τη βία των νόμων, τη δράση των δυνάμεων καταστολής, τη βαριά φορολογία... Επιπλέον, είχαν να αντιμετωπίσουν και την πείνα που δημιουργούσε ο αποκλεισμός. «Οι άνθρωποι απέθνησκον της πείνης» και «ως λέγει ο Ροδοκανάτης, οι Κέρκυραίοι κατήντησαν να νοσταλγώσι τους Βενετούς Προβλεπτάς».²¹ Εξαιτίας όλων αυτών οι άγγλοι πράκτορες κατόρθωσαν να αναπτύξουν μεγάλο αντιγαλλικό ρεύμα στα νησιά.

Τον Οκτώβρη του 1809 τα αγγλικά πλοία καταλαμβάνουν χωρίς αντίσταση την Κεφαλονιά, την Ιθάκη, την Ζάκυνθο και τα Κύθηρα, και τον Απρίλιο του 1810 και τη Λευκάδα, μετά από πολιορκία του κάστρου της. Οι Παξοί θα καταληφθούν τον Μάρτιο του 1814. Πριν, όμως, την οριστική τους κατάκτηση οι άγγλοι, με τους πράκτορές τους, οργάνωσαν το Μάη του 1810 εξέγερση των Παξινών ενάντια στους γάλλους. Οι Πα-

21. Α. Ανδρεάδη, *Η Επτανήσιακή Δημόσια Οικονομία κατά την Περίοδο 1797-1814*, σ. 42.

ξινοί κατέλαβαν το φρούριο και ύψωσαν την αγγλική σημαία. Από κει και πέρα, όμως, η κατάσταση ξέφυγε από τον έλεγχο των υποκινητών της και η εξέγερση πήρε καθαρά κοινωνική μορφή. Οι εξεγερμένοι επιτέθηκαν και λεηλάτησαν τα αρχοντικά και τις περιουσίες των ευγενών, σκοτώνοντας τον διοικητή του νησιού, κόμη Δημάκη Μακρή, καθώς και άλλους ευγενείς.²² Η εκδίωξη των γάλλων ήταν άγρια. Στις 24 Απριλίου 1811 παραπέμπουν σε δίκη 54 Παξινούς. Από τους 54 μόνο 19 ήταν παρόντες. Από αυτούς καταδικάζονται οι 7 σε θάνατο και εκτελούνται στις 25 Σεπτεμβρίου 1811, ενώ άλλοι 5 σε ισόβια. Οι φυγόδοκοι καταδικάζονται όλοι σε θάνατο. Η συντριβή και πτώση του Ναπολέοντα θα οδηγήσει στα χέρια του αγγλικού κράτους και την Κέρκυρα, το Μάιο του ίδιου χρόνου.

ΣΤ. Η Βρετανική Διαχείριση της Εξουσίας

α) Η πολιτική των άγγλων έως τα 1814

Από την πρώτη στιγμή οι άγγλοι, παρά τις υποσχέσεις τους για απελευθέρωση από τον τυραννικό γαλλικό ζυγό, επιδίωξαν την αντικατάσταση των γάλλων στην κρατική διαχείριση των νησιών.

Μέχρι να πέσει στα χέρια τους η Κέρκυρα, «προτεύουσα» έγινε η Ζάκυνθος. Στη Ζάκυνθο έδρευε ο γενικός διοικητής των νησιών, μαζί με τους συμβούλους του (Εκτελεστικό Συμβούλιο). Τη διοίκηση του κάθε νησιού ασκούσε το κατά τόπους «Διοικητικό Σώμα» (είδος τοπικής βουλής). Το 1810 ο Όσβαλντ αντικαταστάθηκε από το στρατηγό Alrey. Επί διοικήσεως του Alrey το αγγλικό κράτος, προσπαθώντας να καθησυχάσει τον πληθυσμό και να καλύψει τα σχέδιά του, έδωσε μεγαλύτερες αρμοδιότητες στην τοπική εξουσία, βελτίωσε τα οικονομικά έκανε πολλά δημόσια έργα και προσπάθησε να καλοπιάσει τους ευγενείς και τις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις. Τον Alrey αντικατέστησε το 1813 ο

22. «Οι συνθήκες της εκτέλεσης ήσαν τραγικές. Ο Δημάκης περίμενε τους επαναστάτες στη σκάλα του σπιτιού του. Κρατούσε τον μεγάλο Σταυρό και πίστευε ότι με το σύμβολο της αγάπης και της συνγνώμης θα του χάριζαν την ζωή. Στις οχλοκρατίες όμως η λογική και η καρδιά υποτάσσονται στο ένστικτο. Και αυτό ενήργησε σαν τυφλό και στους Παξούς. Ο Δημάκης έπεσε αμέσως. Έπειτα με άγριες κραυγές μίσους οι επαναστάτες έκαψαν το σπίτι του... Η κατάσταση αυτή κράτησε αρκετές μέρες, μέχρι που επανήλθαν οι Γάλλοι. Στο διάστημα αυτό οι Παξοί γέμισαν από χαλάσματα...» [Σ. Κωστόπουλον, Παξοί, σ. 48].

στρατηγός Gampell, ο οποίος κατάργησε τα διοικητικά σώματα των καταπιεσμένων.

Ακόμη και σ' αυτή τη ρευστή και δύσκολη περίοδο για τους καταπιεσμένους, ο κοινωνικός πόλεμος δεν θα ατονήσει και οι εκδηλώσεις του θα είναι, όπως πάντα, πολύμορφες, με σπουδαιότερο γεγονός την εξέγερση των Κυθήρων στα 1812.

Η καταπίεση-εκμετάλλευση από το κράτος και τους ευγενείς οδήγησε τους καταπιεσμένους του νησιού να εξεγερθούν για μια ακόμη φορά ενάντια τους, θεωρώντας ότι αυτοί προσκολλούμενοι στο αγγλικό κράτος θα επανέφεραν την κατάσταση που επικρατούσε στα νησιά την περίοδο της βενετοκρατίας. Η εξέγερση τελικά καταστάληκε από τον αγγλικό στρατό.

β) *Ηνωμένοι πολιτείες των Ιονίων νήσων - Βρετανική προστασία (έως το 1824)*

Το Νοέμβριο του 1815 θα εκδηλωθούν διαμάχες ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις, εξαιτίας της στρατηγικής θέσης των νησιών, για το ποια θα τα έθετε υπό την προστασία της. Στο Παρίσι, θα υπογραφεί τελικά η «ανεξαρτησία» του Ιονίου κράτους υπό βρετανική προστασία. Η βρετανική προστασία προσωποποιούνταν από τον αρμοστή, που διοριζόταν από την αγγλική κυβέρνηση και είχε δικαιοδοσίες στη λειτουργία της κρατικής μηχανής, στη νομοθεσία κ.τ.λ. Το νέο κράτος θα διοικούταν από δικό του κυβερνήτη σύμφωνα με σύνταγμα που θα έφτιαχνε συντακτική συνέλευση αποτελούμενη από αντιπροσώπους των νησιών.

Το αγγλικό κράτος έστειλε σαν πρώτο αρμοστή τον Θωμά Μαίτλαντ, ένα, σκληρό στρατιωτικό, ακραιφνή εθνικιστή, πολιτικά φανατικό, υποστηρικτή της Ιεράς Συμμαχίας, ρατσιστή που έβλεπε τους επτανήσιους σαν σκουλήκια, αλλά και μεγάλο διπλωμάτη. Πριν να αποσπαστεί στα Επτάνησα είχε διαχειριστεί την εκμετάλλευση-καταπίεση πολλών βρετανικών αποικιών (Κεϋλάνη, Ινδία κ.α.). Για το αγγλικό κράτος ήταν ο καλύτερος που θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά του, και για τους καταπιεσμένους των Επτανήσων, ότι χειρότερο μπορούσε να τους συμβεί. Ο Μαίτλαντ συγκέντρωσε αμέσως στα χέρια του όλες τις εξουσίες: «Γενικός αρχηγός των ένοπλων δυνάμεων, Διοικητής της Υψηλής Αστυνομίας, Ανώτατος εκκλησιαστικός άρχοντας, Ανώτατος διαχειριστής του δημόσιου πλούτου, υπέρτατος νομοθέτης, αδιαφιλονί-

κητος και κατ' ουσία μόνος διαχειριστής της εκτελεστικής εξουσίας»,⁽²³⁾ έγινε ο απόλυτος άρχοντας των νησιών.

Τον Ιανουάριο του 1807, συγκρότησε «ειδικό συμβούλιο» από 11 άτομα — πειθήνια όργανά του — από όλα τα νησιά. Τον Απρίλιο του 1807 εκλέχτηκαν 29 βουλευτές-όργανα της Προστασίας (το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι του Γεωργίου Μάσελον ή Κακομοιρή, βουλευτή Κυθήρων· ενός αγράμματου που εκλέχτηκε βουλευτής γιατί έτυχε να είναι υπηρέτης ενός άγγλου που υπηρετούσε στα Κύθηρα), που μαζί με τους 11 αποτέλεσαν τη συντακτική συνέλευση.

Η Βουλή αποτελούνταν από 40 άτομα (από τους 29 βουλευτές, τη Γερουσία και τον πρόεδρό της και 5 έπαρχους από τα νησιά).

Η Γερουσία — που είχε εκτελεστικές αρμοδιότητες (senato) — αποτελούνταν από τον πρόεδρο, που έπρεπε να είναι ιδνιος ευγενής και διοριζόταν από τον Αρμοστή, και τους 5 γερουσιαστές, που τυπικά εκλέγονταν από τη Βουλή (που εξέλεγε όποιους της έλεγε ο Μαίτλαντ). «Ο τρόπος εκλογής των βουλευτών ήταν εξίσου αισχρός: “εκλέγονταν” από το εκλογικό σώμα που πάντα ψήφισε τους ευνοούμενους της Προστασίας».

Τον Γενάρη του 1818 ανέλαβαν τα καθήκοντά τους η Γερουσία και η Πρώτη Βουλή επί βρετανικής προστασίας. Η μεγάλη κωμωδία άρχισε. Τα σώματα αυτά είχαν μόνο διακοσμητικό χαρακτήρα, αφού η καθιέρωση αποστολή τους ήταν να νομιμοποιούν και να επικυρώνουν απλά τις αποφάσεις της Προστασίας. Ποτέ δεν έφεραν αντίρρηση, ποτέ δεν έκαναν συζήτηση, ποτέ δεν εξέφραζαν επιφυλάξεις σε οποιοδήποτε νομοσχέδιο κατατίθονταν από τον αρμοστή, γι' αυτό και τα πρώτα κοινοβούλια ονομάστηκαν βουβά (parlamenti mutti), ενώ οι βουλευτές το μόνο που έκαναν ήταν να αποδέχονται ζητωκραυγάζοντας το νομοσχέδιο και να φωνάζουν κόμε στα - κόμε στα (όπως έχει - όπως έχει). Ήταν οι περίφημοι κομεστάδες, παρατσούκλι που τους έδωσαν οι καταπιεσμένοι χλευάζοντάς τους.

Ο Μαίτλαντ μισήθηκε από τους Επτανήσιους όσο λίγοι. Τον χαρακτήριζαν για το ύπουλο φέρεμά του «πονηρό γέρο», για το δεσποτισμό του «King Tom» και αργότερα για το μίσος του προς την επανάσταση του 1821 «Σουλτάν Θωμά». Τελικά το όνομά του κατέληξε βρισιά των επτανήσιων χαρτοπαικτών και απειλή και μπαμπούλας για τα παιδιά («θα σε φάει ο Μέτληας»).

23. Σ. Βερούκιου, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων*.

Όσο κυλούσε ο χρόνος η αντίδραση των επτανήσιων γινόταν όλο και μεγαλύτερη και «οι πρώτοι ψίθυροι μεταβλήθηκαν γρήγορα σε αποκάλυπτη αγανάκτηση». Τα πανηγύρια και τα υπομνήματα ευγνωμοσύνης στην Αγγλία έδιναν τη θέση τους στον κοινωνικό πόλεμο. Η καταπίεση, ο χαφιεδισμός, η λογοκρισία των εντύπων, η αστυνόμευση, η κρατική βία, η οικονομική εκμετάλλευση από το κράτος και τους ευγενείς, είχαν εξοργίσει τους καταπιεσμένους και δεν χρειαζόταν παρά μια απλή αφορμή — όπως έδειξαν τα γεγονότα του 1819 — για να ξεσπάσουν και πάλι οι εξεγέρσεις.

Στη Λευκάδα, το 1819, η εξέγερση των χωρικών (π3) ξεκίνησε με αφορμή τη φορολόγησή τους για τη διάνοιξη της διώρυγας του νησιού. Όταν ο δημογέροντας της Γεωργιάς πήγε στα χωριά των Σφακιωτών για να επιβάλλει τη φορολογία, οι χωρικοί επιτέθηκαν σ' αυτόν και τη στρατιωτική συνοδεία του, τους έβριζαν και τους απειλούσαν να τους σκοτώσουν δηλώνοντας ότι δεν ήθελαν πια να εξουσιάζονται από την κυβέρνηση. Μαθαίνοντας τα έκτροπα η διοίκηση της Λευκάδας έστειλε αμέσως ενισχύσεις. Το βράδυ ο δημογέροντας και η δύναμη της χωροφυλακής διανυκτέρευσαν στο μοναστήρι της Επισκοπής. Την ίδια ώρα οι καμπάνες των χωριών καλούσαν σε γενική εξέγερση. Το πρωί οι ένοπλοι χωρικοί επιτέθηκαν στο μοναστήρι για να τους σφάξουν, όμως ο πρωθυερέας παρενέβη και γλύτωσαν. Εν τω μεταξύ όλο και περισσότεροι καταπιεσμένοι συγκεντρώνονταν στους Σφακιώτες. Οι εξεγερμένοι δεν υπάκουσαν στις προκηρύξεις της Γερουσίας και του άγγλου τοποτηρητή να διαλυθούν, αλλά αντίθετα κατέλαβαν τους λόφους γύρω από την πόλη. Οι ευγενείς, έντρομοι, κλείστηκαν σ' αυτήν. Ο τοποτηρητής οχύρωσε την πόλη με κανόνια και με ισχυρή αγγλική στρατιωτική δύναμη. Οι ευγενείς προσπάθησαν να σχηματίσουν μισθοφορικό σώμα, κανείς όμως από τους καταπιεσμένους της πόλης δεν δέχτηκε να στρατολογηθεί. Με το πέρασμα των ημερών η εξέγερση εξαπλώθηκε σχεδόν σ' όλο το νησί. Στις 3 Οκτωβρίου φάνηκε να πλησιάζουν στο νησί πλοία από την Κέρκυρα, που μετέφεραν ισχυρή δύναμη στρατού για την καταστολή της εξέγερσης. Οι χωρικοί οργίστηκαν κι επιτέθηκαν στην πόλη, και μετά από άγριες μάχες, με πολλούς νεκρούς στις οχυρομένες θέσεις, την κατέλαβαν, έβαλαν φωτιά στο σπίτι του δημογέροντα της Γεωργιάς κι έψαχναν να βρουν τους ευγενείς για να τους σφάξουν. Αυτοί όμως είχαν ήδη εγκαταλείψει την πόλη. Όταν η ισχυρή αγγλική δύναμη αποβιβάστηκε στη στεριά, οι χωρικοί άφησαν την πόλη κι οχυ-

ρώθηκαν στους γύρω λόφους. Στο νησί κηρύχθηκε στρατιωτικός νόμος. Ο αγγλικός στρατός νίκησε τους εξεγερμένους μετά από λυσσώδη μάχη, οι τελευταίοι διασκορπίστηκαν και είτε κρύφτηκαν στο νησί είτε το εγκατέλειψαν. Ο στρατός κατέλαβε τα χωριά και προχώρησε σε αντίποινα, έκαψε σπίτια, έχυσε τα λάδια και τα κρασιά κ.τ.λ. Η τρομοκρατία απλώθηκε σε όλο το νησί. Επικηρύχθηκαν εννιά εξεγερμένοι σαν πρωταίτιοι της εξέγερσης και δημεύτηκαν οι περιουσίες πολλών φυγάδων. Τέσσερις από τους εννέα επικηρυγμένους συνελήφθησαν και απαγχονίστηκαν. Τα πτώματά τους οι άγγλοι τα πίσωσαν και τα 'βαλαν σε κλουβιά που τα τοποθέτησαν στα περάσματα για εκφοβισμό και παραδειγματισμό των καταπιεσμένων. Οι εξουσιαστές, παρά τη νίκη τους, λόγω του τρόμου που τους προκάλεσε η εξέγερση, αναγκάστηκαν να επιβάλουν πολύ μικρότερη φορολογία από την αρχική.

Σ' όλα τα νησιά κυκλοφορούσαν φήμες για τη δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας, λόγω της καταγραφής της που είχε αρχίσει να γίνεται από τους άγγλους. Στη Ζάκυνθο το 1819 στην καταγραφή πρωτοστατούσε ο πρωτόπαπας Γαρζώνης, και στο πρόσωπό του επικεντρώθηκε η αγανάκτηση του πληθυσμού. Όταν ο πρωτόπαπας δοκίμασε να πάει στο χωριό Σκουλικάδο, οι χωρικοί τού επιτέθηκαν με πέτρες για να τον σκοτώσουν. Ο πρωτόπαπας κατάφερε κακίην-κακώς να γλυτώσει. Ο αγγλικός στρατός αποκατέστησε τελικά την τάξη. Συνελήφθησαν ο Α. Μαρτινέγκος (από τους κορυφαίους αντιπολιτευόμενους παράγοντες του τόπου) σαν υποκινητής της στάσης, καθώς και άλλα επτά άτομα, και οδηγήθηκαν στην Κέρκυρα, όπου δικάστηκαν και καταδικάστηκαν. Η αρμοστεία του Μαίτλαντ έληξε το 1824 με το θάνατό του. Σε μια χρονική περίοδο όπου στον «ελλαδικό χώρο» μαινόταν η κοινωνική επανάσταση.*

*Την κατάσταση στα Επτάνησα από το 1821 έως το 1864, τις επιδράσεις της επανάστασης του 1821, της διάφορες κινήσεις των εξουσιαστών, τις ενδοεξουσιαστικές διαμάχες, τους πολύμορφους κοινωνικούς αγώνες των καταπιεσμένων, το «ριζοσπαστισμό» καθώς και τα κρατικά συμφέροντα που οδήγησαν στην παραχώρηση των νησιών στο ελληνικό κράτος, θα τα περιγράψουμε στον επόμενο τόμο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

(π1) *Επιστολές που φανερώνουν τη συνεργασία των εξουσιαστών του ηπειρωτικού «ελλαδικού χώρου» με τους εξουσιαστές των Επτανήσων:*

α) *Επιστολή των προκρίτων του Ξηρομέρου προς τον έκτακτο προβλεπτή της Λευκάδας για την παράδοση στις οθωμανικές αρχές των γυναικών των κλεφτών.*

20 Νοεμβρίου 1759

«Εξοχότατε και εκλαμπρότατε ανθέντα, ανθέντα Εστραοδρινάριε Προβλεπτή και εξουσιαστή του κόρφου Πρέβεζας και Βόνιτσας, την εξοχότητά σου δουλικώς προσκυνούμεν.

1759, Νοεμβρίου 20

Με το δουλικόν μας γράμμα ερχόμεσθε πρώτον να την προσκυνήσομεν και δεύτερον να της φανερώσομεν ότι εδώ το βελαέτι μας εβάλαμεν μπεκ-τζήδες τον καπετάν Χρήστο Γρίβα και καπετάν Γιάνο και καπετάν Σταθά, ως καθώς τους είχαμεν και προητέρω και με το να ήναι εδώ εις τους τόπους μας μερικοί κλέφτες και χαλαστάδες του τόπου μας, οι οποίοι είναι ο Στάικος Αρκουμάνης, ο Δήμος Αρκουμάνης, ο Θανάσης Αρκουμάνης και ο Βήτζας, και έχουν αυτοί τας γυναίκες τους αυτού εις την εξουσίαν σας εις την Πρέβεζαν τας οποίας γυναίκες να τας πιάσετε, σας περικαλούμεν, και να τας παραδώσετε εις τα χέρια του αρματολού μας του καπετάν Χρήστου Γρίβα ως εξουσιασται του τόπου σας, καθώς σας το φανερώνει και ο κριτής μας, και ήμεσθεν βέβαιοι οπου οι άνθρωποι αυτών των κακών ανθρώπων είναι σήμερον εις την Πρέβεζαν και πρέπει ως εξουσιασται να ενεργήσετε να τους πιάσετε, να τους δώσετε εις τα χέρια του καπετάν Χρήστου Γρίβα.

Ταύτα και με το τέλος την προσκυνούμεν.

Δούλος σας Στάμος από Ζάβητζα
Δούλος σας Γιοργάκης Μαζαράκης
Δούλος σας Σωτήριος Τζημπουράκης
Δούλος σας Γεωργάκης από Βλοχό».

β) *Επιστολή προκρίτων της Κανδήλας με την οποία γνωστοποιούν στο γενικό προβλεπτή της θάλασσας την παράδοση σ' αυτούς κάποιον κακοποιού:*

Λευκάδα, 25 Οκτωβρίου 1760 π.η.

«1760-25 Οκτωβρίου, έτι παλεόν, ησιν Αγιαμαύραν, κατά την ζήτησιν οπου έκαμε ο ενδοξότατος μουσελίμαγας και το βιλαέτι του Κάρλελι προς τον εξοχότατον Γκενεράλι της θαλάσσης.

επεριλάβαμε εμείς η αποκάτωθεν προεσί και γερόντι του χορίου Καντιλές από τις δυνάμεις του εξοχότατου Οστ(ρ)αορδινάριου τον Χριστιά, χοριανός μας, οπου ήτουν κακοποιός και ον έπιασαν τ' αφεντικά άρματα τι(ς) γαλινοτάτις αριστοκρατίας. Δια τον οπίον εγινίκαμε και γενόμεσθε με την παρούσαν απόδixιν κιφιλιδες εμής η γίδιγι γέροντες και προεσί, πέρνοντας χρέος να αποκρινόμαστε πάντοτες σωματικός και με τα καλά μας δια κάθε βλάψιμο, ζιμίαν ή ενόχλιν, οπου να ήθελε κάμι και προξενίσι ο αφτός Χριστιάς ησέ κάθε κερών και παντίου μέρος, μάλιστα ησες χόρες, νισία, νερά και περιοχές τις άνοθενα αριστοκρατίας και ούτος βεβεώνομεν από χιρός μας.

Γέρο αναγνόστις Καντιλιότις κιφίλις έγγραφα το παρόν ηπό χιρός μου και βεβεόνο. Γιάννις Καμένος, κιφίλις, βεβεόνο, Γιέρος Γιακοβός, κιφίλις, βεβεόνο, Γιάνις Λογοθέτις, γκιφίλις, βεβεόνο, Διονίσιος (δυσανάγνωστο) της Ερίνις, κιφίλις, βεβεόνο.

Βασίλις λογοθέτις, κιφίλις, βεβεόνο τα όπισθεν δια όνομα πατρός μου Δίμου Λογοθέτι.

εγώ Αναγνόστις Καντιλιότις βεβεόνο δια όνομα του Γιοργάκι Σούφι.

τον εξοχότατον αυθεντός Πρεβεδούρου της Αγίας Μαύρας Προβλεπτού Εστραζορδιναρίου και εξουσιαστού των τριών καστρών του κόρφου προσκυνητός».

(Αστέριου Αρχοντίδη, *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων*, σσ. 59-62, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1987).

ΣΤ

(π2) *Εγκύκλιος του πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' με αφορμή τη γαλλική κατοχή στα Επτάνησα (χαρακτηριστικά αποσπάσματα):*

«...Ο πονηρός και αρχέκακος όφης, αφού δολίως επλάνεσε την ανθρωπότητα με πολυειδείς απάταις και τρόπους διά να τους σύρει εις την απώλεια, τελευταίως εις τους εσχάτους τούτους αιώνας επινοήσας το γένος των Γάλλων δεκτικότερον της πονηρίας έχυσε διαψύλως εις τας ψυχάς αυτών

τον ιόν της αποστασίας προς τον Θεόν, και αφού τους έφεραν εις μια αλληλομαχία και εις ελεεινή βασιλοκτονίαν, τότε τους έριψε και εις παντελή αθεΐα και ασέβειαν.

»[...]και το συνέδεσε με πολιτικούς όρους και βασιλικάς διοικήσεις διά να περιφρουρηται η ανθρωπότης εξ αμφοτέρων, ψυχικών μεν διά των θείων νόμων της θρησκείας και της πίστεως, σωματικώς δε με την διοίκησιν των βασιλικών θεσπισμάτων, ώστε όπου προγνωρίζει η θεία δικαιοσύνη και φιλανθρωπία, ότι η ανθρωπότης εκτραχειλίζεται ευκόλως εις ανομίαν, ασωτείας εν συνεργεία του διαβόλου, και αμνημονεύει το φως της Θεογνωσίας. **Διά τούτο κατέστησε τας επίγειους βασιλείας διά να βастά εν κημώ και χαλινώ κατά τον Δαβίδ τους ανθρώπους εις την ορθότηταν και ευτασίαν. Οι βασιλείς ουν κατά μίμηση του Θεού εΐσιν διορισμένοι εις τον περιγίειον τούτον κόσμο διά να γυμνάζουσι τους ανθρώπους εις υποταγίν και ν' αναγκαιίζουνσι τας ορμάς της κακίας με την δοθείσα εις αυτούς εξουσία παρά Θεού.**

»[...]Και διά τούτο ο πονηρός διάβολος διά να φέρει την ανθρωπότητα εις μιαν ακαταστασίαν, ήτις προέρχεται εκ της αναρχίας ως και η φιλοσοφία πρεσβεύει, εκίνησε τους Γάλλους εις βασιλοκτονίαν. Και παραχρημά αποδείχθη φανερώς του διαβόλου το σκοπούμενο, ότι αφαιρέσαν οΐτινες διά να ελκύσουν ευκόλως τους ανθρώπους εις την ασέβειαν ταύτην, υπέκρουσαν την προς τον Θεόν αποστασίαν με το δέλεαρ της ελευθερίας και με την πρότασιν της ομοιότητας και ισότητος.

»[...]διά να εκδικηθεί την θεία σύναρσιν αυτους τους ολετήρες της ανθρωπότητος, τους αντάρτες του Θεού και τους λυμεώνος της κοινής ευταξίας και ειρήνης.

»[...]Και να εκδικηθώσι τους αντιζέμενους και δολοτρόπους Γάλλους, οΐτινες με τα νάματα τα ιόβολα της κομιζομένης ελευθερίας εγγράφως και αγράφως προσπαθούνσι να απατήσουνσι τους ανθρώπους και να τους κημίσωσι εις τα βάραθρα της κακίας και της αποστασίας».

(Π. Χιώτη, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*).

(π3) Τραγούδια για την εξέγερση στη Λευκάδα το 1819:

α) Αποσπάσματα από το λαϊκό στιχούργημα του Κολόνα:

Κι όλοι τους απεχρίθησαν: Κάλιο εις την Τουρκίαν,
παρά τ' Ουγγλέζου του σκυλιού να δώσωμε σολδιά.
Κ' εδώσανε την προσταγήν σε όλα τα χωρία,

να μαζωχτούνε τ' άρματα ως και μικρά παιδιά.
Εις το Φρηά να συναχθούν όλοι με τ' άρματά τους,
να πάνε να προσφέρουνε τα δικαιώματά τους.
Κ' επήγανε ζ' την Πισκοπή τους άρχοντες να πιάσουν,
και με μαχαίρια και σπαθιά ήθελαν να τους σφάξουν[...]
...Πάραυτα να κινήσουνε κανέναν να μη λείψει,
με τ' άρματά τους να βρεθούν εις την Μεγάλη Βρύσι.
Και γνώμη είχανε κακή τη χώρα για να κάψουν,
κι όλους τούς πρώτους άρχοντες ήθελαν να τους σφάξουν[...]
Παρασκευή συνάχθησαν, Σαββάτο 'τομιασθήκαν
την Κεριακήν τ' απόγιομα μέσα ζ' τη χώρα μπήκαν.
Και οι Ουγγλέζ' αρχίσανε να τους κανονοτσάρον,
κι οι Λευκαδίταις έλεγαν να παν να τους τα 'πάρουν
και οι τρεις βολαΐς εσύφτασαν κ' εδώκαν μπαταρίαις,
κι οι Λευκαδίταις 'μπαίνανε απ όλες τας μεριάς.
Και τα κανόνια πήρανε, τα λέτη τους χαλούνε,
το' Ογγλέζους τους βαρυνόμοιρους πολλοί τούς κυνηγούνε.
Τέσσαρους εσκοτώσανε, και το' άλλους τους λαβώσαν,
τον Κολονέλο επήγανε, και τα χαμπέρια 'δώσαν,
κι οι Λευκαδίταις άρχισαν φρικτά και πολεμούνε,
τους άρχοντες γυρεύουνε, μα δεν μπορούν να βρουνε.
Στα παραθύρια πέφτανε τα βόλια 'σα χαλάζι,
τους άρχοντες τους δύστηνους η ζάλη τούς ταράζει.
Αφήνω να λογιάσετε — αρχόντισσες μεγάλαις,
άρχισαν να 'λιγώνονται με τα παιδιά το' αγκάλαις.
Γόντολαις και μονόξυλα είν' όλα φορτωμένα,
τ' αρχοντικά τα πρόσωπα είν' όλα μαραμένα.
Και όλα τ' αρχοντόπουλα, είν' όλα φοβισμένα,
ζ' τη λίμνη μέσα 'πέσανε, ως το λαιμό χωμένα.
Κ' οι Λευκαδίταις άρχισαν κακή δουλειά να κάμουν.
Με σπάτια και μ' ασφελαχτούς φωτιά ζ' τα στίπια βάνουν.
Τότε 'σαν είδαν τη φωτιά, το τι θέλεις να κάμουν;
Μικροί, μεγάλοι άρχοντες έπεσαν ν' απαιθάνουν.
Αφήνω να συλλογιστεί κανείς και να λογιάζει
να βλέπει τέτοια πράματα να μην αναστενάζει...

β) Δημοτικό τραγούδι:

Ο Θωμάς με το Πανάδα
 εσυνάξαν τη Λευκάδα
 και το κάμπο ροβολήσαν
 και τη χώρα-ν-αποκλείσαν:
 «Η τα ντάντσα [=φόροι] θα κοπούνε
 ή γοι αρχόντοι θα σφαούνε».
 Δεν επέρασε μιν ώρα
 βάλανε φωτιά στη χώρα.
 Δεν επέρασε μομέντο
 κι ήρθε μπασιμέντο,
 Φέρανε και δυο φρεγάδες,
 φορτωμένες παλικάρες.
 Φέρανε και δυο περόνια,
 να βουλώσουν τα κανόνια.
 Λιαροκάπης κι άλλοι τρεις
 πολεμούν κατακαμπίς
 βάνουν τ' αγραπίδια βόλια
 και τα φύλλα πατσαβούρες.
 Πρώτη μπαταριά
 στου Λιαροκάπη την κοιλιά.

(Γ. Ροντογιάννη, *Ιστορία της Λευκάδας*, τ. β', έκδ. ΕΛΜ)

§ 2

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΡΑΤΙΚΗ - ΑΝΤΙΘΕΣΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟ «ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ»

Κάθ' όλους τούς αιώνας και τούς τόπους, τὰ βουνά, καθώς
 πολλάκις παρετηρήθη, είναι τὸ ἄσυλο τῆς ἐλευθερίας, προ-
 μαχῶνες καὶ φρούρια κατασκευασθέντα ἀπὸ τῆ φύσιν ἐνα-
 ντίον τῶν δυναστῶν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τὰ ὅποια
 ἐχρησιμοποίησε πάντοτε καλῶς ὁ φιλελεύθερος...

ΣΟΥΑΖΕΛ ΓΚΟΥΦΙΕ, *Γραφικὸν ταξίδι*, 1782

...Πάμε να λημεριάζουμε όπου φολιάζουν λύκοι
 Σ' τις χώρες σκλάβοι κατοικούν, σ' τους κάμπους με τους Τούρκους
 χώρες, λαγκάδια κι ερημιαίες έχουν τα παλληκάρια
 παρά με Τούρκους,* με θεριά καλύτερα νά ζούμε.

Δημοτικό τραγούδι

Η ΚΥΡΙΑΡΧΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΠΟΥ, ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΟΜΕΝΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ
 Ιστορία της ποικιλόμορφης ανθρώπινης δραστηριότητας μ' αυτή
 της χειραγώγησης και υποταγής της, θεωρεί την ιστορική κίνηση σαν
 προϊόν σύγκρουσης μηχανισμών, αποδίδει την ολοφάνερη πια και στον
 «ελλαδικό χώρο» (τέλη 18ου - αρχές 19ου αιώνα), πολιτική και οικονο-
 μική αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις εντεινόμενες
 διενέξεις στο εσωτερικό του κυριαρχικού της μηχανισμού και σε εξω-

*Στο δημοτικό τραγούδι «...η προσφυγή στις λέξεις "τούρκος", "άπιστος" και σε άλλες παρεμφερείς, για να προσδιοριστεί ο αντίπαλος, αποτελεί ως ένα βαθμό απλοποίηση - από "ποιητική άδεια" - της πραγματικότητας... Αλλά και στις περιπτώσεις που γίνεται διαστολή του αλλόθρησκου από τον ομόθρησκο δυνάστη, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο λαϊκός στοχαστής τούς αντιμετωπίζει αδιαίρετα...» [Γ. Κοντογιώργη - Φ. Βώρων, *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις Πηγές*, σ. 140].

γενείς παράγοντες, αδιαφορώντας ποιων κοινωνικών διεργασιών και αντιδράσεων υπήρξαν αντανάκλαση. Σαν τεκμήρια της βασιμότητας των απόψεών της επικαλείται: τις κινήσεις αυτονομίησης κάποιων ισχυρών πασάδων (Πασβάνογλου του Βιδινίου, Μωχάμετ Αλή της Αιγύπτου, Μαχμούτ της Αλβανίας, Αλή των Ιωαννίνων), την ανεξέλεγκτη, πλέον, απ' τη σουλτανική εξουσία δύναμη των αρχηγών των γενιτσάρων, τη συνεχιζόμενη ισχυροποίηση της θέσης των «ελληνικών» ηγετικών ομάδων (κλήρος - φαναριώτες - κοτζαμπάσηδες) στην οθωμανική διοικητική ιεραρχία και την πολύτροπη πίεση που ασκούν στην αυτοκρατορία — αποβλέποντας σε ένα μεσοπρόθεσμο κατακερματισμό της — οι χριστιανικές χώρες της Ευρώπης.

Η δε μαρξιστική της παράμετρος, δέσμια των νομοτελειικών της επινοήσεων — αναγορεύοντας την οικονομία σε αποκλειστικό παράγοντα μιας ουσιαστικά ερήμην της ανθρώπινης βούλησης εξελικτικής διαδικασίας —, κυρίως στην ανεπάρκεια και αδυναμία του οθωμανικού μοντέλου εκμετάλλευσης ν' ανταποκριθεί στις καινούργιες συνθήκες που γεννά η ανάπτυξη της «προοδευτικής» αστικής τάξης, της οποίας την αριθμητική παρουσία, τη δυνατότητα παρεμβολής στο οικονομικό πεδίο και τη ριζοσπαστικότητα, εμβέλεια και κοινωνική αποδοχή του «διαφωτιστικού» της λόγου στον «ελλαδικό χώρο», σκόπιμα υπερτιμά, έτσι ώστε η ερμηνεία της για τις αιτίες της επερχόμενης κοινωνικής έκρηξης και ο χαρακτηρισμός της επανάστασης του 1821 σαν «εθνικοαστικής», να εφαρμόζουν στο προκατασκευασμένο καλούπι της ιστορικής της μεθόδου ανάλυσης. Χωρίς να παραβλέπουμε και να υποτιμούμε την καθοριστική συμβολή και των παραπάνω παραγόντων στην ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας και την επουσιώδη μεταβολή του εκμεταλλευτικού της συστήματος στον «ελλαδικό χώρο», επισημαίνουμε ωστόσο την απουσία του βασικού συντελεστή της παρακμής τους, του «ελλείποντος παιγνιόχαρτου»⁽¹⁾ αυτής της ιστορικής παρτίδας, δηλαδή την αντικαθεστωτική δραστηριότητα των ανθρώπων που υφίσταντο τις συνέπειές τους για αιώνες.

Γιατί, θεωρώντας σαν κινητήριο μοχλό της ιστορίας την αέναη αντιπαλότητα και αντιπαράθεση ανάμεσα στους εκκολαπτόμενους από φυσιο-λογική αναγκαιότητα κοινωνικούς οργανισμούς και τους κάθε λογής εξουσιαστικούς μηχανισμούς, που επιχειρούν βίαια τον κρατικό με-

ταβολισμό τους, διαβλέπουμε στα ρήγματα των θεμελίων της οθωμανικής κυριαρχίας τις αποδείξεις της συνεχούς άρνησής της, και ξεχωρίζουμε στον ήχο των επικίνδυνων τριγμών του οικονομικού της οικοδομήματος τ' αποτελέσματα της διάβρωσης του εδάφους του απ' τη φανερή ή υπόγεια αντίδραση του κοινωνικού σχηματισμού αυτής της ιστορικής περιόδου.

Η ποικιλόμορφη αντίσταση των καταπιεσμένων, αντανakλώντας την πολυμορφία των συνιστωσών που συνδιαμορφώνουν τον κοινωνικό χάρτη του «ελλαδικού χώρου», θα εκδηλώνεται κάτω από διαφορετικά πρόσωπεία και προσχήματα στο διάστημα της οθωμανικής κατοχής του, ασίγαστα και στο πέρασμα του χρόνου όλο και πιο δυναμικά, αναλογικά με τις κυριαρχικές επιλογές και συναρτώμενη απ' την τοπολογική ανομοιογένεια, από τη διαφοροποίηση στην πάροδο του χρόνου του εκμεταλλευτικού συστήματος, για να γενικευθεί και κορυφωθεί με την επανάσταση του 1821.

Ωστόσο η κοινή εντύπωση για καθολική αντίσταση στην οθωμανική εισβολή, που καλλιεργήθηκε για λόγους «εθνικής υπερηφάνειας» με τη χρήση και του λαϊκισμού, είναι απατηλή και δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Η αναμφισβήτητη αλήθεια είναι πως η εναλλαγή της κυριαρχικής σκυτάλης στον «ελλαδικό χώρο» του 15ου αιώνα υπήρξε σχεδόν ομαλή, καθώς η βυζαντινή εξουσία και η δυτική του κατοχή είχαν δημιουργήσει τους κατάλληλους υποκειμενικούς και αντικειμενικούς όρους αποτροπής επικίνδυνων για την κυριαρχία κραδασμών.

Η άγρια καταστολή των αλλεπάλληλων αγροτικών εξεγέρσεων και αιρετικών κοινωνικών κινημάτων στους τελευταίους αιώνες του βυζαντινού χωροδεσποτισμού, και η συνακόλουθη συρρίκνωση της κοινοτικής γαιοκτησίας και της «τάξης» των ελεύθερων γεωργών, θα συντελέσουν στον περιορισμό της ένοπλης αντιπαράθεσης με τους εισβολείς στα μέρη εκείνα όπου δεν είχε κατορθώσει — κάμπτοντας τις αντιστάσεις και αφομοιώνοντας τις ιδιαιτερότητες — να αλώσει τον κοινοτικό βίο η καλπάζουσα φεουδαρχική λαίλαπα, της οποίας το έργο ήρθαν να συνδράμουν, άλλωστε, σαν μισθοφόροι στις πρώτες τους εμφανίσεις (14ος αιώνας) στον «ελλαδικό χώρο» και οι οθωμανοί.

Είναι χαρακτηριστικό πως καθεστώςτα προνομιακής μεταχείρισης με διαπραγματευτικό ατού τη χρήση των όπλων και όχι την εθελοντική αναγνώριση της υποτέλειας στο σουλτάνο θα αποκτήσουν απρόσιτες

1. Ο χαρακτηρισμός είναι του Γιάννη Σκαρίμπα.

περιοχές (Χαιμάρα, Σούλι, Μάνη, Σφακιά κ.ά.), στις οποίες η γενοφυλετική οργάνωση (καπετανάτα) θα διατηρηθεί καθ' όλο το διάστημα της οθωμανικής κατοχής, αυτονομούμενη και εναντιούμενη, όχι μόνο στον κυριαρχικό μηχανισμό, αλλά σταδιακά και εξαιτίας της αποκοπής της και στη διαμορφούμενη κάτω από συνθήκες κρατικής επιβολής, ελλαδική κοινωνία.

Το διάχυτο αντιλατινικό πνεύμα, εξάλλου, παράγωγο τόσο της υστερόβουλης — στα πλαίσια του ηγεμονισμού της χριστιανοσύνης — προπαγάνδας του κλήρου, όσο και της δοκιμασμένης, στο πεδίο ενός μεγάλου τιμήματος του πληθυσμού αγριότητας των καθολικών φεουδαρχών (φράγκοι, ενετοί κ.ά.), θα συμβάλει σημαντικά, αφενός στη χωρίς αντίσταση (όπου δεν τους κάλεσαν οι ίδιοι),⁽²⁾ «παράδοση» των βυζαντινών χωροδεσποτών και φεουδαρχών και αφετέρου στην με αδιαφορία αποδοχή της κυριαρχικής μεταλλαγής από τους δουλοπάροικους, οι οποίοι σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, όπως στην ενετοκρατούμενη Κύπρο, θα τη δούν θετικά και θα πάρουν το μέρος των οθωμανών κατά την εισβολή. Ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός στην *Ιστορία του Πολέμου της Νήσου και της Αλώσεως υπό των Οθωμανών, εν Έτει 1570 τω Σωτηριώ*, που εκδόθηκε στη Βενετία το 1783, γράφει χαρακτηριστικά: «Και ανάμεσα στους Κύπριους τους ίδιους ήταν πολλοί οι δυσαρεστημένοι που επιθυμούσαν αλλαγή της εξουσίας. Αυτοί ανήκαν σ' εκείνο το πλήθος που το είχαν υποτάξει από παλιά οι ευγενείς της Κύπρου και το είχαν υποχρεώσει στη δουλεία και μάλιστα να πληρώνει και να συντηρεί το ιππικό που φρουρούσε τις ακτές. Οι βενετσιάνοι, όταν έγιναν κύριοι του νησιού, άφησαν αχαλίνωτη την τυραννία των αρχόντων, φοβούμενοι την αποστασία». Έτσι, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής εισβολής στην Αμμόχωστο, «...οι χωρικοί από κάθε μέρος του νησιού, και απροσκάλεστοι και από φόβο και από την επιθυμία να αλλάξουν εξουσιαστή, θεωρώντας ότι θα ήταν ελευθερία γι' αυτούς η τυραννία των τούρκων από τη μάστιγα των αρχόντων, κι έτσι δούλευαν στο τούρκικο στράτευμα...»⁽³⁾

2. Γράφει ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης (*Τα μετά την Αλωση*, εν Κωνσταντινουπόλει 1870): «Έτει σωτηριώ 1457 εκστρατεύει [ο Σουλτάνος] κατά του Μορέως, καταπολεμεί τους Ρωμαίους και διώκει από Εξαμίλι, κρημνίζει τα κάστρα και οχυρώματά των και γίνονται ταύτα των δύο αδερφών Παλαιολόγων Δεσποτών του Μορέως τη Διαφωνία, ων ο Δημήτριος είχε γράψει τω Σουλτάνω το "Έλα να πάρης τον τόπον να ηουχάσωμεν" [Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. α', σ. 277].

3. Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. β', σσ. 165 και 193.

Κρατώντας μια στάση μοιρολατρικής αναμονής, η μεγάλη κοινωνική πλειοψηφία θα «επιλέξει», σαν πρακτική έσχατης και παθητικής αντίστασης, την άρνηση αποδοχής του κυρίαρχου ισλαμικού δόγματος (που δεν πρόσβενε άλλωστε τίποτα το καινούργιο και ελπιδοφόρο). Σ' αυτό θα συμβάλει και η επιβράβευση απ' τον ιερό νόμο των μουσουλμάνων της εθελοντικής υποταγής των αρχόντων και του εκούσιου εξισλαμισμού πολλών (π.χ. Βαλαάδες στη δυτική Μακεδονία, Λινοβάμβες στην Κύπρο κ.ά.), με τη διατήρηση της νομής των γαιοκτησιών τους στα πλαίσια της στελέχωσης του στρατοκρατικού και πρωτόγονα γραφειοκρατικού τους συστήματος. «Είναι ζήτημα αν εις τας φλέβας τών εν πάση τη Ελλάδι εγκατεστημένων Τούρκων προυχόντων», θα σημειώσει — με μεγάλη δόση υπερβολής — ο Σάθας, «υπάρχει η ελαχίστη ρανίς τουρκικού αίματος».⁽⁴⁾

Έτσι, δεν είναι καθόλου συμπτωματική η αδυναμία ένταξης στον διαμορφούμενο τους επόμενους αιώνες κοινωνικό χώρο του «ελλαδικού χώρου» και η αντιπαράθεση μαζί του πληθυσμιακών στρωμάτων που, συμπαρασυρόμενα από τον εξισλαμισμό των αφεντικών τους, θ' αλλαξοπιστίσουν, θα ταυτιστούν με τον κατακτητή και πολλές φορές θα δράσουν σαν μισοφορικά του όργανα, όπως μια μερίδα των αλβανών της Ηπείρου, αντίθετα από τους χριστιανούς ομοφύλους τους του Μωρηά, της Στερεάς και των Νησιών (Ύδρα, Σπέτσες κλπ.), που θ' αποτελέσουν συστατικό του στοιχείου και θα πρωταγωνιστήσουν αργότερα στην κοινωνική επανάσταση.

Τη στάση αυτή των καταπιεσμένων, που ως ένα βαθμό πήγαζε απ' την αντιπαλότητά τους με τους οθωμανούς κατακτητές και τους βυζαντινούς και δυτικούς φεουδάρχες, εκδηλώνονταν σαν διαφοροποίηση στις επιλογές τους και νοούνταν σαν υπεράσπιση έσχατου προσωπικού δικαιώματος και πράξη ανυποταξίας (άρνηση προσκυνήματος), θα ευνοήσουν, θα καλλιεργήσουν και, φυσικά εκμεταλλευτούν όλες οι συνιστώσες του κυριαρχικού πλέγματος για τη διατήρηση συνολικά της εξουσίας τους, αλλά και για την εξυπηρέτηση των — επιμέρους αλληλοσυγκρουόμενων — πολλών φορές — συμφερόντων τους. Η οθωμανική ηγεσία για την επιβολή της υλικής βάσης του θρησκευτικού διαχωρισμού (επιπλέον φορολόγηση των απίστων), πρακτική που εκτός απ' την οικονομική της διάσταση θα συντελέσει στην παγίωση της θρησκευτικής συ-

4. Κ. Σάθα, *Έλληνες Στρατιώται εν τη Δύσει*, σ. 65.

νείδησης ως ανασταλτικού παράγοντα σε μια από κοινού αντίδραση των καταπιεζόμενων-εκμεταλλευόμενων στρωμάτων του βαλκανικού χώρου (χριστιανοί, μουσουλμάνοι, εβραίοι): η ορθόδοξη εκκλησία για την ισχυροποίηση του «προνομιακού» συνδιαχειριστικού της ρόλου και τη διατήρηση της ηγεμονίας της επί όλων των χριστιανών της αυτοκρατορίας και οι ευρωπαίοι κυρίαρχοι (καθολική Δύση, ορθόδοξη Ανατολή) για να θυσιάζουν τους αυθόρμητους ή και υποδαυλιζόμενους απ' αυτούς αγώνες των ομοδόξων τους φτωχών ραγιαδών για ελευθερία, στο βωμό των διαφορετικών κατά καιρούς κυριαρχικών τους επιδιώξεων.

Ενδεικτικές εκδηλώσεις του «ειλικρινούς και ανιδιοτελούς ενδιαφέροντος» των δυτικών για τα πάθη των καταπιεσμένων του «ελλαδικού χώρου» και της επαμφοτερίζουσας πολιτικής τους στάσης στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής του κατοχής, είναι οι παράλληλες με τις εξαγγελίες «ιερών πολέμων» και τις υποκινήσεις επαναστάσεων στα πλαίσια κυρίως των ενετο-τουρκικών συρράξεων: η προτροπή του Πάπα Πίου του Β' στα μέσα του 15ου αιώνα προς τον Μωάμεθ τον Β' να βαπτιστεί χριστιανός, γράφοντάς του πως «*δυο στάλες νερό και όλα κανονίζονται*»⁽⁵⁾ και η αποκήρυξη από τους ενετούς κάθε εξέγερσης που ξέφευγε από τον έλεγχό τους όπως αυτή των μανιατών και αλβανών του Μωρηά στα 1479-80 με ηγέτες τον πρώην αξιωματούχο τους Κορκόδειλο Κλαδά και τον Θόδωρο Μπούα.⁽⁶⁾

Μετά την εδραίωση και παγίωση του δικέφαλου θεοκρατικού συστήματος και κατά την περίοδο της ακμής του (μέχρι τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα), οι διαδικασίες ομογενοποίησης και περιχαράκωσης στα κρατικά όρια των ετερόκλητων πληθυσμών του «ελλαδικού χώρου» θα επιταχυνθούν εξαιτίας, όχι τόσο της οθωμανικής κατασταλτικής δύναμης όσο του αφομοιωτικού και χειραγωγικού μηχανισμού των «ελληνικών» ηγετικών ομάδων (και ειδικά του κλήρου αυτή την περίοδο), οι οποίες θα επιχειρήσουν τη μετατροπή της αυτοδιαχειριστικής κοινοτικής τους οργάνωσης σε γροανάξι του φορολογικού μηχανισμού του κρά-

5. Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. α', σ. 28.

6. «Η διαγωγή του Κορκόδειλου Κλαδά», αναφέρει η ανακοίνωση της Ενετικής Δημοκρατίας, «ανθρώπων πάρα πολύ άπιστων και σκανδαλώδη, ανατροπέα της ησυχίας της Μάνης, που ανήκει στον Τούρκο κυρίαρχο, είναι τέτοια, ώστε αμέσως η κυβέρνηση μας στην Κορώνη [που ανήκε τότε στους ενετούς] τον αποκήρυξε ως ανατροπέα της εξουσίας μας...» [Κ. Σάθα, *ό.π.*, τ. α', σ. 67].

τους και τη σταδιακή υποκατάσταση των αξιών της ανθρώπινης κοινότητας (συντροφικότητα-αλληλεγγύη-αλληλοβοήθεια) με «φιλανθρωπικές», που θα λειτουργήσουν σαν το άλλοθι της εκμεταλλευτικής τους δραστηριότητας.

Η διαβρωτική αυτή διαδικασία, της οποίας οι ρυθμοί και ο βαθμός επιτυχίας ποικίλλουν τοπικά και χρονικά και θα εξαρτηθούν απ' τις ιδιαιτερότητες των ανθρώπινων ομάδων και την ποιότητα των αντιδράσεών τους, θα είναι εντονότερη στα πεδινά και παραλιακά μέρη λόγω του οικονομικού τους ενδιαφέροντος (εύφορα εδάφη, λιμάνια) και αποτελεσματικότερη εξαιτίας της ελαχιστοποίησης των αντιστάσεων, που οφείλονται στη μη πρόσφορη χωροταξική διάρθρωση αλλά και στην προγενέστερη «βυζαντινή» και δυτική καταστολή. Οι αντιδράσεις, αυτό το διάστημα, των καταδυναστευόμενων και καταληστευόμενων — στα τιμάρια των οθωμανών και χριστιανών σπαχήδων και στις μεγάλες εκκλησιαστικές γαιοκτησίες — ανθρώπων, θα περιοριστούν και θα κατεβαίνουν στη βελτίωση των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και στη διεύρυνση των ασφυκτικών ορίων ελέγχου, που το ιδιότυπο οθωμανικό μοντέλο κυριαρχίας και εκμετάλλευσης έχει επιβάλει, παρά το σχετικά ηπιότερο και ελαστικότερο σε σχέση με το δυτικό φεουδαλισμό χαρακτήρα του.

Τα τεχνάσματα αποφυγής φόρων⁽⁷⁾ και αγγαρειών, οι δραπετεύσεις σε αναζήτηση καλύτερου αφεντικού, η μετανάστευση, οι εκκλήσεις και τα υπομνήματα, που αποτελούν μερικές απ' τις βασικές αμυντικές πρακτικές τους την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κατοχής, θα συνεχιστούν σ' όλη την διάρκειά της, παρά τις αυστηρότατες τιμωρίες (φυλακίσεις, βασανιστήρια, εκτελέσεις, υπέρογκα πρόστιμα, κατασχέσεις εργαλείων, αφορισμοί κ.ά.) που επιβάλλουν τα οθωμανικά και χριστιανικά δικαστήρια, παράλληλα με πιο συλλογικές και επιθετικές που θ' αρχίσουν να εκδηλώνονται απ' τα τέλη του 16ου αιώνα σαν απάντηση στην παραπέρα σκλήρυνση της στάσης του καθεστώτος.

7. Διαβάζουμε π.χ. σε σουλτανικό φερμάνι του 1822: «[...] να μην προξενήται ζημία εις το δημόσιον εκ του ότι υποτελείς τινες, συγγεντρούμενοι κατά την είσπραξιν των φόρων εις μίαν οικίαν μετά των συγγενών, των τέκνων και των γυναικών των, ισχυρίζονται ότι αποτελούν μίαν οικογένειαν και ότι ο μητροπολίτης εν τω φερμανίω τον δικαιούται να εισπράξῃ εφ' ἑκάστης οικογένειας...» [Γ. Κοντογύργη - Φ. Βώρου, *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις Πηγές*, σ.121].

Μια πορεία σκλήρυνσης την αρχή της οποίας σηματοδοτεί το τέλος της εδαφικής επέκτασης της αυτοκρατορίας και που θα εκφραστεί με τον τετραπλασιασμό των φόρων σε σταθερό νόμισμα ανάμεσα στον 16ο και 17ο αιώνα (καθώς οι κατακτήσεις που αναζωογονούσαν το στρατοκρατικό καθεστώς θα σταματήσουν) και τη μεταφορά της αγριότητας και αδηφαγίας του κράτους, εντός των ορίων του, με τη μόνιμη πια εγκατάσταση των αξιωματούχων του (οθωμανών και χριστιανών σπαχίων) στα τιμάρια τους.

Η επιδείνωση των όρων διαβίωσης και η άγρια καταστολή των βίαιων αντιδράσεων των καταπιεσμένων (συγκρούσεις με φοροεισπράκτορες και τη συνοδεία τους, ληστείες κ.ά.) και των αγροτικών εξεγέρσεων (όπως αυτές στη Θεσσαλία στα 1600-1601), που θα πυροδοτήσει η εξουσιαστική βαρβαρότητα, θα οδηγήσουν μεγάλα τμήματα του «ελλαδικού» πληθυσμού στην εγκατάλειψη του πεδινού χώρου(*) και στον εποικισμό των βουνών και των νησιών, μια πρακτική που θα δρομολογήσει τη σταδιακή «τοπικολοποίηση» της γης και την παρακμή του οθωμανικού μοντέλου εκμετάλλευσης.

Το φαινόμενο αυτό της μαζικής φυγής — το οποίο διαπιστώνουν και καταγράφουν στις αφηγήσεις τους όλοι οι ξένοι περιηγητές που διατρέχουν τον «ελλαδικό χώρο» κατά τον 17ο αιώνα και που η εθνική ιστοριογραφία ερμηνεύει σαν «αναδίπλωση του ελληνισμού» — δεν αποτελεί παρά την απόδειξη της άρνησης των ετερογενών ανθρώπινων ομάδων του να αποδεχθούν τη βίαιη ομογενοποίηση και των εγκλωβισμό τους στα όρια που επιχειρεί να θέσει το κράτος, και την αναζήτηση της ελευθερίας και της κοινότητας σε χώρους όπου η παντελής απουσία συγκοινωνιακής υποδομής καθιστά σχεδόν ανέφικτη την κρατική παρουσία, προσφέροντας άσυλο σε κάθε εξεγερτική ή απλώς αντιθετική πρακτική και η γενικευμένη εξισωτική φτώχεια περιορίζει τη διαδικασία αλλοτρίωσης, ευνοώντας τη διατήρηση των κοινοτικών αξιών στις παρυφές του κοινοτισμού ή και μέσα στο αρνητικό του πλαίσιο, το οποίο οριοθετούν η πατριαρχική δομή, η θρησκεία και η τοπική εξουσία.

8. Για παράδειγμα η Θεσσαλία «...στα 1520 είχε πληθυσμό 353.000 ατόμων. Έκτοτε καθ' όλη την περίοδο του 17ου, 18ου και 19ου αιώνων, ο πληθυσμός της ενυμάνθη σε επίπεδα αισθητά κατώτερα: 200.000 κάτοικοι στα 1790, 200.000 επίσης στα 1820 και 300.000 στα 1880. Όσον αφορά τη Μακεδονία, στους τρεις αιώνες που μεσολάβησαν από τα 1520 έως τα 1820, σημείωσε μια πλήρη δημογραφική στασιμότητα...» [Κ. Βεργόπουλου, *Το Αγροτικό Πρόβλημα στην Ελλάδα*, σ. 79].

Στον σχετικά ελεύθερο ορεινό και νησιώτικο χώρο θα συνεχιστεί η αντικαθεστωτική δραστηριότητα, συμβάλλοντας στη διαδικασία κοινωνικής σύγκλισης των ετερογενών ανθρώπινων ομάδων (ρωμηοί, αρβανίτες, βλάχοι, σλάβοι κ.ά.) του «ελλαδικού χώρου», η οποία θα συντελεστεί σταδιακά τους επόμενους αιώνες και που τα σημάδια του πλουραλισμού της είναι ορατά στ' αναφομοίωτα ακόμη απομεινάρια όλων των εκφάνσεων της αυτόβουλης δημιουργικής της έκφρασης (γλώσσα, έθιμα, τέχνη), που αργότερα θα ονομαστεί αυθαίρετα «ελληνικός λαϊκός πολιτισμός». Αντίθετα, στον περιχαρκαωμένο πεδινό χώρο το μέτρο της επιτυχίας της βίαια επιχειρούμενης καταρράκωσης των κοινωνικών αξιών, μέσω της ανακοπής μιας αβίαστης και φυσιολογικής κοινωνικής σύγκλισης, πιστοποιούν η έλλειψη συλλογικών μορφών αντίδρασης στο υπόλοιπο διάστημα της οθωμανικής κατοχής, ο καθαρά αμυντικός χαρακτήρας των ατομικών αντιθετικών ενεργειών, καθώς και η πενιχρότητα της συμμετοχής στην επανάσταση του 1821 των δουλοπάροικων πια αγροτών (π.χ. της πεδινής Θεσσαλίας) και των αστικών πληθυσμών.

Την αιχμή του δόρατος και το σύμβολο της αντικρατικής δραστηριότητας της, υπό σταδιακή διεύρυνση και διαμόρφωση, ορεινής κοινωνίας θ' αποτελέσουν οι ομάδες των κλεφτών, των οποίων τη δράση εκθειάζουν μέσα στον άκρατο λαϊκισμό τους και οι περισσότεροι αριστοκράτες ιστορικοί, παρά τη διακηρυγμένη βαθιά τους πεποίθηση για την καθολική αντιδραστικότητα της παραδοσιακής κοινωνικής οργάνωσης και την αναγκαιότητα συγκρότησης, (στα πλαίσια της άκριτης και μηχανιστικής τους αντίληψης για την ανθρώπινη «πρόοδο») μιας ευνομούμενης (σε σχέση με την οθωμανική) κρατικής οντότητας στον «ελλαδικό χώρο».

Κλέφτες

Αν και η ύπαρξη των κλέφτικων ομάδων στον «ελλαδικό χώρο» χάνεται στα βάθη των αιώνων, στη νεότερη εποχή χρονολογείται και απορρέει τουλάχιστον από την εποχή της καταστολής των αγροτικών και αιρετικών εξεγέρσεων που συνέβαλαν στην παρακμή και πτώση της βυζαντινής κυριαρχίας, των βίαιων αντιδράσεων των δουλοπάροικων αγροτών ενάντια στους φερόντες και ενετούς φεουδάρχες και της αρχικής γενοφυλετικής ή μη αντίστασης στην οθωμανική εισβολή. Την επι-

κινδυνότητά τους για τις δυνάμεις των εκάστοτε κυριάρχων, εκτός από ιστορικές καταγραφές επιχειρήσεων εξόντωσής τους μαρτυρούν η ύπαρξη ειδικών σωμάτων καταστολής απ' τα χρόνια της πρώτης ενετικής κατοχής (αρματόρες - *stratioti*) και η συγκρότηση του αντίπαλου δέους των αρματολικιών, ήδη απ' τα μέσα περίπου του 15ου αιώνα, από τον Μουράτ τον Β' στα βουνά των Αγράφων, που «τ' όνομά τους προέρχεται απ' το γεγονός ότι εκεί δεν κατόρθωσαν ποτέ να εγγράψουν τον πληθυσμό στους φορολογικούς καταλόγους».⁽⁹⁾

Ο αριθμός και η δύναμη των κλέφτικων ομάδων θα πολλαπλασιαστούν αισθητά κατά τον 17ο αιώνα, καθώς ο κρατικός εναγκαλισμός των πεδινών και η επιδείνωση των όρων διαβίωσης θα οδηγήσουν νέα πληθυσμιακά στρώματα στον ορεινό χώρο και τα νησιά, ενώ και «...όστις δεν ηδύνετο», κατά τον Φραντς, «να οικονομήσει τους φόρους της εξουσίας καθώς και πας άλλος παραπονεμένος ή φονεύς ή πράξας άλλο τι εναντίον της δικαιοσύνης και των καθεστώτων, κατέφευγε και συνηνώνετο μετά των κλεφτών...».⁽¹⁰⁾

Την έκδηλη ανησυχία, άλλωστε, της οθωμανοχριστιανικής δυαρχίας για την κεντρούμενη κοινωνική τάση και τη δράση των κλέφτικων ομάδων, που ως ένα βαθμό την αντικατόπτριζε, πιστοποιεί η επέκταση του διοικητικού, κατασταλτικού και χειραγωγικού θεσμού των αρματολικιών αυτόν, τον αιώνα (17ος), σ' ολόκληρο σχεδόν τον ηπειρωτικό «ελλαδικό χώρο».

Η γενικευμένη εκδήλωση του φαινομένου της «κοινωνικής ληστείας» σ' ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο, όπου υπάρχουν και δρουν ανάλογα παράνομες-αντάρτικες ομάδες (χαϊδούκοι), στην Κρήτη (χαϊνηδες),⁽¹¹⁾ στο Ιόνιο (*banditi*) και στα υπόλοιπα νησιά, που φανερώνει την αντιστοιχία των εξεγερτικών πρακτικών ετερόκλητων ανθρώπων συ-

9. Ε. Χομπσμπάουμ, *Οι Ληστές*, σ. 82.

10. Α. Παπανικολάου, *Κοινωνική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 19ου αιώνα*, σ. 51.

11. Ο Άγγλος πλοίαρχος Bondenham αναφέρει στα 1550 πως «στην Κρήτη υπάρχουν πολλοί καταδιωκόμενοι που ζουν διά βίου στα βουνά. Υπολογίζονται σε τέσσερις ή πέντε χιλιάδες. Και είναι οπλισμένοι με τόξο και σαίτες, με σπαθί και μαχαίρι. Τα μαλλιά τους είναι μακριά και φορούν ψηλές μπότες. Το πονάμισό τους κρέμεται μισό μπροστά και μισό πίσω» [Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. α', σ. 396].

νόλων ενάντια στην κοινή θεοκρατική καταπίεση· η αμιγής ή μικτή τις περισσότερες φορές σύνθεση⁽¹²⁾ των κλέφτικων ομάδων, που αντιπροσωπεύει αναλογικά τους ετερογενείς πληθυσμούς και το συγχρωτισμό τους στον «ελλαδικό χώρο»· η απουσία θρησκευτικών και αργότερα εθνικών φραγμών στη δράση τους και ο αυθόρμητα αντιεξουσιαστικός χαρακτήρας της· είναι παράγοντες που συνηγορούν στην τεκμηρίωση της άποψης που αντιλαμβάνεται την κλέφτικη δραστηριότητα εκείνων των χρόνων σαν σημαντικό σταθμό στη μακρά και συνεχιζόμενη πορεία κατάκτησης της κοινωνικής συνείδησης από μέρους των καταπιεσμένων στον συγκεκριμένο χώρο. Γιατί στο στόχαστρο της δράσης των κλεφτών, που εκδηλώνεται με ένοπλες επιθέσεις, απαγωγές και απαλλοτριώσεις, περιλαμβάνονται όλα τα πρόσωπα (ανεξαρτήτως φυλής και θρησκείματος) που στελεχώνουν τον κυριαρχικό μηχανισμό, οι περιουσίες που νέμονται και τα όργανα επιβολής και εξυπηρέτησης των επιλογών τους (φοροεισπράκτορες, αρματολοί κ.α), όπως προκύπτει από τα γραπτά συγγραφέων με τελείως διαφορετική οπτική θέασης της ιστορίας.

«Είναι αποδεδειγμένο από την παράδοση, από την ιστορίαν και από τους ζώντας ότι οι κλέπται της Νεωτέρας Ελλάδος διά να συντηρούνται έκλεπτον τους Τούρκους, τους κακούς κοτζαμπάσηδες και τους άδικους εμπόρους, ήγουν τας τρεις ταύτας συμμορίας αι οποίαι ποτέ δεν ευσπλαχνίσθησαν τον λαόν»,⁽¹³⁾ θα γράψει στα 1842 ο χαρακτηριζόμενος σαν ουτοπικός σοσιαλιστής Παναγιώτης Σοφιανόπουλος, για να συμπληρώσει αργότερα ο εθνικός «μας» ιστορικός Κων. Παπαρηγόπουλος πως «... μετά τους προεστώτας οι κλέπται ιδίως ετέρποντο να καθυποβάλλωσιν εις πληρωμήν λύτρων τους καλόγηρους προς τους οποίους ουδεμίαν είχαν συμπάθειαν και τους παπάδες οσάκις συνέπιπτε να είναι προεστώτες των χωρίων και τούτο ένεκα πολέμοι ότε των κλεπτών».⁽¹⁴⁾

12. «Εβγήκε ο Λιάξης στα βουνά
σ' τας κρύαις τας βουσσούλες
και παλληκάρια μάζονε, Βούλγαρους κι' Αρβανίτες
και διαλεχτά βλαχόπουλα με πάλαις ασμέναις...»

[Νίκου Ψυρούκη, *Το Νεοελληνικό Παροικιακό Φαινόμενο*, σ. 44,].

13. Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων 1759-1824*, σ. ρλθ'.

14. Α. Παπανικολάου, *Κοινωνική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 19ου αιώνα*, σ. 90.

Φυσικό, λοιπόν, επακόλουθο της αυθόρμητα αντιπαραγωγικής, αντικρατικής και αντιθεσμικής τους δραστηριότητας που αμφισβητούσε έμπρακτα την καταναγκαστική ουσιαστικά εργασία, το κρατικό μονοπώλιο της βίας με μεθόδους ανάλογης πολλές φορές σκληρότητας, τα όρια της δομημένης κοινότητας με την ελεύθερη περιτλάνηση και τις αυθεντίες της (γέροντες, προεστοί, παπάδες) — χωρίς ωστόσο να ευαγγελίζεται και να προτείνει μίαν άλλη μη πατριαρχική κοινωνική οργάνωση —, θα είναι η κατασυκοφάντησή της απ' την οθωμανική εξουσία, τις χριστιανικές ηγετικές ομάδες και μερίδα των λογίων, διά του υποβιβασμού της σε καθαρά και μόνο ληστρική.

Γιατί, όπως διορατικά αντιλαμβάνεται και επισημαίνει και ο Φιλήμων στα 1834, «...*πάσα διοίκησης, είτε καλή, είτε κακή, είτε τυραννική, ονομάζει αντάρτες και αποστάτες ή κλέπτας και κακούργους, εκείνους όσους απαρέσκονται εις το σύστημά της και δεν πείθονται εις τα διαταγὰς της εναντιούμενοι απ' ευθείας ένοπλοι...*».⁽¹⁵⁾

Τη διαστρεβλωτική αυτή εκστρατεία που ξεκίνησαν οι κυρίαρχοι της εποχής σαν επιχείρηση ταύτισης των κλέφτικων ομάδων με τα ληστρικά στίφη, βασισμένοι στις κοινές γενεσιουργές αιτίες της εμφάνισής τους, την παράλληλη χρονικά δράση τους και την ταυτότητα πολλές φορές των στόχων των ενεργειών τους, θα συνεχίσει η πλειοψηφία των ιστορικών αναλυτών σαν απόπειρα σποράς σύγχυσης ανάμεσα στη δραστηριότητα των κλεφτών και σ' αυτή των αρματωλών, με προφανή σκοπό την αφομοίωση και ένταξη αναδρομικά στο ηρώον της εθνικής μυθολογίας των πρώτων και την απόκρυψη παράλληλα του δυναστικού, κατασταλτικού και χειραγωγικού έργου των δεύτερων.

Στηριγμένη στην αλλαγή ρότας των προσώπων, δηλαδή στις υπαρκτές (αλλά όχι τόσο συχνές όσο παρουσιάζονται)⁽¹⁶⁾ προσχωρήσεις κλεφτών σ' αρματωλίτικα σώματα, η ενλόγω αντίληψη θα συστεγάσει

15. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, σ. 272.

16. «Ο Λιάκος [ωβανόφωνος κλέφτης] αποκλείστηκε 'ς το Μπούμηλο 'ς τη
ράχη

πολλή Τουρκία τον πλάκωσε, Κονιάροι κι' Αρβανίτες
— Προσκύνα, Λιάκο, τον Πασά, προσκύνα το βεζύρη
να σου χαρίση τη ζωή, δερβέναγας να γίνης
— Όσο 'ν ο Λιάκος ζωντανός, πασά δεν προσκυνάει
πασά έχει ο Λιάκος το σπαθί, βεζύρη το ντουφέκι.»

[Ν. Πολίτη, *Δημοτικά Τραγούδια*, σ. 65]

έντεχνα και αυθαίρετα κάτω από τον κοινό όρο «κλεφταρματωλός» (που σαν *σύνθετη λέξη* δεν απαντάται στο δημοτικό τραγούδι, σε κρατικά έγγραφα και σε κείμενα της εποχής) δύο αντιδιαμετρικά αντίθετες οπτικές και στάσεις ζωής απέναντι στο κοινωνικοπολιτικό σύστημα αυτής της ιστορικής περιόδου, παραγνωρίζοντας σκόπιμα πως, σε αντίθεση με τα ιεραρχικά δομημένα πολυμελή αρματωλίτικα σώματα που κυριαρχούν στον χώρο δράσης τους και εξουσιάζουν τις κοινότητες που τον απαρτίζουν και τα αμιγή (ρωμηών, τούρκων, αρβανιτών κ.ά.) ή μικτά πολλές φορές νομαδικά άτακτα ληστρικά στίφη (ο αριθμός των ανδρών τους μπορεί να φτάσει ακόμη και σε χιλιάδες), που δεν θέτουν κανένα κοινωνικό περιορισμό στη δική τους, οι ολιγομελείς ομάδες των κλεφτών, εκλέγουν τον καπετάνιο τους και ελέγχουν τη δραστηριότητά του, επιλέγουν συλλογικά τις «συνάξεις» τους, τους στόχους των ενεργειών τους, δημιουργούν γύρω τους ένα ευρύ δίκτυο στήριξης της δράσης τους και διανομής της λείας (κουμπάροι), συμμετέχουν όσο η παρανομία το επιτρέπει στις ποικίλες εκδηλώσεις της ζωής των αγροτικών και κυρίως των κτηνοτροφικών (τσελιγκάτα) κοινοτήτων και πρωταγωνιστούν συχνά στις αμυντικές και εξεγερτικές τους απόπειρες.⁽¹⁷⁾

«*Αυτοί οι ήρωες*», γράφει στα 1806, με μια υπερβολή ανάλογη των επικριτών τους, ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας*, «*πολλάκις μην απαντώντες εχθρούς διά να λάβωσι με την νίκη τα όσα τούς είναι αναγκαία, ζώσι δύο και τρεις ημέρας με νερόν και χόρτα και ούτως δεν ενοχλούσι τους χωριάτας εις το ουδέν...*».⁽¹⁸⁾

Την κοινωνική αποδοχή της δραστηριότητας των κλεφτών αποδεικνύει η έμπρακτη αλληλεγγύη των απλών ανθρώπων (και ιδίως κτηνοτρόφων στους οποίους συνήθως κατέφευγαν) προς τους καταδιωκόμενους, παρά τα σκληρά αντίμετρα που εφάρμοζε εναντίον τους, στα πλαίσια της αντίληψης και της μεθόδου της συλλογικής ευθύνης; η οθωμανική εξουσία με την προτροπή των χριστιανικών ηγετικών ομάδων (προεστοί-κλήρος), αιτιολογώντας με το πρόσχημα της καταδίωξης των «ληστών» τη συνήθη ληστρική δράση των αρματωλών και την έκτακτη

17. «...*Ελάτε παλληκάρια μου, όλοι να συνταχίτε
τι έχω να κάνω πόλεμο μ' αυτόν τον Σουφ Αράπη
να δείξουμε τη λεβεντιά και την παλληκαριά μας
να ιδή ντουφέκι κλέφτικο, τα βόλια μας πού πέφτουν
να μην περνά να τυραγνά αδύνατους ραγιάδες*» [Ν. Πολίτη, *ό.π.* σ. 69].

18. Ανώνυμου, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 168.

του οθωμανικού στρατού που διέτρεχε σποραδικά τον ορεινό χώρο.¹⁹⁾ «Ούτε παράδειγμα προδοσίας ηκούσθη», αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο Κασομούλης, «από την μερίδαν των [των κτηνοτρόφων] διά κανένα από τους ληστές με όλους τους αληνείς και σκληρούς θανάτους και βασανιστήρια, τα οποία και υπέφεραν κατά καιρούς από τους δερβεναγάδες Τουρκαλβανούς».²⁰⁾

Όμως το ασφαλέστερο ζήτηριο διαβάθμισης της κοινωνικής αποδοχής της δραστηριότητας των κλέφτικων ομάδων μάς το παρέχει η παράδοση, για τους θιασώτες της διαχρονικότητας της ύπαρξης και ιερότητας της ατομικής ιδιοκτησίας, αφιέρωση ενός σημαντικού μέρους του δημοτικού τραγουδιού (κλέφτικα) (π1) σ' αυτήν ακριβώς τη δράση, όπου και εκθειάζονται, όχι η προσμονή και επιδίωξη πλουτισμού, αλλά η αξία και αναζήτηση της ελευθερίας σαν το κατεξοχήν κίνητρό της:

Ο πλούσιος έχει τα φλουριά,
έχει ο φτωχός τα γλέντια
άλλοι παινάνε τον πασά και άλλοι το βεζύρη
μα 'γω παινάω το σπαθί το τουρκωματομένο
το 'χει καμάρι η λεβεντιά
κι ο κλέφτης περηφάνια²¹⁾

αναφέρει ένα από τα κλέφτικα τραγούδια «τα επονομαζόμενα από του πράγματος και ελεύθερα», τα οποία «μεταχειρίζοντο οι έλληνες εις τον λεγόμενον ελεύθερον χορό»²²⁾ και που φυσικά δεν απαντώνται μόνο στον «ελλαδικό χώρο» αλλά, με παρεμφερή θεματολογία, αισθητική, και ιδεολογία σ' ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο, όπως άλλωστε και σε κάθε προαστική κοινωνία.

Όποιος θέλει να γίνει ελεύθερος χαϊδούκος
παίρνει αυτό το δρόμο και μ' ακολουθεί
είκοσι παληκάρια μαζεύτηκαν

19. «Το 1684 μνημονεύεται ένας ειδικά απεσταλμένος σωματοφύλακας τον παλατιού, κάποιος Ρετζέπ Ουστάς, εξουσιοδοτημένος να καταδιώκει τους κλέφτες στην περιοχή από τη Θεσσαλονίκη ως το Μοναστήρι και τα Σέρβια. Οι αυθαιρεσίες του ήταν όμως τέτοιες που οι κάτοικοι ζήτησαν και πέτυχαν την ανάκλησή του» [Αλ. Πολίτη, Κλέφτικα, σ. κα'].

20. Α.Α. Αρσενίου, Τα Τσελγκάτα, σ. 49.

21. Ν. Πολίτη, Δημοτικά Τραγούδια, σ. 30.

22. Φιλίμωνος, Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας, σ. 274.

και δεν είχαμε τίποτα,
ούτε ένα πράγμα ανάμεσά μας
ούτε κοφτερά σπαθιά, μόνο μπαστούνια²³⁾

προτρέπει κι ένα χαϊδούκιχο τραγούδι, φανερώνοντας το κοινό πολιτικοκοινωνικό υπόβαθρο της δημιουργίας τους και την αντιστοιχία στην οπτική και δράση των κλεφτών και των χαϊδούκων στους οποίους αναφέρονται.²⁴⁾

Βέβαια, η κοινή θεματολογία στο δημοτικό τραγούδι των βαλκανίων δεν εξαντλείται στο κλέφτικο μέρος τους, αλλά υψώνεται σε όλο το φάσμα του (π2), πιστοποιώντας το συγχρωτισμό για αιώνες των ετερογενών ανθρώπινων ομάδων του, τις πολλές αλληλεπιδράσεις ανάμεσά τους, αλλά και τον τεχνητό κατακερματισμό σε εθνικά κράτη του χώρου, στον οποίο καλλιεργήθηκαν, αναπτύχθηκαν και άνθισαν πολύμορφες κοινωνικές συνθέσεις.

Ωστόσο (και σε ό,τι αφορά τον «ελλαδικό χώρο»), η συλλογική μνήμη και η προφορική της παράδοση, η εντιμότητα κάποιων μελετητών αλλά και οι ανάγκες τεκμηρίωσης αντικρουόμενων ιδεολογικών θέσεων, θα συμβάλουν στη διάσωση τραγουδιών που αναφέρονται υμνητικά στη δράση μη ρωμηών κλεφτών (Νάνος, Λιάξης, Ντελή Ίσκος, Λιάκος, Χασάν Μπένια, Ντελή Αχμέτης, Σελήμπεης, Βαχλαάμ-Βαχλαάμης κ.ά.) και στην απόδειξη της πλαστότητας άλλων, τα οποία κατασκευάστηκαν για να προσάψουν ιστορικό κύρος ή για ν' απαλείψουν τις αντικοινωνικές πρακτικές κάποιων εθνικών ηρώων, αλλά και για λόγους καθαρά τοπικιστικής ματαιοδοξίας.

«Τυπικό παράδειγμα τοπικού πατριωτισμού είναι τα τραγούδια του Κολοκοτρωνέικου κύκλου», που «ο Βλαχογιάννης στη μελέτη του Κλέφτες του Μωρηά (1935) τα απέδειξε όλα μεταγενέστερα και πλαστά», και «μόλο που συχνά στις ιστορικές του πληροφορίες ο Βλαχογιάννης υπερβάλλει από αντιμοραϊτικό ζήλο και που η γλώσσα του ξεπερνάει συχνά το επιτρεπόμενο ήθος για μια επιστημονική πραγματεία, ωστόσο, ως προς τα τραγούδια τουλάχιστον, κανένας δεν ανέτρεψε τα τεκμήριά του».²⁵⁾

23. Ε. Χομομπάουμ, Οι ληστές, σ. 73.

24. Μια απλή σύγκριση ενός άλλου χαϊδούκιχου τραγουδιού που παραθέτει ο Χομομπάουμ (Ληστές, σελ. 73): «Κάναμε πολλές μανάδες να κλάψουν/ κάναμε πολλές γυναίκες χήρες/ κι' ακόμα κάναμε πολλά ορφανά/ γιατί εμείς δεν έχουμε παιδιά», με τους στίχους του γνωστού Κρητικού ριζίτικου «...Να κάνω μάνες δίχως γιούς/ γυναίκες δίχως άντρες...», είναι δηλωτική αυτής της συνάφειας.

25. Αλ. Πολίτη, Κλέφτικα, σ. νλ'.

Έτσι, οι κατοπινές λόγιες αισθητικές και ιδεολογικές επεμβάσεις,²⁶ η λογοκριτική αποσιώπηση σε επίσημες συλλογές όσων τραγουδιών αντανάκλουν την πολυφυλετική σύνθεση των κλέφτικων ομάδων και την ανυπαρξία εθνικών κινήτρων στη δράση τους και η υπέρμετρη προβολή ή και κατασκευή ακόμη τραγουδιών που υμνούν τη δραστηριότητα επώνυμων αρματωλών, (χωρίς φυσικά την απαραίτητη διευκρίνιση ότι η λαϊκή μουσα όπου το κάνει αναφέρεται μόνο στην αναγκαστική τις περισσότερες φορές μεταστροφή της σε κλέφτικη), που αποτελούν μερικές από τις αναδρομικές πρακτικές αφομοίωσης της κλέφτικης δραστηριότητας και ένταξής της στον κατασκευασμένο, μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, εθνικό μύθο, δεν στάθηκαν ικανές να εξαλείψουν την κοινωνική της καταγωγή και διάσταση.

Η ασίγαστη σ' όλο το διάστημα της οθωμανικής κατοχής και γενοκευμένη σ' ολόκληρο τον «ελλαδικό χώρο» δραστηριότητα των κλέφτικων ομάδων, θ' αποτελέσει έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της φθοράς του κυριαρχικού-εκμεταλλευτικού συστήματος αυτής της περιόδου, και η μέθοδος διεξαγωγής της (κλεφτοπόλεμος) την πιο πρόσφορη και αποτελεσματική, γι' αυτή την εποχή, μορφή κοινωνικής πάλης, αντικατοπτρίζοντας τις υποκειμενικές και αντικειμενικές δυσκολίες που θα καθιστούν αποσπασματικές και εύκολα χειραγωγήσιμες τις αλληπάλληλες εξεγέρσεις των φτωχών ραγιάδων, που ξεσπούν και καταπνίγονται ακατάπαυστα απ' την αρχή σχεδόν της οθωμανικής κατοχής και με μεγαλύτερη πυκνότητα απ' τα τέλη του 16ου αιώνα και στις οποίες θα πρωταγωνιστούν κι από την καταστολή τους θα ανατροφοδοτούνται οι ομάδες των κλεφτών, σ' έναν ατέρμονο κύκλο, που δεν θα κλείσει ούτε μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους.

26. Για παράδειγμα αναφέρουμε την ουσιαστική παραποίηση απ' τόν Κόκκινο, στην ιστορία του, του γνωστού στίχου «...και νάμαι σκλάβος των Τουρκών, κοπέλλι των γερόντων», όπου τη λέξη «γερόντων» έχει αντικαταστήσει για ευνόητους λόγους με τη λέξη «αγάδων» [Δ. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. α', σ. 41].

Η Εξεγερτική Δραστηριότητα μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα

Επιχειρώντας τον κατακερματισμό του απελευθερωτικού προτάγματος αυτών των εξεγέρσεων και τη συρρίκνωσή του στα μέτρα των επιθυμιών και των σκοπιμοτήτων της, η κυρίαρχη ιστοριογραφία θ' αποδώσει στην εκδήλωσή τους αίτια αποκλειστικά θρησκευτικά και εθνικά, εθελουφλώντας μπροστά στο προφανές του καμουφλαρίσματος κάτω από διάφορες μορφές, στα εναλλασσόμενα μες στον ιστορικό χρόνο προσωπεία της κυριαρχίας, κοινωνικού πολέμου.

Σε μια ιστορική περίοδο [όπως και η συγκεκριμένη] — κατά την οποία η θρησκεία δεν αποτελεί απλά ένα απ' τα συνθετικά της κυρίαρχης ιδεολογίας, αλλά την ιδεολογία της κυριαρχίας που ορίζει την εξουσία σαν θεο-κρατική —, δεν είναι ασφαλώς πάντοτε απαραίτητο αλλά σύνθηρες και κατανοητό, η κοινωνική αντίδραση να απομονώνει, να οικειοποιείται και να χρησιμοποιεί σαν ιδεολογική της επένδυση, τα ριζοσπαστικά εκείνα στοιχεία που το θεωρητικό οπλοστάσιο κάθε θρησκείας διαθέτει σαν δόλωμα για την κοινωνική αποδοχή ολόκληρου του μεταφυσικού της συστήματος, προκειμένου να επιβάλει την τόσο αναγκαία για τους κυρίαρχους «επί γης (κοινωνική) ειρήνη».

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στο ορθόδοξο Βυζάντιο και την καθολική Δύση, όπου ο χριστιανισμός κυριαρχεί ιδεολογικά και οι εκπρόσωποι του συμπρωταγωνιστούν στην εκμεταλλευτική παράσταση των εξουσιαστικών τους θιάσων, πολλές φορές η αντίσταση των κοινωνικών τους σχηματισμών εκδηλώνεται και μέσα από αντιεξουσιαστικής υφής αιρετικά κινήματα («Αδαμίτες», «Ακόλαστοι», «Αδελφοί του ελεύθερου πνεύματος», «Καθαροί», «Αναβαπτιστές» κ.ά.),²⁷ τα οποία, αν και αδυνατούν να υπερβούν τη θεοκεντρική θεώρηση του κόσμου, επιδιώκουν εντούτοις την «εδώ και τώρα» εφαρμογή των εξισωτικών χριστιανικών διακηρύξεων, διαφοροποιούμενα σαφώς απ' τις αποσχιστικές αιρέσεις (λουθηρανισμός, καλβινισμός κ.ά.), που απλώς αποβλέπουν στην αναθεώρηση της ιδεολογίας και τον τεμαχισμό της χριστιανικής θεοκρατίας, θέτοντας έτσι τα θεμέλια για την οικοδόμηση αργότερα των πρώτων εθνικών κρατών.

Στη Βαλκανική χερσόνησο, κατά την περίοδο της βυζαντινής κυ-

27. Βλ. Max Nettlau, *Ιστορία της Αναρχίας*, σ. 18-19.

ριαρχίας, παρόμοιας κοινωνικής καταγωγής, απεύθυνσης και πρακτικής αιρέσεις υπήρξαν ο βογομιλισμός και ο παυλικιανισμός, ενώ στον «ελλαδικό χώρο» το σημαντικότερο κίνημα που προσεγγίζει και, ως ένα βαθμό, ξεπερνά τα προαναφερόμενα χαρακτηριστικά είναι αυτό των «ξηλωτών» (π3) που με πρόσχημα το σφετερισμό του αυτοκρατορικού θρόνου απ' τον «δυνατό» Καντακουζηνό θα ξεσπάσει στη Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο της κυριαρχικής μεταλλαγής, (1342), συσπειρώνοντας ενάντια στον «ησυχαστικό»⁽²⁸⁾ κλήρο και τους άρχοντες τον φτωχό πληθυσμό της πόλης και τους αγρότες των περιχώρων. Μια δημοτική εξέγερση που «...διέγειρε αντιμυστικιστικά και αντιολιγαρχικά πάθη στις αστικές μάζες, απαλλοτρίωσε και μοίρασε την ιδιοκτησία των μοναστηριών και των πλουσίων και για επτά χρόνια αντιστάθηκε στις επιθέσεις του κύριου όγκου της γαιοκτημονικής τάξης που υποστήριζαν οι οθωμανοί».⁽²⁹⁾

Η μετάλλαξη της θεοκρατίας σε δικέφαλη μετά την οθωμανική εισβολή και κατοχή, αν και, όπως είδαμε, θα λειτουργήσει ενισχυτικά για την κυριαρχία για ένα σχετικά βραχύ χρονικό διάστημα, δεν θα κατορθώσει φυσικά — παρό την αρχική άμβλυνση της έντασης των αντιδράσεων της υπό διαμόρφωση κοινωνίας του «ελλαδικού χώρου» — να τις αναστείλει επ' αόριστον, αλλά θα μεταθέσει τοπολογικά τις εστίες της δυναμικής τους έκφρασης και θα προσδώσει στην εκδήλωσή τους αναγκαστικά καινούργια μορφικά χαρακτηριστικά.

Την αποτυχία του χριστιανικού της σκέλους να αλώσει ολοκληρωτικά ως δούρειος ίππος του οθωμανικού κράτους την ορεινή κυρίως κοινωνότητα, μετατρέποντάς την από κοινωνικό κύτταρο σε κρατικό γρανάζι και από ζωικό οργανισμό σε οικονομική αποκλειστικά παραγωγική μονάδα προς εκμετάλλευση, εκτός απ' τη γενικευμένη κλέφτικη δραστηριότητα, μαρτυρά και μια μακρά και πολύμορφη εξεγερτική ακολουθία κατά βάση απαντητική στην επιχειρούμενη, στο πέρασμα του χρόνου και με μοχλό το θεσμοποιημένο κοινοτισμό, κρατική διεύθυνση και

28. «Ησυχασμός»: Η μυστικιστική και ασκητική τάση της ορθόδοξης ιδεολογίας που εξέφραζε ο Γρηγόριος Παλαμάς και η οποία επιγράφησε τελικά στις ενδοχριστιανικές διαμάχες του 14ου αιώνα των φιλελεύθερων ιδεών του «ελληνολάτρη» μοναχού Βαρλαάμ.

29. Πέρυ Άντερσον, *Από την Αρχαιότητα στον Φεουδαρχισμό*, σ. 324.

στην «προοδευτική» αστικοποίηση των σχέσεων εκμετάλλευσης που προκαλεί ο εμπορικός συγχρωτισμός της αυτοκρατορίας με την, υπό καπιταλιστική ανάπτυξη, Δυτική Ευρώπη:

«Μεταξύ των ετών 1565 και 1821 μόνο στον ελλαδικό χώρο της αυτοκρατορίας ο Κωνσταντίνος Σάθας σημειώνει πάνω από 20 μεγάλες αγροτικές εξεγέρσεις οι οποίες ακολουθήθηκαν από κύματα άγριας καταστολής. Αυτό ισοδυναμεί με τη μέση συχνότητα μιας τουλάχιστον σημαντικής εξέγερσης κάθε 12-15 χρόνια περίπου. Συνεπώς όλες οι γενιές των ελλήνων χωρικών μετά το 1565 δοκίμασαν την τύχη τους τουλάχιστον σε 1 ή 2 εξεγέρσεις κατά των αυθαιρεσιών της οθωμανικής παρακμής».⁽³⁰⁾

Στην προσπάθειά της, η πλειοψηφία των ιστορικών, να αμβλύνει τις δυσμενέστερες εντυπώσεις του αντανακλώμενου και υπονοούμενου αναγκαστικά ακόμη και στις σελίδες της σχολικής ιστορίας και πανθομολογούμενου σήμερα συνδιαχειριστικού, χειραγωγικού και κατασταλτικού ρόλου της εκκλησίας κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας, και ν' αποδώσει ανύπαρκτα αντιστασιακά εύσημα στους κατά καιρούς ηγέτες της, θα χαρακτηρίσει τις περισσότερες απ' αυτές σαν θρησκευτικές, επικαλούμενη — εκτός των άλλων — και την αναμφισβήτητη υπαρκτή και καλλιεργούμενη θρησκόληψία των φτωχών ραγιάδων, η οποία, όμως, πολλές φορές δεν στάθηκε ικανή ν' αποτρέψει — ανεξάρτητα απ' την υφή των αφορμών — «ευκαιρίας δοθείσης» βίαιες ανταπαντήσεις από ξαροτήτως ιεραρχικής βαθμίδας αξιωματούχων του κλήρου.⁽³¹⁾

Παραβλέποντας σκόπιμα ότι οι οθωμανοί κυρίαρχοι «...δεν είχαν ε-

30. Κ. Βεργόπουλου, *Το Αγροτικό Πρόβλημα στην Ελλάδα*, σ. 83.

31. «Το 1593 παραιτείται ο Μητροπολίτης Πατρών Γαβριήλ διά άκραν απείθειαν και ανυποταξίαν τον Πατριάρχη λαού[...] ο μητροπολίτης Γρηγόριος Καλαμαράς εξώνεται τον Ιούλιο του 1799 από τας καταδρομάς των επαρχιωτών του...» [Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, σ. 360]. «Ωρμησαν κατ' επάνω του εις την οδόν Πατριαρχείου και τον κατέβασαν δαίροντες. Η κοινοτομία του Πατριάρχου [Παϊσιού] έτρεξεν εις την αυλήν και ελευθέρωσε τον Πατριάρχη από τας χείρας του όχλου». Ο Πατριάρχης Καλλίνικος ο Γ' «...εδόρη πολλά υπό του πλήθους και κατά πρόσωπον και επληρώθη μαχαίρα και μόλις η κοινοτομία του φαναρίου έγινε ικανή να φυλάξη την ζωήν του» (Υψηλάντου, *Τα μετά την Αλωσιν*) [Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σ. 153].

θισμόν πολιτικόν αλλά θρησκευτικόν...»⁽³²⁾ και συνεπώς το ενιαίο και αδιαίρετο της καταπίεσης (θρησκευτική, οικονομική, πολιτική), και στην αντίληψη των ετερογενών χριστιανικών πληθυσμών του «ελλαδικού χώρου», η κρατούσα ιστοριογραφία θ' αφήσει ασχολίαστο το γεγονός πως αυτές οι εξεγέρσεις θα ξεσπούν, αφενός μη λαμβάνοντας υπόψη τον υποτακτικό λόγο της εκκλησίας — που, ερμηνεύοντας — «κατά τα καλά και συμφέροντα» — σαν θέλημα θεού την οθωμανική κατοχή, προέτρεπε ακόμα και στις παραμονές της επανάστασης τους χριστιανούς ραγιάδες σε υποταγή⁽³³⁾ —, και αφετέρου, με συνήθη αφορομή και μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα τις αλληπάλληλες συρράξεις των οθωμανών με τους καθολικούς της Δύσης, κόντρα στη δεδομένη ανθενωτική της πολιτική στάση.

Σαν την πιο χαρακτηριστική και ενδεικτική της «κατώτερης» κοινωνικής στάθμης των εξεγερμένων, του ανοργάνωτου και αποσπασματικού χαρακτήρα, της ασυνείδητα αντιεξουσιαστικής πρακτικής και των κάθε άλλο παρά μόνο θρησκευτικής υψής αιτίων της εκδήλωσης αυτών των κάτω από ένα διάφανο θρησκευτικό επικάλυμμα κοινωνικών ξεσπασμάτων, αλλά και της εξουσιαστικής συστράτευσης οθωμανών και χριστιανών για να τα καταπνίξουν, αναφέρουμε την εξέγερση των φτωχών ραγιάδων της Ηπείρου στα 1611, με ηγέτη τον έκπτωτο του αξιώματος (μετά το κύκνειο επαναστατικό άσμα των αγροτών της Θεσσαλίας στα 1600) μητροπολίτη Τρίκκης Διονύσιο.

Περιγράφοντας ο ανώνυμος χρονικογράφος το κυριαρχικό σιγητικό του θεάτρου της εξεγερτικής τους επιχείρησης, μας πληροφορεί πως σε συνθήκες οθωμανικής κατοχής «... οι χριστιανοί της Ηπείρου ούτε είχαν σφαχτεί από το τούρκικο μαχαίρι ούτε είχαν χάσει την πολιτική τους δύναμη και ότι όλη η εξουσία ήταν δική τους, γιατί είχαν τα σπαϊλίκια και τα τιμάρια, αυτοί διέταζαν και μάζευαν τους φόρους και η ίδια η πολεμική δύναμη ήταν όλη στα χέρια τους...». Κι αναφερόμενος στην κοινωνική σύνθεση των εξεγερμένων που επιχείρησαν να καταλάβουν τα Γιάννενα και στα «αιτήματά» τους μιλάει για ένα «...άθλιο στράτευμα

των γεωργών και των βοσκών» που φώναζε καίγοντας το παλάτι του Πασά το «κύριε ελέησον» και «χαράτζι χαρατζόπουλον και αναζουλόπουλον», υπονοώντας το νέο φόρο που είχαν βάλει οι τούρκοι πριν από πολλές μέρες», ενώ αιτιολογώντας την εύκολη καταστολή της εξέγερσης μας πληροφορεί πως οι εξεγερμένοι «...ήταν πεζοί και χωρίς πολεμικά όπλα».⁽³⁴⁾

Η ιστορικά βεβαιωμένη απουσία απ' το πεδίο της σύγκρουσης των υποτιθέμενων υποκινήτων (άλλοι ιστορικοί μιλούν για τον Δούκα του Νεβέρ και άλλοι για τους Ναπολιτάνους), η άγρια καταστολή της εξέγερσης απ' το ιππικό των οθωμανών και των χριστιανών, στην πλειοψηφία τους, σπαχίδων και ο χαρακτηρισμός του άγρια βασανισμένου και δολοφονημένου Διονύσιου απ' τους μεν οθωμανούς σαν «στυλόςσοφο», από τη δε εκκλησία διά της γραφίδας του ιερομόναχου Μάξιμου του Πελοποννήσιου με ένα πλήθος ανάλογων «κοσμητικών» επιθέτων,⁽³⁵⁾ θεωρούμε ότι φανερώνουν τον κοινωνικό της χαρακτήρα και αντανακλούν την ανάλογη διάσταση και το κυριαρχικό κλίμα μέσ στο οποίο ξεσπασαν και πολλές άλλες εξεγέρσεις με αφορμή τους ενετοτουρκικούς πολέμους, την υποκίνηση επίδοξων διεκδικητών του θρόνου της Κωνσταντινούπολης (Κάρολος ο Ε', 1491), Δούκας του Νεβέρ, (1610-11) είτε στα πλαίσια κινήσεων αντιπερισπασμού και των κυριαρχικών, επί του «ελλαδικού χώρου», σεναρίων των καθολικών ηγεμόνων (π4).

Απ' τις αρχές του 18ου αιώνα τη σκιά της εκμετάλλευσης του ασίγαστα και έμπροκτα, τους προηγούμενους αιώνες, εκφρασμένου πόθου των φτωχών χριστιανών του «ελλαδικού χώρου» για ελευθερία, θα πάρει η ορθόδοξη Ρωσία, εκμεταλλευόμενη τη μετατροπή της έντονης δυσαρέσκειάς τους για τους καθολικούς κυριολεκτικά σε μίσος, εξ αιτίας όχι τόσο της σκόπιμης εγκατάλειψης των απελευθερωτικών τους αγώνων, όσο της δυναστικής και ληστρικής τους συμπεριφοράς, που ξεπερνούσε αυτή των οθωμανών εξουσιαστών και των «ελληνικών» ηγετικών ομάδων, και την οποία βίωναν, κατά διαστήματα, οι κάτοικοι των

34. Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. 2, σσ. 61-62.

35. «Εξάρηστον, σπορέα των κακών και ολεθρίων εφρευρετήν, ανόητόν τε και φρενόληπτον, αλωλέσαντα τας φρένας παντάπασι, θρασυτήτι εντεθραμμένον, τυφλό δαίμονα, εμβρόντητον, άθλιον, μαινόμενον, αγρότην, απατεώνα, πάσης αναθαροφίας γέμοντα, Δαιμονόσιον, Νέον Ιουλιανόν, νέον διάβολον, Πανώλη κακεντρεχή, κάκιστον απολούμενον, λύκον κτλ.» [Γ. Σκαρίμπα, *Το '21 και η Αλήθεια*, τ. β', σ. 96].

32. Φιλήμονος, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, σ. 76.

33. Χαρακτηριστικός είναι ένας στίχος από ένα ποίημα που προτασσόταν στην Πατρική διδασκαλία, ο οποίος έλεγε: «...θεόν ας φοβηθώμεν και εις τον βασιλέα μας Σουλτάνο υποταγθώμεν» [Γ. Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, σ. 144].

νησιών του Αιγαίου, μέσω των επιδρομών των υπό δυτικές σημαίες κουρσαρικών στόλων (ισπανών, μαλτέζων, βενετών κ.ά.) και καθημερινά οι νησιώτες του Ιονίου και οι φτωχοί του Μωρηά κατά τη δεύτερη ενετική κατοχή (1685-1715).

Τη φιλοσοφία και πρακτική του ενετικού μοντέλου κατοχής στην Πελοπόννησο (που πολλοί ιστορικοί θεωρούν «προοδευτικό» λόγω του συγγενερωτικού κρατικού του χαρακτήρα) αντανάκλα η προτροπή του Πατέρα Fra Paulo Sape προς τους ομογενείς του, όταν μεταξύ άλλων γράφει: «Οι έλληνες είναι άπιστοι και έπειτα από ολίγον θα επανέλθουν ακόπως εις τον ζυγόν του Τούρκων. Μεταχειρισθήτε αυτούς όπως τα άγρια ζώα, εκριζώνοντας τους οδόντας και τους όνυχας, εξευτελίζοντας αυτούς, προπάντων δε αφαιρούντες παν όργανον πολεμικόν. Άρτος και ράβδος, ιδού τι τους αρμόζει. Ας φυλάξωμεν την ευσπλαχνία μας διά καλλιτέραν περίστασιν».⁽³⁶⁾

Την κατασκευή του κατάλληλου ιδεολογικού υποστρώματος βλάστησης των κυριαρχικών επιδιώξεων της Ρωσίας θα ξεκινήσει ο Μέγας Πέτρος, πλημμυρίζοντας μέσω των ντόπιων πρακτόρων του τον «ελλαδικό χώρο» με επαναστατικές προκηρύξεις και αντίτυπα «...των προρρήσεων του Αγαθαγγέλου που πλαστουρηθήκαν στη Ρωσία» και «οι οποίες δίδασκον στους Χριστιανούς ότι μόνο από το ξανθό γένος έπρεπε να περιμένουν την απολύτρωση από το Μουσουλμανικό ζυγό»⁽³⁷⁾ για να τονώσουν, φυσικά, το θρησκευτικό συναίσθημα των καταπιεσμένων, που μαζικά πολλές φορές κατά τον 17ο και 18ο αιώνα προσχωρούσαν στον μουσουλμανισμό,⁽³⁸⁾ καθώς η ασκητική παρηγο-

36. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Κατακαυμένος Μοριάς...*, σ. 154.

37. Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. γ', σ. 124.

38. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση αλλαξοπιστίας 36 χωριών της περιοχής Πωγωνιανής και Κόνιτσας το 1760. «Οι χριστιανοί», περιγράφει ο Rouqueville, «απελπισμένοι από την αιματηρή βία των τυράννων τους, αποφάσισαν ύστερα από κοινή συμφωνία, να δηθούν στον Ύψιστο εφαρμόζοντας σχολαστικά τις επιταγές της λατρείας τους, νηστείες και προσευχές, κι αν δεν εισακουστούν να απαρηθούν την πίστη τους και να γίνουν μωαμεθανοί». «Ο επίσκοπος», συνεχίζει ο Κ. Σιμόπουλος, «έκανε έκκληση στο ποιμνίο του να μην προκαλεί τη Θεία Πρόνοια. Μα ο λαός έμεινε αμετάπειστος. Κράτησαν οι χριστιανοί τη μεγάλη Σαρακοστή με ανστηρότητα. Κι όταν ήρθε η Ανάσταση και η κατάστασή τους έμεινε ίδια και απαράλλαχτη έδωξαν το δεσπότη και τους παπάδες από τον τόπο τους και αλλαξοπίστησαν» [Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. γ' 2, σ. 336].

ρητική και αγαπητική χριστιανική ιδεολογία, υπονομευόταν συνεχώς απ' την αντίθετη πρακτική των κληρικών αξιωματούχων.

Το έργο των προκατόχων της θα συνεχίσει η Μεγάλη Αικατερίνη, αποβλέποντας στην «...ανίδρωση της αρχαίας Γραικικής μοναρχίας πάνω στα ερείπια της βάρβαρης οθωμανικής κυβέρνησης», όπως εκμυστηρευόταν η ίδια σε επιστολή της στον αυτοκράτορα της Αυστρίας Ιωσήφ στα 1782, προσπαθώντας βέβαια, να τον καθησυχάσει προσθέτοντας: «Με τον ρητό όρο από μέρος μου να διατηρήσω αυτή τη μοναρχία τελείως ανεξάρτητη από τη δική μου, ανεβάζοντας στο θρόνο που πρόκειται να στηθεί τον πιο νέο από τους εγγονούς μου, τον Μέγα Δούκα Κωνσταντίνο».⁽³⁹⁾

Σαν όχημα για τη δρομολόγηση αυτών των — εξωτερικευμένων αργότερα αλλά κυοφορούμενων από παλιά — κυριαρχικών σχεδιασμών, θα χρησιμοποιήσει τους ανερχόμενους στο κυριαρχικό στερέωμα (μετά τα εχέγγυα που πρόσφεραν στο Σουλτάνο κατά τη δεύτερη «κατάκτηση» του Μωρηά και την εκμετάλλευση της φθοράς της αίγλης της εκκλησίας) αλλά και αδηφάγους κοτζαμπάσηδες και τους αρματολούς της Στερεάς και της Θεσσαλίας, που έβλεπαν απ' τις αρχές του 18ου αιώνα την παντοδυναμία τους να απειλείται με φιρμάνια της κεντρικής εξουσίας, που όριζαν πως «...εις το εξής τα εντός των οριών εκάστου καζά [επαρχίας] κείμενα ντερβένια [στενά] φυλάσσονται υπό των κατοίκων διά του αναγκαιούντος αριθμού ραγιάδων...»,⁽⁴⁰⁾ στα πλαίσια μιας πορείας αποδυναμωσης και ένταξης των αυτονομούμενων ηγετικών ομάδων του «ελλαδικού χώρου» στην ιεραρχία ενός πιο συγγενερωτικού κράτους.

Προσδοκώντας αναβάθμιση του κυριαρχικού τους ρόλου και διεύρυνση του εκμεταλλευτικού τους πεδίου μέσα στα όρια ενός δορυφορικού της απολυταρχικής Ρωσίας και αποκλειστικά χριστιανικού κράτους, οι «ελληνικές» ηγετικές ομάδες θα σπεύρουν εύκολα στο πρόσφορο έδαφος που όργωνε η απελπισία των αγροτοκτηνοτροφικών πληθυσμών⁽⁴¹⁾ την ιδέα της απελευθέρωσης απ' το «ξανθό γένος» και

39. Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. δ', σ. 177.

40. Αλ. Πολίτη, *Κλέφτικα*, σ. 28'.

41. Το μέτρο της απελπιστικής θέσης των φτωχών ραγιάδων αντανάκλα η απόφαση 200 Μανιατών ν' ακολουθήσουν τον Άγγλο ευγενή τυχοδιώκτη Τζον Τέρνμπουλ, μαζί με άλλους καταπιεσμένους αγρότες της Μινώρκας και της Κορσικής, στη Φλόριδα της Αμερικής, όπου είχε σκοπό να φτιάξει μια αγροτική αποικία. ⇨

θα κατορθώσουν να εγκλωβίσουν το εξεγερτικό κοινωνικό δυναμικό στη σχεδιασμένη σαν μέρος του ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774) ενδοεξουσιαστική διαμάχη.

Τη φύση, άλλωστε, του εγχειρήματος και τα όρια της δράσης των συντελεστών του, προειδοποιώντας για τον κίνδυνο υπέρβασής τους, γνωστοποιούσε και καθόριζε ο βασικός μοχλός του τσαρικού μηχανισμού στον «ελλαδικό χώρο», κόμης Αλέξιος Ορλώφ, όταν σε επιστολές του προς διάφορους προύχοντες μεταξύ άλλων έγραφε: «*Ηξεύρετε λοιπόν όλοι κοινώς της επαρχίας σας μικροί και μεγάλοι, ότι όποιος παρέβη την προσταγή μου, ότι να είναι υποταγή των μικρών εις τους μεγάλους και προξενήσει σκάνδαλα, ας είναι βέβαιος ότι εβγαίνει από την χάριν μου και ξεπέφτει από το έλεος της βασιλείας...*» ιδού λοιπόν ο καιρός ίνα αποδείξητε τον προς το έθνος και την ορθοδοξίαν ζήλον υμών, και οποίαν έχετε προθυμίαν προς την βασιλικήν υπηρεσίαν. Δι' αυτά και ο κόσμος τιμήσει υμάς, και εγώ ανταμείψω τούς τε αρχηγούς, ιερείς και λοιπούς διά της τιμής και ευνοίας της Αυτοκρατορίας μου».⁽⁴²⁾

Φυσικά το κατασταλτικό τμήμα της επιχείρησης των ορλωφικών (1769-70), με την οποία θα εγκαινιαστεί μια μακριά ακολουθία ρώσιων επεμβάσεων στη Βαλκανική και το Αιγαίο και θα σηματοδοτηθεί η απαρχή του περιήμμου «ανατολικού ζητήματος», θα πληρώσουν αποικειοκρατικά οι φτωχοί πληθυσμοί της Κρήτης (Σφακιά), της Στερεάς, της Θεσσαλίας, των νησιών και προπαντός του Μωριά, που εξεγέρθηκαν, ενώ οι υποκινήτριες «ελληνικές» ηγετικές ομάδες, μετά από μια πρόσκαιρη ύφεση των εκμεταλλευτικών τους δραστηριοτήτων, θα επανέλθουν σ' αυτές δριμύτεροι, αν και υπό άλλους όρους, και θα συμβάλουν στην σε όλα τα επίπεδα εξουσιαστική αντιμετώπιση.

Οι μεν κοτζαμπάσηδες με αφετηρία τα ορλωφικά θα φτάσουν σταδιακά στους προεπαναστατικούς χρόνους στο απόγειο της οικονομικής τους δύναμης, καρπούμενοι τις μικροϊδιοκτησίες των χιλιάδων σκοτωμένων ή αναγκασμένων να βρουν διέξοδο στην παρανομία των βου-

νών και τη μετανάστευση αγροτών, ενισχύοντας συνακόλουθα και σε βάρος της εκκλησίας τον εξουσιαστικό τους ρόλο μέσα στο κοινοτικό σύστημα, οι δε αρματωλοί της Στερεάς και της Θεσσαλίας θα ενταχθούν σταδιακά και ιδιαίτερα μετά το 1787, που ο Αλή Πασάς αναλαμβάνει καθήκοντα γενικού δερβέναγα (άλλοι υποτασσόμενοι μετά από μια περίοδο κλέφτικης και πειρατικής δραστηριότητας και άλλοι απ' την αρχή και εθελοντικά), στη διοικητική ιεραρχία τού, υπό συγκρότηση και συνεχή αυτονόμηση απ' τη σουλτανική εξουσία, συγκεντρωτικού κρατιδίου του.

Το μοναδικό θετικό επακόλουθο αυτής της κοινωνικής τραγωδίας θ' αποτελέσουν η αναθέριμανση της αυτόνομης κλέφτικης δράσης — που στις παραμονές της επανάστασης θα πάρει επιδημικές διαστάσεις, αναγκάζοντας τις «ελληνικές» ηγετικές ομάδες να συνεργαστούν απροκάλυπτα με τις οθωμανικές αρχές για να την καταπνίξουν — και η καλύτερη κατανόηση του χειραγωγικού τους ρόλου καθώς και των ομοδόξων ξένων πατρώνων τους(π5) απ' τους αγροτοκτηνοτροφικούς και νησιώτικους πληθυσμούς, όπως πιστοποιεί η αδιαφορία που θα επιδείξουν με την απουσία τους απ' τις ενδοεξουσιαστικές συγκρούσεις (Αλή Πασά - ορισμένων αρματωλών) για τη νομή της κυριαρχίας στη Στερεά και τη Θεσσαλία και τις ναυτικές επιχειρήσεις του Λάμπρου Κατσώνη (1792) για λογαριασμό της ρώσικης επεκτατικής πολιτικής στο Αιγαίο.

Ο τελευταίος στην προσπάθειά του με τις πλάτες της Ρωσίας να γίνε «*Ρωμαίος εξουσιαστής εις το Αιγαίον πέλαγος*» (όπως αποκαλεί ο ίδιος τον εαυτό του), θα προσπαθήσει να προσεταιρισθεί τους καταπιεσμένους και, ωρεγόμενος τα ποσά των φόρων που πλήρωναν τα νησιά στους οθωμανούς, θα έρθει σε ρήξη με τους προύχοντες. Σε επιστολή του προς τους κατοίκους της Άνδρου μεταξύ άλλων γράφει: «*Άγιοι ιερής της νήσου Άντρος και κινότης λαού, αδέρφια σας χαιρετό. Το παρόν μου είναι δια να σας φανερώσω πως να έχετε καλλά την έγνια σας ό- τι μην τύχη και σταλθούνε ούτε ένα άσπρο από τα άσπρα του μαλικανέ της σουλτάνας εις χίον[...] και αν είσος η προεστή θελήσουν να τα στύλουν κρυφίος, να αντισταθύτε με κάθε τρόπον[...] ακόμη αν είσος και αφτός ο προεστός σας ήθελε να φύγη, να μην σα γελάση και φύγη και ευθύς να μου στύλεται απόκριση*».⁽⁴³⁾

Όμως, όπως αναφέρει ο ίδιος, παραπονούμενος για την εγκατάλει-

⇒ Η αναχώρηση έγινε το 1767. Η αποικία που ονομάστηκε «Νέα Σμύρνη» διαλύθηκε μετά από εξέγερση των εξαπατημένων από τις υποσχέσεις του Άγγλου ευγενή για «γη και ελευθερία» αγροτών που βρέθηκαν να δουλεύουν κάτω από συνθήκες δουλοπαροικίας. [Βλέπε: Χ. Λάζου, *Έλληνες στα Λαϊκά Απελευθερωτικά Κινήματα*, σσ. 32-57].

42. Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. γ', σ. 196-197.

43. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σσ. 89-90.

ψή του στη Μεγάλη Αικατερίνη, παρόλο που «...εστάθη ένα μέσον εις το ευτυχισμένον τέλος της διά θαλάσσης εις τον Εύξεινο πόντον νίκης των Ρώσων. Και μ' όλον τούτο αυτός ο άξιος άνδρας οπου έδειξε και πόσον είναι ζηλωτής διά την δόξαν της Ρωσίας και πόσον είναι δυνατός να κάμη, σχεδόν από την αρχήν εστάθη και φθονούμενος και κατατρεχόμενος και αδικούμενος από τους σταλέντας επί αυτού εξουσιαστές».⁽⁴⁴⁾

Έτσι, αδυνατώντας να πείσει για τις αγαθές του προθέσεις τους φτωχούς νησιώτες, εγκαταλειπόμενος απ' τους εντολοδόχους του και προδομένος στους οθωμανούς απ' τους προεστούς, θα συντριβεί στα 1792 στο Πόρτο Κάγιο της Μάνης, κλείνοντας το κεφάλαιο των «εθνικών» αγώνων για τον 18ο αιώνα.

Ωστόσο, αν η απουσία (ή και μη καταγραφή) ριζοσπαστικού κοινωνικού λόγου και αυτόνομης πρακτικής απ' τις περισσότερες εξεγέρσεις των φτωχών ραγιάδων κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, και η συνεπαγόμενη χειραγώγησή τους απ' την καθολική Δύση (διαμέσου των «επί τη υποσχέσει παραχωρήσεως κατακτηθησωνμένων τιμαρίων»⁽⁴⁵⁾ αρματωλών) και την ορθόδοξη Ανατολή, παρέχουν τα ερείσματα στην κρατούσα ιστοριογραφία να τις χαρακτηρίσει — παραβλέποντας τις βαθύτερες αιτίες της εκδήλωσής τους και τις ασφαλώς ευρύτερες βλέψεις των εξεγερμένων — συλλήβδην σε θρησκευτικές ή εθνικές· η απόδοση αποκλειστικά ανάλογων κινήτρων στις αυθόρμητες, φυσιολογικές και βίαιες αντιδράσεις των φτωχών χριστιανών ενάντια στις επιχειρούμενες κατά τακτά ή μη χρονικά διαστήματα απόπειρες αρπαγής και στρατολόγησης των παιδιών τους (παιδομάζωμα), απλώς καταδεικνύει την επιπόλαιη, επιφανειακή, σκόπιμη αφαιρετική και, τελικά, έκδηλα γελοία συλλογιστική της. Απ' τα συχνά και αυταπόδεικτα αντικρατικά ξεσπάσματα, που προκαλούσε ο κτηνώδης θεσμός της «δεκάτης της ανθρώπινης αγέλης» (παράλλαγές του οποίου χρησιμοποιούσαν όλοι οι κατακτητές),⁽⁴⁶⁾ και ενδεικτικά για την αδιάκοπη για ένα ευρύ χρο-

44. Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. δ', σ. 185.

45. Κ. Σάθα, *Έλληνες Στρατιώται εν τη Δύσει*, σ. 252.

46. Οι ενετοί, π.χ., στην Κρήτη εξαιρούσαν απ' τα φορολογικά βάρη κάποια κεφαλοχώρια (τα «γαλεντικά») και, όπως αναφέρει ο Σάθας (*Έλληνες Στρατιώται εν τη δύσει*, σ.118), τα υποχρέωναν «...να χορηγώσι το τέταρτον της εφήβου ηλικίας εις τας υπό της Κρήτης ετησίως ή και πολεμική χρεία εξοπλισμένας γαλέρας[...] Η εφηβική ηλικία *humini da Fattione*, ήτο βεβαίως πολύ μακρά, διότι αρχίζονσα από του 14 έτους έφθανε μέχρι του εξηκοστού...»

νικό διάστημα αιώνων, από διαφορετικές φυλετικές ομάδες και σ' ολόκληρο τον θεωρούμενο σαν «ελλαδικό χώρο» εκδήλωσή τους, μνημονεύουμε: των «αλβανών» της Ηπείρου στα 1565, των κύπριων με ηγέτη τον Πέτρο Αβεντάνιο στα 1606 και των κατοίκων της περιφέρειας Νάουσας, στα 1705, που η επιτυχημένη του έκβαση θα συμβάλει ουσιαστικά στην κατάργηση αυτής της απάνθρωπης εξουσιαστικής πρακτικής. Ανάλογης κοινωνικής αιτιολογίας βίαιες αντιδράσεις θα αποτελέσουν και οι συχνότερες — σ' όλο το διάστημα της οθωμανικής κατοχής — εξεγέρσεις — των αναγκασμένων να υπηρετούν κάτω από συνθήκες απερίγραπτης αθλιότητας σαν κωπηλάτες στον οθωμανικό στόλο — φτωχών χριστιανών, που εκδηλώνονταν με καταλήψεις των πλοίων και τη μετατροπή τους σε πειρατικά ή την προσχώρησή τους στους χριστιανικούς στόλους κατά τις ναυτικές συρράξεις των οθωμανών με τους δυτικούς.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Miguel de Cervantes, κατά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (7.10.1571) δέκα χιλιάδες ναύτες που υπηρετούσαν τους οθωμανούς, αφού εξεγερθούν και καταλάβουν τα καράβια, θα ενωθούν με τον χριστιανικό στόλο (ενετών, ισπανών, «Αγίας Έδρας»), πράγμα που θα αποβεί καθοριστικό για την επικράτηση των τελευταίων.

Δέσμια του εθνικού της προσανατολισμού και όντας προσηλωμένη στην κυριαρχική οπτική, η «επίσημη ιστορία» δεν θα θελήσει να καταγράψει, βέβαια, τέτοια γεγονότα, κι έτσι έχουμε μόνο αναφορές για «...λαϊκές εξεγέρσεις των τούρκων εναντίον των αγάδων που εξήγαγαν σιτάρι σε καιρό σιτοδείας όταν ο πληθυσμός πέθαινε της πείνας»⁽⁴⁷⁾ στο βόρειο κυρίως «ελλαδικό χώρο» όπου υπήρχαν συμπαγείς οθωμανικοί πληθυσμοί· θα αρκεστεί, προκειμένου να ερμηνεύσει τα συχνά — και ασφαλώς αποτρόπαια, όταν έπαιρναν χαρακτηρισμό γενοκτονίας — «ρεμπελιά» των γενιτσάρων στις πλούσιες χριστιανικές συνοικίες των μεγαλουπόλεων (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη) της αυτοκρατορίας, στην εξήγηση της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας, παραβλέποντας το υποδόσκειο κάτω απ' αυτή ταξικό μίσος και το γεγονός πως πολλά απ' αυτά εκδηλώνονταν παράλληλα και εναντίον του Σουλτάνου και των αξιωματούχων του· θα αναγνωρίσει μονάχα τυχαίες αιτίες και πολιτικές και συντεχνιακές σκοπιμότητες πίσω απ' τις συχνότητες, όλο

47. Ν. Σβορώνου, *Ανάλεκτα Ελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, σ. 193.

τον 18ο αιώνα, πυρκαγιές στην Κωνσταντινούπολη, αγνοώντας ότι οι περισσότερες (όπως σημειώνει στο περιηγητικό του χρονικό ο Elias Hapesci, αλλά και άλλοι ταξιδιώτες) προκαλούνταν από σκλάβους κάθε φυλής⁽⁴⁸⁾ «...που κατάφευγαν στον εμπρησμό για να εκδικηθούν τα σκυλόψυχα αφεντικά τους και να βρουν μέσα στη σύγχυση ευκαιρία διαφυγής...»⁽⁴⁹⁾ και φυσικά θα αγνοήσει σκόπιμα, και για ευνοήτους λόγους, περιπτώσεις που η διαφορά θρησκευτικής πίστης δεν στάθηκε ικανή να αποσοβήσει μια από κοινού ένοπλη αντιμετώπιση της εξουσιαστικής βαρβαρότητας, σε μέρη όπου υπήρχαν μικτοί (χριστιανικοί και μουσουλμανικοί) πληθυσμοί.

«Αν ο ζυγός του βοεβόδα γίνει αφόρητος, ο λαός στασιάζει και ο δυνάστης εκδιώκεται. Πολλές φορές οι Τούρκοι ενώθηκαν με τους Έλληνες, αιχμαλώτισαν τους τυράννους τους και τους κατακρεούρησαν ή τους ανάγκασαν να καταφύγουν στα βουνά ή στην Ακρόπολη», σημειώνει στο ταξιδιωτικό του χρονικό ο Richard Chaudier με αφορμή τις εξεγέρσεις των κατοίκων της Αθήνας (ρωμηών, τούρκων, αρβανιτών), που ξέσπασαν στα 1751 και 1754 μετά την επιβολή έκτακτων φόρων και ενάντια στη στυγνή, σκληρότατη διοίκηση των βοεβόδων της, Μπεσήρ και Σαρή Μουσελίμη αντίστοιχα.

Αναφερόμενος στη δεύτερη, ο γάλλος αρχιτέκτονας Le Roy, που βρισκόταν εκείνη την εποχή στην Αθήνα, μας πληροφορεί πως «...αρχηγός της ανταρσίας ήταν ένας άνθρωπος του λαού εφνέστατος», που, «για να ενθαρρύνει τους Αθηναίους παρουσίασε πλαστές επιστολές από την Κόρινθο, το Ναύπλιο και την Πάτρα με μηνύματα πως τάχα κι αυ-

48. «Την εποχή αυτή είναι γνωστή στις Κυκλάδες και η σωματεμπορία, το εμπόριο σκλάβων. Και το παράδοξο είναι ότι αυτή δεν ενεργείται τόσο από Τούρκους ή πειρατές, όσο, αντίθετα, από Έλληνες που πουλούν Τούρκους. Τρία έγγραφα αναφέρονται σε τέτοιες περιπτώσεις[...] Σύμφωνα με το πρώτο στις 19 του Γενάρη του 1694, ο γνωστός καπετάνιος και πειρατής Στάθης Μανέτας πουλεί στον Αξιώτη Γεώργιο Ρεϊζή Σκλαβούνιο πέντε τούρκους σκλάβους για 600 ρεάλια. Το δεύτερο αναφέρεται στην ίδια υπόθεση[...] το τρίτο έγγραφο γίνεται στη Νάξο στις 12 Ιουλίου του 1791 από το μητροπολίτη Παροναξίας Νεόφυτο. Σύμφωνα με αυτό ο Μητροπολίτης μαζί με τα τρία κοινά της Νάξου (Κάστρο, Μπούργο και Χωριά) και το κοινό της Πάρου ανέλαβαν χρέος 5.000 γρόσια για αγορά 8 σκλάβων τούρκων από το Βόλο...» [N.A. Κεφαλληνιάδης, Πειρατία-Κουρσάροι στο Αιγαίο, σσ. 94-95]

49. Κ. Σιμόπουλου, Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. β', σ. 316.

τές οι πολιτείες είναι έτοιμες να ξεσηκωθούν μόλις δοθεί το σύνθημα από τους Αθηναίους».⁽⁵⁰⁾

Ανάλογα μικτές, ως προς το θρησκευμα των συμμετεχόντων, εξεγέρσεις, γνωρίζουμε ότι έγιναν και στην Κύπρο στα 1764-65, το 1799 και στην αυγή του 19ου αιώνα (1804), με αφορμή ως συνήθως την αύξηση της κρατικής φορολογίας. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας και σπουδαιότερης, που ένωσε χριστιανούς, μουσουλμάνους και λινοβάμβακες (κρυφούς χριστιανούς) αγρότες ενάντια στο σύνολο του κυριαρχικού μηχανισμού, ο «Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος, οι επίσκοποι, οι πασάδες και οι οικονόμοι Κυπριανός, το δεξί χέρι του Αρχιεπισκόπου, πολιορκούνται για μερικούς μήνες στη Λευκωσία από χωρικούς» και «μόνο όταν έρχεται ο στρατός απ' έξω διαλύει το κίνημα και τους ελευθερώνει».⁽⁵¹⁾

Τα Προεπαναστατικά Χρόνια

Συνεχίζοντας τη χάραξη του κύκλου του ψέματος (όπου καλείται να εγκλωβιστεί κάθε προσπάθεια λογικής ερμηνείας της ιστορίας), η κρατικοδίαιτη ιστοριογραφία θα αποδώσει την έξαρση των απελευθερωτικών αγώνων των καταπιεσμένων κατά την προεπαναστατική περίοδο στον οθωμανοκρατούμενο «ελλαδικό χώρο», στη μετεκκένωση, μέσω μιας εκπορευόμενης και επιχορηγούμενης απ' τους αστούς, κυρίως των παροικιών, παιδευτικής διαδικασίας, των ιδεών του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, και στην τόνωση ενός ουσιαστικά ανύπαρκτου εθνικού αισθήματος, στην πολυφυλετική, πολυπολιτισμική, πολυιδιωματική και χαλαρά συνδεμένη κοινοτική ελλαδική κοινωνία. Η αντίληψη αυτή, εκτός του ότι θέλει τους παντελώς αναλφάβητους φτωχούς ραγιάδες κοινωνούς του δημιουργούμενου ιδεολογικού πλαισίου αναδιάρθρωσης των κυριαρχικών και εκμεταλλευτικών σχέσεων στον ευρωπαϊκό χώρο, επιχειρεί να διαστρεβλώσει μια ιστορικά τεκμηριωμένη αλήθεια. Το γεγονός δηλαδή ότι η πολιτισμική ομογενοποίηση των ετερογενών ανθρωπινων πληθυσμών του «ελλαδικού χώρου», μέσω της επιβολής του ιδεολογήματος του ελληνισμού, θα κατορθωθεί με τη βίβα και μια μακρόχρονη εθνική εκπαίδευση, μετά την συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Ένα μέρος, της αλλοιωμένης μέσα απ' τα κάθε λο-

50. Κ. Σιμόπουλου, Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. β', σ. 277.

51. Περιοδικό Τραίνο στην Πόλη, Βαγόνι-Τεύχος 10, σ. 28.

γής ιδεολογικά φίλτρα, προεπαναστατικής κοινωνικής πραγματικότητας μας μεταφέρει με το *Γραφικό Ταξίδι* του στον «ελλαδικό χώρο» που εκδόθηκε στα 1782 ο Σουαζέλ Γκουφιέ, παρά τις φαντασιακές του εμμονές να ανακαλύπτει παντού Έλληνες και την τάση του να αγνοεί το δυναστικό και εκμεταλλευτικό έργο των χριστιανικών ηγετικών ομάδων, λόγω της αρχαιολατρίας, της χριστιανικής πίστης και της αριστοκρατικής του καταγωγής και συνείδησης. «Και όμως», γράφει, «ας μη νομίσει κανείς ότι οι Έλληνες αποθαρούνθηκαν. Αν δεν είναι γραφτό τους να ελευθερωθούν, χαρακτηριστικό τους όμως είναι να λατρεύουν πάντοτε το όνομα της ελευθερίας. Σ' αυτό αναμφίβολα δεν υποκινούνται από το πεφωτισμένο αίσθημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αίσθημα βέβαια υψηλό και που προσηλώνει μian αρετή σε ανάγκη της ελευθερίας. Έμφυτη αποστροφή προς την καταπίεση που τρέφεται και δυναμώνει από το μίσος που εμπνέουν οι καταχρήσεις των πασάδων, είναι το κατεξοχήν πάθος που κυριεύει τις καρδιές τους, πάθος αχώριστο από την ύπαρξη τους».⁽⁵²⁾

Άλλωστε κι απ' τα διαδραματιζόμενα γεγονότα κατά την επανάσταση στη Γαλλία (1789) και τις εξισωτικές και «απελευθερωτικές» της ιδέες, στους καταπιεσμένους του ηπειρωτικού ειδικά «ελλαδικού χώρου», δεν θα φτάσει παρά η ηχώ, και, αντίθετα απ' ό,τι συνέβη στα Επτάνησα, όχι μέσω της προπαγάνδας των γιακωβινικών αστικών συλλόγων κι αυτής των γάλλων «απελευθερωτών», αλλά μέσα απ' τον θούριο και τη Μασσαλιώτιδα του Ρήγα και εξ αντανάκλασής απ' τις κοινωνολογούμενες παντού καταδικαστικές, της επανάστασης και της βασιλοκτονίας, εγκυκλίου της έντρομης εκκλησίας, που όπως ήταν φυσικό προκαλούσαν το αντίθετο απ' το σκοπούμενο αποτέλεσμα.

Πραγματικά, από τη «διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη» — απ' την οποία οι αστοί, καταστρατηγώντας το μεγαλύτερο μέρος της, θα κρατήσουν μόνο τις διατάξεις που επικυρώνουν την ιερότητα της ατομικής ιδιοκτησίας —, οι φτωχοί ραγιάδες του «ελλαδικού χώρου», όπως και οι απανταχού καταπιεσμένοι, θα υιοθετήσουν την προμετωπίδα της, που επαγγέλταν ελευθερία-ισότητα-αδελφότητα, όπως έμμεσα παραδέχεται και ο εκπροσωπών την κληρική αντίδραση Αθανάσιος Πάριος στη *Χριστιανική Απολογία* του (1793), όπου κατακεραυνώνοντας τους γάλλους επειδή «...κοντά εις το κήρυγμα

της ελευθερίας συνάπτουσιν και το κήρυγμα της ισότητας», ρωτώντας αποφαίνεται πως «...ο μωρός λαός και ουχί σοφός, τι άλλο πλέον αρεστόν και θελκτικόν και ερεθιστικόν προς στασιασμούς και δημεγεργίας κατά την κρείττοναν καρτερεί να ακούσει έξω από αυτά τα δύο;»⁽⁵³⁾

Ο έστω και περιορισμένος αντικατοπτρισμός των «επαναστατικών» ιδεών, αν και ασφαλώς θα συμβάλλει στο σταδιακό ξεκαθάρισμα, κατά την προεπαναστατική περίοδο, των καλυμμένων τους προηγούμενους αιώνες κάτω απ' τη θρησκευτική συνήθως μάσκα πραγματικών χαρακτηριστικών του ασέβαστου κοινωνικού πολέμου, δεν θα είναι φυσικά υπεύθυνος για την έξαρσή του, καθώς αυτή πηγάζει και αντανάκλα τη συντελούμενη αυτούς τους χρόνους εξουσιαστική και εκμεταλλευτική αντιμετώπιση κατά της ελλαδικής κοινωνίας, με την απροκάλυπτη πια αρωγή των χριστιανικών ηγετικών ομάδων.

Μια επίθεση πολυμέτωπη που διεξάγεται κάτω απ' το φάσμα της πολιτικής και οικονομικής κατάρρευσης της αυτοκρατορίας και εκδηλώνεται με τη φεουδαλική επέκταση σε βάρος της κοινοτικής γαιοκτησίας των «ελευθεροχωριών» και την απόπειρα περαιτέρω αλλοτρίωσης των κοινοτικών σχέσεων και χαρακτηριστικών, από το κράτος και τους ανερχόμενους αστούς.

Η θεσμοποίηση της άτυπης για αιώνες κοινοτικής εξουσίας και η νομιμοποίηση της εκμεταλλευτικής δραστηριότητας των κατόχων της θα οριστικοποιηθούν αυτή την περίοδο με τη σταδιακή καταγραφή του εθιμικού δικαίου, μετά από απαίτηση των κοτζαμπάσηδων στο Μωρηά και των οικοκυραίων-πλοιοκτητών στα νησιά και με τη βία όπου υπήρξαν αντιδράσεις.

Στην επιχείρηση μετατροπής των χριστιανικών και οθωμανικών (κονιάρικων) «ελευθεροχωριών» της ορεινής Θεσσαλίας, της Στερεάς και της Ηπείρου σε τοιφλίκια, με τη βία, το τέχνασμα και την, κάτω από τη φορολογική πίεση, εξαγορά απ' τον Αλή πασά και τους αξιωματούχους του, οι αγρότες μετά την εξάντληση κάθε άλλου μέσου αντίδρασης «όχι σπάνια ήταν αναγκασμένοι να αντισταθούν με τα όπλα» κι όπου αυτό δεν ήταν κατορθωτό να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να καταφύγουν στην παρανομία των βουνών, αρνούμενοι να γίνουν «...άθλιοι είλωτες προσκεκολλημένοι εις το έδαφος υπό σιδηρούν ζυγόν

52. Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. 8', σ. 126.

53. Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, σ. 63.

υποχρεούμενοι να εργάζονται δι' άλλον την ιδίαν αυτών γην», που ήταν η μοίρα, όπως μας πληροφορεί ο Ιμπραήμ Ματζούρ εφέντης,⁽⁵⁴⁾ όσων υπέκυπταν στα χέρια του διψασμένου για χρήμα και εξουσία Αλή Πα-
σά.

Μια μοίρα που δίνει ανάγλυφα περιγράφοντας τη λειτουργία του τσιφλικιού ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας*: «Ο κύριος, παραδείγματος χάριν, δίδει το σπόρον του γεωργού, ο οποίος, αφού δουλεύει μαζί με την συμβίαν του και τα τέκνα του δι' όλο το χρόνο, αφού, λέγω, αφανίση τα βόδια του και καταχαλάση τα εργαλεία του, συνάξει, τέλος πάντων, τον καρπόν — και πολλάκις η φύσις δεν ανταποκρίνεται δικαίως εις τους κόπους του — τον οποίον ας υποθέσωμεν ως 10. Ευθύς ο κύριος του χωραφίου λαμβάνει τα 2/3, και μένουν 3 1/3. Ο επιστάτης του χωρίου, ή μάλλον ειπείν ο φανερός κλέπτης, αρπάζει άλλο ένα και μένουν 2 1/3. Ο κύριος του χωραφίου λαμβάνει διά τον σπόρον 1/3 και ούτως μένουν του γεωργού μόνο 2, από τα οποία έχει να ζωτραφή και να ενδυθή αυτός και η φαμίλια του».⁽⁵⁵⁾

Χαρακτηριστικοί της απεγνωσμένης προσπάθειας των αγροτών των «ελευθεροχωριών» να αποφύγουν τη μετατροπή τους σε δουλοπάροικους είναι οι ένοπλοι αγώνες των σουλιωτών, χορμοβιτών, χειμαριωτών κ.ά.,⁽⁵⁶⁾ χωρίς ωστόσο να τα καταφέρουν και ενδεικτικές της άρνησης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού να αποδειχθούν την επιδείνωση των όρων διαβίωσης και τη συρρίκνωση της ελευθερίας τους στα όρια της ανθρώπινης αντοχής, η έξαρση της κλέφτικης δραστηριότητας (που σημαντική της καμπή θ' αποτελέσει ο μαρτυρικός θάνατος μετά από προδοσία προεστών και κλήρου του Κατσαντώνη, στα 1808) και ο πολλαπλασιασμός των άτακτων μικτών ληστρικών σωμάτων που,

54. Δ.Κ. Τσοποτού, *Γη και Γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, σ. 226.

55. Ανωνύμου, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 96.

56. Περιγράφοντας την υποταγή και τη μοίρα των χειμαριωτών, ο αλβανός καϊκός ποιητής Χατζή Σεχρέτης γράφει:

Αλή Πασάς προβόδισε ασκέρι και τους πιάνει

άνδρες, γυναίκες και παιδιά στο κούτσουρο τους βάνει [...].

Προβόδισε στα Τρίγκαλα πολλά χωριά να φτιάση

να τους μοιράση στα χωριά χωράφια να δουλέψουν

όσο να ζήσουν λευθεριά ποτέ να μη γυρέψουν.

[Τσοποτού, *Γη και Γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, σ. 226].

κάτω από το φάσμα της εξαθλίωσης, επιδράμουν όχι μόνο σε μοναστήρια (π.χ. της Ελασσώνας στα 1790) και τσιφλίκια (όπως του διώκτη των κλεφτών Γιουσούφ Αράπη στα 1802), αλλά και σε μικρά ορεινά «ελευθεροχώρια».

Φυσικά οι αντιδράσεις αυτές των ρωμηών, αλβανών, βλάχων και τούρκων καταπιεσμένων μόνο σε εθνικά κίνητρα δεν υπακούουν, όσο κι αν η επίσημη ιστορία, — αγνοώντας το πρόδηλο —, προσπαθεί να πείσει περί του αντιθέτου, όπως άλλωστε κι ο ενδοεξουσιαστικός αγώνας που διεξάγεται παράλληλα και του οποίου τις κυριότερες εκδηλώσεις θ' αποτελέσουν στον συγκεκριμένο χώρο αυτή την περίοδο οι γαλουχημένες στην αγκαλιά της ρώσικης επεκτατικής πολιτικής εκστρατεία του Νικοτσάρα⁽⁵⁷⁾ στη Μακεδονία (1807) και η προδομένη απ' τους αρματωλούς Στουρνάρη και Δεληγιάννη), αποτυχημένη απόπειρα του Παπα-Θύμιου Βλαχάβα (1808) να ενώσει τους υποβαθμισμένους απ' τη συγκεντρωτική πολιτική του Αλή Πασά αρματωλούς και τους απειλούμενους απ' την κυριαρχική του επέκταση μπέηδες και αγάδες εναντίον του. Η σύλληψη του Βλαχάβα, μετά από μια περίοδο πειρατικής δράσης και ο μαρτυρικός του θάνατος (1809) θα σηματοδοτήσουν και την αρχή του τέλους του αρματωλισμού, καθώς, όσοι δεν περάσουν στα νησιά του Ιονίου για να συνεχίσουν τη στρατιωτική τους καριέρα στις κατασταλτικές δυνάμεις των εναλλασσόμενων κατακτητών τους (ρώσων, γάλλων, αγγλων), θα μετατραπούν σε έμμισθους διεκπεραιωτές των συμφερόντων του Αλή Πασά και σε διώκτες — μαζί με τ' αρβανίτικα στρατεύματα — των λίγων ανυπότακτων ομολόγων τους και των κλεφτών.

Στο Μωρηά η διογκούμενη ακατάπαυστα τα προεπαναστατικά χρόνια κρατική φορολογία, που με τις απαιτήσεις του κλήρου και τις προσωνήσεις των ενοικιαστών της κοτζαμπάσηδων γινόταν αβάσταχτη, θα προκαλέσει ανάλογα αποτελέσματα, αφού η αδυναμία των κοινοτήτων ν' ανταποκριθούν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις θα οδηγήσει σε συγκέντρωση της γαιοκτησίας σε λίγα χέρια.

Η απαλλοτρίωση ιδιαίτερα μετά τα ορλωφικά της κοινοτικής γαιοκτησίας απ' τους οθωμανούς πασάδες και τους χριστιανούς κοτζαμπάσηδες, οι οποίοι, όπως αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο Οικονόμου, «...εκτός των όσων αυτοί εκ προτέρου διέτηρησαν, αγοράζοντες

57. Τα μυθεύματα περί συνείδησης της εθνικής συνέχειας, των αρματωλών, στην κρατούσα ιστοριογραφία ανατρέπει η διήγηση του Κούμα (*Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*) για τη γνωριμία του με τον Νικοτσάρα. «Ο Κούμας», γράφει, «εγνώρισε προσωπικώς τον Νίκον και τον παπα-Ενθύμιον. Θελήσας να ενθουσιάση τον πρώτον, ότι ομοιάζει τον παλαιόν Αχιλλέα ήκουσε με άγριον τόνον: «Τι Αχιλλέα λέγεις και τοιαύτα παραμύθια; εσκότωσε πολλούς το τουφέκι του Αχιλλέα;» [Βλ. Αλ. Πολίτη, *Κλέφτικα*, σ. 151].

και κατοχάς απ' τους ευάριθμους γεωργούς των ολιγανθρώπων χωριών ή και από τούρκους πτωχέυσαντας, απέκτησαν και τινές αυτών τσιφλίκια».⁽⁵⁸⁾ θα προκαλέσει, όπως και στον υπόλοιπο ηπειρωτικό «ελλαδικό χώρο», το φούντωμα του φαινομένου της κοινωνικής ληστείας.

Ο τρόμος μπροστά στην ανεξέλεγκτη κλέφτικη δραστηριότητα, θα συσπειρώσει τα αλληλοσπαρασσόμενα μικτά ταράφια (κόμματα) των οθωμανών και χριστιανών γαιοκτημόνων σε μια επιχείρηση περιορισμού της, κάτω από τη στήριξη της κεντρικής εξουσίας και με τις ευλογίες του κλήρου.

Το έναυσμα της σφοδρής ένοπλης αντιπαράθεσης, που θα κρατήσει δύο χρόνια (1804-1806) και θα καταλήξει στον αποδεκατισμό των κλεφτών, αλλά και στη διάλυση των ανταγωνιστικών, στη διαχείριση της εξουσίας του Μωρηά, συγγενικών καπετανάτων (Κολοκοτρωνάιοι), θα δώσει η απαγωγή από ομάδα κλεφτών του πάμπλουτου κοτζαμπάση — και πρωτοσύγκελου Γαργαλιάνων — Ανδρουτσόπουλου, «...ενώ πήγαινε στην Τριπολιτσά, όπου τον είχε καλέσει ο Πασάς για κρατικές υποθέσεις...» (πβ), και η απαίτηση λύτρων για την απελευθέρωσή του.

Το σημαντικότερο ρόλο στην επιτυχή έκβαση της εξουσιαστικής επιχείρησης εξολόθρευσης των κλεφτών, θα παίξει το υπογεγραμμένο από δώδεκα δεσποτάδες αφοριστικό κείμενο του Πατριάρχη «Καθ' ό κληρικοί τε και λαός έδει να τεθώσιν αμέσως και απροφασίτως εις τας διαταγάς του Μόρα-Βαλεσή»,⁽⁵⁹⁾ σε συνδυασμό με την τρομοκρατία που θα εξαπολύσει ο οθωμανικός στρατός. «Μέσα στη βαρυνειμωνιά του 1805-1806», περιγράφει ο Κ. Σιμόπουλος, «τουρκικές δυνάμεις πραγματοποιούν αιφνιδιαστική και συντονισμένη εκκαθαριστική επιχείρηση στις ορεινές περιοχές του κεντρικού Μωρηά για να εξοντώσουν τα ένοπλα σώματα των κλεφτών, που καταφρονούσαν την τουρκική εξουσία χτυπώντας φρουρές, ενεργώντας επιδρομές, αιχμαλωτίζοντας οθωμανούς και Έλληνες αξιωματούς και διακόπτοντας τις συγκοινωνίες. Η εκστρατεία είχε κεραυνοβόλα αποτελέσματα, επειδή στην εξόρμηση κατά των ανταρτών πήραν μέρος και οι τοπικοί πληθυσμοί ύστερα από φιομάνι προστατευτικό της πύλης και πατριαρχικό αφορισμό, κυρίως όμως μετά την εμφάνιση φορτίων με χιλιάδες παλούκια και τους δημόσιους διοβελισμούς. Ο διοικητής των τουρκικών δυνάμεων στρατοπέδευσε στη σημερινή Μεγαλόπολη Αρκαδίας και στη Σκάλα Μεσσηνίας

και έστησε σε περίοπτα σημεία τα απαίσια σύνεργα του βασανισμού και του θανάτου. Κρεμάλες και είκοσι χιλιάδες παλούκια, βαμμένα μάλιστα κόκκινα για να διακρίνονται από μακριά, ώστε να μην υπάρχει καμιά αμφιβολία για τον προορισμό τους και να σκορπίζουν τον πανικό στα χωριά».⁽⁶⁰⁾

Έτσι, κάτω απ' την, πολλές φορές στο παρελθόν πραγματοποιημένη απειλή του παλυνκώματος και τον τρόπο που προκαλούσαν οι αφορισμοί στους θρησκόληπτους — παρό την απέχθεια και το μίσος για τους αξιωματούς της εκκλησίας — φτωχούς χριστιανούς, οι τελευταίοι θα συνεργαστούν με τις αρχές στη γενικευμένη καταστολή της κλέφτικης δραστηριότητας, δυσχεραίνοντας μόνοι την ήδη οικτρή θέση τους με το να αφήσουν τους τυράννους τους να συνεχίσουν απερίσπαστοι το εκμεταλλευτικό τους έργο και τις ενδοεξουσιαστικές τους διαμάχες.

Ξεφορτωμένοι τον κλέφτικο μπελά, οι τοπικοί άρχοντες, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, θα ενωθούν ξανά προκειμένου να αντιμετωπίσουν, τούτη τη φορά, την ασύμφορη γι' αυτούς — συγκεντρωτική άσκηση της εξουσίας απ' τον νέο Μόρα-Βαλεσή και γιο του Αλή Πασά, Βελή. Με επιστολές στο σουλτάνο και πορείες απεσταλμένων τους στην Κωνσταντινούπολη θα επιδιώξουν την ανάκλησή του, σχεδιάζοντας παράλληλα και τη βίαιη ανατροπή του.

Ένα θαμμένο, για ευνόητους λόγους, απ' την επίσημη ιστορία εναλλακτικό κυριαρχικό σενάριο, το οποίο επεξεργάζονταν στα 1808-9 οι χριστιανοί και οθωμανοί γαιοκτήμονες με τους καταφυγόντες στα Επτάνησα αρματωλούς και καπεταναίους υπό την υψηλή σκηνοθετική επιμέλεια των γάλλων αυτοκρατορικών που κατείχαν τότε τα νησιά, το οποίο αποδεικνύει πως το θρησκευτικό και εθνικό παραμύθι φτιάχτηκε μόνο για να αποκοιμίζει τους κυριαρχούμενους, περιγράφει ο Κολοκοτρώνης. «Και ήλθαν», γράφει στα Απομνημονεύματά του, «όλοι οι Τούρκοι και Ρωμαίοι οι σημαντικοί και ωμίλησαν εις την Ζάκυνθον να κάμουμε μια κυβέρνηση, συνθεμένη από 12 Έλληνες και 12 τούρκους, να κυβερνούν το λαόν. Οι Τούρκοι επίσης να καταδικάζονται καθώς οι Έλληνες. Η σημαία μας από το ένα μέρος το φεγγάρι και από το άλλο το Σταυρό, και το σχέδιό μας ήτον, άμα επατούσαμε τον Μορέα να κάμουμε αναφορές στο Σουλτάνο και να τον λέγωμεν ότι: ημείς δεν αποστατήσαμεν εναντίον σου πλην εναντίον του τυράννου του Βελή Πασά».⁽⁶¹⁾

58. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, σ. 21.

59. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σ. 40.

60. Κ. Σιμόπουλου, *Βασανιστήρια και Εξουσία*, σ. 369.

Όσον αφορά τις συνέπειες του αλληλοσπαραγμού των ηγετικών ομάδων του Μωρηά, όπως είναι φυσικό, θα τις πληρώσουν όπως πάντα και πάλι οι αγρότες, που αποτελούσαν την κοινωνική του ραχοκοκαλιά. Τη δεινή θέση τους στις παραμονές της επανάστασης και την απόγνωσή τους αντανακλά καθαρά η επιστολή του Βοεβόδα Χαλήλ-Αγά προς τον κοτσαμπάση Ανδρέα Λόντο, όπου μεταξύ άλλων, και αναφερόμενος στην επιχείρηση είσπραξης των κρατικών φόρων στον Καζά της Βοστίτσας, αναφέρει: «Τα χωριά μας στέκονται επί ποδός να φύγουν [...] προχθές έστειλα εις την Κουνινάν ένα σείμένην δια 300 γρόσια και ήρθε πίσω λέγοντας ότι έφυγαν μέσα εις τον λόγγον οι Ραγιάδες...».⁽⁶²⁾

Στα νησιά του Αιγαίου, η όξυνση του κοινωνικού ανταγωνισμού, αυτή την εποχή, θα αναγκάσει τους πλοιοκτήτες-οικοκυραίους των ναυτιικών και τους κοτσαμπάσηδες-γαιοκτήμονες των αγροτικών νησιών (που κυριαρχούν στο κοινοτικό σύστημα απ' τα τέλη του 18ου αιώνα καρπύμενοι την ανυποληψία του κλήρου),⁽⁶³⁾ να αποκαλύψουν το πραγματικό καταστατικό τους πρόσωπο, ενώ η διαύγεια των χαρακτήριστικών του, θα αφαιρέσει απ' την κρατούσα ιστοριογραφία κάθε πρόσχημα να ερμηνεύσει τις αντιδράσεις των καταπιεσμένων με γνώμονα τον εθνισμό. Γιατί αυτές οι αντιδράσεις θα προκληθούν απ' την προσπάθεια επιβολής των αστικών σχέσεων εκμετάλλευσης στα ναυτικά νησιά, διαβρώνοντας τις αυτοδιαχειριστικές πρακτικές των ενώσεων των συντροφοναυτών, και απ' τη ληστρική συμπεριφορά των κοτσαμπάσηδων στα αγροτικά, που δεν την αμβλύνει, όπως στον ηπειρωτικό «ελλαδικό χώρο», η οθωμανική παρουσία, αφού είναι γνωστό ότι οι οθωμανοί αρκούμενοι, σε ένα φόρο υποτέλειας, είχαν αφήσει ελεύθερο το εκμεταλλευτικό πεδίο των νησιών στις «ελληνικές» ηγετικές ομάδες.

«Ότι δε εις δεινός αταξίας καί ανωμαλίας εξετράπησαν τά μάχιμα

61. Θ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα*, σ. 64.

62. Τ. Σταματοπούλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σ. 146.

63. «Το 1780 οι κάτοικοι της Κέας λιθοβολήσαν μέχρι θανάτου τον Παπα-Οικονόμο, ενοικιαστή των φόρων του νησιού, επειδή αρνήθηκε να λογοδοτήσει στη γενική συνέλευση. Την Κυριακή του Πάσχα, στη "δευτέρα Ανάσταση", τον έσυραν — με τα άμφια του — ως το Σκυλόδεμα και τον θανάτωσαν. Κι όταν ο Καπουδάν παπάς συγκέντρωσε τους κατοίκους και ρώτησε ποιος σκότωσε τον παπά, το πλήθος απάντησε με μια φωνή "όλοι μας"» [Κ. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σ. 87].

άμα και δυσάγωγα τέκνα της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών, εξαγεται εκ τούτου ότι οι πρόκριτοι των τριών εκείνων νήσων εδέησε να καταφύγωσι εις έκτακτα μέτρα και να επικαλεσθώσι μάλιστα την επέμβασιν της οσμανικής κυβερνήσεως».⁽⁶⁴⁾ θα αναγκαστεί να παραδεχτεί ο εθνικός «μιας» ιστορικός Παπαρηγόπουλος.

Στην Ύδρα η κοινωνική αναταραχή των προεπαναστατικών χρόνων θα ξεκινήσει το 1797, όταν, σύμφωνα με εγκύκλιο του Πατριάρχη Γρηγορίου, «τινές κακότροποι και φιλάδικοι ιδιοποιήθηκαν κτήματα του μοναστηριού και πράγματα, αμπέλια δηλονότι, χωράφια, δένδρα και άλλα τοιαύτα, και κατακρατούσιν ασυνειδήτως, επικαρπύμενοι τα γεννήματα αυτών και τας προσόδους, και τω τρόπω τούτω ζημιούσι το ιερόν τούτο μοναστήριον, μηδόλως διανοούμενοι, ότι υποπίπτουσιν αποκριματίστως εις το δεινόν της ιεροσυλίας έγκλημα μη επιστρέφοντας τα θεά αφιερωθέντα πράγματα, μηδέ φανερώντες τα σύννομα αυτών και ορθόσια κατά την απαίτησιν του δικαίου, και την οφειλόμενην απαίτησιν του χριστιανικού αυτών επαγγέλματος»⁽⁶⁵⁾ και θα φτάσει στο αποκορύφωμά της τη διετία 1800-1802.

Ο τρόμος και η αγωνία των οικοκυραίων της, για την έκρυθμη κατάσταση που είχε δημιουργήσει η ανυποταξία των καταπιεσμένων, αναβλύζουν μέσα από τις απανωτές επιστολές τους προς το διεργηνέα του οθωμανικού στόλου στο Αιγαίο Καλιμάχη και τον Καπετάν-Βούλγαρη στην Κωνσταντινούπολη, στον οποίο ανέθεσαν τελικά — με την επικύρωση του Σουλτάνου — δικτατορικές αρμοδιότητες για να καταπνίξει την εξέγερση. «Και μη σας περάση από τον νουν σας», γράφουν σε μία απ' αυτές, «ότι και άλλοτε ακολουθήσαν αλλ' εμβήκαν εις τον δρόμον, ότι πλέον ο τόπος δεν τιμωρίζεται, διατί πολλά αρσίξενσαν οι άτακτοι και δεν εμβαίνουν εις τον δρόμον πλέον. διά τούτο παρακαλούμεν θερμός, όπου εάν δεν μας έλθη νιζάμι [βοήθεια], θε να χαθούμεν καί ημείς και τα καράβια μας, ότι αρχίνησαν να μοιράζουν και τους σερχαγέδες [ζεφάλλαια], και τέλος ό,τι τους φωτίση αυτό και κάμνουν και ποιος νοτεί από ημάς να μιλήση, μας ποστάρουν ακόμη και τα οσπήτιά μας και δεν κοιτούμε ούτε έξω να εβγούμε, ούτε την νύκτα ούτε την ημέρα, αλλά καί όταν εβγαίνομε, με μεγάλην φύλαξιν».⁽⁶⁶⁾

64. Α. Βαζούρα, *Έθνος και Κράτος εις την Νεωτέραν Ελλάδα*, σ.386.

65. Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1775-1832, τ. α', σ. 122.

66. Ο.π. σ. 289.

Ανάλογες «στάσεις λαού» θα εκδηλωθούν στις Σπέτσες (1800), όπου κατά τον Παπαρηγόπουλο «αφήνιασαν οι ναυτικοί όμιλοι, μη υπακούοντες εις τους προκρίτους και ταράττοντες την κοινήν ησυχίαν και τάξιν», στα Ψαρά (1815) «κατά των δημογερόντων, αξιούντος ότι τυραννικώς διοικείται»,⁽⁶⁷⁾ στην Άνδρο (1819-1820) και, όπως ήδη έχουμε αναφέρει στην Κύπρο (1804), προκαλώντας μια ποικιλία ανταπαντήσεων απ' την πλευρά της τοπικής και κεντρικής εξουσίας.

Άλλες θ' αντιμετωπιστούν με τη χρήση της βίας απ' τους ζαμπίτες (διοικητές με δικτατορικές αρμοδιότητες) που θα διορίσει η Πύλη μετά τις εκκλήσεις των προυχόντων (Ύδρα, Σπέτσες), άλλες με την εκτόνωση της κοινωνικής έντασης διά της καθιέρωσης των πιο μισητών κοτσαμπιάσδων απ' την κοινοτική διοίκηση (Άνδρος) και της εισόδου σ' αυτήν αντιπροσώπων του «κοινού λαού» (Ψαρά) και, φυσικά, όπως στην περίπτωση της Κύπρου, με την άγρια καταστολή απ' τα στρατεύματα κατοχής.

Ακόμη και η σημαντικότερη εξέγερση των καταπιεσμένων, που θα ξεσπάσει στη Σάμο (1807), δεν θα κατορθώσει, παρά την αρχική επιτυχία της, ν' απαγκιστρωθεί απ' τη μέγγενη της λυσσαλέας ενδοεξουσιαστικής αντιπαράθεσης που είχε ξεκινήσει απ' τις αρχές του αιώνα ανάμεσα στους ολιγαρχικούς γαιοκτήμονες («καλικάντζαρους») και τους δημοκρατικούς «καρμανιόλους» που αντιπροσώπευαν και τα συμφέροντα της ανερχόμενης αστικής τάξης του νησιού, για τον έλεγχο της κοινοτικής εξουσίας. Μια αντιπαράθεση που την έντασή της προσδιορίζει στα Σαμιακά του ο Σταματιάδης, σημειώνοντας ότι «...οι οπαδοί των φατριών ήταν αμείλικτοι εις τοιούτον βαθμόν, ούτως ώστε ο ηττώμενος ηναγκάζετο να εκπατρισθή διότι επέκειτο επ' αυτού ο θάνατος. Εκπατριζόμενος δε εστερείτο πάσης της περιουσίας, ήτις ελεηλατείτο υπό των εναντίων».⁽⁶⁸⁾

Έτσι η ένοπλη εισβολή των εξεγερμένων αγροτών των χωριών του νησιού (με πρωτεργάτες τους δολοφονημένους άγρια — μετά τη σύλληψή τους απ' τους οθωμανούς, σε κάποια φάση των συγκρούσεων — Λαγό και Καψάλη)⁽⁶⁹⁾ στη χώρα, η πολιορκία, σύλληψη, κακοποίηση, δήμευση

της περιουσίας και τελική εκδίωξη απ' το νησί των «καλικάντζαρων» και αργότερα των οθωμανών, θα χρησιμοποιηθούν από τους «καρμανιόλους» σαν σκαλιά για το ανέβασμά τους στο βάθρο της κοινοτικής διοίκησης.

Η εφαρμογή, από μέρους τους, μιας ηπιότερης πολιτικής μέχρι τα 1813, οπότε οι «καλικάντζαροι» θα επανακάμψουν, με τη βοήθεια των οθωμανών, επιβάλλοντας σκληρότερο καθεστώς, ασφαλώς και δεν νομιμοποιεί τους, αδυνατούντες να διανοηθούν μια αυτοδιαχειριζόμενη χωρίς εξουσιαστικά όργανα κοινότητα, αριστερούς ιστορικούς να γράφουν ότι η εξέγερση είχε σαν αποτέλεσμα τη «λαοκρατία» στο νησί.

Ωστόσο, και κάτω από τη φαινομενική σταθερότητα που υποδηλώνουν η εξόντωση των κλεφτών σε Μακεδονία, Ήπειρο, Στερεά, Θεσσαλία και Μωρηά, η καταστολή των εξεγέρσεων στα νησιά και η απουσία επιθετικών, γενικευμένων και συνολικών απελευθερωτικών κοινωνικών αγώνων στις παραμονές της επανάστασης — η ρευστότητα που διαγράφει την επικείμενη αλλαγή στο σκηνικό του «ελλαδικού χώρου» είναι ορατή, καθώς ο κατακερματισμένος κυριαρχικός μηχανισμός αναζητεί τα νέα μοντέλα εξουσίας που θ' αντικαταστήσουν τις ετοιμόροπες απ' το χρόνιο κοινωνικό σφυροκόπημα δομές της οθωμανικής κυριαρχίας, και οι καταπιεσμένοι, έχοντας υπονομεύσει τα θεμέλια της τελευταίας, με τη, μετουσιωμένη σε εκρηκτική ύλη, συσσωρευμένη καταπίεση αιώνων που υφαίνει κόμπο-κόμπο το φυτίλι της με την αντιθετική και εξεγερτική τους δραστηριότητα, ανασυντάσσονται, προσμένοντας την εξεγερτική σπύθα που θα τ' ανάψει και θα προκαλέσει την έκρηξη, αλλ' αγνοώντας ακόμα την αλήθεια των λόγων ενός εξουσιαστή αυτής της ιστορικής περιόδου (Σαΐν Ζύστ), που σαφώς προειδοποιούσε πως «όσοι κάνουν μισές επαναστάσεις απλώς σκάβουν το λάκκο τους».

⇒ Σκοτώσαν τον Καψάλη και το Λαγό μαζί
αυτούνοι οι Χωρίτες πεντ' έξι νοματοί.
Και ο Χατζή Γιαννάκης δεν τόκαμε καλά
δεν ελυπήθη χήρες με τ' ορφανά παιδιά.

(Λαϊκό τραγούδι της εποχής)

[Γ. Κορδάτου, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, σ. 125].

67. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σ. 162.

68. Αλέξη Σεβαστάκη, *Ιστορικά Νέου Καρλοβασιού Σάμου*, σ. 56.

69. Εβίβα στον Παγώνδα, εβίβα στο Βαθύ
εβίβα στους Βουρλιώτες, με τους Μυτιληνοί
Πύργος και Νιχωράκι αιώνια να ξει.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

(π1) α) *Κλέφτικα τραγούδια:*

Νικόλα κάτσε φρόνιμα, σαν καπετάνιος που είσαι
 μην τα μαλώνεις τα παιδιά και μην τα παραβρίζεις
 έβαλαν την κακή βουλή και θε να σε σκοτώσουν»
 «Ποιός τα λογιάζει τα παιδιά και ποιός τα χαμπερίζει;
 Πότε να έρθει η άνοιξη, να 'ρθεί το καλοκαίρι,
 να βγω στα ξερολίβαδα και στα παλιά λημέρια,
 να πάγω στα παντρευτό, να πάρω μια κοντούλα,
 να την εντύσω στο φλουρί και στο μαργαριτάρι».
 Τα παλληκάρια τάκουσαν, πολύ τούς κακοφάνη,
 τρεις ντουφεκιές του δώσανε, τες τρεις φαρμακωμένες.
 «Βαρείτε τον τον κερσά, βαρείτε τον τον πούστη.
 Από μας πήρε τα φλουριά να παντρευτεί τη ρούσα
 η ρούσα είναι πιστολιά, και το σπαθί κοντούλα».

(Γ. Κοντογιώργη, *Η Ελλαδική Λαϊκή Ιδεολογία*, σ. 160, εκδ. Νέα Σύνορα)*Τον Νικοτσάρα:*

Εχθές προχθές επέρασα από το βλαχοχώρι / κι άκουσα πώς κουβέ-
 ντιαζαν γέροντες Λειβαδίτες
 το Νίκο να βαρέσουμε, το Νίκο το Τσαρούλι / ...κι ο Νίκος σαν το ά-
 κουσε, πολύ του κακοφάνη
 τον ψυχογιό του φώναξε και στα παιδιά του λέει / — Παιδιά μου ζώστε
 τα σπαθά και πάρετε τα τουφέκια
 να πάμε για να κάψουμε το έρμη Λειβάδι / και κίνησαν και πήγαναν
 έξω απ' το Λειβάδι
 φωτιά βάνουν στη χώρα τους κοτζαμπασήδες δένουν / και στα βουνά
 τούς έβγαλαν, βαριά τους τυραννούσαν...

(Passow Av., *Τραγούδια Ρωμαϊκά*, σ. 67)(Γ. Κοντογιώργη - Φ. Βώρου, *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας α-
 πό τις Πηγές*, σ. 122, εκδ. ΟΕΔΒ.)

[...]όλοι εκουρσεύανε χωρία όλοι εκουρσεύαν σπία
 κι εγώ εκούρσενα εκκλησιές και άγια μοναστήρια

όλοι έδεναν το μαύρο τους σε κάμπο σε λιβάδι
 κι εγώ έδενα το μαύρο μου στις εκκλησιές την πόρτα...

(Μαρία Μιχαήλ-Δέδε, *Το Άσεμνο-Ανίερο και Υβριστικό στο Ελληνικό Δη-
 μοτικό Τραγούδι*, σ. 88, Εκδ. Φιλιππότη).

Του Κατσαντώνη:

«Βαστάτε τούρκοι τ' άλογα, λίγου να ξανασάνου
 να χαιρετήσω τα βουνά, τα πρώτα μου λημέρια
 ν' αφήνω διάτα τα πιδγιά, διάτα τούν Λιπινιώτη
 φουτχιά να βάλη στ' Άγραφα **στου μέγα Μοναστήρι**
για να καεί κι ηγούμενος μ' όλους τους καλογήρους
πουν παν κι μι προυδώσανε στους σκυλου-Αρβανίτες
 Μι πήραν κι μι πάιναν, στα Γιάννινα με πάγουν
 στα Γιάννινα κι στον πασιά, στη φυλακή με βάνουν».

(Α. Πολίτη, *Κλέφτικα*, σ. 65, έκδ. ΝΕΒ).

«Ξυπνάτε, μπρε κλεφτόπουλα, ξυπνάτε, χαρμαίδες
 εσάς σας τρέμει η Παναγιά σας τρέμουν οι στρατιώτες
σας τρέμει κι ένας προσετός από τη Μακρυνίτσα.
 Το σπίτι του πλακώσατε του πήρατε το βιος του
 του πήρατε τα δυο παιδιά και δυο μικρές νυφάδες
 και του ζητάτε ξαγορά φλουριά πέντε χιλιάδες».

(Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα*, σ. 140, εκδ.
 Μπουκουμάνη).β) *Βλάχικο της Ηλείου*

«Για την τζοπάνικη ζωή, όλοι κουτόν με λένε / μα 'χω δικό μ' κοπάδι
 εγώ και τα καλά του κοσμου
 Έχω φλογέρα που λαλώ κι αντιλαλούν οι βρόχοι / έχω τ' αγέρι που
 γοργό μου φέρνει τα χαμπέρια
 έχω λειβάδια ανθόσπαρτα, βουνά γεμάτα δέντρα / **δεν θέλω μαρμαρό-
 χτιστα θεώρατα παλάτια**

Ούτε και θέλω να με λεν από γενιά, από σόι / έχουν χικιό και θάνα-
 το, οι αρχόντοι στα παλάτια
 κι εγώ είμαι εδώ σαν βασιλιάς, έχω δικούς μου νόμους...

(Μετάφραση απ' τα βλάχικα: Κώστας Κρουστάλης)

(Κώστα Κρουστάλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, τ. γ', σ. 29)

(π2) Βαλκανικές εκδοχές των παραλλαγών του «Νεκρού Αδελφού» και του «Γεφυριού της Άρτας» (αποσπάσματα):

α) Ροζαφάτι (αλβανική εκδοχή του «Γεφυριού της Άρτας»).

«...πυκνό το πούσι σκέπασε της Μπούνας το ποτάμι / ημέρες τρεις και νύχτες τρεις, μα σκώθη το αγέρι
και στου Ντουνούς τ' ανέβασε στις κορυφές διωγμένο / τριάντα και πον χιτάνε ολήμερα μαστόροι
και που τα τείχια πέφτανε μονάχα τους τη νύχτα / —Νάχεις καλό, ω γέροντα, μα πούνε το καλό μας;
όλη μέρα χιτίζουμε κι αποβραδὶς γκρεμιέται / μην έχεις κάποια συμβουλή, παππούλη, να μας δώσεις;»

β) Του Γιοβάνι και της Γελίτσας (σέρβικη εκδοχή της παραλογής του «Νεκρού Αδελφού»)

«Εννιά αγόρια είχε μια μανούλα / και μια κόρη τη μικρή Γελίτσα.
Τα παιδιά της τα 'χε αναστημένα / με το μόσκο, με κρυφό καμάρι.
Και στου γάμου ήρθαν την ώρα / η Γελίτσα κι όλα της τ' αδέρφια.
Τη γυρέψαν τρεις γαμπροί την κόρη / το στολίδι του σπιτιού της μάνας.
Ένας ήταν από ξένον τόπο / μπάνος ήταν κι είχε βιος μεγάλο...
... Άνοιξέ μου, μάνα μου την πόρτα / η πανούγκλα του θεού δεν είμαι
η Γελίτσα είμαι, δόλια μάνα, / τ' ακριβό σου είμαι, στερονοπαίδι
η Γελίτσα η μονάκριβή σου» / με λαχτάρα σφιχταγκαλιαστήκαν
σαν τους κούκους σκούζουν και στενάζουν / και στο χώμα πέφτουν πεθαμένες».

γ) Του Δημητάρ και της Βένια (βουλγάρικη εκδοχή της παραλογής του «Νεκρού Αδελφού»)

«Ήτανε μια μάνα, μάνα καλομάνα / γιούς εννιά 'χε και μια κόρη δέκα...
... Ήρθαν προξενήτρες απ' τα ξένα μέρη / ήρθαν προξενήτρες προξενιές να φέρουν...

... Ήρθ' ο Δημητάρ μας, μάνα μου, και μ' ήβρε / Κείνος μ' έχει φέρει να σε δώ μανούλα».

Ζωντανές οι δυο τους σφιχταγκαλιαστήκαν / μάνα θυγατέρα, μα νεκρές χωρίσαν».

(Μετάφραση: Αγάπιος Αγαπίου, περιοδικό Δελτίο Θυέλλης, τ. 2, σσ. 12-13)

(π3) Για το κίνημα των Ζηλωτών (απ' το χρονικό του Γρηγορά):

«Έτσι λοιπόν σα νάπεσε στην πόλη άγριος ανεμοστρόβιλος, μια ανακατοσούρα και ένας μεγάλος θόρυβος ξαπλώθηκε από τη μια μεριά ως την άλλη και όλη η πλεμπάγια βγήκε αμέσως στους δρόμους και ρίχνονταν κατά πάνω στους πλούσιους με μεγαλύτερη λύσσα και μάνητα από του να είταν εχτροί [δηλαδή ξένοι από άλλη φυλή] κι' άρπαχναν σαν ληστές τα πλούτη των σπιτιών τους κι όσους έβρισκαν (μπροστά τους ή μέσα σ' αυτά) τους έσφαζαν γεμίζοντας έτσι τις πλατείες της πόλης με ποτάμια από το αίμα των συμπολιτών τους. Σ' αυτή τη δυστυχία κατάντησαν όσοι εξέιχανε και είταν το καμάρι της πόλης και η αιτία η περιουσία τους.

»Απ' αυτούς [τους αρχόντους] άλλοι μεν θανατωθήκανε την ίδια μέρα από τη μάνητα του παροξυσμού του Δήμου, όσοι δε γλυτώσανε, αυτούς τούς είχαν στο μάτι για ξεμπέρδεμα (κι αυτοί είταν περισσότεροι απ' τους σφαγμένους)... Κι' είχε την εξουσία ένα μπουλούκι, που πήρε το όνομα και λεγότανε Ζηλωτές. Το σύστημα δε με το οποίο διοικούτανε η Σαλονίκη δεν έμοιαζε με κανένα γνωστό πολίτευμα. Γιατί ούτε αριστοκρατικό είτανε, σαν εκείνο που είχε βάλει τον παλιό καιρό ο Λυκούργος στους Σπαρτιάτες, ούτε δημοκρατικό σαν κείνο που έβαλε ο Σόλωνας πρώτα στους Αθηναίους κι ύστερα το μεταρρυθμίσει ο Κλεισθένης χωρίζοντάς τους σε δέκα φυλές αντίς τέσσαρες που είταν πριν. Μα ούτε [έμοιαζε] και σαν κείνο που έκρινε ταιριαχτό για τους Λοκρούς που λέγονται Ελιζεφύριοι ο νομοθέτης Ζάλευκος, ούτε σαν κείνο που έβαλε στην Κατάνη της Σικελίας ο Χαρώνδας. Ούτε πάλι είταν κάτι τι καινούργιοτερο, φτιαγμένο από ανακάτωμα δύο ή και πιότερων άλλων [πολιτευμάτων] σαν κείνο που είχανε οι Κύπριοι, ούτε σαν κείνο που λεν πως [έφτιασε] ο δήμος στην παλιά Ρώμη, όντας επαναστάτησε και τάβαλε με τους υπατικούς [ευγενείς], μα είταν μια οχλοκρατία πρωτόφαντη. Πολίτευμα τέτοιο που μόνο του μπορεί να ξεφυτρώσει, χωρίς να το σκεφθί ο άνθρωπος. Δηλαδή, αφού μαζευτήκανε μερικοί θρασείς πήραν ετοιμειτικά την εξουσία, παρασέρνοντας με δημαγωγίες τον όχλο της Σαλονίκης στο θέλημά τους και αρπάζοντας τις περιουσίες από τους πλούσιους κι έτσι καλοπερνούσαν. Έβγαλαν δε διαταγές να μην υπακούση ο λαός σε καμιά προσταγή, ούτε στου Παλαιολόγου [του νόμιμου δηλαδή μονάρχη του Ιωάννη του Ε'] ούτε του Καντακουζηνού, μα όλοι τους νάχουν κανόνα στις πράξεις τους και ν' αναγνωρίζουν για νόμο τις αποφάσεις αυτουνών [των Ζηλωτών]».

(Γιάννη Κορδάτου, Η Κομμούνια της Θεσσαλονίκης, σσ. 57 και 75, εκδ. Επικαιρότητα).

§ 12

(π4) Απόσπασμα υπομνήματος του γάλλου προξένου στην ανατολή *Jean Coppin (1686)* προς τους ευρωπαίους μονάρχες:

«Η δεύτερη χώρα που θα δεχθεί την επίθεση συνασπισμού των χριστιανών ηγεμόνων μετά την Αφρική θα είναι ο Μωριάς. Μόλο που η έκτασή του είναι μικρή επιβάλλεται να λάβουν όλοι μερίδιο διότι αποτελεί προγεφύρωμα στη θάλασσα του Αιγαίου. Καθένας από τους συμμάχους πρέπει να έχει μια βάση γιατί το κλίμα είναι εξαιρετικό. Οι οχτώ επαρχίες του θα κατανεμηθούν ως εξής:

»Η Αγιάς του [ο Πάπας] θα λάβει τη μισή Αρκαδία και την υπόλοιπη θα την παραχωρήσει στους Δούκες της Μοδένας και της Πάρμας. Ο βασιλιάς της Γαλλίας θα λάβει την επαρχία της Κορίνθου, κατάλληλη για το στόλο εξαιτίας του λιμανιού της. Στο βασιλιά της Ισπανίας θα δοθεί η επαρχία του Άργους. Στο βασιλιά της Αγγλίας η Λακεδαιμόν. Στο βασιλιά της Πορτογαλίας η Σικυών. Οι Βενετοί θα λάβουν την επαρχία των Μεσογείων. Οι Δούκες της Σαβοΐας και της Φλωρεντίας και η δημοκρατία της Γένοβας θα λάβουν από το ένα τέταρτο της Ήλιδος, θα τους δοθούν όμως και άλλου ανταλλάγματα. Όσο για τους ιππότες της Μάλτας, θα λάβουν το πανέμορφο νησί της Ρόδου.

»Απομένει η Ελλάδα της Ρωμανίας [η ηπειρωτική] και το αρχιπέλαγος[...]. Ο βασιλιάς της Ισπανίας θα λάβει ολόκληρη την Αχαΐα, τη χώρα των Αθηνών και των Θηβών από τον κόλπο της Αρτας ως τις Θερμοπύλες. Οι Βενετοί θα λάβουν την Ήπειρο, την Αλβανία, τη Βοσνία και τις Τούρκικες κτήσεις στη Σκλαβονία. Στον αυτοκράτορα θα δοθούν η Ουγγαρία, η Σερβία [...] και η Μακεδονία από τη Θεσσαλία ως το Στρυμόνα[...]

»Στο βασιλιά της Αγγλίας θα δοθεί η Θεσσαλία[...]. Η Ολλανδία θα καταλάβει τη νήσο Εύβοια που έχει περίμετρο τριακοσίων μιλίων[...].

»Οι Βενετοί θα λάβουν την Κρήτη, την Πάρο που έχει καλό λιμάνι, τη Νάξο, τη νήσο Κιάρο ή Κάλαιο, την Παλμόζ, άλλοτε Πάτμο, την Κω που σήμερα λέγεται Λάνγκο και όλα τα κοντινά νησιά, κι ακόμα τη Σάμο, Μύκονο και Μήλο. Ο Δούκας της Φλωρεντίας θα ανταμειφθεί με τη Θάσο, τη Σαμοθράκη ή Σκαμαντηροί που είναι μεγάλη κι έχει πολλά λιμάνια, την Ίμβρο και τη Σίφνο.

»Στο Δούκα της Πάρμας η Μήλος, η Φαλκονέρα, η Ανάφη, που έχει μια πόλη χτισμένη πάνω σε βράχο και πλάι περνάει ένα όμορφο ποτάμι. Ο δούκας της Μοδένας θα λάβει την Κέα και τη Σέριφο. Στο δούκα της Μάντουας θα δοθούν οι Εχινάδες, η Πολύκανδρος, η Σίκινος και η Σα-

ντορίνη. Τέλος, ο δούκας De la Mirandola θα ανταμειφθεί με την Άνδρο και τη Σκύρο».

(Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. β', σσ. 473-75).

§ 12

(π5) Παρωδία του δημοτικού τραγουδιού «Ακόμα τούτη η Άνοιξη» από τον παπά-Κυρίτη (Γούρας Αλυρού) σε ενθύμησή του στα 1775, με αφορμή την εγκατάλειψη της «απελευθερωτικής» επιχείρησης των ορλωφικών από τους ρώσους.

«Αυτόν του χρόνου τον κακό, αυτό το καλοκαίρι
μας ήρθε και ου Μόσκοβος κι ήφερε το σεφέρι
και τάξει πως τάχατες τη λευτεριά θα φέρει.
Μα πού 'ν' η μαύρη λευτεριά; Αλίμονο σε μας παιδιά
κι αλίμονο στην κλεφτουριά, πως δε θα την ιδούμε
γιατί δεν πιάσκισε πιστά για να λευτερωθούμε.
Μας ήρθε και μας άναψε φωτιά απ' άκρη σ' άκρη
κι άφσε να τη σβήσουμε με γιαΐμα και με δάκρυ».

(Κ. Χασιώτη, *Οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις*, σ. 110).

§ 12

(π6) Περιγραφή του Άγγλου περιηγητή William Gell, βασισμένη σε αφήγηση του πρωτοσύγγελου Αντρουτσόπουλου.

«Ενώ πήγαινε στην Τριπολιτσά, όπου τον είχε καλέσει ο Πασάς για κρατικές υποθέσεις, τα πλούτη του προκάλεσαν τη βουλιμία μερικιών καλοαρματωμένων κλεφτών, που, αφού έστησαν καρτέρι στο πιο απότομο πέγρσμα της Τοιμπαρούς, τραυμάτισαν μερικούς από τους ανθρώπους του, αιχμαλώτισαν τον ίδιο και τον έκλεισαν σε μια στεγνή στέρνα. Εκεί του κατέβαζαν ψωμί και νερό, ώσπου πλήρωσε ένα υπέρογο ποσό λύτρα στέλνοντας γραπτές οδηγίες στους Γαργαλιάνους. Αν ο ίδιος ο Πασάς μηχανεύτηκε την επίθεση εναντίον του πρωτοσύγγελου, σαν το μοναδικό μέσο να απαλλαγεί ο τόπος από τους κλέφτες, ενέργειες συνηθισμένες στους Τούρκους —τον κατηγορήσαν μάλιστα μερικοί γι' αυτό— δεν μπορώ να βεβαιώσω. Το αποτέλεσμα πάντως υπήρξε άμεσο. Η ασύνετη αιχμαλωσία

του κληρικού αναστάτωσε το ιερατείο, που εξαιτέλυσε τους κεραυνούς του αφορισμού εναντίον όλων εκείνων που θα έδιναν ψωμί και νερό στους κλέφτες. Έτσι οι κλέφτες, αφού δεν προστατεύονταν πια από τους Έλληνες με τη δικαιολογία πως πολεμούσαν τους Τούρκους, αντιμετώπιζαν το ξερίζωμα ή το χαλασμό τους από τους αγάδες των διάφορων περιφερειών...».

(Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. γ' 1, σ. 249).

✂

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

«ΑΣΤΙΚΕΣ» ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1821

Α. «Νεοελληνικός διαφωτισμός»

Ἐπειτα διὰ ποίους ἀμαθείς γράφομεν; Ὅχι βέβαια διὰ τὸν χυδαῖον ὄχλον, οἱ ὅποιοι οὐδ' ἂν εἴμεθα εἰς τὸν κόσμον ἔχουσιν εἰδῆσιν· ἀλλὰ διὰ τοὺς ὅσοι τουλάχιστον ἐξεύρουν νὰ ἀναγινώσκουσι κ' ἔχουν ὅπως δὴποτε ἐπιθυμίαν νὰ φωτισθῶσιν.⁽¹⁾

ΑΔ. ΚΟΡΑΗΣ

ΕΧΕΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΝΑ ΑΝΑΦΕΡΘΟΥΜΕ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ «ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ», μιας και γύρω από αυτό πλέκεται όλο το δίχτυ της εξουσιαστικής ιδεολογίας για μερικές εκατοντάδες χρόνια. Δεν είναι τυχαίο πως οι εξουσιαστές σε διάφορες «ειδικές» χρονικές περιόδους επαναφέρουν το θέμα του «διαφωτισμού» στο επίκεντρο της προσοχής του κόσμου, προκειμένου να τον εγκλωβίσουν μέσα στους εκάστοτε ιδεολογικούς αναπροσανατολισμούς τους. Αυτή η αναθέρμανση είναι πάντοτε σχεδόν ταυτισμένη με την προσπάθεια που καταβάλλεται από την κυριαρχία — σε κρίσιμες περιόδους της — να «φρεσκάσει» το πρόσωπο της ιδεολογίας της.

1. Η Δημοτικιστική Αντίθεση στην Κοραϊκή «Μέση Οδό», σσ. λσ' - λξ'.

Χρειάζεται απ' την αρχή να ξεκαθαρίσουμε πως ο «διαφωτισμός» δεν μας απασχολεί άμεσα απ' τη σκοπιά των κοινωνικών απελευθερωτικών αγώνων που οι ίδιοι οι καταπιεσμένοι δημιουργούν και παίρνουν μέρος. Απέναντι σ' όλα αυτά ο «διαφωτισμός» — και κάθε είδους παραλλαγή του — είναι κατά βάση εχθρικός, γιατί περιέχει τη λογική και την αντίληψη της πρωτοπορίας, διακατεχόμενος και διαχέοντας ένα πνεύμα επιβολής πάνω στους ανθρώπους.

Αυτή καθ' εαυτή η λέξη αλλά και το περιεχόμενο που της δίνεται περιέχει τη λογική της πρωτοπορίας και της καθοδήγησης κάποιων «μη φωτισμένων» από κάποιους «φωτισμένους». Επιπλέον, μέσα απ' αυτή την έννοια επιχειρείται μια αντιδιαστολή με προϋπάρχουσες συνθήκες κυριαρχίας. Έτσι, προκειμένου να πείσουν τον κόσμο ότι όλα προέρχονται από τους εκάστοτε κρατούντες και όσους τους ακολουθούν και τους εκφράζουν, παρουσιάζουν το «διαφωτισμό» σαν το βασικό συντελεστή απ' όπου ξεκίνησαν οι διάφορες κοινωνικές ανακατατάξεις στον ευρωπαϊκό χώρο τον 18ο και 19ο αιώνα. Αγνοείται συνειδητά η δράση των καταπιεσμένων και επιχειρείται η εξαφάνισή της μέσω της πομπώδους προβολής των κηρυγμάτων διάφορων εκπροσώπων της κυριαρχίας. Αυτά τα κηρύγματα θέλουν να εννοηθεί πως άλλαξαν την μορφή του κόσμου, κι όχι η δράση των αγωνιζομένων.

Εκτός των άλλων, ο όρος «διαφωτισμός», παραπέμπει σε μια εποχή και μια κίνηση καταστάσεων και ιδεών που εξετάστηκαν και καθορίστηκαν — με την μια ή την άλλη μορφή και ονομασία — εκ των υστέρων. Αποτελεί προϊόν ερμηνείας γεγονότων όπως τα είδαν και τα προσδιόρισαν κάποιοι μεταγενέστεροι, που ερμήνευσαν τα φαινόμενα και τις εξελίξεις, απομονώνοντας χαρακτηριστικά που οι ίδιοι θεώρησαν σημαντικά, πρωτεύοντα και πάνω απ' όλα εξυπηρετικά των επιδιώξεών τους, τα οποία οι αγωνιζόμενοι άνθρωποι της εποχής όπου αναφέρονταν είτε δεν γνώριζαν, ή δεν έβλεπαν τους εαυτούς τους να περιέχονται και να εκφράζονται απ' αυτά.

Οι πρόσφατες εκφράσεις της κυριαρχίας (αυτισμός, μαρξισμός κ.λπ.), δεν έχασαν καμιά ευκαιρία, παρά τις επιμέρους διαφορές τους, να προβάλουν, σχετικά με το χαρακτήρα της επανάστασης του 1821, τον ιδιαίτερο ρόλο της διανόησης που με τον λεγόμενο «νεοελληνικό διαφωτισμό», «μετεκκένωσε», κατά τον Κοραή, στο υπόδουλο «ελληνικό γένος» τα μηνύματα της φωτισμένης Ευρώπης και «ανύψωσε» το

«εθνικό» φρόνημα και τον «πατριωτισμό» των ελλήνων, προετοιμάζοντας και πνευματικά την «εθνεγερσία».

Φυσικά οι απόψεις αυτές κάθε άλλο παρά αντανακλούν την ιστορική πραγματικότητα, γιατί απλούστατα σκόπιμα παραβλέπουν ότι η εντελώς αναλφάβητη και πολυιδιωματική γλωσσικά «ελλαδική» κοινωνική πλειοψηφία ήταν αδύνατο (ακόμη κι αν απευθυνόταν σ' αυτή) να κατανοήσει και να ενστερνιστεί τον λόγο των «διαφωτιστών» και, εξεγερόμενη σ' όλο το διάστημα της οθωμανικής κατοχής, δεν περίμενε βέβαια, τον αιώνα της εκφοράς του για να επαναστατήσει. Άλλωστε είναι γνωστό ότι η κοινωνική έκρηξη του 1821 αιφνιδίασε τους κύριους εκπροσώπους του «νεοελληνικού διαφωτισμού», όπως τον Κοραή, που υποστήριζε γύρω στα 1800 ότι «...*χρειάζεται πενήντα ακόμη ετών παιδεία το γένος, διά να έλθη εις κατάστασιν να κατορθώσει τίποτε αυτοκινήτως και αυτοεργώς*»⁽²⁾ και ο οποίος θα χαρακτηρίσει αργότερα «άωρον» την επανάσταση, για να αποδειχθεί για μια ακόμη φορά ότι οι ιδεολογικές πρωτοπορίες συνήθως δεν δημιουργούν αλλά ακολουθούν, με σκοπό να χειραγωγήσουν τις κοινωνικές επαναστατικές εξελίξεις.

Τόσο τα πρόσωπα, όσο και οι ιδεολογικές απόψεις που διατυπώνονταν απείχαν πολύ από την κοινωνική πραγματικότητα, τη ζωή και τη δράση των ανθρώπων που βρισκόνταν κάτω από τον οθωμανικό ζυγό και τους εγκάθετους του οθωμανικού κράτους, ανθρώπων που δεν σταμάτησαν να αντιπερνούνται και να εξηγούνται, όπως είδαμε, μην περιμένοντας τους λεγόμενους φωτισμένους για να το κάνουν.

Αλλού λοιπόν, βρίσκεται η ουσία. Αν κάποιον απευθύνονταν οι απόψεις των «ελλήνων διαφωτιστών», ήταν προς τις διάφορες μερίδες της ανασυγκροτούμενης εξουσίας ενόψει της διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας — και αν γιγαντώνονταν οι μεταξύ τους έριδες ήταν γιατί φούντωνε και η λυσσαλέα διαμάχη για το ποια φατρία θα επιβλήσει απέναντι στις υπόλοιπες και θα επιβάλει τις απόψεις της.

Προκύπτει επομένως ένας ακόμα λόγος να σταθούμε σ' αυτή την κίνηση που εκ των υστέρων χαρακτηρίστηκε σαν «νεοελληνικός διαφωτισμός» και, χρονικά, ξεκινά από τα μέσα του 18ου αιώνα, φτάνει μέχρι την επανάσταση και βρίσκεται, λίγα χρόνια αργότερα, στις ρίζες αυτού που ονομάστηκε «μεγάλη ιδέα». Γιατί μέσα απ' το «διαφωτισμό»

2. Γ. Διζιρίνη, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το Ευρωπαϊκό Πνεύμα 1750-1821*, σ.51.

ξεδιπλώνεται, και στον «ελλαδικό χώρο», η ίδια η φύση της κυριαρχίας με τις ανανεωμένες μορφές της.

Σύμφωνα με τις απόψεις των εκπροσώπων της κυριαρχίας, ο «ευρωπαϊκός διαφωτισμός» εκτείνεται από το 1688 (επανάσταση στην Αγγλία) ως το 1789 (κοινωνική επανάσταση στη Γαλλία), και προβάλλεται συνήθως ως μια ευρύτερη επιστημονική, κοινωνική, οικονομική, πολιτική και γενικότερη ιδεολογική κίνηση αμφισβήτησης, που οποία διεκδικούσε ελευθερία στοχασμού και έκφρασης, ανεξίτηλη οικονομική ελευθερία, κατάργηση προνομίων, ισότητα, επαναπροσδιορισμό της σχέσης του ανθρώπου προς τη φύση, εκφράζοντας την πίστη της προς την ανθρώπινη λογική.

Δεν χρειάζεται ωστόσο, ούτε ιδιαίτερη προσπάθεια, ούτε απαιτούνται ιδιαίτερες μελέτες και γνώσεις για να αντιληφθεί ο καθένας ότι ο εκ των υστέρων αποκληθείς «ευρωπαϊκός διαφωτισμός» αποτέλεσε μια κίνηση «κορυφών» που πρόβαλε τα βασικά αιτήματα της ανασυγκροτούμενης κυριαρχίας — με την αστική της μορφή — στη σύγκρουσή της με το παλιό καθεστώς, αποτελώντας μια προσπάθεια θεωρητικής επένδυσης και δικαιώσης των νέων προβαλλόμενων δομών εξουσίας, απέναντι σ' ένα σύστημα που, με τις παλιές δομές, ήδη κατέρρεε.

Όμως η κίνηση του «διαφωτισμού» που ξεκίνησε από την Αγγλία και αναπτύχθηκε στη Γαλλία (18ος αιώνας) αλλά και σε άλλες χώρες (Γερμανία, Ιταλία), καλύπτοντας ολόκληρη την Ευρώπη, δεν αποτελεί ένα ομοιογενές και συγκεκριμένο ρεύμα με ενιαία φιλοσοφία και μέθοδο. Στο σύνολό της εκφράζει και προβάλλει μια εμμονή στη λογική ικανότητα των ανθρώπων, τον κριτικό έλεγχο, την άρνηση των παραδόσεων και της αυθεντίας, την αντίληψη περί φυσικής ισότητας των ανθρώπων και την πίστη στις δυνατότητες ανάπτυξης της κοινωνίας. Τα παραπάνω βέβαια, αποτελούν στοιχεία που, μέσα στη συνολικότερη λογική της εξουσίας, συγκροτούν τη βάση από την οποία ξεπηδούν οι περισσότεροι από τους μεταγενέστερους «ισμούς», κοινωνιολογικές σχολές κ.λπ. που, παρόλες τις διαφορές τους, έχουν ως κοινό τόπο την αντίθεση στην ειλικρινή και άμεση δράση και στάση των απλών ανθρώπων, στην εμπιστοσύνη προς τη δημιουργική τους ικανότητα και την πηγαία δυνατότητα για την απελευθέρωση της κοινωνίας.

Γιατί όλα τα στοιχεία που προέβαλε ο «ευρωπαϊκός διαφωτισμός» δεν ήταν παρά μια προσπάθεια των κυριάρχων να οικειοποιηθούν τις ελπίδες και τις επιθυμίες των αγωνιζόμενων ανθρώπων. Βάλθηκαν ό-

μως με τέτοιο τρόπο και τέτοιες λογικές, ώστε να προσανατολίσουν τη δράση των ηγετικών ομάδων στον προσεταιρισμό των διάφορων κοινωνικών ομάδων που θα διαμόρφωναν το μοντέλο του «νέου» υπήκοου-πολίτη στα υπό συγκρότηση εθνικά κράτη.

«Η θείκη απάτη», θα γράψει ο Μ. Μπακούνιν αναφερόμενος στη γαλλική εκδοχή του «διαφωτισμού», «με την οποία ανατράφηκε η ανθρωπότητα — για να μιλήσουμε μόνο για το χριστιανικό κόσμο — εδώ και 18 αιώνες, αποδείχθηκε για μια φορά ακόμα πιο ισχυρή από την ανθρώπινη αλήθεια. Επειδή δεν μπορούσε πια να μεταχειρισθεί τους ρασοφορεμένους, τα άγια κοράκια της Εκκλησίας, τους καθολικούς και διαμαρτυρούμενους παπάδες που είχαν χάσει κάθε εμπιστοσύνη, χρησιμοποίησε λαϊκούς παπάδες, ψεύτες και σοφιστές δέχως ράσα, ανάμεσα στους οποίους ο κύριος ρόλος δόθηκε σε δύο μοιραίους ανθρώπους. Ο ένας ήταν το πνεύμα το πιο πλάνο, ο άλλος η θέληση η πιο δογματικά δεσποτική του περασμένου αιώνα [του 18ου]. Ήταν ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ και ο Ροβεσπιέρος [...]. Ο φαινομενικά πιο δημοκρατικός συγγραφέας του 18ου αιώνα επωάζει τον αλύπητο δεσποτισμό του πολιτικού άνδρα. Υπήρξε ο προφήτης του δογματικού κράτους, ενώ ο Ροβεσπιέρος, ο άξιος και πιστός του οπαδός, δοκίμασε να του γίνει αρχιερέας...»⁽³⁾

Αυτή ακριβώς η αντίθεση των ιδεολογικών πρωτοποριών απέναντι στην πηγαία κοινωνική δράση εκφράζεται και πιστοποιείται με το ξέσπασμα της κοινωνικής επανάστασης στη Γαλλία και την καταλυτική δράση των ξεσηκωμένων που ορθώνεται ενάντια σε ευγενείς, κλήρο και αστούς μέχρι τη στιγμή που η έντρομη αστική τάξη συμμαχώντας με τους μέχρι πρότινος αντιπάλους της θα καλέσει το Βοναπάρτη για να του αναθέσει την αναδόμηση της εξουσίας και τη συγκρότηση του νέου κράτους.

Απέναντι σ' αυτή την ευρωπαϊκή πραγματικότητα, ο αναδρομικά αποκληθείς «νεοελληνικός διαφωτισμός» αποτέλεσε μια ετερόφωτη και καθυστερημένη απόπειρα κάποιων διανοούμενων να διαμορφώσουν τα ιδεολογικά, πολιτικά και κοινωνικά πλαίσια, στα οποία θα έπρεπε να περιχαρκαωθούν οι πόθοι και τα οράματα των καταπιεσμένων του «ελλαδικού χώρου» που, σε συνθήκες προχωρημένης παρακμής της οθωμανικής κυριαρχίας, ετοιμάζονταν για μια ακόμη φορά να ξεσηκωθούν διεκδικώντας, πάνω απ' όλα, την ελευθερία τους.

3. Πρόσωπα-Ιδέες, Μπακούνιν, σ. 129.

Αυτό, δηλαδή, που ονομάστηκε «νεοελληνικός διαφωτισμός» δεν υπήρξε παρά η απόπειρα ιδεολογικής κυρίως δικαιώσης των νέων δομών εξουσίας, που σχεδιάζονταν να ορθωθούν στη θέση των δομών του οθωμανικού απολυταρχισμού που κατέρρεαν. Πολύ περισσότερο, όταν σαν κέντρα εκπόρευσης, μέντορες και χορηγοί, συναντάμε την εκκλησία και τους φαναριώτες λογίους και εντολοδόχους ηγεμόνες των παρὰδουνάβιων χωρών, που οραματίζονται την ανασύσταση της «βυζαντινής αυτοκρατορίας» μέσω μιας ειρηνικής και σταδιακής μεταλλαγής της οθωμανικής σε ρωμική, και τους εμπόρους, των παροικιών κυρίως αλλά και του «ελλαδικού χώρου», που τα συγκεχυμένα και αντιφατικά (εξαιτίας των κατά καιρούς συμμαχιών ή ρήξεων με τις «ελληνικές» ηγετικές ομάδες) κυριαρχικά τους σχέδια άλλοτε προκρίνουν ένα πολυεθνικό ελληνορθόδοξο βασίλειο (Ρήγας, Φιλική Εταιρεία) με δημοκρατικές ή μη δομές, και άλλοτε την αναβίωση της ελληνικής αρχαιότητας (Κοραΐς, Καποδίστριας κ.ά.), μέσω της συγκρότησης ενός εθνικού κράτους κατά τα ευρωπαϊκά απολυταρχικά ή αστικοδημοκρατικά πρότυπα.

Σε κάθε περίπτωση για «νεοελληνικό διαφωτισμό» σαν κίνηση, έστω και με τις διαστάσεις που προαναφέρθηκαν, μπορούμε να μιλάμε για μετά τα μέσα του 18ου αιώνα και ιδιαίτερα για μετά το 1775, μετά δηλαδή τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή και τις προϋποθέσεις που δημιουργήθηκαν.

Νωρίτερα οι απόπειρες δεν έλειψαν.

Υπήρξαν ωστόσο αναποτελεσματικές, δεν πήραν καθολικό χαρακτήρα και καθώς εκπορεύονταν κατά βάση από το πατριαρχείο, τους φαναριώτες και τις αυλές των ηγεμόνων, μόνο συμβατικά και κατ' εξαίρεση μπορούμε να μιλάμε για απόπειρες «διαφωτισμού» με το περιεχόμενο που τον συναντάμε αργότερα.

Βέβαια, ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα σχολές ιδρύονται και λειτουργούν σε διάφορα κέντρα του «ελλαδικού χώρου» (Γιάννενα, Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Σιάμιστα, Μοσχόπολη, Χίος, Πάμπος κ.ά.), καθώς και σε παροικίες στην Κεντρική, Δυτική και Ανατολική Ευρώπη.

Αυτή όμως η παιδεία, παραμένει μέχρι και τα μέσα του 18ου αιώνα είτε στα χέρια των κληρικών, που δεν θέλουν και δεν μπορούν να ξεφύγουν από τον καλογεριστικό σχολαστικισμό και το πνεύμα των κατοπινών «πατριικών διδασκαλιών» του πατριαρχείου, είτε στη διάθεση κάποιων ηγεμόνων, που ακολουθώντας τα ευρωπαϊκά πρότυπα της

«φωτισμένης δεσποτείας» αναλαμβάνουν την υποστήριξη των γραμμάτων και της παιδείας στο βαθμό βέβαια, που αυτό δεν έρχεται σε σύγκρουση με τη δική τους απολυταρχική εξουσία.

Τα όρια της φιλοσοφικής αναζήτησης του ενλόγου παιδευτικού μοντέλου θα προσδιορίσει ο Ευγένιος Βούλγαρης, όταν γράφει πως «εις τα θεία και μυστηριώδη της πίστεως δόγματα, η ελευθερία του συλλογίζεσθαι είναι θρασυτής, διότι το να ζητείς τον λόγον εις τα λόγου επέκεινα, είναι άνοια»,^(*) και την αριστοκρατική του καταγωγή, αντίληψη, απεύθυνση και προοπτική θα υπερασπιστεί αργότερα ο Κοδρικιάς, όταν με αφορμή τη γλωσσική διαμάχη, διεκτείνεται ότι «... δεν γράφω μήτε διά γεωργούς, μήτε διά πακάληδες. Γράφω απλώς διά ευγενείς και πεπαιδευμένους. Διό προσέχω να εκφρασθώ όσο το δυνατόν εξακριβωμένως, εις την συνηθισμένην φράσιν των. Επιθυμώ οι γεωργοί να καταγίνονται εις την γεωπονίαν, οι πακάληδες εις την οφιοποιάν και να μην εννοιάζονται μήτε οι πρώτοι αν ο γάδαρός των κατάργεται από τον κύνταρον, μήτε οι δεύτεροι αν ο βακάλης παράγεται από τον βακαλάον. Οι δε ευγενείς και κατά τάξιν και κατ' αγωγήν, να ενασχολούνται, ως εξ επαγγέλματος, εις την σπουδήν και φιλολογίαν, συντελούντες με τα φώτα της μαθήσεως εις την κοινήν του γένους μας ευκλείαν και ευδαιμονίαν[...]. Δοξάζω λοιπόν, ότι τότε ευδαιμονεί εν εθνικόν πολίτευμα, όταν, κατά τον θεϊόν Πλάτωνα, οι άρχοντες φιλοσοφούν ή οι φιλόσοφοι άρχουν. Θεωρώ ως τελείαν δυστυχίαν ενός έθνους το να χυδαΐζουν οι φιλόσοφοι ή να φιλοσοφούν οι χυδαίοι». ^(*)

Είναι χαρακτηριστικό πως μόνο στις παροικίες της δυτικής Ευρώπης παρέχεται η ουσιαστική δυνατότητα γνωριμίας με τον «ευρωπαϊκό διαφωτισμό», και οι εγκατεστημένοι εκεί έμποροι εξελίσσονται στους βασικούς μέντορες και υποστηρικτές μιας παιδευτικής διαδικασίας, η οποία συνδυάζει γι' αυτούς το άμεσο επαγγελματικό ενδιαφέρον (εκδοτική δραστηριότητα) με το γενικότερο συμφέρον τους ως διεκδικητών στη μερίδα διανομής της τεράστιας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Βέβαια, εδώ θα πρέπει να τονιστεί πως το παροικιακό φαινόμενο δεν αποτελεί, συνολικά, προϊόν διώξεων από τους οθωμανούς κατακτητές. Γιατί οι περισσότεροι απ' όσους που ζούσαν εκτός «ελλαδικού χώρου» δεν ήταν φτωχοί άνθρωποι, αλλά πλούσιοι έμποροι, που είχαν μό-

4. Γ. Διζιγιρίνη, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το Ευρωπαϊκό Πνεύμα 1750-1821*, σ. 48.

5. Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του Γλωσσικού μας Ζητήματος*, σ. 95-96.

νιμη επιδίωξη την επέκταση των οικονομικών τους δραστηριοτήτων σε όσο το δυνατό περισσότερες περιοχές. Για το σκοπό αυτό επεδίωκαν και πραγματοποιούσαν τη συνεργασία με πλούσιους εμπόρους από διάφορες άλλες «εθνικές» ομάδες (τούρκους, ιταλούς, γάλλους, άραβες, αιγύπτιους, εβραίους κ.λπ.), δημιουργώντας μ' αυτό τον τρόπο, κι από την εκμετάλλευση των απλών ανθρώπων, ανεξάρτητα από τα χαρακτηριστικά που αυτοί είχαν, ένα τέτοιο εμπορικό κύκλωμα που τους εξασφάλιζε άνετη ζωή.

Είναι, μάλιστα, γεγονός πως είχαν αναπτύξει στενές συναλλαγές με τους οθωμανούς εξουσιαστές πολύ πριν από την «άλωση» της Κωνσταντινούπολης, όπως αναφέρουν οθωμανικά επίσημα έγγραφα. Από την ίδια περίπου χρονική περίοδο άρχισε η επέκτασή τους και στην Ευρώπη. Ξεκίνησαν αρχικά από την κοντινή Ιταλία κι επεκτάθηκαν στη Γαλλία, Αυστρία, Γερμανία, Ρωσία κ.α. Ακόμα και όσοι απ' αυτούς μετανάστευσαν μετά την «άλωση» (γιατί πολλοί ήταν αυτοί που παρέμειναν ή επέστρεψαν συνεχίζοντας τη δραστηριότητά τους ανενόχλητοι), το έκαναν για να μπορούν να επεκτείνουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες κι όχι γιατί διώχτηκαν από τους οθωμανούς, όπως συνηθίζεται να παρουσιάζεται από τη μυθοπλασία των κυρίαρχων. Επιδόθηκαν κατά κύριο λόγο στην τοκογλυφία, απομυζώντας βιοτέχνες, μικροεμπόρους και μικροκαλλιεργητές, των οποίων άρπαζαν στη συνέχεια, τις μικροπεριουσίες αυξάνοντας τη δύναμή τους. Έφτασαν μάλιστα με τον καιρό να έχουν ισχυρή επιρροή σε όλες τις αυλές κι, όχι μόνο σ' αυτή του σουλτάνου.

Η εξασθένηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ήττα της κατά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1774 ενίσχυσε τις ελπίδες στους υποδουλωμένους ανθρώπους για την αποτίναξη του ζυγού.

Παράλληλα, μέσω της συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, που έδωσε νέα ώθηση στην επιχειρηματική δραστηριότητα, των χαρακτηριστικών ως ελλήνων, στο εμπόριο και τη ναυτιλία, δημιουργήθηκαν νέες ευνοϊκές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και διάδοση των ιδεών της υπό ανασυγκρότηση κυριαρχίας από τις παροικίες προς τον «ελλαδικό χώρο».

Η στροφή προς τα παιδευτικά ενδιαφέροντα γίνεται πιο έντονη, η παιδεία προσανατολίζεται περισσότερο προς τα δυτικά πρότυπα και ο κύκλος των ανθρώπων που συμμετέχουν στην όλη διαδικασία διευρύνεται, ενώ παράλληλα περιορίζεται ο ρόλος των ηγεμόνων και της εκκλησίας, που αναδιπλώνεται σε ακόμα πιο συντηρητικά σχήματα, παρά το

γεγονός ότι και οι πιο ριζοσπαστικές τάσεις του αναφυόμενου «ελληνικού» εθνισμού δεν προχωρούν σε μια ριζική-ανταρπετική κριτική του μεταφυσικού οικοδομήματος της χριστιανικής θρησκείας, αλλά περιορίζονται μόνο στην καυστική, αλήθεια, καταγγελία του ληστρικού και δυναστικού ρόλου των εκπροσώπων της, στα πλαίσια του προσεταιρισμού των καταπιεσμένων.

Είναι χαρακτηριστικό πως ο θεωρούμενος, απ' την αριστερή ιστοριογραφία, σαν γιακωβίνος (παρά την επιφυλακτική έως εχθρική στάση του απέναντι στη κοινωνική επανάσταση στη Γαλλία και τον ανυπόκριτο θαυμασμό του για τον Ναπολέοντα), Αδαμάντιος Κοραής, παρά τις μομφές του για τον κλήρο και την κριτική του για τον επιβληθητικό στην οθωμανική κατοχή ρόλο του, θα γράψει: «*Ακούω ότι νομίζουν [τη φιλοσοφία στην Ελλάδα] εχθράν της θρησκείας[...] ουδαμού η φιλοσοφία εκήρυξε τον πόλεμον κατά της θρησκείας*».⁽⁶⁾

Ακόμα και τα κοντινότερα στο πνεύμα του «ευρωπαϊκού διαφωτισμού» κείμενα που κυκλοφόρησαν ανώνυμα (*Ρωσοαγγλογάλλος, Κρίτωνος Στοχασμοί*, και το ριζοσπαστικότερο βιβλίο του «νεοελληνικού διαφωτισμού», η *Ελληνική Νομαρχία*: 1806) αδυνατούν, παρά τη λυσσαλέα κριτική τους στην εκκλησία, να αρθρώσουν μια μη θεοκεντρική θεώρηση του κόσμου.

Οι μόνοι απ' τους εκπροσώπους του «νεοελληνικού διαφωτισμού» που προσέγγιζαν κατά κάποιο τρόπο τις πιο ορθολογικές απόψεις των ευρωπαίων ομολόγων τους, όπως αυτές εκφράστηκαν με τη «λατρεία του υπέρτατου όντος και της φύσεως» κατά την επανάσταση στη Γαλλία, ήταν ο Χριστόδουλος Παμπλέκης, που διακηρύττει πως «*τούτους και τους αγγέλους και τους διαβόλους εγώ δεν έχω χρέος να τους πιστεύω αλλά μόνον μίαν και άπειρον και αναγκαίαν ουσία*»⁽⁷⁾ και αργότερα ο Θεόφιλος Καΐρης με το δικής του παραλλαγής φιλοσοφικο-θρησκευτικό σύστημα («Θεοσέβεια»), και οι οποίοι, βέβαια, θα διωχθούν και θα αφοριστούν από την εκκλησία.⁽⁸⁾

6. Γ. Δελιζιώτης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το Ευρωπαϊκό Πνεύμα 1750-1821*, σ. 107.

7. Τ. Βουρνά, *Γαλλική Επανάσταση και Ελλάδα*, σ. 180.

8. Πολλές φορές αυτή η ιδεολογική σύγκρουση έπαιρνε καθαρά προσωπικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, ανταπαντώντας στις κατηγορίες του επισκόπου Πλαταμώνος Διονυσίου Ραφανίτη που τον χαρακτήριζε «*χριστεμπαίκτην, τετυφλωμένον εσωτερικώς και εξωτερικώς, ανθρωπάριον κυνόμορφο, χοιρόδουλον, παμμίαρον, πθηρίσκον κ.ά.*», ο Χριστόδουλος Παμπλέκης γράφει για κάποιον απ' το πε- ➡

Ωστόσο, παρά το συντηρητισμό της και την αποδοχή ουσιαστικά μόνο της εθνικής ιδέας απ' τον «ευρωπαϊκό διαφωτισμό», η αστική πτέρυγα του «νεοελληνικού διαφωτισμού» θα επιχειρήσει με κάθε μέσο να δρομολογήσει μια, προς όφελός της, μεταβολή του πολιτικοοικονομικού συστήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γενικότερα και του «ελλαδικού χώρου» ειδικότερα.

Προκειμένου, όμως, ν' αντικατασταθούν οι δομές της κυριαρχίας, δεν αρκεί η οικονομική δύναμη ή η βία των όπλων, ή και τα δύο. Χρειάζεται πολύ περισσότερο και η ανάπτυξη αυτού του ιδεολογικού περιεχομένου, που θα έρθει σε σύγκρουση με τις φθαρμένες πτυχές της ήδη υπάρχουσας ιδεολογίας, έτσι ώστε να δημιουργηθούν οι ικανές προϋποθέσεις για την εδραίωση ενός διαφορετικού από το προηγούμενο καθεστώτος κυριαρχίας κι εκμετάλλευσης. Έτσι, νέα σχολεία ιδρύονται και πνευματικά κέντρα αναπτύσσονται στον «ελλαδικό χώρο», που οι «ελληνικές» κοινότητες του εξωτερικού συντηρούν με χορηγίες, ενώ οι επανεισδύσεις έργων, οι μεταφράσεις και οι περιοδικές εκδόσεις και εφημερίδες πολλαπλασιάζονται.

Ο λόγος για τον οποίο γίνονται όλα αυτά δεν σχετίζεται, βέβαια, με κανέναν είδος καλοπροαίρετη αγαθοεργία. Προσανατολιζόμενοι σε έναν αστικό μετασχηματισμό του κυριαρχικού κι εκμεταλλευτικού συστήματος, θα προκρίνουν ένα εκπαιδευτικό μοντέλο που θα επιβάλει σταδιακά την εθνική τους ιδεολογία στην πολυφυλετική ελλαδική κοινωνία,⁽⁹⁾ μέσω του οποίου, κατά τον Κούμα, «...οι μαθηταί πρέπει να δι-

⇒ ριβάλλον του επισκόπου (τον οποίο αποκαλεί Ντελί Δήμο) «Ο τέταρτος αφ' ου εγ[αμ]ήθη με όλα τα τουρκόπουλα και ρωμιόπουλα της πατρίδος του, και πάνν άριστα εδιδάχθη την τέχνην του Ποιάπου, ήτοι την Π[ο]ύτσαν, εκατήχησε διά να γίνη και τζογάκι, όχι μόνον των αγίων πνευματικών καλογέρων, αλλά και αυτής της ξυλοκαμίας, την οποίαν αυτός θέιος την ονομάζει, διατί του δίδει ολίγον ψωμί και τρώγει, ξωγραφιζόμενος επάνω εις τας τραπέζας της καφετερίας γυμνός[ωλος] και γ[α]μοσύμενος] από ταύτην, το οποίον διά να το αποσκεπάση, τρέχει ευθύς εις τους πνευματικούς και εξομολογείται και μεταλαμβάνει...» [Τ. Βουρνά, ό.π. σ. 172-81].

9. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας ο δάσκαλος Α. Καβαλιώτης κυκλοφόρησε στη Μοσχόπολη στα 1770 ένα τρίγλωσσο λεξικό (ελληνικά-βλάχικα-αρβανίτικα) και ο Δανιήλ επίσης στη Μοσχόπολη στα 1802 ένα τετράγλωσσο (ελληνικά-βλάχικα-αρβανίτικα-βουλγάρικα), στον πρόλογο του οποίου υπάρχει ένα ποίημα χαρακτηριστικό της αστικής πρόθεσης για τη γλωσσική ομογενοποίηση των ετερόκλητων πληθυσμών του «ελλαδικού χώρου».

Αλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, αλλόγλωσσοι χαρήτε
κι' ετοιμασθήτε όλοι σας Ρωμαιοί να γενήται

⇒

δάσκονται διά να γίνουν χρήσιμοι εις την πολιτικήν κοινωνίαν αλλά δεν πρέπει να τους διδάσκουν ειμή ό,τι μέλλει να τους χρησιμεύσει εις το μέλλον επάγγελμά τους».⁽¹⁰⁾ και καθώς βέβαια, την υπακοή στους νόμους, αφού σύμφωνα με την άποψη του Κοραή, που θα τη διατυπώσει για τη χρησιμότητα της τυπογραφίας, «...όταν οι πολίται δεν γνωρίζουν τα ακριβή της ελευθερίας των όρια, ή γίνονται ανδράποδα, έτοιμα να υποκλίνωσι τον αυχένα εις τον ζυγόν του πρώτου τυχόντος τυράννου, ή στασιάζουν εναντίον της νομίμου πολιτείας και την μεταβάλλουν εις καθαράν αναρχίαν».⁽¹¹⁾

Στα πλαίσια της αναζήτησης ενός γλωσσικού οργάνου, κατάλληλου για τον προπαρασκευαστικό ρόλο αυτής της παιδευτικής διαδικασίας, αλλά και για την επιβολή μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους της εθνικής ιδέας στους ετερογενείς πληθυσμούς του «ελλαδικού χώρου», θα αναδειχτούν δύο ουσιαστικά γλωσσικές απόψεις, επιτείνοντας τον ιδεολογικό κατακερματισμό του κάθε άλλο παρά ενιαίου χώρου του «νεοελληνικού διαφωτισμού».

Συμφωνώντας μόνο ως προς την ακαταλληλότητα (για ευνόητους λόγους) της αρχαίζουσας που χρησιμοποιούσε η ηγεσία του κλήρου, οι μεν αστοί του «ελλαδικού χώρου», και συγκεκριμένα ο πυρήνας των διανοουμένων της λεγόμενης αυλής του Αλή Πασά (Ψαλίδας, Βηλαράς, Οικονόμου, Κονομάτης κ.ά.), όντας πιο κοντά στην οικονομική, πολιτική και πολιτισμική πραγματικότητα, θα προτείνουν σαν γλωσσικό όργανο της παιδευτικής διαδικασίας τη γραπτή εκδοχή της ομιλουμένης, από μια μεγάλη μερίδα του «ελλαδικού» πληθυσμού, ρωμέτικης γλώσσας (δημοτικής), χωρίς ιδιαίτερη γραμματική και ορθογραφία (άποψη που ενστερνιζόταν για ένα χρονικό διάστημα και ο φαναριώτικος κύκλος του Καταρτζή), ενώ οι πάροικοι έμποροι και λόγιοι θ' ακολουθήσουν την κοραϊκή «μέση οδό».

⇒ Βαρβαρικήν αφήνοντας γλώσσαν, φωνήν και ήθη
Γένη σας να τιμήσετε ομού και τας πατρίδας
της Αλβανοβουλγαρικής κάμνοντας ελληνίδας[...]
Λαοί οι πρίν αλλόγλωσσοι αλλ' ευσεβείς τα θεία
ξυπνήσατε απ' τον βαθύν ύπνον της αμαθείας
Ρωμαϊκή γλώσσα μάθετε, μητέρα της σοφίας.

[Γ. Κορδάτου, Ιστορία του Γλωσσικού μας Ζητήματος, σ. 49-50].

10. Γ. Κορδάτου, ό.π., σ. 90.

11. Ν. Ε. Σκιαδά: Αδ. Κοραή - Αυτοσχέδιοι στοχασμοί - Γνώμες, σ. 45..

Ωστόσο η φιλολογική αυτή διαμάχη, — σηματοδοτώντας την αρχή του λεγόμενου «γλωσσικού ζητήματος», που αργότερα θ' αποτελέσει το πεδίο ιδεολογικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στην αστική (καθαρευουσιάνοι) και μαρξιστική (μαλλιαροί) παράμετρο της κυριαρχίας —, αν και αντανάκλα τις διαφορετικές προσεγγίσεις των ελληνικών ηγετικών ομάδων της εποχής του «διαφωτισμού» ως προς τη μορφή των εξουσιαστικών δομών που επεξεργάζονταν για ν' αντικαταστήσουν αυτές της καταρρέουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν μπορεί να κρύψει την κοινή και βαθιά περιφρόνηση όλων των τάσεων του για τον πολυφυλετικό-πολυιδιωματικό⁽¹²⁾ «ελλαδικό» πληθυσμό επί του οποίου ανταγωνίζονται να επικαθίσουν αντικαθιστώντας τον οθωμανό κατακτητή. «Ο όχλος είναι πανταχού όχλος και, αν εις τα φωτισμένα έθνη και εις τους φωτισμένους αιώνας ήτον "αγροίκον, δύσκολον και υπόκωφον γερόντιον", ως έλεγεν ένας από τους κωμικούς, εις τους δυστυχείς αιώνας της βαρβαρότητας εκκωφούνται και μωραίνεται παντάπασιν»,⁽¹³⁾ θα γράψει στα προλεγόμενά των *Αιθοπικών του Ηλιδώρου*, συμφωνώντας απόλυτα με τους ιδεολογικούς τους αντιπάλους — κλήρο και φαναριώτες —, ο αστός Κοραΐς.

Την εξαίρεση που επιβεβαιώνει αυτό τον κανόνα θ' αποτελέσουν λόγιοι όπως ο Νικήτας Νηφάκης (π1) (Μάνη 1747-1818 περίπου) — τον οποίο «...η αγάπη που δείχνει στον φτωχό λαό, η περιφρόνηση του πλούτου, η εναντίωσή του προς την ιδιοκτησία, με τη συνεχή έξαρση της ακτημοσύνης, η εναντίωσή του στο να μεταχειρίζονται τη γυναίκα ως ζώο και να της αναθέτουν βαριές χειρωνακτικές εργασίες, η εναντίωσή του στους τοπικούς ή σε άλλους πολέμους που μόνο στους ηγεμόνες συνέφεραν, το κοινωνικό μαστίγωμα της ενγένη συμπεριφοράς της εποχής του με διαφωτιστικά διδάγματα και γραπτά στιχουργήματα, η αμορφωσία των παπάδων που ήταν προσκολλημένοι σε αναχρονιστικές δοξασιές και διαστρέβλωναν τις παρορμήσεις του λαού[...] τον έκαναν πρόδρομο των σημερινών προοδευτικών κοινωνικών αντιεξουσιαστικών

12. «Ο Επτανήσιος Διαφωτισμός, σε ό,τι αφορά την γλώσσα, είναι η πιο αξιόλογη προσπάθεια που έγινε σ' όλη την Ελλάδα και υποστηρίχθηκε από τους άρχοντες: ο κόντε Σολωμός, στη Ζάκυνθο, και στη Λευκάδα ο Α. Βακαωρίτης, ο Ι. Μαρίνος κ.ά.» (από το βιβλίο του Π. Κοντομίχη, *Το Νεοελληνικό Θέατρο στη Λευκάδα*, εκδ. οίκος Μέλισσα, σ.15).

13. Γ. Διζικιρίκη, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός...*, σ. 64.

κών αντιλήψεων» —⁽¹⁴⁾ και διανοητές και αγωνιστές όπως ο Ρήγας Φεραίος, που η ιδιότυπη φυσιογνωμία και δράση του, αποτελούν μια διαφορετικότητα που προσπαθεί να συγκεράσει και να χρησιμοποιήσει τους πόθους και τις επιθυμίες των υπόδουλων με τις διαπλεκόμενες απόψεις που αναπτύσσονται από τις διάφορες ομάδες διαδοχής στην εξουσία. Ο ενθουσιασμός με τον οποίο δραστηριοποιήθηκε και η, εκ των πραγμάτων, σύγκρουσή του με τα ανταγωνιστικά προς τις θελήσεις των απλών ανθρώπων συμφέροντα των διάφορων ομάδων εξουσίας, τον κάνουν να έχει μια ξεχωριστή θέση σε σχέση με διάφορα πρόσωπα που προβάλλονται (Βούλγαρης, Γαζής, Μοϊσιόδοντας, Καταρτζής, Κωνσταντάς, Κούμας, Κοραΐς κ.ά.) εκφράζοντας διάφορες τάσεις του «νεοελληνικού διαφωτισμού» κατά την τελευταία, πριν από την κοινωνική επανάσταση, περίοδο του.

Αναφερόμενοι, βέβαια, σε τάσεις, είναι φανερό ότι συζητάμε για τις διαφορετικές απόψεις συγκρότησης των δομών εξουσίας. Απόψεις που εκφράζουν τις αντιλήψεις και τα συμφέροντα των κέντρων απ' όπου εκπορεύονται, και που προβάλλονται στο όνομα των καταπιεσμένων του «ελλαδικού χώρου» επί των οποίων τα ίδια αυτά κέντρα ανταγωνίζονται να επικαθίσουν, αντικαθιστώντας τον οθωμανό κατακτητή.

Ωστόσο, παρόλη την ανάπτυξη του, κατά την τελευταία προεπαναστατική περίοδο, ο «νεοελληνικός διαφωτισμός» παραμένει ουσιαστικά μια κίνηση που ελάχιστα θα επηρεάσει τους καταπιεσμένους — οι οποίοι, αδιαφορώντας για τις διαμάχες «δυτικόφιλων» και «ελληνοκεντρικών», πατριαρχείου και εκσυγχρονιστών, κι αγνοώντας «πατρικές ή αδελφικές» διδασκαλίες, «συντάγματα και χάρτες», συγκρούονται ήδη με τον ξένο κατακτητή, τους συνεργάτες του και τους υποτακτικούς του, προετοιμάζοντας το μεγάλο ξεσηκωμό και οι οποίοι κρατώντας απ' το σύνολο του έργου τους μόνο κάποιους στίχους από το θούριο του Ρήγα: (π2)

*Τι σ' ωφελεί αν ζήσεις και είσαι στην σκλαβιά;
Στοχάσου πως σε ψένουν καθ' ώραν στη φωτιά
Κάλλιο 'ναι μίας ώρας ελεύθερη ζωή
παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά και φυλακή!*

14. Α. Χρηστάκη, *Ο Νικήτας Νηφάκης και η Ιστορία του Φραγκομαχαλά της Σμύρνης*, σ.10.

B. Ευρωπαϊκός χώρος

και πρώτες «ελληνικές» αστικές συγκροτήσεις

Η Γαλλική Επανάσταση και ο Ναπολέον έκαμε κατά την γνώμη μου ν' ανοίξουν τα μάτια του κόσμου. Πρωτίτερα τα έθνη δεν γνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζαν ως θεούς της γης και ότι και αν έκαναν το έλεγαν καλά κωμωμένο. Δι' αυτό και είναι δυσκολότερο τώρα να διοικήσεις λαόν».

Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ

ΣΑΝ ΟΡΟΣΗΜΟ (ΑΝ ΚΑΙ ΟΧΙ ΑΦΕΤΗΡΙΑ, ΑΦΟΥ ΠΡΟΗΓΗΘΗΚΑΝ Η ΑΓΓΛΙΚΗ και η αμερικάνικη επανάσταση), στη διαδικασία μεταλλαγής των κυριαρχικών δομών, δίκαια θεωρείται απ' την ιστορία της κυριαρχίας η χειραγωγή της κοινωνικής επανάστασης στη Γαλλία (1789-93) (π3), καθώς το νόθο παιδί που θα προκύψει απ' τον αστικό βιασμό της —το εθνικό κράτος— θ' αποτελέσει, μ' όλες του τις παραλλαγές, σταδιακά το διάδοχο των αυτοκρατορικών κυριαρχικό μοντέλο αρχικά για την Ευρώπη κι αργότερα για ολόκληρο τον κόσμο, και η αφομοιωτική ιδεολογία του αστικού «διαφωτισμού», την κοινή βάση στη σύνθεση όλων των κατοπινών μεταμορφώσεων της κυρίαρχης ιδεολογίας (εθνικιστική, σοσιαλιστική, κομμουνιστική).

Γιατί αν η έμπρακτη αμφισβήτηση του άρρωτου της εξουσίας που θα επιχειρήσει με επιτυχία η κοινωνική επανάσταση στη Γαλλία, γκρεμίζοντας την απολυταρχική της εκδοχή, σηματοδοτεί την αρχή του τέλους του θεοκρατικού δεσποτισμού (αφού οι εξεγερτικοί της μετασεισμοί όλο τον 19ο αιώνα θα ταρακουνήσουν συνθέμελα το ευρωπαϊκό κυριαρχικό και εκμεταλλευτικό οικοδόμημα)· η ανικανότητά της να διακρίνει πως πίσω απ' την αστική μάσκα που αντέγραψε τα βασικότερα κοινωνικά της χαρακτηριστικά (ελευθερία-ισότητα-αδελφότητα) κρύβεται το ίδιο αποτρόπαιο εξουσιαστικό πρόσωπο, θα οδηγήσει τους καταπιεσμένους παντού σε νέα κρατική και οικονομική σκλαβιά.

«Τα οργανωμένα αστυνομικά και συγκεντρωτικά κράτη», γράφει ο Κροπότιν, «που διαιρούν την Ευρώπη και τους λαούς της, είναι δημιούργημα της επαναστατικής μπουρζουαζίας του 1789. Το συγκεντρωτικό κράτος, αυτός ο φοβερός μηχανισμός που κινητοποιεί, υπό την εξουσία του κεφαλαίου, εκατομμύρια ανθρώπων σε πολεμικές επιχειρή-

σεις και εκατομμύρια πυροβόλων, που θα ξεράσουν το θάνατο, θα ποτίσουν με αίμα τα πεδία των μαχών, θα φέρουν στα χωράφια την καταστροφή και στις οικογένειες το πένθος» αυτές οι περιοχές που καλύπτονται από ένα δίκτυο διαχειριστών, υπάκουων στις διαταγές μιας κεντρικής βούλησης και διορισμένων από τις βουλές των αντιπροσώπων αυτή η υπακοή των πολιτών στο νόμο· αυτή η λατρεία του νόμου, του κοινοβουλίου, του δικαστηρίου και των ενεργειών τους· αυτό το δίκτυο σχολείων που υποστηρίζονται ή διευθύνονται από το κράτος για να ενισχύσουν τη λατρεία της εξουσίας και την παθητική υπακοή· οι οικονομικά ισχυροί, αυτοί οι βασιλιάδες του χρήματος που κρατούν μέσα στα πονγιά τους τη μοίρα των λαών, καθόσον είναι ικανοί να παρακινούν ή να συγκρατούν την πολεμική ορμή των κυβερνήσεων· αυτή η βιομηχανία που συντρίβει κάτω από τους τροχούς της τον εργάτη, που της τον παραδίδει ευλαβικά το έθνος για την ευόδωση των κερδοφόρων δραστηριοτήτων της· αυτό το εμπόριο που συσσωρεύει τον πλούτο στα χέρια των σφετεριστών της γης, των ορυχείων και των εργοστασίων· αυτή η επισιγή, τέλος, που ενώ εκατονταπλασιάζει τις παραγωγικές δυνάμεις της ανθρωπότητας, απελευθερώνοντας συνολικά τη σκέψη, ταυτοχρόνως θέλει να τις υποτάξει στη δικαιοδοσία των ισχυροτέρων. Όλα αυτά, λοιπόν, δεν υπήρχαν πριν την επανάσταση, αλλά αποτελούσαν το όνειρο της αγγλικής και της γαλλικής μπουρζουαζίας πολύ πριν το 1789».⁽¹⁵⁾

«Η κεφαλαιοκρατία πλουτίζει εδώ και 4 χρόνια από την επανάσταση[...] χειρότερα απ' τους ευγενείς γαιοκτήμονες δημιουργήθηκαν καινούργιοι ευγενείς του εμπορίου και μας τυραννούν επειδή οι τιμές αυξάνονται και αυξάνονται και δεν φαίνεται το τέλος αυτής της αύξησης», θα γράψει ένας απ' τους «Λυσσασμένους»⁽¹⁶⁾, ο Roux, αντιλαμβανόμενος, όπως και άλλες αγροτικές και εργατικές τάξεις και οργανώσεις (π.χ. η «Εταιρεία των Ίσων») που πρόβαλαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης ελευθεριακές και εξισωτικές ιδέες, πως πίσω απ' το προπέτασμα των διατάξεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα κρυβόταν η προσπάθεια αλλαγής των σχέσεων εκμετάλλευσης διά της επιβολής του ιερού και απαραβίαστου της ατομικής ιδιοκτησίας, για να καταλήξει:

15. Π. Κροπότιν, *Η Μεγάλη Επανάσταση*, σ. 6-7.

16. Ένας άλλος «Λυσσασμένος», ο Βαρλέ, θα δημοσιεύσει «το πρώτο αναρχικό μανιφέστο», με τίτλο «Εκρηξη, που το σύνθημά του ήταν «Καλύτερα να χαθεί η επαναστατική κυβέρνηση παρά η (επαναστατική) αρχή» [Φ. Γούντγουορθ - Ε. Χάρβεϊ - Ν. Ουώλτερ, *Τι είναι ο Αναρχισμός*, σ. 60].

«Μήπως η ιδιοκτησία των απατεώνων είναι αγιότερη απ' τη ζωή των ανθρώπων;»⁽¹⁷⁾

Η «διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη» ό-
ταν επιτελέσει τον πυροσβεστικό, επί της επαναστατικής φωτιάς, ρόλο
της, θα πεταχθεί στο καλάθι των αχρήστων απ' τη Συμβατική αρχικά, το
Διευθυντήριο αργότερα και τον εκπρόσωπο της μοναρχικής απόληξης
της επανάστασης τελικά, τον Ναπολέοντα — ο οποίος δεν προέκυψε
παρά φύσιν (όπως υποστηρίζουν οι κάθε λογής απολογητές του αστι-
σμού),⁽¹⁸⁾ αλλά κυοφορούνταν στα σπλάχνα της εξουσιαστικής λογικής
των χειραγωγών της.

Οι ναπολεόντειες «απελευθερωτικές» εκστρατείες — που, κατη-
λευόμενες τον πόθο των καταπιεσμένων του ευρωπαϊκού χώρου ν' απο-
τινάξουν τη βάρβαρη εξουσία των σουλτάνων, τσάρων και αυτοκρατό-
ρων, θα τους σύρουν στην πρώτη εν ονόματι του έθνους αλληλοσφα-
γή —, ανατρέποντας θρόνους και καθεστώτα και δημιουργώντας και-
νούργια, θ' αποτελέσουν τον καταλύτη στη διεργασία μετασχηματισμού
της κυριαρχίας στον ευρωπαϊκό χώρο, αναζωπυρώνοντας την εθνική ι-
δεολογία και ενθαρρύνοντας παντού τη δημιουργία αστικών προγεφυ-
ρωμάτων της γαλλικής επεκτατικής πολιτικής. Το οργανωτικό μοντέλο
των γάλλων αστών και το διαφωτιστικό επικάλυμμα της εθνικής τους ι-
δεολογίας — που θα υιοθετήσουν αυτούσιο ή προσαρμοσμένο στις ι-
διαίτερες συνθήκες των χωρών τους οι ανερχόμενοι ομόλογοί τους σ' ό-
λη την Ευρώπη συστήνοντας «μυστικές» εταιρείες (καρμπονάροι, δε-
κεμβριστές, εταιρεία των ενωμένων σλάβων κ.ά.)⁽¹⁹⁾ στην προσπάθειά

τους να διαδεχτούν (πραξικοπηματικά ή ακολουθώντας την πετυχημέ-
νη γαλλική συνταγή, εκτρέποντας και οικειοποιούμενοι τις διαφαινόμε-
νες κοινωνικές εκρήξεις) τους παρωχημένους προκατόχους τους στη
διαχείριση της εξουσίας — θα προσπαθήσει ν' αντιγράψει και η ιδιότυ-
πα διαμορφούμενη, κυρίως στις παροικίες της Δύσης, πάντοτε ετερό-
φωτη «ελληνική» αστική τάξη.

Τη φανερή αναλογία ανάμεσα στις διαδοχικές φάσεις της ιδεολογι-
κής και οργανωτικής συγκρότησης των «ελλήνων» αστών και την πο-
ρεία χειραγώγησης της κοινωνικής επανάστασης στη Γαλλία, πιστο-
ποιεί το γεγονός ότι, ενώ οι πρώτες τους απόπειρες προσπαθούν να οικειοποιηθούν την εκρηκτική κοινωνική πραγματικότητα του ευρύτερου
βαλκανικού χώρου, οι επόμενες σταδιακά επιχειρούν να της επιβλη-
θούν και να τη μεταβάλουν.

Το ανοιχτό κάλεσμα του Ρήγα Φεραίου στους καταπιεσμένους για ε-
πανάσταση «από των ορέων της Βοσνίας έως τας ερήμους της Αραβίας»,
που επιχειρούσε να διοχετεύσει το ανατρεπτικό κοινωνικό ρεύμα στα
κανάλια των αστικών κυριαρχικών προσδοκιών, θα αντικατασταθεί απ'
τις ερήμην του «κοινού λαού» υψηλού επιπέδου(!) διαδικασίες των επό-
μενων «μυστικών» εταιριών, προκειμένου να αποτραπούν ανεξέλεγκτες
εξεγερτικές καταστάσεις, καθώς η μεγάλη απήχηση που είχε στους κατα-
πιεσμένους των βαλκανίων «η προκήρυξις και το επαναστατικόν τραγού-
δι» του θα κριθεί επικίνδυνη για το σύνολο της κυριαρχίας, εφόσον — κα-
τά τον αυστριακό ανακριτή του — «διευθύνονται γενικώς εναντίον της ε-
ξουσίας η οποία παρουσιάζεται ως τυραννική υπό ειδεχθή μορφήν».⁽²⁰⁾

Το αντιφατικό και νεφελώδες πολιτικό του σχέδιο για δημιουργία
πανβαλκανικής δημοκρατικής ομοσπονδίας, κατά το οποίον «ο βούλγαρος
πρέπει να κινείται όταν πάσχει ο έλλην και τούτος πάλιν δι' εκείνον και αμ-
φότεροι διά τον Αλβανό και τον Βλάχο»,⁽²¹⁾ που προσπαθούσε να οικειο-
ποιηθεί την επώδυνα κατακτημένη μέσα στους κοινούς αγώνες και ενάντια
σ' όλες τις παραφυάδες του οθωμανικού κατασταλτικού μηχανισμού, αλ-
ληλεγγύη των ετερογενών ανθρώπινων ομάδων του βαλκανικού χώρου⁽²²⁾

20. Τ. Βουρνά, *Γαλλική Επανάσταση και Ελλάδα*, σ. 145.

21. Άρθρο 34 της χάρτας του Ρήγα, *Επιλεκτά νομικά κείμενα της Εθνικής Πα-
λιγγενείας*, σ. 18.

22. Είναι γνωστό ότι στην επανάσταση των σέρβων αγροτών (1804-1806) ενάντια
στους οθωμανούς και τους ούγγρο-σέρβους βογιάρους συμμετείχαν ένοπλες ομάδες
απ' όλη τη βαλκανική. Μια έμμετρη εξιστόρηση των γεγονότων της εποχής ⇒

17. Δ. Δαούδα, *Γενική Ιστορία του Σοσιαλισμού και των Κοινωνικών Αγώνων*, τ.
δ', σ. 365.

18. «[...]όπως στη Γαλλία το 1793 έτσι και σήμερα στη Γερμανία η επίτευξη της
πιο ανστηρής συγκέντρωσης είναι το καθήκον του πραγματικά επαναστατικού κόμ-
ματος», [Κ. Μάρξ, *Για τη Γαλλική Επανάσταση*, σ. 52].

19. Οι «καρμπονάροι» συγκροτούσαν μια αστική φιλελεύθερη οργάνωση που
απέβλεπε στην ενοποίηση των ιταλικών βασιλείων και την εγκαθίδρυση εθνικού
συνταγματικού κράτους. Οι «δεκεμβριστές» και συγκεκριμένα «η εταιρεία του νό-
του» υπό τους Πεστέλ-Μουράγιεφ-Αποστόλ επεδίωκαν την καταστροφή της ρώσι-
κης αυτοκρατορίας και τη δημιουργία πανσλαβικής δημοκρατικής ομοσπονδίας με
την παράλληλη κατάργηση της δουλοπαροικίας. Το κίνημά τους εκδηλώθηκε το
1825 και μετά την καταστολή του οι ηγέτες του οδηγήθηκαν στην κρεμάλα.

θα κριθεί ακατάλληλο, αφού ακριβώς αυτή την ελεύθερα επιτελούμενη κοινωνική σύγκλιση έπρεπε να συντρέψει η συγκρότηση των εθνικών κρατών.

Έτσι το «Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον» που θα συστήσει στο Παρίσι το 1809 ο Γρηγόριος Ζαλύκης και η «Εταιρία των Φιλομούσων» που αρχίζει τη δραστηριότητά της το 1813 στην Αθήνα (που αποτελούν και τις κυριότερες απ' τις πολλές⁽²³⁾ αστικές οργανωτικές απόπειρες που θ' ακολουθήσουν τη βίαια διαλυμένη εταιρία του Ρήγα) θ' απαρνηθούν τον όποιο κοινωνικό ριζοσπαστισμό της τελευταίας.

Αποκομμένες συνειδητά από τον «χύδην όγλο» του «ελλαδικού χώρου», τον οποίο, θεωρώντας ημιάρβαρο, περιφρονούν, και στραβωμένες απ' την εκτυφλωτική λάμψη των πνευματικών τους φώτων (που θέλουν να του μεταλαμπαδώσουν αφού πρώτα τον «ελευθερώσουν»), θα ποντάρουν τις καλυμμένες κάτω απ' την παντιέρα του εθνισμού κυριαρχικές τους φιλοδοξίες στη ρουλέτα της διεθνούς πολιτικής. Το μεν «Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον» («*παμπόνηρο χειραγωγείον των ηλιθίων*», κατά Σκαρίμπα), που λειτουργούσε κάτω απ' την ετικέτα του συλλόγου μελέτης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, παραχωρώντας την προεδρία του στο γάλλο ευγενή Αύγουστο-Γαβριήλ-Σουαζέλ-Γκουφιέ, θα προσπαθήσει μέσω διπλωματών να επηρεάσει τον Ναπολέοντα ώστε να συμπεριλάβει και την «Ελλάδα» στα «απελευθερωτικά του σχέδια»· η δε «Εταιρεία των Φιλομούσων», αφού απαγκιστρωθεί απ' την επιρροή της αγγλικής πολιτικής (της οποίας, εξάλλου, υπήρξε δημιούργημα) θα εναποθέσει τις ελπίδες για συγκρότηση ελληνικού κράτους (κάτω απ' την καθοδήγηση των Άνθιμου Γαζή και Καποδίστρια) στον τσάρο, επιχειρώντας ωστόσο επαφές με σημαίνοντα πρόσωπα και των άλλων απολυταρχικών χωρών, στο έδαφος των οποίων διατηρούσε γραφεία (Μόναχο, Βιέννη κ.ά.) και είχε υποστηρικτές.

«Υπουργοί, πρόγκηπες και ηγεμόνες», μας πληροφορεί ο Μπαρόλντνυ στην ιστορία του, «προθυμοποιήθηκαν να φορέσουν το δαχτυλίδι,

⇒ που υπάρχει στο βιβλίο του Γ. Κορδάτου *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, σ. 167, το πιστοποιεί:

Ανάμεσα στο σγράτενμα αυτό των Σεργιάνων πολλοί δεν γνωρίζοντο ο εις από τον άλλον ωσάν οπού συνάζονταν απ' όλα δε τα μέρη Βούλγαροι περισσότεροι, Βλάχοι δε και Ρωμαίοι.

23. «Καρμπονάροι Κέρκυρας», «Ήλιον-Μήλιον-Τετραγράμματον», «Σιωπή των Ελλήνων», «Αθηνά», «Φοίνιξ», κ.ά.

χουσό ή χάλκινο, που ήταν το σύμβολο της Εταιρίας, ο δε τσάρος και οι διάδοχοι της Βαυαρίας και Βυτεμβέργης έγιναν μέλη της Εταιρίας και προσέφεραν χρηματικές ενισχύσεις».⁽²⁴⁾

Προσδοκώντας γαλλική επέμβαση στον «ελλαδικό χώρο», το πρώτο θ' αναπτύξει έντονη, «συνωμοτική» δραστηριότητα (κατά τα μασονικά και καρμπονάρικα πρότυπα), αποβλέποντας στη συγκέντρωση χρημάτων και όπλων για τη συγκρότηση ενός εκστρατευτικού σώματος επανδρωμένου με «έλληνες» παροίκους και «φιέλληνες», που προστρέχοντας σε βοήθεια των επαναστατημένων θα επέβαλλε τα μέλη του στις πλάτες τους σαν «ελευθερωτές».⁽²⁵⁾

Η δε δραστηριότητα της δεύτερης, ακολουθώντας τη διαπιστωτική της απουσίας κάθε εθνικής αναφοράς στην κοινωνία του «ελλαδικού χώρου» προτροπή του Καποδίστρια ότι «*πρέπει πρώτα να μορφώσουμε Έλληνας και μετά να κάμωμεν Ελλάδα*».⁽²⁶⁾ απέβλεπε στη δημιουργία του κατάλληλου ιδεολογικού υποστρώματος πάνω στο οποίο θα οικοδομούσε τα μεγαλεπήβολα όσο και γελοία πολιτικά του οράματα.

Μεγαλεπήβολα και γελοία, γιατί, αν πιστέψουμε τα γραφόμενα του αυστριακού πράκτορα Τσερβένκα σε μια αναφορά του προς τις αρχές, αυτά προέβλεπαν πως μετά τη συγκρότηση εθνικού κράτους «*η Ελλάς πρέπει να κηρυχθεί ομοφώνως υφ' όλων των δυνάμεων χώρα αφιερωμένη αποκλειστικώς και μόνο εις τας επιστήμας και την διαφώτισιν του ανθρώπινου γένους...*», να είναι «*...το έδαφός της εκ των έξω απρόσβλητον...*» και «*...κράτος ιερόν...*», που θα χορηγεί «*...εις το ανθρώπινο γένος διδασκάλους, καλλιτέχνες και νόμους...*» για να συντελεί έτσι σε «*...μίαν δι' ολόκληρον την ανθρωπινότητα σωτήριον ισορροπίαν...*», συμβάλλοντας σε «*...μίαν δι' όλους διαρκή ειρήνην, αφού οι ηγεμόνες και οι σύμβουλοι των λαών παιδευθέντες ή εν αυτή τη Ελλάδι ή υφ' Ελλήνων θα κυβερνούν τους λαούς κατά τας αυτάς αρχάς, εις αμφιβάλλους δε ή και πεπλανημένας περιπτώσεις δυνάμενας να αναφούν μεταξύ των ηγεμό-*

24. Καρλ Μέντελσον Μπαρόλντνυ, *Επίτομη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, σ. 45.

25. «Ελευθερωτές υπήρξαν όχι οι σοφοί, οι αναθρεμμένοι από την κλασική αρχαιότητα, αλλά άνδρες που μόνο εξ ακοής ήξαιραν τους αρχαίους, μόλις μπορώντας να διαβάσουν και να γράφουν. Δεν ήταν φρόνιμοι και πλούσιοι Μαικήνες, αλλά ζούσαν από χειρωνακτικά έργα, ταριχεύοντας ορτύκια ή μαζεύοντας ελιές, άνθρωποι όχι της πέννας ή της σφέψεως αλλά της πράξεως» (ό.π., σ. 45).

26. Φιλίμωνος, *Δοκίμιον Ιστοριών περι της Φιλικής Εταιρίας*, σ. 81.

νων θα ακούουν και θα ακολουθούν τας γνώμας και τας αποφάσεις των διδασκάλων των, δηλαδή των ελλήνων σοφών».⁽²⁷⁾

Παίζοντας ρόλο κομπάρσου στην «απελευθερωτική» παράσταση που έδινε στην Ευρώπη ο Ναπολέοντας,⁽²⁸⁾ το «Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον», μετά το «Βατερλώ» (1814) του πρωταγωνιστή της, μη έχοντας κανένα απολύτως κοινωνικό έρεισμα και αφού μεταφέρει για λίγο την έδρα του στην Μόσχα (1813), θα αυτοδιαλυθεί.

Αντίθετα, η ευνοημένη απ' τη διαμορφούμενη κυριαρχική πραγματικότητα «Εταιρία των Φιλομούσων» θα συνεχίσει το άνευ κοινωνικού αντικρύσματος έργο της, χωρίς να μπορέσει ποτέ να ξεφύγει απ' το επίπεδο μιας κλειστής πολιτιστικής λέσχης, όπου σκότωναν την πλήξη τους μελετώντας «τας αρχαίας ελληνικάς γραφάς» και διασκεδάζαν, χορηγώντας υποτροφίες σε φτωχούς σπουδαστές, τις όποιες ενοχές τους οι μεγαλοσχήμονες κάτοικοι της Αθήνας και οι πάμπλουτοι έμποροι των «ελληνικών» παροικιών στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες.

Η ήττα του Ναπολέοντα και η παλινόρθωση των Βουρβόνων στο γαλλικό θρόνο — που θα επικυρώσουν τη λήξη του πρώτου γύρου της λυσσαλέας ενδοεξουσιαστικής αντιπαράθεσης, αναστέλλοντας την αστική αναπαλαίωση του κυριαρχικού και εκμεταλλευτικού οικοδομήματος (ώστε να κριθεί διατηρητέο) του ευρωπαϊκού χώρου γι' αργότερα, («αστικοδημοκρατικές» επαναστάσεις του 1830 και του 1848-49) — δεν θα επιφέρουν όμως και το ποθούμενο καταλάγιασμα του επαναστατικού κουρνιαχτού που σήκωσε η κοινωνική ανατρεπτική δραστηριότητα στη Γαλλία (1789-93).

Ο τρόμος των εξουσιαστών μπροστά στην επαπειλούμενη επανεμφάνιση των αναρχικών της πρακτικών (π4) σε γενικευμένη πια μορφή, θα αναγκάσει το νικηφόρο τους στρατόπεδο να πάρει προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα.

Η «*συμμαχία των ηγεμόνων κατά των λαών*», όπως κυνικά θα χαρα-

27. Γ. Βουρνά, *Φιλική Εταιρία*, σ. 316-17.

28. Μεγάλος θαυμαστής του Ναπολέοντα υπήρξε και ο Αδ. Κοραΐς, ο οποίος, προσδοκώντας την βοήθειά του για την «απελευθέρωση» της Ελλάδας έγραφε στα 1800 στο «άσμα πολεμιστάριον»:

*Γάλλοι και γραικοί δεμένοι, με φίλιαν ενωμένοι
δεν είναι Γραικοί ή Γάλλοι, αλλ' έν έθνος Γραικογάλλοι
κράζοντες: αφανισθήτω κι εκ της γης εξαλειφθήτω
η κατάρατος δουλεία, ζήτω η ελευθερία.*

κτηρίσουν τον διακρατικό τους συνασπισμό στο συνέδριο της Βιέννης (1814) οι «εντεταλμένοι από την θεία πρόνοια» κατά την άποψή τους «να κυβερνούν», (Αυτοκράτορας Φραγκίσκος της Αυστρίας, Τσάρος Αλέξανδρος της Ρωσίας και βασιλιάς Φρειδερίκος-Γουλιέλμος της Πρωσίας), θα καθιερώσει σαν ύψιστο δόγμα της την «αρχή της νομιμότητας», με βάση την οποία και η παραμικρότερη αμφισβήτηση της εξουσίας των ηγεμόνων από τους λαούς τους θεωρούνταν ιεροσυλία και κάθε απόπειρα ανατροπής τους, ή και απλά πολιτικής μεταβολής, έπρεπε να κατασταλεί.

Το κλίμα τρομοκρατίας που θα επιτείνει σ' ολόκληρη την Ευρώπη ο πολυπλόκαμος χαφιέδικος μηχανισμός της «ιεράς συμμαχίας», ενώ δεν θα μπορέσει ν' αποτρέψει τις κοινωνικές εκρήξεις (που αργότερα θ' αποτελέσουν και την κύρια αιτία της διάλυσής της), θ' αναχαιτίσει όμως το αστικό ρεύμα, αποδυναμώνοντας τη ριζοσπαστική του ορμή.

Γεννημένη σε μια χρονική περίοδο που «στην Ευρώπη ήταν της μόδας [...] η συνταγματική μοναρχία» και «η φαντασία της αστικής νεολαίας δεν μπορούσε να πάει πιο πέρα ούτε στη Γαλλία ούτε στην Ισπανία και ούτε στην Ιταλία»,⁽²⁹⁾ η σημαντικότερη από τις «ελληνικές αστικές» συγκροτήσεις, η Φιλική Εταιρία, θα κουβαλάει λοιπόν όλες τις συνέπειες της πρόσκαιρης αστικής ήττας και, ανδρωμένη μακριά απ' την κοιτίδα του «ευρωπαϊκού διαφωτισμού», στο έδαφος της τσαρικής Ρωσίας, θα εμπεριέχει μέσα της το σπέρμα του απολυταρχισμού.

Όμως η πεποίθηση ότι οι απελευθερωτικές πρακτικές των καταπιεσμένων οφείλουν να καθοδηγούνται από πρωτοποριακές οργανώσεις, και η ανάγκη να χαρακτηριστεί η κοινωνική επανάσταση του 1821 πάση θυσία εθνική με αστικό περιεχόμενο, έτσι ώστε να αποδεικνύεται η ορθότητα του μαρξιστικού χρονοδιαγράμματος της ιστορικής κίνησης και στον «ελλαδικό χώρο», θα ωθήσει την πλειοψηφία των εκπροσώπων όλο το φάσμα της αριστερής πλευράς του κρατισμού ιστορικών, να παραβλέψουν το γεγονός πως η Φιλική Εταιρία, αν και «*πηγάζουσα από την μέσην τάξιν των Ελλήνων*»,⁽³⁰⁾ απ' τη γιακωβίνη και ελευθεροτεκτονική αστική παράδοση θα υιοθετήσει μόνο το αυστηρά ιεραρχικό-συγκεντρωτικό οργανωτικό τους, ενώ θ' αποποιηθεί το «διαφωτιστικό» επικάλυμμα της εθνικής τους ιδεολογίας.

29. Μ. Μπακούνιν, *Κρατισμός και Αναρχία*, σ. 127.

30. Φίλημονος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας...*, σ. 85.

Ανήμποροι οι περισσότεροι αριστεροί ιστορικοί ν' αντισταθούν στην «κρυφή γοητεία της μπουρζουαζίας», ενώ δεν κρύβουν το θαυμασμό τους για τη λειτουργία του μηχανισμού της, που αντέγραφε αυτόν των καριμπονάρων, αποσιωπούν (π5) ότι τα αστικά έως σοσιαλίζοντα προγράμματα αυτών και των δεκεμβριστών (με τους οποίους αποδεδειγμένα η Φιλική Εταιρεία είχε επαφές σε ηγετικό επίπεδο) δεν επιτράπησαν καθόλου τα δικά της (αφού πέρα από μίαν αόριστη αναφορά για σύσταση συνταγματικού κράτους δεν υπάρχει στα δημοσιευμένα ντοκουμέντα της καμιά πρόβλεψη για αστικό μετασχηματισμό), και παρασυρμένοι απ' το εθνικιστικό τους μένος, θα αγνοήσουν ακόμα και τη διαπίστωση του Μαρξ ότι οι φιλικοί ενεργούσαν «σαν ασυνείδητοι πρόκτορες της αυλής της Πετρούπολης».⁽³¹⁾

Γ. Φιλική Εταιρεία

α) Οργάνωση και Ιδεολογία

«Ὁρκίζομαι, ὅτι θέλω εἶμαι πάντοτε ὑπῆκοος πρὸς τὸν ἀρχηγόν μου, ἢ εἰς ἐκεῖνον τὸν ὅποιον ἤθελε με διορίσει εἰς ἔλλειψίν του ἢ εἰς ἐκεῖνον τὸν ὅποιον ἢ ἰδίᾳ Ἀρχὴ ἤθελέ με προστάξει νὰ ὑπακούσω. Δὲν θέλω δουλεύσει τινά, κατ' ὅποιον τρόπο καὶ ἂν εἶναι, χωρὶς τὴν ἄδειαν τοῦ ἀρχηγοῦ μου ἢ τῆς Ἀρχῆς...

Από τον όρκο των «αφιερωμένων Φιλικών»

Ο ΜΙΚΡΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΠΟΥ ΘΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΘΕΙ ΓΥΡΩ ΑΠ' ΤΟΝ ΙΔΡΥΤΙΚΟ ΠΥΡΗΝΑ (Σκουφάς, Ξάνθος, Τσακάλωφ), της Φιλικής Εταιρείας — που συγκροτείται το 1814 στην Οδησό της Ρωσίας, «ουχί προς κατήχησιν διότι κατηχήσεως ανάγκη δια την ελευθερίαν και ανεξαρτησίαν αυτού ούτε ο Έλλην, ούτε ο Βούλγαρος ή ο Σέρβος είχαν, αλλά προς μόρφωσιν

εντός του γενικού πνεύματος κέντρου, εις ο απέκειτο η προπαρασκευή προς πόλεμον».⁽³²⁾ μετά την αυτοδιάλυση του «Φοίνικα» ή κατ' άλλους σαν παράρτημα του «Ελληνόγλωσσου Ξενοδοχείου» (ο Τσακάλωφ διαπιστωμένα υπήρξε μέλος του) —, δεν θα μπορέσει να διευρυνθεί σημαντικά τα πρώτα χρόνια της δράσης του, μέχρι περίπου το 1817-18.

Η μικροαστική προέλευση των ιδρυτών της («ελεεινούς εμπορού-πάλληλους και απατεώνες» τους αποκαλούσε ο Καποδίστριας), που δεν ενέπνεε στους μεγαλεμπόρους της «ελληνικής» παροικίας της Μόσχας, — αρχικός στόχος των στρατολογήσεών τους — καμιά εμπιστοσύνη για τη σοβαρότητα και τις δυνατότητες του εγχειρηματός τους να επιδιώξουν τη συγκρότηση εθνικού κράτους στον «ελλαδικό χώρο», θα τους ωθήσει, προκειμένου να ανατρέψουν την απωθητική εικόνα της εταιρείας τους, στη σύλληψη του εφευρήματος της «αοράτου αρχής», που υπονοούσε την ύπαρξη κάποιων ισχυρών παραγόντων της «ελληνικής» ομογένειας ή ακόμα και της ρώσικης πολιτικής σκηνής πίσω απ' την ελάχιστη εντυπωσιακή πρόσοψή της.⁽³³⁾ «Επειδή αυτοί δεν ήσαν γνωστοί σε κανέναν στην Ελλάδα», υποστηρίζει ο Δεκεμβριστής Πεστέλ, «ανακήρυξαν αρχηγό της ένωσης τον αυτοκράτορα Αλέξανδρο. Με το κύρος του στρατολογούσαν μεγάλο αριθμό συμπατριωτών τους και διέθεταν ανεξέλεγκτα τα χρήματα που συγκέντρωναν».⁽³⁴⁾

Το πέπλο μυστηρίου με το οποίο σκόπιμα θα καλύψουν τη λειτουργία της οργάνωσης, — αποσκοπώντας περισσότερο στην αύξηση της αίγλης της και λιγότερο στην αποφυγή κακών συναπαντημάτων με τη ρώσικη εξουσία, που οι μηχανισμοί της, όχι μόνο γνώριζαν την ύπαρξη της, αλλά και ενθάρρυναν ποικιλότροπα (οικονομικά, διπλωματικά κ.τ.λ.) τη δραστηριότητά της κατά την πάγια τακτική τους να υποθάλπουν ανεπίσημα κάθε υπονομευτική της αποσυντιθέμενης πια οθωμανικής αυτοκρατορίας κίνηση, προσδοκώντας κυριαρχικό μερίδιο στο μοίρασμα της λείας της — θα επιτείνει η γοητεία που εξέπεμπαν οι πολύπλοκες διαδικασίες μύησης (όρκοι, βαθμοί, τελετουργίες, συμβολική γλώσσα), που χρησιμοποιούσε στη στρατολόγηση των μελών, καθώς «οι αυτουργοί της» που, όπως ο Ξάνθος, υπήρξαν ενεργά μέλη τεκτονικών στούν,

32. ΚΜΕ, Η επανάσταση του Εικοσένα, σ.79.

33. «Ανεν του συντεού τούτου στρατηγήματος», εκμιά ο Τρικούπης, «η Φιλική Εταιρεία θα διέμενεν ό,τι ήτο, μηδέν», [Σ. Τρικούπη, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, τ. α', σ. 9].

34. Α. Μπολσάκωφ, Νέα Στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία, σ. 27.

31. Κ. Μάρξ - Φρ. Ένγκελς, Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα, σ. 414.

«εδανείσθησαν κανόνες πολλούς από την εταιρείαν των μασόνων και τους εφάρμοσαν επιτηδείως εις το πνεύμα και τα πάθη του έθνους».³⁵)

Καλλυπόμενοι πίσω απ' το αληθοφανές πρόσχημα της διαφύλαξης ενός διάτρητου μυστικού σκοπού, γνωστού στις μυστικές αστυνομίες όλων των ευρωπαϊκών απολυταρχικών καθεστώτων, και την υποτιθέμενη αναγκαιότητα της αυστηρής τήρησης των συνωμοτικών κανόνων, οι ηγέτες της εταιρίας θα κατασκευάσουν έναν τερατώδη ιεραρχικό μηχανισμό, που όπως παραδέχεται και ο επίσημος ιστοριογράφος και υμνητής τους, ο Φιλήμων, «ως προς το ενεργητικόν του μέρος δεν ήτο και τόσον δημοτικός [δημοκρατικός], το παν και δικαίως αποταμιεύετο εις την απόκρυφον αρχήν», αφού «μήτε εθεωρείτο απολύτως οσιώδης, μήτε οι περιστάσεις συνεχώρουν το μέτρον συστηματικών συναθροίσεων».³⁶)

Οι «βλάμηδες», που αγνοούσαν ακόμη και το σκοπό της οργάνωσης στην οποία συμμετείχαν, και οι «συστημένοι», αποτελώντας τους τελευταίους κρίκους της ιεραρχικής αλυσίδας που προοριζόταν να αντικαταστήσει τον οθωμανικό χαλκά στο σβέγκιο του ατίθασου κοινωνικού σώματος του «ελλαδικού χώρου», άβουλα εκτελεστικά όργανα, έπρεπε «να υπακούουν ρητά και χωρίς αντιρρήσεις» στις διαταγές των πλήρως φακелωμένων (π6) και για την παραμικρότερη πτυχή της προσωπικής τους ζωής «ιερέων», «ακόμα κι αν αφορούσαν το φόνον συμπολίτου ή και αδερφού».³⁷) και αυτοί με τη σειρά τους στους «ποιμένες», που αποκτούσαν το βαθμό τους κατευθείαν απ' την «αόρατον αρχήν» και ήταν οι μεταφορείς των προσταγμάτων της. Οι υπόλοιποι βαθμοί, δηλαδή των «αρχιποιμένων», των «αφιερωμένων» και των «αρχηγών των αφιερωμένων», σπάνια απονέμονταν απ' την απόκρυφη ηγεσία.

Η αρχικά τριμελής και αργότερα οχταμελής «αόρατος αρχή», η οποία θεωρούσε ιεροσυλία, όχι μόνο την παραμικρή αμφισβήτηση των αποφάσεων της, αλλά απειλούσε ακόμη και με θάνατο όποιο μέλος της οργάνωσης, ανεξαρτήτως βαθμού, έκανε την αποκοτιά να διερευνήσει την ταυτότητά της, διαχειριζόταν μέσα σ' ένα καθεστώς πλήρους αδιαφάνειας (αφού η δομή της οργάνωσης δεν επέτρεπε κανέναν απολύτως έλεγχο των πεπραγμένων της) και τις αρκετά σημαντικές χρηματικές εισφορές που κατέβαλλαν τα μέλη της Εταιρίας για τη δημιουργία των υλικών προϋποθέσεων που απαιτούνταν για την επίτευξη του «ιερού

35. Φιλήμωνος, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, σ. 91.

36. *Ο.π.*, σ. 92.

37. Α. Μπολυσάκωφ, *Νέα Στοιχεία για τη Φιλική Εταιρία*, σ. 25.

σκοπού». Μεγάλα ποσά χρησιμοποιούνταν για δωροδοκίες ή υπεξαίρουνταν από διάφορους αξιωματούχους της εταιρίας. «Ιδιαίτερα για τον Ξάνθο [ταμία της οργάνωσης]», γράφει ο Σκαρίμπας, «τόση ήταν η για τη ρεμούλα των ιερών χρημάτων βουή — ενάντια του — (π7) ώστε το 1845 όντας τον στην Αθήνα του Όθωνα αναγκάσθηκε ν' απολογηθεί με τον υπό τον τίτλον "Απομνημονεύματα" βιβλίο — εις απόδειξη της κατηγορίας. Κανέναν όμως δεν έπεισε. Η απολογία του πέρασε ανυπόληπτη και άδοξη στους "ανυκούοντάς" της».³⁸)

Η πλαστή εικόνα της διάδοξης του Ρήγα³⁹) εταιρίας που καλλιεργούσε η «αόρατος αρχή», στην προσπάθειά της, — κατηλευόμενη τη μεγάλη απήχηση των απελευθερωτικών του οραμάτων —, ν' αυξήσει την επιρροή της οργάνωσής της (και που συνεχίζουν να αναπαράγουν οι απολογητές της δράσης της ιστορικοί), θρυμματίζεται απ' τη συγκριτική μελέτη των εναπομεινάντων ντοκουμέντων τους, που φανερώνει ότι η Φιλική Εταιρία, όχι μόνο δεν κατόρθωσε σαν χρονικά μεταγενέστερη ν' απαλείψει τα αντιφάσκοντα στην αστική στοιχειά της θεώρησής του, αλλά, μέσα στη μυσταγωγική ατμόσφαιρα που απ' την αρχή περιέβαλε τη δράση της, θα εγκαταλείψει και τα τελευταία ίχνη του αστικού ορθολογισμού απ' τον οποίο αντλούσαν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό την ιδεολογία τους οι προγενέστερες «ελληνικές» αστικές συγκροτήσεις.

Οι ιδέες του «γαλλικού διαφωτισμού» και οι επιστημονικές θεωρίες της εποχής που ενέπνεαν το Ρήγα και μια μερίδα λογίων των «ελληνικών» παροικιών στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (όπου η απήχηση της Φιλικής υπήρξε ασημαντή) δεν μπορούσαν να έχουν και δεν είχαν καμιά ανταπόκριση στους αξιωματούχους της, οι οποίοι, ευρισκόμενοι σε ένα ιδεολογικό κομφουζίο, προσπαθώντας να παντρέψουν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό με τον χριστιανικό μυστικισμό, όρκιζαν τα μέλη της «ενώπιον του ενός αοράτου και απανταχού παρόντος θεού, του αυτοδικαίου εκδικητού της παραβάσεως και τιμωρού της κακίας, κατά τους κανόνες της Φιλικής Εταιρίας και την δύναμιν την οποίαν μοι έδωκαν οι ιερείς των Ελευσινίων»⁴⁰) και που, καθηλωμένοι σε μεσαιωνικές αλχημистικές θεωρήσεις και πρακτικές, «επίστευαν την ύπαρξιν του Φιλο-

38. Γ. Σκαρίμπα, *Το '21 και η Αλήθεια*, τ. β' σ. 50.

39. «Αν και το όνομα αυτού του άνδρα [τον Ρήγα Βελεσλινλή] είναι ακριβό για κάθε Έλληνα, παντού αναφερόνταν από τους νέους ιδρυτές του συνδέσμου, όπως τις αρετές του δεν τις κληρονόμησαν» [Α. Μπολυσάκωφ, *Νέα Στοιχεία για τη Φιλική Εταιρία*, σ. 258].

40. Φιλήμωνος, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, σ. 103.

σοφικού λίθου, και κατεγίνοντο εις την αλλοίωσιν των ποταπών μετάλλων εις πολύτιμα».⁽⁴¹⁾

Η απόπειρα αποτελιμάτωσης της οργάνωσης — που μετά τις αρχικές στρατολογήσεις εμπόρων και μικροαστών στο ρωσικό έδαφος, όντας μακριά απ' το πεδίο των κυριαρχικών της επιδιώξεων, κινδύνευε να διαλυθεί — και εκδημοκρατισμού των δομών της, που θα επιχειρήσει ο διορατικότερος της τριανδρίας Σκουφάς, μεταφέροντας την έδρα της στην Κωνσταντινούπολη (1818) και συστήνοντας ένα νέο όργανο, τους «δώδεκα αποστόλους» — εντεταλμένους να επεκτείνουν την επιρροή της στον ευρύτερο βαλκανικό και «ελλαδικό χώρο» —, θα ανακοπεί μετά το θάνατό του απ' την υπό τον Ξάνθο συντηρητική πλειοψηφία της απόκρυφης ηγεσίας.

Η αμφισβήτηση των αποφάσεων της «αρχής» και η ερήμην της δραστηριότητα των ριζοσπαστικότερων στοιχείων των «δώδεκα αποστόλων»⁽⁴²⁾ (που αποτελούσαν το δημοκρατικό άλλοθι του κατά τα άλλα άθιχτου μηχανισμού της οργάνωσης) θα την οδηγήσουν, προφασιζόμενες την ανάγκη αποκέντρωσης και την καταπολέμηση των οικονομικών ατασθαλιών, στη σύσταση τοπικών εφοριών (Γαλάτσι, Ιάσιο, Κωνσταντινούπολη και αργότερα στην Πελοπόννησο), που τα ανυπεράβλητα επιλεγμένα και με γνώμονα την αφοσίωσή τους σ' αυτήν μέλη τους, θ' αποτελέσουν ένα είδος «εποπτών επιφορτισμένων την απόλυτον εξέτασιν όλων των πράξεων και των κινήτρων παντός εταίρου οποιοσδήποτε ήθελε βαθμού και τάξεως».⁽⁴³⁾

Η κατανόηση της κοινωνικής και κυριαρχικής πραγματικότητας του βαλκανικού χώρου θα την ωθήσει στην εγκατάλειψη και των τελευταίων ψηγμάτων αστικού ριζοσπαστισμού, αφού ο αντικληρικός και αντιφεουδαρχικός λόγος του Ρήγα και των ιδεολογικών του επιγόνων (των άγνωστων συντακτών της *Ελληνικής Νομαρχίας* και του

41. Σπ. Τριζούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασας*, τ. α', σ. 11.

42. «Ο Γρηγόριος Δικαίος με τον υπέρμετρον ζήλον τον προκαλούσεν ανησυχίας. Είχε φθάσει μέχρι τον σημείον να πείσει τον Ολύμπιον και τον Φαρμάκην να προβούν εις κήρυξιν της επανάστασας χωρίς να γνωρίζει τίποτε η Αρχή. Ο Ολύμπιος συνενοχούμενος με τον Ρουμάνο Βλαδιμηρέσκου θα επαναστατούσε την Μολδοβλαχίαν, ο Φαρμάκης την Μακεδονίαν και την Σερβίαν και ο Δικαίος την Πελοπόννησον», [Δ. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. α', σ. 144].

43. Φιλίμωνος, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, σ. 150.

Ρωσαγγλογάλλον), ο οποίος επιχειρούσε να καρπωθεί το μίσος των στυγνά εκμεταλλευόμενων αγροτών για τις τοπικές ηγετικές ομάδες (κλήρος, φαναριώτες, βογιάροι, κοτσαμπάσηδες, αρματωλοί), θα θεωρηθεί άκαιρος και αποτρεπτικός των επιδιωκόμενων μ' αυτές συμμαχιών, τις οποίες καθιστούσε απαραίτητες η εμβρυακή κατάσταση της αστικής τάξης και η απουσία δικού της χειραγωγικού μηχανισμού.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ιστορικός της δράσης των φιλικών, ο Φιλίμων, κρίνοντας ότι «ο Ρήγας φαίνεται μάλλον ο άνθρωπος και όχι ο αρχηγός», θα αποδώσει την αποτυχία της εταιρίας του στη ρήξη του με τις ηγετικές ομάδες του «ελλαδικού χώρου». «Υστερον όλων τούτων», γράφει, «ποίαν εδύνητο να επιτύχη πρόοδον ο Ρήγας κεκρηγμένος κατά του Ιερατείου και των προεστώτων, τα δύο ελαστικότερα όργανα και τα σημαντικότερα στοιχεία του έθνους»· ενώ, επικρίνοντας όσους ταυτίζουν (όπως σήμερα οι περισσότεροι αριστεροί) την ιδεολογία του μ' αυτή της Φιλικής, επισημαίνει ότι «η περί του ιερατείου και μάλλον κατά των προεστώτων ιδέα δεν διαλύθη με τον θάνατον τούτου», όμως, «παρετήρησαν επιπολαίως όσοι είπον ότι την ιδίαν επρέσβευε και το σύστημα των Φιλικών».⁽⁴⁴⁾

Η διεύρυνση της Εταιρίας μετά το 1819, που θα επιτευχθεί με την αθρόα στρατολόγηση φαναριωτών (Μαυροκορδάτος, Νέγρης, Καρατζάς κ.ά.), κοτσαμπάσηδων (Ζαΐμης, Χαράλαμης, Λόντος, Νοταράς κ.ά.), δεσποτάδων (Π.Π. Γερμανός, Μονεμβασιάς Χρυσάνθος κ.ά.), αρματωλών (Κολοκοτρώνης, Ανδρούτσος, Νικηταράς κ.ά.) και μεγαλοκαρaboκυρτών (Κουντουριώτης, Ορλάνδος, Βουδούρης κ.ά.), θα ανατρέψει τις κυριαρχικές της στοχεύσεις, καθώς η αποδοχή της εθνικής παραμέτρου της αστικής ιδεολογίας απ' τους εκπροσώπους της θεοκρατικής και φωτισμένης δεσποτείας και του φεουδαρχικού συστήματος εκμετάλλευσης δεν θα γίνει χωρίς ανταλλάγματα. Την αρχική επιδίωξη συγκρότησης εθνικού κράτους στον «ελλαδικό χώρο», που υπονοούσε μες στην ασάφειά του ο ορισμός του σκοπού της σύστασης της οργάνωσης, υποστηρίζοντας ότι αυτός είναι «η καλύτερευσίς του έθνους κι αν ο θεός το θέλει η ελευθερία του», θα διαδεχθεί (αντικατοπτρίζοντας τον, διαμορφούμενο στους κόλπους της συγκερα-

44. Φιλίμωνος, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, σσ. 56, 59, 291.

σμό οικονομικών και κυριαρχικών βλέψεων) η επαγγελία ανασύστασης της «Βυζαντινής Αυτοκρατορίας».⁽⁴⁵⁾

Δρομολογώντας τα κυριαρχικά σχέδια της Φιλικής, τα στελέχη της θα τοποθετήσουν το τελευταίο λιθάρι στην κόρυφή του απροσπέλαστου σε κάθε ριζοσπαστική ιδέα και δημοκρατική διαδικασία πυραμειδικού της οικοδομήματος, αναθέτοντας την αρχηγία στον πάμπλουτο φαναριώτη και αξιωματικό του ρώσικου στρατού Αλέξανδρο Υψηλάντη, μετά τις διαδοχικές αρνήσεις του Καποδίστρια να την αναλάβει, υπεραμυνόμενος της συνέχισης της λαμπρής διπλωματικής του καριέρας, λόγω της απέχθειάς του για κάθε βίαιη μετατροπή της ισχύουσας κυριαρχικής πραγματικότητας και θεωρώντας ότι «η πνευματική κατάστασις εν Ελλάδι δεν ήτο τοιαύτη ώστε να επιτρέπει την σύστασιν κράτους ευνομούμενου».⁽⁴⁶⁾

Η «στρατιωτική και αριστοκρατική χρεία» που θα πάρει η Εταιρία υπό την ηγεσία του Υψηλάντη (με την κατάργηση των δύο κατώτερων βαθμών, βλάμηδων και συστημένων, την τοποθέτηση ρώσων προξένων και προξενικών πρακτόρων στις εφορίες και τη συγκρότηση αυστηρά πειθαρχημένου στρατιωτικού μηχανισμού, όπου θα απορροφηθούν και οι «αφιερωμένοι») αντανάκλα και τη μορφή του πολιτικού συστήματος που θα επιδιώξει να επιβάλει η οργάνωση στις πλάτες των καταπιεσμένων του «ελλαδικού χώρου». Την ασήμαντη συμμετοχή τους στην εταιρία (0,8% σύμφωνα με τα ντοκουμέντα της), θα προσπαθήσει, άλλωστε, να εκμηδενίσει ο Υψηλάντης, απαγορεύοντας «τον προσηλυτισμό μελών από τας τάξεις του λαού, γιατί είχε την γνώμην ότι μπορούσαν να γίνουν παρανόμιον της ανυπομονησίας τους και να οδηγήσουν σε μια πρόωγη έκρηξη της επανάστασης».⁽⁴⁷⁾ πράγμα επικίνδυνο και ασύμφορο για τις κυριαρχικές της επιδιώξεις.

45. «Η ανάστασις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήτο επομένως ο σκοπός της εταιρίας, βάσις δι' αυτής ουχί η εθνότης, αλλά η εκκλησία και κατά τούτο εγένετο και η κατήχησις αυτής» και μάλιστα απ' την αρχή, υποστηρίζει ο ιστορικός Α. Πρόκες: «Όσταν στην Ιστορίαν της Επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού Κράτους» [Α. Παπανικολάου, *Κοινωνική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 19ου Αιώνα*, σ. 120].

46. Γ. Σκαρίμπα, *Το '21 και η Αλήθεια*, τ. β', σ. 58.

47. Κ. Μπέντελσον-Μπαρτόλντι, *Επίτομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, σσ. 54-55.

β. Παραδουνάβια επιχείρηση

Θά διέσειε βεβαίως την κεφαλὴν ὁ Ρωμῶνος
χωρικός δταν ἤκουσε τὸ θαυμάσιον ἄγγελμα,
καὶ πικρὰ χλεῖη θὰ ἐφάνη εἰς τοὺς πλείστους,
ὅτι Ἕλλην πρίγκηψ, ὑπὸ Φαναριωτῶν περικυ-
κλούμενος, ἐπεφάνη εἰς τὰς Ἡγεμονίας ὡς κή-
ρυξ ἐλευθερίας.

ΚΑΡΑ ΜΠΕΝΤΕΛΣΟΝ-ΜΠΑΡΤΟΛΝΤΙ

Η ΕΠΑΝΕΜΦΑΝΙΣΗ ΣΤΑ 1820-21 ΤΟΥ ΑΝΑΤΡΕΠΤΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΕΥΜΑΤΟΣ σ' όλη την Ευρώπη (εξεγέρσεις σε Ισπανία, Πορτογαλία, Νεάπολη, Πεδεμόντιο κ.ά.) — που άρχισε να ξαναροκανίζει τις ενισχυμένες απ' τη διακρατική «ιερά συμμαχία» αλυσίδες με τις οποίες οι ηγεμόνες και οι τοπικές εκμεταλλευτικές ομάδες είχαν επιχειρήσει να το καθηλώσουν — θα αναξωπυρώσει και τα εθνικά κυριαρχικά όνειρα που τη μισοσβημένη τους φωτιά διατηρούσαν στά άβυσσούς τους, οι αστικές «μυστικές» εταιρίες, διαβλέποντας στην εκτροπή του τη δυνατότητα πραγματοποίησής τους.

Η ανάλογα εκρηκτική κοινωνική ατμόσφαιρα του «ελλαδικού χώρου», που προμήνυε μια επαναστατική θύελλα της οποίας η ισχύς και το βεληνεκές ήταν αδύνατο να προβλεφθούν, και η ευνοϊκή κυριαρχική συγκυρία (αποσκόρπιση Αλή Πασά), θα αναγκάσουν και τη Φιλική Εταιρία να επιταχύνει τις διαδικασίες της επιδιωκόμενης εξουσιαστικής μεταλλαγής.

Τα στελέχη της, αντιμετωπίζοντας στις απανωτές συσκέψεις τον Οκτώβριο του 1820, στο Ισμαήλι της Βεσσαραβίας, το δίλημμα της επιλογής ανάμεσα σε μια προαξιοποιητική αναδιάρθρωση της κυριαρχίας και στην οικειοποίηση και εκτροπή του επαναστατικού αναβρασμού (που, την ανάγκη φιλοτιμίας ποιώντας εξελλάμβαναν ως «ευγενή ενθουσιασμόν υπέρ πατρίδος»), θα προκρίνουν αρχικά τη δεύτερη δυνατότητα, αποφασίζοντας να τον «διευθύνουσιν εἰς τὸν ὀρθόν δρόμον καὶ νὰ τὸν μεταχειρισθῶσιν ὡς ὄργανον τῆς ἐλευθερίας ἡμῶν καὶ τῆς κοινῆς ευδαιμονίας».⁽⁴⁸⁾

Υιοθετώντας το σχέδιο που εισηγήθηκε η ριζοσπαστική της πτέρυγα (Παπαφλέσσας, Παπάς, Αναγνωσταράς) και προέβλεπε την πρό-

48. Τάσου Βουργά, *Φιλική Εταιρία*, σ. 114.

κλήση εξεγερτικών σπινθήρων πάνω στην εύφλεκτη κοινωνική ύλη του «ελλαδικού χώρου» (ξεκινώντας από τον Μωρηά) και τη διεύθυνση της σίγουρα εκδηλούμενης επαναστατικής πυρκαγιάς ενάντια μόνο στον κορμό της κυριαρχίας, τους οθωμανούς, ώστε να βγουν αλώβητα τα «ελληνικά» παρακλάδια του και να τον υποκαταστήσουν, και την παράλληλη εκδήλωση κινημάτων στην υπόλοιπη Βαλκανική, η ηγεσία της Φιλικής διά χειρός Υψηλάντη, θα ζητήσει τη συνδρομή όλων των «ελληνικών» ηγετικών ομάδων, υποσχόμενη «δόξαν, ευγένειαν, τιμάς, και αξιώματα»⁴⁹) σαν ανταλλάγματα του χειραγωγικού τους έργου — ενός έργου που μια πτυχή του μας μεταφέρει στα απομνημονεύματά του ο απεσταλμένος απ' την εταιρία στο Σούλι Χρ. Περραιβός, όταν, αναφερόμενος στην επιβολή προσωρινής νομοθεσίας στους κατοίκους του, γράφει: «Θαυμασμού τω όντι άξιον ην, το να γνώριζε τινάς ένα λαόν άναρχον έως την χθες και σήμεραν ευτακτούντα και πειθόμενον εις τα παραμικρά νεύματα πέντε γνωρίμων και συνήθων συμπατριωτών, μετά των οποίων προ μιας ημέρας συνέτρωγε, συνέπιπε και συνωμίλει ασυστόλως και έπειτα τους εχαιρέτα εις την αγοράν με συστολήν και σέβας».⁵⁰)

Στις πρόκληρές, λοιπόν, που εξέδωσε από το Ισμαήλι (κι απ' τις οποίες οι ιστορικοί προβάλλουν κατά κόρον μόνο τα μέρη τους που αναλώνονται σ' ένα εθνικιστικό παραληρηματικό λόγο), διαφαίνεται ο τρόμος της οργάνωσης για την ανεξέλεγκτη κοινωνική δράση και η απόπειρα τιθάσευσής της, και ανατρέπεται η αντίληψη για τον αμυγή αστικό της χαρακτήρα, τους φιλελεύθερους προσανατολισμούς της και την υποτιθέμενη πρόθεση ρήξης της (τουλάχιστον αυτή τη χρονική περίοδο) με τους εκπρόσωπους των ισχυουσών κυριαρχικών δομών (εξαιρουμένων των οθωμανών).

Απευθυνόμενος προς τους συνδιαχειριστές της καταπίεσης και συμπρόξενους της άθλιας διαβίωσης ετερογενών κοινωνικών ομάδων του «ελλαδικού χώρου» «πανεριωτάτους και σεβασμιωτάτους Αρχιερείς, ευγενεσιτάτους άρχοντες και προεστώτας και πάντας τους προύχοντας του Γένους τούς απαναχού εις την Στερεάν της Ελλάδος και εις τας Νήσους του αρχιπελάγους διατριβόντας», μεταξύ άλλων ο Υψηλάντης επιστρά την προσοχή και επισημαίνει πως, «...επειδή του κοινού

λαού η άθικτος ορμή όταν δεν οδηγείται από την φρόνησιν ημπορεί να επιφέρει μάλλον βλάβη παρά ωφέλειαν διά τούτο και αποφάσισα και εγώ ως πληρεξούσιος όλων τούτων των επιχειρημάτων να εμπιστευθώ εις τας υμετέρας χείρας τους οίαντες των κινημάτων αυτού, εύελπις ων ότι καθώς μέχρι τούδε διά της φιλογενέας αποκτήσατε αγάπην και κοινήν υπόληψιν(!!!) θέλετε και τώρα μεταχειρισθή όλους τους δυνατούς τρόπους διά να οδηγήσετε φρονίμως τον διακαή ζήλον του ποιμνίου σας και να διοικήσετε καλώς τα κινήματά των».⁵¹)

Η άρνηση όμως των μεγαλοκοτοσαμπάσηδων και καρaboκυραίων να συναινέσουν στο ξεκίνημα μιας χειραγωγικής επιχείρησης (που κανένας δεν μπορούσε να εγγυηθεί την επιτυχία της απ' τον ζωτικό χώρο των συμφερόντων τους) και η ανάγκη να προαταλάβει η Φιλική Εταιρία πάση θυσία τις επικίνδυνες εξελίξεις που θα δρομολογούσε η προ των πυλών κοινωνική έκρηξη, θ' ανατρέψουν την επικυρωμένη απ' τη διάσκεψη στο Ισμαήλι αρχική επιλογή της.

«Αλλά μήτε πάλιν περιμένωμεν από σας — οπού δεν έχετε έν δένδρον να σας κρεμάσουν, μήτε τίποτε — να μας οδηγήσετε, επειδή και ημείς έχομεν πολυμελείς οικογενείας, πλούτη, μεγάλας ιδιοκτησίας και πάσαν ευδαιμονίαν και δεν αποφασίζομεν να κρεμάσωμεν την τύχην της πατρίδος, των οικογενειών και των συγγενειών μας με απερισκεψίαν εις τας ιδικάς σας παραφοράς και ανοησίας».⁵²) θα απαντήσει αρνούμενος να αποδεχθεί τις προτάσεις του Παπαφλέσσα ο κοτοσαμπάσης Κανέλλος Δεληγιάννης στη συνέλευση της Βοστίτσας (26.1.1821), ενώ ο ομολογός του Σωτήρης Χαρχαλάμπης θ' αναρωτηθεί: «αφού σκοτώσαμε τους τούρκους σε ποιον θα παραδοθούμε; Ποιον θα έχουμε ανώτερο; Ο Ραγιάς μόλις πάρει στα χέρια του τα όπλα δεν θα μας ακούσει και δεν θα μας σέβεται και θα πέσουμε στα χέρια εκείνων που ως χθές δεν μπορούσαν να κρατήσουν το πηρούνι».⁵³)

Έτσι ο νέος επιχειρησιακός σχεδιασμός — που απέβλεπε ουσιαστικά, και παρά τις αντίθετες διακηρύξεις, στην εκτόνωση της κοινωνικής έντασης στον «ελλαδικό χώρο» με τη ντε φάκτο επιβολή ενός νέου μοντέλου εξουσίας σ' όλη τη Βαλκανική, που, διαφοροποιούμενο απ' το προηγούμενο μόνο ως προς την «εθνικότητα» των επιβλητόρων της, κά-

49. Φιλίμωνος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας*, σ. 179.

50. Α. Βαζαλόπουλου, *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821*, σ. 10.

51. Τάσος Βουρνά, *Φιλική Εταιρία*, σ. 114.

52. Κ. Παπαδημητρίου, *Η Αθέατη Πλευρά του '21*, σ. 149.

53. Κ.Μ.Ε., *Η Επανάσταση του '21*, σ. 88.

τω απ' τη συνταγματική του μορφή θα άφηνε άθικτες τις παλιές εκμεταλλευτικές σχέσεις (φεουδαρχία) — παραγκωνίζοντας συνειδητά τον κοινωνικό παράγοντα — θα στηριζεί της ελπίδες ευόδωσής του αποκλειστικά στη σύμπραξη των ηγετικών ομάδων του βαλκανικού χώρου, και στην πιθανολογούμενη πρόκληση και εκμετάλλευση μιας ρωσο-τουρκικής σύρραξης.⁽⁵⁴⁾

Ανανεώνοντας η ηγεσία της Φιλικής τις επαφές που η οργάνωση διατηρούσε με αξιωματούχους των βαλκανίων απ' τα 1818, θα υπογράψει ή θα επιχειρήσει να υπογράψει (απ' τον Οκτώβρη του 1820 μέχρι το Φλεβάρη του 1821 που ο Υψηλάντης θα διαβεί τον Προύθο) συμφωνίες κοινής δράσης για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης (όπου «ήθελε στήσει την καθέδραν του») και το γκρέμισμα της οθωμανικής εξουσίας, «μετά των ευγενεστάτων Κνιάζιδων και των κατά τόπους προεστώτων από μέρους της Σερβίας» και τον ηγεμόνα της Μίλος Ομπρένοβιτς, τους τοπικούς χριστιανούς ηγέτες της βουλγαρικής επικράτειας, τους αλβανούς μπέηδες που στήριζαν την απόπειρα αυτονομίας του Αλή Πασά⁽⁵⁵⁾ και τον αρχηγό των βλάχων πανδούρων Τεοντόρ Βλαδιμρέσκου, και θ' αποσπάσει (κατά πολλούς ιστορικούς) την υπόσχεση βοήθειας του δεκεμβριστή συνταγματάρχη Ορλώφ.

Αν η ταύτιση των επιδιώξεων των καταπιεσμένων μ' αυτές των αφεντικών τους (που επιχειρεί το μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής μαρξιστικής ιστοριογραφίας, παρουσιάζοντας αυτό τον εξουσιαστικό συρφετό σαν συμμαχία των λαών της Βαλκανικής) αντανάκλα την εγγενή εξουσιαστική της αντίληψη, η έντεχνη απόκρυψη των επικυριαρχικών σεναρίων των «ελλήνων» εξουσιαστών επί των βαλκανίων ομολόγων τους (για τους οποίους επεφύλασαν δεύτερους ρόλους στο κυριαρχικό σκηνικό που επιδίωκε να στήσει η Φιλική Εταιρεία) (π8) φανερώνει τη

διάχυση του εθνικισμού στην ιδεολογική της δεξαμενή που νοθεύει την, ούτως ή άλλως, αναξιόπιστη μέθοδό της για την ερμηνεία της ιστορίας. Γιατί, προκειμένου να συγκαλείσει τις ηγεμονικές βλέψεις του αντιπροσωπευόμενου από τη Φιλική (κατά την αντίληψή της) ελληνικού έθνους, περιορίζει την εμβέλεια του επιδιωκόμενου απ' αυτήν κυριαρχικού χώρου στα όρια του σημερινού ελληνικού κράτους και, αποπειρώμενη κατά την προκρούστεια τακτική να φέρει τα ιστορικά γεγονότα στα μέτρα της ανάλυσής της, αλλοιώνει την πολυεθνική μορφή του κρατικού της ονείρου, παραβλέποντας ότι αυτό υπήρξε αμάλγαμα των αναγεννητικών της αρχαίας Ελλάδας φαντασιώσεων των «αστών» ιδρυτών της και των αναβιωτικών της «Βυζαντινής Αυτοκρατορίας» οραμάτων των υπόλοιπων συνιστωσών της. Το εύρος ωστόσο των φιλοδοξιών της Φιλικής θα προσδιορίσει καθαρά ο Υψηλάντης στην προκήρυξη που απευθύνει στους «έλληνες» της Μολδαβίας την ημέρα της έναρξης των «επιχειρημάτων» του (24.2.1821) απ' τις παραδουνάβιες ηγεμονίες, όταν διατείνεται ότι: «*Ιδού η φίλη ημών πατρίς Ελλάς ανυψώνει μετά θριάμβου τας προπατορικές της σημαίας. Ο Μορέας, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Σερβία, η Βουλγαρία, τα νησιά του Αρχιπελάγους, εν ενί λόγω η Ελλάς άπασα έπιασε τα όπλα*»,⁽⁵⁶⁾ καλώντας τους να ενταχθούν στα στρατεύματά του.

Η επιλογή του χαρακτηριστικού όρου «επανάσταση» για τον εξωραϊσμό μιας επιχείρησης που την αρχική παγερή κοινωνική αδιαφορία στη Μολδοβλαχία θα μεταβάλει σταδιακά σε ανοιχτή εχθρότητα, δεν αποτελεί παρά τη λογική κατάληξη αυτής της παράλογης μεθόδου ερμηνείας της ιστορικής πραγματικότητας, την αναξιόπιστία της οποίας επιτείνει αντί να περιορίσει ο προσδιορισμός της «επανάστασης» ως εθνικής, καθώς, αμήχανη μπροστά στην αντίφαση του ξεκίνηματος της «απελευθέρωσης» των «ελλήνων» από αλλοεθνείς επικράτειες (όπου αυτοί αποτελούσαν την εξουσιαστική μειοψηφία), θα αιτιολογήσει ως πολιτικό λάθος και ιστορικό παράδοξο, μια καταφανέστατα πραξικοπηματική, στα πλαίσια μιας κυριαρχικής μεταλλαγής, πρακτική.

Η άρνηση του Υψηλάντη να διαταράξει, (παρά τις κάποιες αντίθετες απόψεις στους κόλπους της οργάνωσης) το δυναστικό και ληστρικό

54. «Οι συνδιαλέξεις εις Κωνίπολιν μεταξύ πόρτας και Ρωσίας προμηνύουσι τον πόλεμον μεταξύ τούτων των Δυνάμεων», θα γράψει ο Υψηλάντης (22.10.1820) στον Μίλος Ομπρένοβιτς. «*As τρέξωμεν λοιπόν ημείς πρώτοι εις το στάδιον της δόξας, as στεφανώσωμεν τας κεφαλάς μας με τα στέφανα της ευκλείας*» [Τ. Βουρνά, Φιλική Εταιρεία, σσ. 189-90].

55. Σε γράμμα του στον Κολοκοτρώνη στις 29.1.1821 ο Υψηλάντης συνιστά: «*Πασχίσατε να φυλάττετε συμμαχίαν του Αλή Πασά, τοιαύτην όμως, ώστε αφανίζοντες τους Σουλτανικούς να τον έχετε πάντοτε εις το χέρι σας με όλα του τα πλούτη*», [ό.π., σ. 159].

56. Τ. Βουρνά, Φιλική Εταιρεία, σ. 126.

έργο των τοπικών ηγετικών συμμοριών (βογιάροι, φαναριώτες)⁵⁷ — των οποίων φιλοδοξούσε να γίνει εντολοδόχος — και η ανοιχτή ρήξη του αργότερα με τις κοινωνικές δυνάμεις που έμπραχτα το αμφισβητούσαν, θα αποβούν μοιραίες για την πορεία και την έμβαση του κινήματός του.

Οι αγρότες που αποτελούσαν την κοινωνική ραχοκοκαλιά της Μολδαβίας, βλέποντας ότι «η εξουσία και η διοικήσεις αυτού του προγκηπάτου μένει και ήδη υποτελούσα διά των αυτών νόμων να εκτελή τας υποθέσεις της» και ακούγοντας τον Υψηλάντη να τους προτρέπει σε υποταγή προς την ηγεσίαν τους, λέγοντάς τους ότι «η ουράνιος πρόνοια σας εχάρισε τον Αυθέντην όστις σήμερα σας διοικεί, τον Μιχαήλ Βοεβόδα Σούτσον, έναν προστάτην μετ' επιμελείας των δικαιωμάτων της πατρίδας σας, έναν πατέρα και καλοθελητήν σας»,⁵⁸ θα του αργηθούν κάθε συνδρομή, παραμένοντας αμέτοχοι θεατές του συντελούμενου ενδοεξουσιαστικού δράματος, σε αντίθεση με τους χωρικούς της Βλαχίας των οποίων η έμμεση συμμετοχή, θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις. Και τούτο γιατί, οι «προς ανάγκησιν των δικαίων της κοινότητας του λαού» διακηρύξεις του αρχηγού των βλάχων πανδούρων (αρματωλών) Βλαδιμηρέσκου, υπονοώντας (αντίθετα απ' τις κούφιας εθνικιστικές μεγαλοστομίες του Υψηλάντη) το διώξιμο των αρχόντων και το μοίρασμα των περιουσιών τους στους αγρότες, θα συντελέσουν στη δημιουργία μιας εκτεταμένης κοινωνικής δραστηριοποίησης, που θ' αγκαλιάσει ολόκληρη τη Βλαχία, προκαλώντας τον τρόπο στους ντόπιους εξουσιαστές κι ανησυχία στην ηγεσία της Φιλικής.

Η κοινωνική αυτή δραστηριότητα αν και θα ξεκινήσει ένα μήνα πριν την άφιξη του Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία, σαν μέρος του ευρύτερου κυριαρχικού σχεδιασμού της Εταιρίας και στα πλαίσια της συμφωνίας της μετά του «παρουσιασθέντος ως προστάτου του λαού από τους άρχοντας και την εξουσία» Βλαδιμηρέσκου (π9), γρήγορα θα ξεπεράσει τα στενά όρια ενός, προπομπού της επιχείρησης των φιλικών, κινήματος διαμαρτυρίας, παίρνοντας καθαρά αντιεξουσιαστική μορφή,

57. Οι αγρότες «συνθλίβονται κυριολεκτικά», κατά τον ρουμάνο επαναστάτη Μπαλτσέσκου, «ανάμεσα σε δύο μολόπηρες: οι μπογιάροι τους εκμεταλεύονται και τους ληστεύουν στο όνομα του ατομικού τους πλουτισμού» και «οι Φαναριώτες τους εκμεταλεύονται και τους ληστεύουν στο όνομα του κράτους» [Ι. Ιόβα, *Οι Δεκεμβριστές του Νότου και το Ελληνικό Εθνικοαπελευθερωτικό Κίνημα*, σ. 20].

58. Τ. Βουρνά, *Φιλική Εταιρία*, σ.120.

όπως αποδεικνύει η άτακτη φυγή των βογιάρων, φαναριωτών, κληρικών αξιωματούχων και των προξένων των μεγάλων δυνάμεων από το Βουκουρέστι μετά την κατάληψή του από τους οπλισμένους πανδούρους και χωρικούς.

Η τυπική επικύρωση της, εκ των πραγμάτων, κατάργησης του φεουδαρχικού συστήματος απ' τον καρπούμενο την κοινωνική οργή και δραστηριότητα Βλαδιμηρέσκου, — που σε προκήρυξή του (20.3.1821) γνωστοποιεί στο λαό την απόφασή του να γίνει «πηδαλιούχος όλων εκείνων, των εκ μέρους του λαού περιζωσμένων τα όπλα προς κατάργησιν και κατάπαιψιν εκάστης απογυμνώσεως και αδικίας όπου άχρι τούδε υποφέρατε εξ αιτίας των χρηματισάντων διοικητών Αυθεντών, οίτινες εν παντελεί ασπλαχνία διακείμενοι, επιτηδεύθησαν επ' ασχολίας παντοδαπούς τρόπους, και απερρόφησαν το αίμα σας, καταφέροντάς σας εις αυτόν τον μέγα κρημνόν και ουτιδανεστάτην κατάστασιν, εν ή σήμερα ευρίσκεσθε» — και η έμμεση απειλή προς τον Υψηλάντη που έκρυβε η υπόσχεσή του να υπερασπιστεί τις κατακτήσεις του λαού «δι' αιματοχυσίας εναντίον οιοδήποτε εχθρού, αναδειχθησμένου καταφρονητού»⁵⁹ αυτών, θα σηματοδοτήσουν τη διακοπή της σύμπλευσης των δύο ηγετών προς τ' απάνημα λιμάνια της εξουσίας.

Η έκδηλη πια ανησυχία της ηγεσίας για την πορεία της επιχείρησής της που αντικατροπτρίζει η διαταγή του Υψηλάντη ν' αποχωρήσουν οι ρωμηοί, σέρβοι και βούλγαροι απ' το στράτευμα του Βλαδιμηρέσκου και το κάλεσμά του προς τους «ευγενείς κατοίκους του Βουκουρεστίου» να επιστρέψουν στην πόλη τους για να υπερασπίσουν την πατρίδα και τα συμφέροντά τους, διότι «ο λόγος της σήμερα είναι περί της μελλούσης ελευθερίας του έθνους σας»,⁶⁰ θα μετατραπεί σταδιακά σε πανικό καθώς απ' όλες τις μεριές θα καταφθάνουν τα προμηνύματα της κατάρρευσής της.

Ο Μίλος Ομπρένοβιτς, πιστοποιώντας τη λυκοφιλία που διέπει πάντα τις εξουσιαστικές συμπεριφορές, θα χρησιμοποιήσει την ουδετερότητά του σαν ισχυρό χαρτί στο τραπέζι των διαπραγματεύσεών του με την Πύλη, προκειμένου να του αναγνωρισθεί επίσημα ο ηγεμονικός του ρόλος στη Σερβία, αρνούμενος να ρισκάρει μια σίγουρη υψηλή θέση στην ιεραρχία του οθωμανικού κυριαρχικού μηχανισμού για μια ίδια σ' αυτόν που επιχειρούσε να στήσει η Φιλική Εταιρία.

59. Δ. Κόζλινου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. α', σ. 183-85.

60. ό.π., σ. 186.

Οι βούλγαροι τοπικοί ηγέτες (εκτός εξαιρέσεων) δεν θα κινηθούν παρά τις εξεγερτικές διαθέσεις των καταπιεσμένων των επικρατειών τους, πολλοί απ' τους οποίους θα εναποθέσουν τις απελευθερωτικές ελπίδες τους στα χέρια του Υψηλάντη, εντασσόμενοι στον μισθοφορικό⁶¹ στην πλειοψηφία του στρατό. Οι πλούσιοι έφοροι της Εταιρίας στην Κωνσταντινούπολη, που σύμφωνα με το τελικό σχέδιο ταυτόχρονα με την είσοδο του Υψηλάντη στη Μολδαβλαχία είχαν αναλάβει να «βάλουν φωτιά στην πόλη απ' όλες τις γωνιές» αρχίζοντας την εξέγερση, θα ολιγωρήσουν, όχι γιατί έκριναν ότι στρεφόμενο εναντίον δικαίων και αδικών το σχέδιο ήταν παραιοϊκό, αλλά γιατί «φοβήθηκαν μήπως χάσουν όλη την περιουσία τους από την πυρκαγιά και για να τη σώσουν κράτησαν μυστικό επί τρεις ολόκληρες βδομάδες το περιεχόμενο της ειδοποίησης του Υψηλάντη» και «χρησιμοποίησαν όλο αυτόν το χρόνο για να τακτοποιήσουν τους θησαυρούς τους σε ασφάλεια μεταφέροντάς τους με καράβια με τα οποία σε συνέχεια έφυγαν από την Κωνσταντινούπολη».⁶²

Ο πατριάρχης και η ιερά σύνοδος, ανταποκρινόμενοι, (όπως πάμπολες φορές στο παρελθόν) στο καθήκον που επέβαλλε η υψηλή θέση τους στην ιεραρχία του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, θα ανακοινώσουν ότι οι συμμετέχοντες και πρωταίτιοι του κινήματος «αφωρισμένοι υπόρχειεν και καταραμένοι και ασυγχώρητοι και μετά θάνατον άλυτοι και τω αιωνίω υπόδικοι αναθέματι».⁶³ προσβλέποντας, όχι τόσο στην κατάπνιξη μιας ήδη φθίνουσας επιχείρησης, αλλά στην αναχαίτηση του ανατρεπτικού κοινωνικού ρεύματος στον «ελλαδικό χώρο».

Τέλος, ο τσάρος, που έμμεσα εξώθησε⁶⁴ τον Υψηλάντη στο «απο-

νενομημένον διάβημα» προσδοκώντας κυριαρχικά οφέλη επί των ηγεμονιών, δέσμιος του πρωταγωνιστικού του ρόλου στη σύσταση της «ιεράς συμμαχίας», (η οποία συνεδρίαζε στο Λάμπια εκείνη την εποχή αποφασίζοντας την καταστολή των εξεγέρσεων στη Νάπολη και το Πεδεμόντιο) και μπροστά στον πανβλακηνικό χαρακτήρα⁶⁵ που έδωσε ο Υψηλάντης στην παραδουνάβια επιχείρηση, θα διαψεύσει έμπρακτα την προτροπή του τελευταίου «κινήθειτε, ω φίλοι, και θέλετε ιδεί μίαν κραταιάν δύναμιν να υπερασπισθή τα δικά μας»⁶⁶ επιτρέποντας στα οθωμανικά στρατεύματα να εισβάλουν στην Μολδοβλαχία.

Διά χειρός Καποδίστρια θα του μηνύσει ότι «... ουδεμία βοήθεια έμμεσος ή έμμεσος δεν θέλει σας χορηγηθή παρά του Αυτοκράτορος, επειδή, επαναλαμβάνομεν, ότι ανάξιον είναι να υποσκάπτωμεν τα θεμέλια της Οθωμανικής μοναρχίας διά της αισχίστου και ανευθύνου ενεργείας μιας μυστικής εταιρείας...»⁶⁷ και θα τον διαγράψει απ' τις τάξεις του ρώσικου στρατού.

Μπροστά στο θέαμα της ταφής των τεράστιων φιλοδοξιών της Φιλικής Εταιρίας, κάτω απ' τα ερείπια των καταρρέοντων σαθρών υποστυλωμάτων τους, ο Υψηλάντης, προσβλέποντας πια στη μοναδική κυριαρχική διεξοδο που εκ των πραγμάτων του είχε απομείνει (και δεν ήταν αντίθετη προς τα ρώσικα συμφέροντα), τη διεκδίκηση του ηγεμονικού θώκου της Μολδοβλαχίας, που θα μπορούσε στο απώτερο μέλλον ν' αποτελέσει τον προθάλαμο για το θρόνο της Κωνσταντινούπολης, θα έρθει σε σύγκρουση με τον Βλαδιμηρέσκου, στον οποίο έμμεσα είχε υποσχεθεί αυτό τον θώκο σε μια απ' τις προκηρύξεις του προς τους Δάκες

⇒ «ος της χώρας οποιασδήποτε εθνικότητας και αν είναι έχει το ελεύθερο να καταταγεί στον Ελληνικό στρατό της Μολδοβλαχίας για τον αγώνα υπέρ πίστεως και πατριδος. Αυτή η έκκληση που συνοδεύετο από την απατηλή υπόσχεση για ένα καλύτερο μέλλον... κ.τ.λ.» [Γ. Λάιου, *Ανέκδοτες Επιστολές και Έγγραφα του 1821...*, σ. 189-90].

65. «Αδύνατο αλλά και επικίνδυνο θα ήταν να δημιουργηθεί μια αυτοκρατορία από όλες τις χώρες τις υποταγμένες σήμερα στην Πύλη. Πιο επιθυμητό θα φαινόταν ο σχηματισμός χωριστών κρατών, μικρών ή μεγάλων, λιγότερο ή περισσότερο ανεξάρτητων, που θα κάλυπταν ολόκληρο το ευρωπαϊκό τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας και θα χρησιμοποιούνταν στην προετοιμασία του τέλους της, όταν θα ενδοκούσε γι' αυτό η θεία πρόνοια...» Σέργκι Ιβάνοβιτς Τουργκένιεφ, (γγραμμάτας της Ρώσικης πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη), έκθεση προς τον Τσάρο στις 5.9. 21 [Κ. Σιμόπουλου, *Πως είδαν την Ελλάδα του '21 οι Ξένοι*, τ. α', σ. 169].

66. Τ. Βουρνά, *Φιλική Εταιρία*, σ. 121.

67. Δ. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. α', σ. 189.

61. Σε αναφορά του προς τις αυστριακές αρχές ο πράκτορας Πόποβιτς γράφει: «Ο εδών δηρομηνέας του ρωσικού προξενείου Γεώργιος Λεβέντης είναι επίσης ένας από τους έλληνες καρχοντιάδες, γιατί κι αυτός στρατολογεί και πληρώνει 50 πιάστρα για κάθε έφιππο και 25 για κάθε πεζό» [Γ. Λάιου, *Ανέκδοτες Επιστολές και Έγγραφα του 1821...*, σ. 67].

62. Α. Μπολσάκωφ, *Νέα Στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία*, σ. 94.

63. Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. α', σ. 326 (απόσπασμα από τον αφορισμό του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' και της Ιεράς Συνόδου).

64. Οι ρωσικές αρχές παρέχοντας διαβατήρια διευκόλυναν όσους ήθελαν να ενταχθούν στο στρατό του Υψηλάντη. Ένας εθελοντής ρώσος, ο Καλλιζόννσι, στην απολογία του μετά την σύλληψή του απ' τους Αυστριακούς παραδέχεται πως: «Τον Φεβρουάριο διεδόθη δημόσια σ' ολόκληρη τη Ρωσία η είδηση ότι κάθε κάτο-

(όπως γελοία ονόμαζε τους βλάχους) όπου, περιγράφοντας ένα συγχαρητήριο μοντέλο διοίκησής τους, υποστήριζε ότι «η ανωτάτη εξουσία της δάκινης επαρχίας να εμπιστευτείται εις χείρας ενός εντοπίου και ουδέποτε ξένου».⁽⁶⁸⁾

Παρακάμπτοντας όμως με την, κατά διαταγήν του, δολοφονία του βλάχου ηγέτη (π10) το σκόπελο που εμπόδιζε την πορεία του προς την απόκτηση της ηγεμονίας (ο άλλος ανταγωνιστής του, Μιχαήλ Σούτσος, έχοντας αντιληφθεί τις προθέσεις του είχε ήδη διαφύγει στο εξωτερικό), θα προσκρούσει στην ανοιχτή πια εχθρότητα της κοινωνίας της Βλαχίας. Κι αυτό γιατί, παρά την αθέτηση των υποσχέσεων του προς τους αγρότες, ο Βλαδιμηρέσκου εξακολουθούσε να επηρεάζει μεγάλα μέρη του φτωχού πληθυσμού, που αντιμετώπιζοντας το θάνατό του σαν πράξη τρομοκρατίας και τους άνδρες του Υψηλάντη σαν στρατό κατοχής πλέον, θα υποδεχτούν τους οθωμανούς εισβολείς σαν ελευθερωτές και θα συνδράμουν στις εκκαθαριστικές τους επιχειρήσεις.

Έτσι, η τελευταία πράξη του «απελευθερωτικού» ονειροδράματος της Φιλικής Εταιρίας, παγμένη σ' αδειανά καθίσματα και σ' ένα σκηνικό διανθισμένο από ηγετικές ίντριγκες, αλληλοϋπονομεύσεις και προδοσίες, δεν θα 'χει αίσιο τέλος, καθώς ο τσάρος που θα κληθεί⁽⁶⁹⁾ την ύστατη στιγμή να αναλάβει τον ρόλο του «από μηχανής θεού», και να δώσει την επιθυμητή λύση, θα αρνηθεί.

Μετά τη συντριβή στο Δραγατσάνι (7.6.1821), «ο καλός, λοιπόν, αρχηγός», σύμφωνα με τη μαρτυρία και εκτίμηση ενός σπουδαστή και μέλους του αποδεκατισμένου με ευθύνη και του αδελφού του Υψηλάντη, Νικόλαου, Ιερού Λόχου, «αντί οπωσούν να λυπηθή την τραγικωτάτην φθοράν των δυστυχών ιερολογιτών και να καταδικάσῃ με άτιμον θάνατον τον αγαπητόν του Καραβιάν, ως πρόξενον της φθοράς ταύτης, αμέσως προστάζει να οπισθοδρομήσῃ ο στρατός διὰ Ρίμνικον».⁽⁷⁰⁾ απ' όπου στις 8.6.21 θα απευθύνει την τελευταία του υβριστική για το στρα-

τευμα, (εξαιρουμένων των ιερολογιτών) διαταγή, αρχίζοντας ως εξής: «Στρατιώται, όχι! δεν μολύνω πλέον το ιερόν, το τίμιον τούτο όνομα εις τα υποκείμενά σας. Ανάνδροι, αγέλαι λαών! Αι προδοσίαι σας, αι επιβουλαί σας, με βιάζουν να σας αποχωρισθώ. Εις το εξής κάθε δεσμός μεταξύ υμών και εμού κόπτεται. Βαθείά μόνο εις την ψυχήν μου θα φέρω την εντροπήν, ότι σας εδιοικούσα».⁽⁷¹⁾

Αποποιούμενος, έτσι, ο πρωταγωνιστής της Παραδουνάβιας επιχείρησης, κάθε προσωπική ευθύνη για την κατάληξή της και έχοντας κατά νου να επενδύσει τα ηγεμονικά του όνειρα στον «ελλαδικό χώρο» (όπου η επανάσταση σάρωνε ήδη τον οθωμανικό κυριαρχικό μηχανισμό), θα εγκαταλείψει τον μισοδιαλυμένο στρατό του και θα περάσει με πλαστό διαβατήριο (στο όνομα Δημήτριος Παλαιογενεΐδης), μαζί με τους αδελφούς και την ακολουθία του στο αυστριακό έδαφος,⁽⁷²⁾ αφήνοντας άλλους να γράψουν τον τραγικό της επίλογο. «Ο Ιορντάκη [Γεωργάκης Ολύμπιος] και τα παλικάρια που του μοιάζουν», θα γράψει ο υποστηρικτής της «ελληνικής υπόθεσης» και εκ των αρχηγών των Δεκεμβριστών του Νότου συνταγματάρχης Πεστελ, που έζησε από κοντά τα γεγονότα στη Μολδαβλαχία, «αφού εξωρτίσαν με το θάνατό τους το χαρκτηρα του Ελληνικού λαού, εξευγένισαν κάπως και την υπόθεση της εταιρίας. Χωρίς αυτούς η ιστορία θα καταδίκαζε σε αιώνια περιφρόνηση το όνομα των Φιλικών, όπως και τώρα είναι άξιοι αυτής της περιφρόνησης εκείνοι απ' αυτούς, που αφού οδήγησαν την πατρίδα στο χείλος της καταστροφής οι ίδιοι βγήκαν απ' αυτήν σώοι και αβλαβείς και μάλιστα πλουτισμένοι».⁽⁷³⁾

68. Κ. Μ. Ε., *Η Επανάσταση του '21*, σ. 83.

69. «Μεγάλε Αλέξανδρε! προστρέξαμεν εις το κράτος σου. Εξητήσαμεν και ζητούμεν βοήθειαν. Η ύπαρξις ημών ως έθνους εννομούμενου ή η εξόντωσίς μας είναι εις τας κραταιάς χείρας της Αυτοκρατορικής σου Μεγαλειότητος. Ηθέλησες; Ηλευθερώθημεν. Δεν ηθέλησες; Αφανίσθημεν...» (απόσπασμα από την έκκληση των αρχηγών του στρατού της Φιλικής προς τον τσάρο, σ. 115 [Δ. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. α', σελ. 210].

70. Γ. Γάνναρη, *Φοιτητικά Κινήματα και Ελληνική Παιδεία*, τ. α', σ. 75.

71. Δ. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. β', σ. 217.

72. Εκεί θα σπλημφθεί απ' τους αυστριακούς και θα κλεισθεί στο φρούριο Μούγκατς, όπου θα παραμένει μέχρι το 1827. Λίγο καιρό μετά την αποφυλάκιση του θα πεθάνει (9.1.1828).

73. Α. Μπολίσάκωφ, *Νέα Στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία*, σ. 91.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

(π1) ΝΙΚΗΤΑ ΝΗΦΑΚΗ: *Φιλονικία των Μελών του Σώματος περί της Βασιλείας (απόσπασμα):*

Λοιπόν όλ' απεφάσισαν αυτόν να τον τιμήσουν
και διά βασιλέαν τους να τον επευφημήσουν·
και έρχονται στην πόρτα του με συμφωνίαν όλα
να στέψουν βασιλέα τους αυτόν τον κύρη Κώλα.
Αυτός, καθώς τα ήκουσεν, βγήκε καμαρωμένος,
εφύσησεν, εβρόντησεν και λέγει θυμωμένος:

ΚΩΛΟΣ

Τις είν' οπού δε δέχεται εμένα βασιλέα,
τις είν' οπού δεν πείθεται και δεν ακούει πλέα;

ΜΕΛΗ

Στην προσταγήν βρισκόμαστε όλα την εδικήν σου,
ραγιαδες, δουλευταδες σου και δούλοι εδικοί σου·
και όλ' από την σημερον ημείς σε προσκυνούμεν,
στην προσταγήν σου στέκομεν, τον λόγον σου ποιούμεν,
και όλα σε ακούομεν και όπου θέλεις πάμε·
την θύραν μόνον άνοιξε, για την ψυχήν σου κάμε.
Συμφώνως σε κηρύττομεν όλα μας βασιλέα
στον ορισμόν σου στέκομεν, πλην μη θυμώσεις πλέα·
όταν η βασιλεία σου θελήσης να καθίσης
εις το παλούκι, όλα μας να τρέξωμεν επίσης
και να σε συνοδεύσωμεν, να στέκωμεν κοντά σου
μετά μεγάλη προσοχής ως να βγουν τ' άντερά σου·
το χέρι δε το άτακτον ως θέλεις παιδευσέ το,
ως αυτοκράτωρ των μελών αυτό κανονισέ το.

ΒΑΣΙΛΕΑΣ

Ακούσατέ μου, το λοιπόν, να μας δημηγορήσω·
ως βασιλεύς οφείζια θέλω να διορίσω·
επει σαν αξιώθηκα να λάβω την αξίαν

και βασιλεύς εγίνηκα, θέλω την ευταξίαν·
φιλήστε μου τα γένηια όλοι, να σας χαρίσω
βασιλικά χαρίσματα και να σας διορίσω.

ΝΟΜΟΙ

Πρώτα η ευγενία σου, κυράτσα Μύτη, θέλω
ετοιμώς το θυμίαμα να δέχες· όπου στέλλω·
η Ακοή δε, ανοικτά να έχη τα αυτιά της
και ας προσέχη στις βροντές καλά κι η αφεντιά της·
τα Μάτια να προσέχωσι μήπως ξεβγή κομμάτι
ο πάγωνάς μου και φανή απ' άλλο ξένο μάτι·
η όσφρησις να δέχεται ευθύς την μυρωδιάν
και να την στέλνη εις τον Νουν, να τέρπη την Καρδιάν·
τους Πόδας δε τα γόνατα να κλίνουν κανονίζω,
όταν φασούλια και φακές εγώ σας ξεφουρνίζω·
το Χέρι δε το άτακτο, διά την αταξίαν
και διά τα ραπίσματα και την επιπληξίαν
που έρριξε στα μούτρα μου και μ' έβρισε τα γένηια
προστάζω το να στέκεται, να έχη πάντα έννοια,
τα δάκτυλα στα γένηια μου με προσοχήν ν' αγγίξη
και με αλφασκόφυλλα τα πιάτα να σφουγγίζει·
αν είναι χέρι τούρκικον, το ύδωρ να χλιαίνει
και γένηια και μουστάκια και μούρην μου να πλένη·
να μας σαρώνη, στον σοφόν να στρώνη ευμορφάτα,
να κλεινη τα καφάσια, να χέζωμεν κρυφάτα.

(Ν. Νηφάκη, *Φιλονικία των Μελών του Σώματος*, σσ. 32-4, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1988, επιμέλεια Λ. Χρηστάκη).

§ 2

(π2) *Αποσπάσματα από το Θούριο του Ρήγα Φεραίου*

...Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί,
αράπηδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή,
για την Ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθί,
πως είμασθ' αντρειωμένοι, παντού να ξακουσθή...
Λοιπόν, γιατί αργείτε; τι στέκεσθε νεκροί;
Ξυπνήσατε, μην είσθε ενάντιοι και εχθροί.

Πώς οι προπάτορές μας ωρμούσαν σαν θεριά,
για την ελευθερίαν πηδούσαν στη φωτιά,
έτσι κι ημείς, αδέρφια, να αρπάξωμεν για μια
τ' άρματα, και να βγούμεν απ' την πικρή σκλαβιά!
Να σφάξωμεν τους λύκους, που τον ζυγόν βαστούν
και Χριστιανούς και Τούρκους σκληρά τους τυραννούν»

(Ρήγα Βελεστινλή, *Κείμενα*, σσ. 28, 30, επιμέλεια Λ. Αξελός, εκδ. Στοχαστής)

(π3) *Levasseur (de la Sartre)* «Απομνημονεύματα για τη Γαλλική Επανάσταση», Παρίσι 1829, (απόσπασμα):

«Η εξέγερση που αντικατέστησε όλες τις εξουσίες στις 10 Αυγούστου μπόρεσε να στεριώσει[...] ήταν μια δρώσα δύναμη και γκρέμισε όλους τους εχθρούς της ελευθερίας[...]

»Η μόνη δύναμη που υπήρχε στη Γαλλία στη διάρκεια της μεσοβασιλείας που άρχισε στις 10 Αυγούστου [1792] ήταν η λαϊκή ορμή, η εξέγερση, η αναρχία... το τελευταίο μέσο σωτηρίας που υπήρχε ήταν λοιπόν το να στρέψουμε ενάντια στους εχθρούς μας τη ζωώδη δύναμη που αυτή απελευθέρωνε[...]

»Τα διατάγματα που εξέδιδε [η Νομοθετική συνέλευση] δεν είχαν κανένα κύρος. Ούτε η κυβέρνηση που προερχόταν από μια αδύναμη συνέλευση είχε πραγματική εξουσία[...]. Η κυβέρνηση πέρασε λοιπόν στα χέρια αυτών που κατάφεραν να διαχωρίσουν τη θέση τους, δηλαδή στις λαϊκές συνελεύσεις και τις δημοτικές αρχές. Αλλά τα αυτοσχέδια κυβερνητικά κέντρα, προϊόντα της ίδιας της αναρχίας, που δεν αποτελούσαν κανένα δικαίωμα από το νόμο ή από το σύνταγμα, συγκροτούνταν από τους εκλεκτούς του λαού, οι οποίοι είχαν δύναμη όσο περιοριζόνταν στο να δίνουν κάποια κατεύθυνση και να κάνουν πραγματικότητα τις επιθυμίες του λαού. Δεν θα μπορούσαν να επιβάλουν πειθαρχία από τη στιγμή που θα ερχόταν σε αντιπαράθεση μαζί του και θα ήθελαν να του επιβάλουν το χαλινάρι του νόμου[...].»

(Κάρλ Μάρξ, *Για τη Γαλλική επανάσταση*, σ. 155, εκδ. Εξάντας).

(π4) *Ο Αδαμάντιος Κοραής, αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων της κοινωνικής επανάστασης στη Γαλλία (1789-93)*, τα περιγράφει σε γράμματά του προς τον Δημήτριο Λώζο (Πρωτοφάλλη):

Επιστολή Α' (8.9.1789, για την πτώση της Βασιλίας):

«...Υπάγουσιν οι ωπλισμένοι πολίται και περικυκλούσι την Βασιλίαν, διά να ζητήσωσι και να λάβωσιν από τον άρχοντα και επιστάτην αυτής όσα όπλα ευρίσκοντο εις αυτήν[...]. Οι ωπλισμένοι λοιπόν βλέποντες, ότι ο άρχων Δελονέ (αυτό ήτο το όνομα του επιστάτου) δεν ήθελε να ανοίξη τας πύλας, την εβίασαν· ήσαν δύο ώραι μετά το γεύμα, και παρά πάσαν ελπίδα εις τας πέντε την επήραν. Το πρώτον έργον εμβαινόντες εις το κάστρο ήτο, να αποκεφαλίσωσι τον άθλιον Δελονέ, και άλλον ένα δεύτερον άρχοντα μετ' αυτόν[...]. Ηπάντησα τους πορθητάς της Βασιλίας συνωδευμένους με τριακοσίας ή τετρακοσίας χιλιάδας λαού οι οποίοι περιέφεραν εις όλας τας ρύμας της πόλεως επάνω εις μακρά κοντάρια (θέαμα φοριτόν!) τας δύο κεφαλάς αιμοσταγείς. Αυτή η είδησις[...] φθάνουσα το αυτό εσπέρας και εις Βερσαλίαν, κατέπληξε τόσον την αυλήν, τον κλήρον, και τους ευγενείς[...] εκκυριεύθησαν από τωσαύτην δειλίαν[...]. Μόλις εξημέρωσε, φίλε μου, και «Πατείς με πατώ σε» το της παροιμίας· έγιναν άφαντοι πολλοί μινίστροι, δούκες, κόμητες, δούκισσαι, κομήτισσαι και άλλοι αρχόντισσαι εκ της συνοδείας της βασιλίσσης και πέντε πρίγκιπες του βασιλικού αίματος, εξ ων και ο νεώτερος αφελαφός του βασιλέως ο κόμης της Αρτεσίας, και άφησαν μόνον σχεδόν τον βασιλέα μετά της βασιλίσσης και του πρεσβυτέρου του αδερφού.

»Αυτή η φυγή ενίσχυσε κατά πολλά, και εθάρρυνε και τους πολίτας και την γενικήν του έθνους συνέλευσιν[...]. Και πέμπει [ο βασιλιάς] εν ταυτώ πρέσβεις εξ αυτής της γενικής συνελεύσεως εκλελεγμένους εις το Παρίσιον με λόγους ειρήνης και καλών υποσχέσεων, διά να ησυχάση τον λαόν· ο λαός εις τούτο το αναμεταξύ έκοψε και άλλας τρεις τέσσαρας κεφαλάς τη Τετάρτη και τη Πέμπτη ανθρώπων μεγάλων και πλουσιωτάτων, και τας επεριτριγύρισε και αυτάς εις την πόλιν· και ήθελε κόψειν ακόμα περισσότερας, αν δεν έφευγαν πολλοί από τους υπόπτους, μετασχηματισθέντες άλλοι εις ανθρακοπώλας και άλλοι εις δούλους διά να μη γνωρισθώσι. Και αυτά δεν συνέβησαν μόνον εις το Παρίσιον· δεν ευρίσκεται σχεδόν πόλις της βασιλείας, η οποία δεν έπραξε τα αυτά, καθώς ελάμβαναν τας είδησεις της Βερσαλίας και Παρισιού. Κατά τόπους και χώρας εθανάτωσαν πολλούς, πολλών ευγενών παλάτια εκ θεμελίων ανεστάτωσαν».

Επιστολή Ζ' (Εκ Παρισίων, Σεπτεμβρίου 8, 1792):

«...Ο λαός όταν ήλθεν έμπροσθεν του παλατίου, έστησε και κατεύθυνε προς αυτό τα κανόνια[...] εις δύο ωρών διάστημα εθυσιάσθησαν υπέρ τας πέντε χιλιάδας ανθρώπων και από τους ευρισκομένους εις το παλάτιον, και από τον λαόν όστις επολιόρκει το παλάτιον[...] Η νίκη έμεινεν εις τον λαόν και αναβάντες εις τον παλάτιον, συνέτριψαν εν ριπή οφθαλμού όλα τα βασιλικά σκεύη.

»Ανοιξαν τας βασιλικάς αποθήκας και τα ταμεία, αλλά δεν έκλεψαν ούτε μια βελόνα, ό,τι ευρέθη εις αργύριον και χρυσίον, τα κειμήλια και τους πολυτελείς λίθους της βασιλείσης τα συνάθροισαν όλα και τα έφεραν εις την σύνοδον. Το περιέργον ήτον ότι αυτοί οι Αβράκωτοι (ούτως ονομάζουσιν εδώ, τους οποίους αυτού ψωρομανόληδες λέγετε) εκρέμασαν μερικους από τους γιολλάσιδες των όσους έφθασαν κλέπτοντας τίποτε από τα βασιλικά πράγματα. Ανοιξαν και τας βασιλικάς οινοθήκας και εκεί ευρόντες διάφορα είδη εξαίρετων οίνων, εβαπτίσθησαν όλοι τόσο, ώστε δεν ηδύναντο πλέον να στέκωσιν ορθοί, ούτως ηγρωμένοι και από την επιθυμίαν της εκδικήσεως και από τους καπνούς του οίνου, εθυσίασαν και τους επιλοίπους, όσους εύρηκαν κρυμμένους εις τα διάφορα ταμεία του παλατιού. Η μανία ήτο τόσο, ώστε πολλοί είδον γυναίκες του κοινού λαού να χορεύωσιν επάνω εις τα νεκρά σώματα. Αυτό δεν το είδον εγώ, επειδή έμεινα όλην την ημέραν εκείνην διά το ασφαλές εις τον οίκον μου».

(Τάσου Βουρνά, *Γαλλική επανάσταση και Ελλάδα*, σσ. 32-35 και 75-77, εκδ. Αφοί Τολίδη)

(π5)

α) Οι κοινωνικές απόψεις του Μιχαήλ Πάβλοβιτς Μπεστούγεφ-Ρουμίν, της μειοψηφικής-ριζοσπαστικής τάσης των Δεκεμβριστών:

«Να χωρίσουμε τη γη σε ιδιοκτησίες. Τί συνέπειες θα 'χει αυτό;

Ή να θεωρήσουμε τη γη σαν ιδιοκτησία του κράτους; Μπορεί η γη ν' αποτελέσει ιδιοκτησία; Η δική μας αγροτική κοινότητα (Ομπσίν) δεν είναι τίποτα άλλο από ένας εφηρμοσμένος κοινοτικός κομμουνισμός στον οποίο η γη είναι ένα μέσο για την εργασία, ενώ οι γάλλοι κομμουνιστές αγνοούν τελείως τα μέσα, απαιτώντας αντίθετα το δικαίωμα στην εργασία. Αλλά χωρίς μέσα πεθαίνεις απ' την πείνα με το δικαίωμα στην εργασία».

(Απ' τις σημειώσεις του βιβλίου του Μ. Μπακούνιν, *Κρατισμός και Αναρχία*, σ. 236, εκδ. Ελεύθερος Τύπος).

β) Ο όρκος των Καρμπονάρων.

«Εγώ πολίτης ελεύθερος της Αυσονίας [αρχαίο όνομα της Ιταλίας], συνενωμένος με τους αδελφούς μου υπό την ίδια διακυβέρνηση και τους ίδιους λαϊκούς νόμους, που αφοσιώνομαι να εγκαταστήσω, έστω και αν πρόκειται να μου κοστίσει όλο το αίμα μου, ορκίζομαι ενώπιον του Μεγάλου Διδασκάλου του Σύμπαντος και του Μεγάλου Εκλεκτού, καλού εξαδέλφου, να χρησιμοποιήσω κάθε στιγμή της ύπαρξής μου για τον θρίαμβο των αρχών της Ελευθερίας, της ισότητας, του μίσους για την τυραννία, που είναι η ψυχή όλων των φανερών και μυστικών πράξεων της Καρμπονερίας.

»Υπόσχομαι να διαδώσω την αγάπη της ισότητας σε όλες τις ψυχές, που θα μου είναι δυνατό ν' ασκήσω κάποια επιρροή. Υπόσχομαι, αν δε θα είναι δυνατό να αποκατασταθεί το καθεστώς της ελευθερίας χωρίς μάχη, να πολεμήσω μέχρι θανάτου. Συναινώ, αν έχω την ατυχία να γίνω παραβάτης των όρκων μου, να θυσιαστώ από τους καλούς μου εξαδέλφους, κατά τον οδυνηρότερο τρόπο. Δέχομαι να γυμνωθώ και να σταυρωθώ μέσα στη στοά, στεφανωμένος με αγράθια, όπως έπαθε ο Σωτήρας και υπόδειγμά μας. Συγκατατίθημα να ανοιχτεί η κοιλιά μου εν ζωή και τα εντόσθιά μου να αποσπαστούν και να καούν, τα μέλη μου να κοπούν και να διασκορπιστούν και το σώμα μου να στερηθεί ταφής».

(Χρίστου Α. Ριζόπουλου, *Οι τέκτονες του 1821*, σ. 93, εκδ. Έρμα).

(π6) Ερωτηματολόγιο στο οποίο έπρεπε κατά την μύησή τους να απαντήσουν οι «συστημένοι» και οι ιερείς της Φιλικής Εταιρείας:

Α. Για τους «συστημένους».

- Πώς ζεις και πόθεν ο πόρος της ζωής σου;
- Τι συγγενείς έχεις, τι επαγγέλματος και ποιας καταστάσεως;
- Εσυγγίσθης ποτέ με κανέναν από αυτούς ή φίλον σου ή άλλον πινά;
- Εφιλώθης με αυτούς, διά ποίαν αιτίαν;
- Είσαι υπανδρευμένος; έχεις κλίση να υπανδρευθείς;
- Έχεις έρωτα; είχες ποτέ σου; σου επέρασε; και από τι καιρόν;
- Σου ακολούθησε καμιά μεγάλη ζημιά ή μεταβολή της καταστάσεώς σου;
- Είσαι ευχαριστημένος εις το επάγγελμά σου που ευρίσκεσαι; και ποίον επιθυμείς περισσότερον;

- θ) Έχεις κανένα φίλον πιστόν και ποίος είναι;
 ι) Πώς στοχάζεσαι και πού στοχάζεσαι να ζήσεις εις το εξής;

Β. Για τους «ερεείς»:

- α) Είσαι κατατρεγμένος συ ή κανένας συγγενής ή φίλος σου από την διοίκηση της πατρίδος μας ή από άλλον τινά και διά ποίαν αιτίαν;
 β) Έχεις κανέναν συγγενή ή φίλον εις φυλακή και διά ποίαν αιτίαν;
 γ) Εφονεύθη κανένας συγγενής ή φίλος σου από την διοίκηση ή από άλλον τινά και διά ποίαν αιτίαν;
 δ) Σου ακολούθησε μέγα τι εις την ζωήν σου;
 ε) Ήξευρες κανένα μέγα πολιτικόν μυστικόν, καμμίαν ακοινολόγητον εφεύρεσιν ή άλλο τι μέγα απόρρυτον; Πόθεν το έμαθες; το ήξευ-
 ρουν άλλοι; Ποίοι είναι αυτοί; Έχεις τας αναγκαίας αποδείξεις του;
 Και τι είναι αυτό;
 στ) Έχεις κανένα μέγα πρότερον κρυφόν ή φανερωμένον ή καμμίαν
 ξεχωριστήν επιτηδειότητα;

(Τάσου Βουρνά, *Φιλική Εταιρεία*, σσ. 58, 63, 64, εκδ. Τολίδη).

(π7) Απόσπασμα επιστολής του Παν. Σέκερη προς τον ταμία της οργάνωσης Ξάνθο:

«Κύριε Ξάνθο σε ασπάζομαι[...].

»Εγώ απαύδησα πλέον σού είναι γνωστά τα όσα έχω δοσμένα, και δεν μου μένει δύναμις πλέον ν' ανθέξω, όχι εις τας υποθέσεις της συντροφιάς, αλλά ούτε εις το μερικόν των εξόδων μου και πλέον η αμαρτία μένει εις τον λαμόν σου δι' ότι λείπεις από το εμπιστευθέν χρέος σου, το οποίον όταν θέλεις ημπορείς να το εκτελέσης και με ολίγα ή και δανειζόμενος ένα μέ-
 ρος επάνω εις τον εαυτό σου δια το ιδίον σου χρέος έως να φθάσης και φθάνων εις τον τόπον δεν αμφιβάλω ότι θέλει εύρης τας ευκολίας με την δύναμιν των συστατικών σου[...]. Θέλεις να έχω την φροντίδα της φαμίλιας σου την οποίαν θέλει την έχω όσον αντέχω, δεν είναι δίκαιον όμως να έχης και συ την αυτήν έγνοιαν διά την ειδικήν μου φαμίλιαν την οποίαν, καθώς φέρεσθε θέλει με κάμετε να την αφήσω εις τους πέντε δρόμους;...»

(Γιάννη Σκαρίμπα, *Το '21 και η αλήθεια*, τ. β', σ. 51).

(π8) Γράμμα του Υψηλάντη προς τον Μίλος Ομπρένοβιτς στις 7.1.1821 (απόσπασμα):

«[...]Ως προς εμέ ουδόλως κωλύομαι να διαβεβαιώσω επίσης την Υμετέραν Εξοχότητα εκ μέρους του συνόλου των κατοίκων της Ελλάδος διά των ακολούθων υποσχέσεων:

1ον) Ότι η οικογένεια της Υμετέρας Εξοχότητος θα αναγνωρισθή κατ' εξοχήν ένδοξος εν όλη τη Σερβία.

2ον) Ότι η Υμετέρα Εξοχότης θα έχει τον τίτλον του νομίμου αρχηγού ολοκληρου της Σερβίας.

3ον) Ότι ούτε η Υμετέρα Εξοχότης ούτε τα άλλα μέλη της οικογενείας Υμών θα ενοχληθούν ποτέ, ούτε παρά της οικογενείας του μακαρίτου Κα-
 ραγιώργη [που 'χε δολοφονηθεί κατ' εντολήν του Ομπρένοβιτς], ούτε εκ μέρους των άλλων Σέρβων ότινες τυγχάνουν ευρισκόμενοι εν ταις χώραις της Ρωσίας.

4ον) Ότι αν η Σερβία είναι έτοιμη να αγωνισθή εναντίον του εχθρού, όταν η περίστασις θεωρηθή εύθετος, δίδω την υπόσχεσιν να στείλω εις την Σερβίαν ένα των αδελφών μου ή άλλο πρόσωπο εξ ίσου σπουδαίον μετά δυνάμεως στρατιωτικής και χρηματικών μέσων αναλόγων προς τας περι-
 στάσεις[...].»

(Τ.Βουρνά, *Φιλική Εταιρεία*, σ. 192, εκδ. Τολίδη).

(π9) Ομιλία Βλαδιμηρέσκου προς τους εξεγεγμένους αγρότες στις 17.3. 1821 (απόσπασμα):

«Άνδρες αδερφοί. Μέχρι τούδε δεν σας εφανέρωσα τον μυστικόν του κινήματος μου σκοπόν, όστις δεν προήλθεν αφ' εαυτού μου ουδ' αποβλέπει εις το να εξολοθρευώμεν παντάπασι τους άρχοντας ότινες δεν μας ενα-
 ντιούνται ποσώς, άλλ' είναι πολύ διαφορετικός από ό,τι σεις τον εξελάβα-
 τε, καθό μυστηριώδης.

»Ήδη δε, διότι πλησιάζει η ώρα, ιδού το αποκαλύπτω εις γνώσιν πά-
 ντων και σας ειδοποιώ ότι το κίνημα τούτο είναι κατά προσταγήν και θέλη-
 σιν του αυτοκράτορος της Ρωσίας Αλεξάνδρου και αποβλέπει ου μόνον εις την ιδιικήν μας ελευθερίαν, αλλά και όλου του ρωσικου έθνους.

»Ο πρίγκιψ Αλ. Υψηλάντης διαπεράσας την Μολδαβίαν εμβήκεν εις τα χώματα της Βλαχίας με ικανόν στράτευμα. Κατόπιν τούτου προφθάνει και μια μεγάλη ρωσική δύναμις, ήτις ευρίσκεται εις τον Προύθον. Ημείς μεν θέλομεν ευκολύνει την υπό του Δουνάβεως διάβασιν του πρίγκιπος Υψηλάντη διά να επέλθῃ εις απελευθέρωσιν της πατρίδος του, οι Ρώσοι δε θέλουν βοηθήσει ημάς διά να κυριεύσωμεν τα περί την πατρίδα μας φρούρια. Έπειτα θέλουν μάς αφήσει ελεύθερους και αυτόνομους.

»Διο προσέχετε εις το εξής από φόνους και απογυνώσεις και άλλα κακά έργα, επειδή όστις ήθελε φοβηθή τοιαύτα ποιών, θέλω τον παιδεύσει ιδιοχείρως με θάνατον, κατά το παράδειγμα το οποίον είδατε σήμεραν» [αναφέρεται στη θανάτωση με τα ίδια του τα χέρια των Γιόβα και Μπουλούμπαση Χρήστου για «εγκληματικές πράξεις» ενάντια σε οικογένειες αρχόντων και εμπόρων].

(Δ. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. α', σ. 182).

ΣΤ

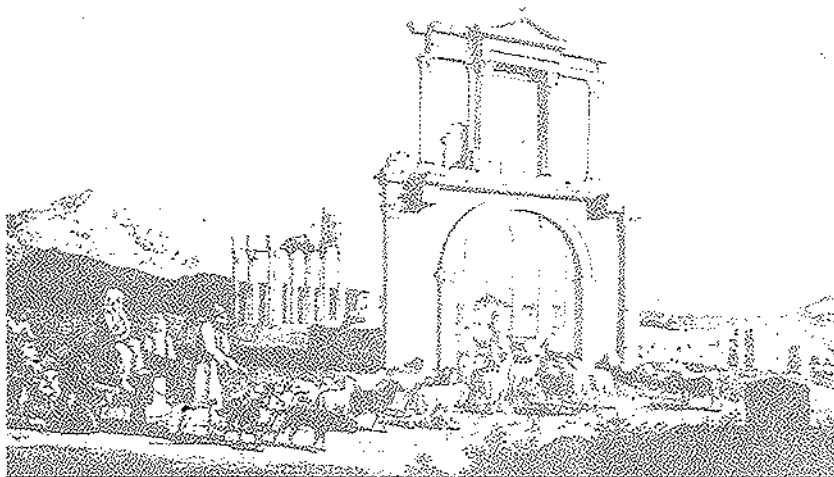
(π10) *Περιγραφή από το Φωτάκι της δολοφονίας του Βλαδιμηρέσκου από τα όργανα του Υψηλάντη:*

«Δους οΥψηλάντης συμπόσιον ένδον της Μητροπόλεως, συνεκάλεσάν εις την ομήγυριν ταύτην και τον ρηθέντα [τον Βλαδιμηρέσκου], μετά δε την διάλυσιν της οποίας, περί το μεσονύχτιον της 26ης προς την 27ην του Μαΐου, **λαβόντες αυτόν με τρόπον υποκεκρυμμένον**, χάριν διασκεδάσεως και περιδιαβάσεως των οχυρωμάτων του Τυργοβίστου, ο Βασίλειος Καραβιάς, Γεράσιμος Ορφανός Κεφαλληνεύς, Κωνστ. Καβαλερόπουλος Πελοποννήσιος, και ο Υπασιπότης Γαρνόφνης Λέχος, απήγαγον ησυχώς έξω του Τυργοβίστου, όπισθεν της Μητροπόλεως πλησίον εις ένα περίβολον του Τσορζυλάνου όπου ήσαν απεσταλμένοι δύο στρατιώται και έσκαπταν με σκαπάνην έσωθεν ενός χάνδακος τον τάφον, εξ ων ο εις Νικολής Πάργας παρουσιασθείς αίφνης έμπροσθεν του δυστυχούς Θεοδώρου, ως δήμιος, με μιαν πλατείαν μαχαίραν (σατίρι) τω είπε με προστακτικόν ύφος: «κάμε επίορκε και προδότα την προσευχήν σου...» Ο δε με γλώσσαν τρέμουνσαν και με φωνήν διακεκομμένην **αισθανθείς την δολιότητα** απεκριθή βλαχιστί «ο-μόα ρα-με-σε-σκαπ» τουτέστι «φόνευσέ με να γλιτώσω». Εσκέπασε με εκλελυμένας χείρας το σκληρόπρην πρόσωπόν του και καλύψας τους οφθαλμούς του, πάραυτα διεχωρίσθη η κεφαλή του πεσούσα έμπροσθεν των πολεμιστών, και το μεν σώμα του έρριψαν εις τον τάφον παραγώσαντες αυτό με χώμα, πέτρας, ξύλα, το δε όνομά του αφήκεν εποχήν άχρι σήμεραν καθ' όλην την Βλαχίαν».

(Γ. Σκαρίμπα, *Το '21 και η Αλήθεια*, τ. γ', σσ. 70-71, εκδ. Κάκτος).

Φύτευση του δέντρου της ελευθερίας, Παρίσι 14 Ιουλίου 1790. έργο του Lesuer, Παρίσι, Μουσείο Carnavalet. Ανάλογες σκηνές διαδραματίστηκαν στα Επτάνησα το 1797.

Αρβανίτες βοσκοί περνούν με τα κοπάδια τους την Πύλη του Αδριανού (την Καμαρόπορτα του τείχους του Χασεκή), οδηγώντας τα σε κοντινά βοσκοτόπια.

Λευκαδίτης χωρικός κατά την
εξέγερση του 1819.

Paolo Veronese: «Η ναυμαχία της
Ναυπάκτου», λάδι σε μουσαμά.

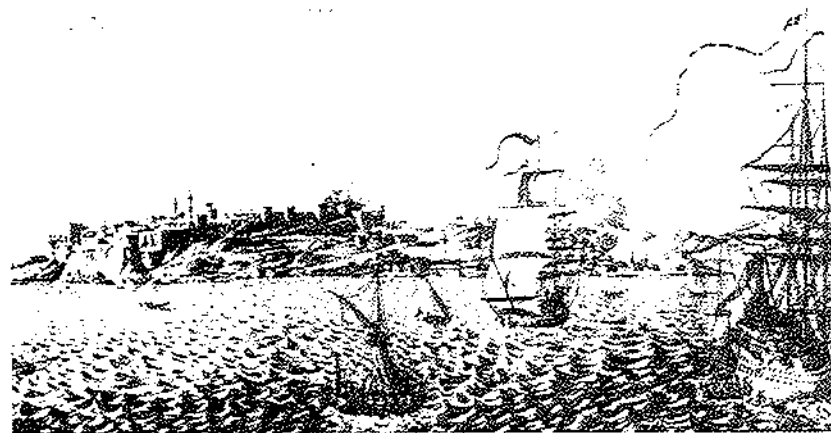
Ο Κατσαντώνης αιχράλωτος των
οθωμανών μετά από προδοσία
προεστών και καλογέρων.

Παλούκωμα. Μαρτυρικός
θάνατος που εφαρμοζόταν
εναντίον των εξεγερμένων.

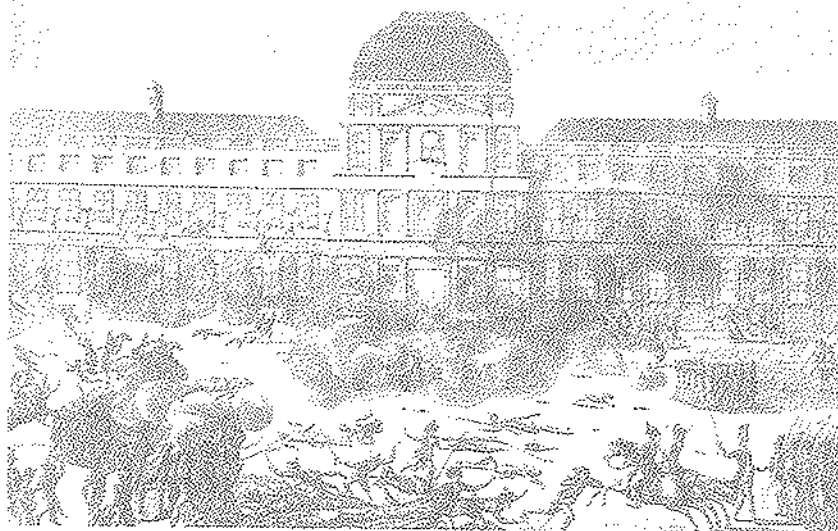
Χορός Κλεφτών

ΟΡΛΩΦΙΚΑ. Η πολιορκία της Κορώνης.

Ο τραγικός θάνατος του Θύμιου Βλαχάβα.

Η Επανάσταση στη Γαλλία.

ΕΡΜΗΣ
ΔΟΓΙΟΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΓΓΕΛΙΑΙ

ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ
(1817-1884)

ΒΕΝΙΣΙΟΣ Α.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΙ ΛΑΜΠΡΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΥ,
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΛΙΣΣΙΟΥ.
1844.

ΚΑΛΗΤΟΠΗ

ΛΙΤΕΡΑΡΙΑ ΦΑΝΟΤΙΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑΙ ΑΝΑΓΓΕΛΙΑΙ

ΤΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ
ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

Εφημερίδες της παροικίας της Βιέννης στις αρχές του 19ου αιώνα.

«Εφοδιαστικό» Φιλικό γραμμένο κατά το
κρυπτογραφικό σύστημα της Φιλικής Εταιρίας.

ΣΧΟΛΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ

Εἰς
Βιβλίον ἑξῶς, περιέχον τὰ περιεχόμενα
συμπεριλαμβανόμενα τῶν ἡμετέρων γυναικῶν
τῆς Πατρῆς, ἀναφέρονται ἀπὸ τῶν
καρτῶν Αἰών.

Εἰς τὴν
Γαλλίαν διαδίδεται τὸν ἑρῶτα μεταγραφόμενον

ἢ τὴν

Βιβλιοθήκη Βενετίας

XX

Εἰς Βίβλην τῆς Αἰτίας.
Εἰς τὴν Τυπογραφίαν Κωστή τοῦ Βενεζιάνου.

1790

Ρήγα Βελεστινλή Θειταλὸς «Σχολεῖον
τῶν Ντελικατῶν Εἰραστῶν», Βιέννη, 1790.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

*Η Επανάσταση του 1821
και οι Πρώτες Απόπειρες Συγκρότησης
Εθνικού Κράτους*

« Όλες σχεδόν οι επαναστάσεις που άλλαξαν την όψη των εθνών έγιναν για να αποκρυσταλλώσουν ή για να εξαλείψουν την κοινωνική ανισότητα. Αν παραβλέψουμε τις δευτερεύουσες αιτίες που δημιούργησαν τις μεγάλες παγκόσμιες αναταραχές, στο βάθος θα ανακαλύψουμε σχεδόν πάντοτε την άρχη της ανισότητας. Είτε οι πτωχοί προσπάθησαν να απογυμνώσουν τους πλούσιους ή εκείνοι να υποδουλώσουν τους πτωχούς».

ΑΛΕΞΙΣ ΝΤΕ ΤΟΚΒΙΑ

Ο αφορισμός από τον Πατριάρχη Γρηγόριο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1821.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟΝ «ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ»

Ελευθερία ή θάνατος.

(Το μοναδικό σύνθημα των εξεγερμένων)

*«Να τη χέσω τέτοια λευτεριά,
οπού θα κάμω εγώ εσένα πασιά...»*

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ

ΕΙΝΑΙ ΞΕΚΑΘΑΡΟ (Σ' ΟΣΟΥΣ ΤΟΥΛΑΧΙΣΤΟΝ ΔΕΝ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ ΤΑ ΕΞΕΓΕΡΤΙΚΑ ΤΕΚΤΑΙΝΟΜΕΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ ΣΤΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΧΩΡΟΧΡΟΝΟ ΜΕΣ' ΑΠ' ΤΟΥΣ ΠΑΡΑΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥΣ ΚΑΘΡΕΠΤΕΣ ΤΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΩΝ) ΟΤΙ ΟΛΕΣ ΟΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΑΝ Ν' ΑΝΟΙΞΟΥΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΕΣ ΔΙΟΔΟΥΣ ΣΤΟ ΚΥΡΙΑΡΧΙΚΟ ΑΔΙΕΞΟΔΟ, ΣΤΟ ΟΠΟΙΟ ΕΧΕΙ ΟΔΗΓΗΣΕΙ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑ Ο ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΜΟΝΟΔΡΟΜΟΣ, ΑΠΕΤΥΧΑΝ, ΚΑΙ ΔΕΝ ΑΦΗΣΑΝ ΠΑΡΑ ΜΟΝΟ ΤΑ ΧΝΑΡΙΑ ΤΟΥΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΑΝΥΔΡΟ ΚΙ ΕΡΗΜΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΚΑΤΑΤΙΕΣΜΕΝΩΝ, ΓΙΑ ΝΑ ΔΕΙΧΝΟΥΝ ΤΟ ΔΡΟΜΟ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ.

ΕΙΝΑΙ ΞΕΚΑΘΑΡΟ, ΑΚΟΜΗ, ΠΩΣ ΤΑ ΚΥΡΙΑΡΧΙΚΑ ΕΞΑΜΒΛΩΜΑΤΑ ΠΟΥ ΠΑΝΤΑ ΠΡΟΕΚΥΠΤΑΝ ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΚΑΘΕ ΠΡΟΣΚΑΙΡΗ ΚΑΤΆΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΙΣΜΩΝ — ΣΑΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΥΕΠΙΠΕΔΗΣ ΑΔΥΝΑΜΙΑΣ ΤΩΝ ΕΞΕΓΕΡΜΕΝΩΝ ΝΑ ΠΡΟΧΩΡΗΣΟΥΝ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΔΙΕΡΓΑΣΙΑ ΠΕΡΑ ΑΠ'

τη φυσική και αναγκαία εκτονωτική-λειτουργική της διάσταση και να δημιουργήσουν τα αντιεραρχικά εκείνα αντισώματα που θα καθιστούσαν αδύνατη την επανεμφάνιση κυριαρχικών καρκινωμάτων στο κοινωνικό σώμα — αποκτούσαν τη δυνατότητα, αφού εξέτρεπαν τις επαναστάσεις των καταπιεσμένων, να οικειοποιούνται τις κατακτήσεις τους, να παραχαράσσουν το κοινωνικό τους περιεχόμενο και να πλαστογραφούν τ' όνομά τους. Ακόμη και τον όρο «επανάσταση» θα είχαν απαλείψει οι κυρίαρχοι απ' την ιστοριογραφία και τα λεξικά, αν δεν τους ήταν χρήσιμος για να υποδηλώνει την κοινωνική παρέκλιση στην εκκόλαψη των δυναστικών τους εκτροπών, να υπονοεί την αποδοχή τους και να νομιμοποιεί την παγίωσή τους, ή για να ευτελίζεται χαρακτηρίζοντας προαξιοπήματα, καταναλωτικά σκουπίδια και επιστημονικές μεθόδους νάρκωσης της βούλησης, αναστολής της αυτοσυνειδησιακής πορείας και καταστολής της φυσιολογικής δραστηριότητας των ανθρώπων.

Οι δήμιοι που οικοδόμησαν τ' απάνθρωπα συστήματά τους, στοιχειώνοντας στα θεμέλιά τους τα θυσιασμένα στο βωμό της ελευθερίας, κορμιά των εξεγερμένων ανθρώπων, κατόρθωσαν να παρουσιάσουν το κρατικό τους ψέμα σαν κοινωνική αλήθεια στην ιστορία την κυριαρχίας, αυτόκλητοι ερμηνευτές των προθέσεων και νονοί των επαναστάσεων που άλλοι πραγματοποίησαν.

«Αστική», βάφτισαν την επανάσταση στη Γαλλία (1789-93) αυτοί που οδήγησαν τους «αβρόκωτους» εκπορθητές της κάθε Βασιλίας του ολοκληρωτισμού στις γυλιτίνες της δημοκρατίας τους: «προλεταριακή» αυτή της Ρωσίας (1917) οι, νοούντες την ισότητα σαν φασιστική ισοπέδωση και θεωρούντες την ελευθερία σαν αστική προκατάληψη, κυριολεκτικά κόκκινοι απ' το αίμα των κολαζόμενων, κομισάριοι και «πόλεμο για τη δημοκρατία» της Ισπανίας (1936-39) οι διεθνείς ταξιαρχίες (φασιστικές και δημοκρατικές) και τα σταλινικά σκουλήκια που κατέφαγαν την πλειοψηφούσα ζωντανή αυτοδιαχειριστική τάση της, για να περιοριστούμε σε κάποιες που τον πρόδωλο κοινωνικό χαρακτήρα τους(*) έμμεσα ομολογούν μες στα ιστορικά τους ψελλίσματα ακόμη και οι νεκροθάφτες τους.

* Βλέπε: Για την κοινωνική επανάσταση στη Γαλλία:

Η Μεγάλη Επανάσταση, Π. Κροπότιν, έκδ. Αρδην.

Για την Κοινωνική Επανάσταση στη Ρωσία:

1) Οι «ξέβρατες» της Κροστάνδης, Ντ. Γκερνέ, έκδ. Ελευθερος Τύπος.
2) Ιστορία του Μαχνοβίτικου Κινήματος, Π. Αρσινόφ, έκδ. Ελευθερος Τύπος.
3) Η Εξέγερση της Κροστάνδης, Α. Αλεξάνδρου, έκδ. Mondatori-Φυτράκης.
4) Η Κομμούνια της Κροστάνδης, Ίντα Μετ, έκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη.

Για μας που κρίνουμε ότι η θεωρία των σταδίων προς την κοινωνική απελευθέρωση δεν αποτελεί παρά μια ιδεολογική κατασκευή των αριστερής απόχρωσης εξουσιαστών, που αποβλέπει στη διαιώνιση της κυριαρχίας μέσω των συνεχών «προοδευτικών» της μεταλλάξεων, που θεωρούμε πως μέσα στον ιστορικό χρόνο οι αντικειμενικές συνθήκες υπήρξαν πάντα ώριμες για την καταστροφή των εξουσιαστικών μηχανισμών κι αντιλαμβανόμεστε τον όρο «επανάσταση» απαλλαγμένο απ' τις αλλοτριωμένες σημασίες του, όλες οι ακηδεμόνευτες στο ξεκίνημά τους απόπειρες των καταπιεσμένων για ριζική ανατροπή, είναι κοινωνικές, ανεξάρτητα απ' το γεγονός ότι έμειναν στην ιστορία της κυριαρχίας με όνομα που υποδηλώνουν την αποτυχημένη τους έκβαση. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα εξετάζουμε και τις επαναστάσεις εκείνες των οποίων η χειραγώγηση και εκτροπή συνέβαλε στη συγκρότηση των εθνικών κρατών, εξυπηρετώντας άθελά τους, όχι βέβαια μια κοινωνική νομοτελειακή αναγκαιότητα, όπως διατείνονται οι μαρξιστές, αλλά μια κυριαρχική αμυντική επιλογή.

Γιατί φυσικά η συγκρότηση των εθνικών κρατών δεν ήταν στις προθέσεις των καταπιεσμένων αλλά των κυριάρχων, αφού η αποτυχία των «πολυεθνικών» αυτοκρατοριών (μακεδονική, ρωμαϊκή, «βυζαντινή», οθωμανική, αυстро-ουγγρική κ.ά.) να επιβάλουν σε τεράστιες εκτάσεις

⇒ 5) Η Αγνώστη Επανάσταση, Βολίν, τ. α' και β', έκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη.

Για την κοινωνική επανάσταση στην Ισπανία:

- 1) Η Ισπανική Επανάσταση του 1936, Μ. Μπούκιτς, έκδ. Ελευθερος Τύπος.
- 2) Η Κοινωνική Επανάσταση στην Ισπανία, Α. Παζ, τ. α' και β', έκδ. Ελευθερος Τύπος.
- 3) Η GPU στην Ισπανία. Η Σταλινική Αντεπανάσταση στον Ισπανικό Εμφύλιο, Ολιβιέ-Λαντάου, έκδ. Ελευθερος Τύπος.
- 4) Διαμαρτυρίες ενώπιον των Ελευθεριακών του Παρόντος και του Μέλλοντος για τους Συμβιβασμούς του 1937, Ανωνύμου, έκδ. Ελευθερος Τύπος.
- 5) Κολλεκτιβισμός και αυτοδιαχείριση στην Ισπανία 1936-39, Α. Σούχν, έκδ. Ελευθερος Τύπος.
- 6) Ο Ισπανικός «Εμφύλιος» Πόλεμος: Ανατομία της Ισπανικής Επανάστασης, Ρόκερ — CNT-FAI, έκδ. Ελευθερος Τύπος.
- 7) Αναρχικές Κολλεκτίβες, Σ. Ντοϊγκόφ, έκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- 8) Σαμπιτέ, Α. Τέλεξ, έκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- 9) Οι γυναίκες στην Ισπανική Επανάσταση, Μ. Αλεξοπεργι — Τ. Κατλάν — Λ. Ουίλκς, έκδ. Αυτόνομη γυναικεία εκδοτική ομάδα.
- 10) Το Σύντομο Καλοκαίρι της Αναρχίας, Χ. Εντενπεργκερ, έκδ. Οδυσσεύς.
- 11) Ισπανία 1936, Ο Ντουρούτι και η Κοινωνική Επανάσταση, έκδ. Νότος.
- 12) Ταξίδι το Παρελθόν, Α. Παζ, έκδ. Άλφα.
- 13) Διδόματα από την Ισπανική Επανάσταση, Βέρνον Ρίτσαρντς, έκδ. Ελευθερος Τύπος.

και μεγάλους πληθυσμούς την κοινωνική τους ειρήνη, έκανε επιτακτική την ανάγκη αλλαγής του κυριαρχικού σκηηνικού και απαραίτητη την αναδιανομή των εξουσιαστικών ρόλων, προκειμένου να συνεχιστεί απρόσκοπτα σαν καινούργιο το ίδιο χιλιοπαγμένο, πάντα πάνω στις πλάτες των καταπιεσμένων, εκμεταλλευτικό έργο, μέσω της συγκρότησης νέων κρατικών δομών και η αδυναμία των βίαια επιβεβλημένων θρησκειών ν' αλώσουν ολοκληρωτικά την ανθρώπινη φύση, να εξαλείψουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ετερόκλητων ανθρώπων συνόλων των επικρατειών τους και ν' αποτρέπουν την, έστω και κάτω από κυριαρχική επιβολή επιτελούμενη, σύνθεσή τους να γεννά ποικιλόμορφους κοινωνικούς οργανισμούς, αντιτιθέμενους στο κυριαρχικό ζήτούμενο, που ήταν και παραμένει η πλήρης υποταγή, απαιτούσε την επιβολή νέων αποπροσανατολιστικών ιδεολογημάτων.

Είναι γεγονός ότι την πρωτοβουλία της διεκπεραίωσης αυτής της μακρόχρονης διάρκειας κυριαρχικής μεταλλαγής θ' αναλάβει το πιο προωθημένο κομμάτι της εκμεταλλευτικής μειοψηφίας, η αστική τάξη, η οποία, αναζητώντας ρόλο και στη διαχείριση της εξουσίας, και μάλιστα ηγεμονικό, αφού κατορθώσει, σταδιακά και επίπονα, να εντάξει τις αυτονομούμενες ηγετικές ομάδες των κάθε μορφής αποσυντιθέμενων αυτοκρατοριών σε νέες ενιαίες ιεραρχικές οντότητες, θα επιχειρήσει, με την κατασκευή και επιβολή νέων θεσμών (κρατική εκπαίδευση, εθνικός στρατός κ.λπ.), να χρησιμοποιήσει τη συνεκτική για αιώνες ιδεολογία της, την εθνική, σαν το άρμα που θα σύρει σιγά-σιγά τις κοινωνίες, παρ'όλη την αντίσταση μελών της, στην ασφυκτική κρατική αγκαλιά.

Ωστόσο, η χάραξη του φαύλου κύκλου των συνεχών συγκροτήσεων και ανασυγκροτήσεων εθνικών κρατών δεν θα κατορθωθεί, φυσικά, με «αστικές» και «εθνικές» επαναστάσεις, αλλά χάρη σε μια ποικιλία βίαιων ή «ειρηνικών» επεμβάσεων στο κυριαρχικό και κοινωνικό γίγνεσθαι, στην οποία περιλαμβάνονται, αστικά πραξικοπήματα, διαμελισμοί με διπλωματικά ή πολεμικά μέσα αυτοκρατοριών και αδύναμων εθνικών κρατών από ισχυρές κρατικές συγκροτήσεις, εκτροπές κοινωνικών επαναστάσεων και συνδυασμοί των παραπάνω παραγόντων, όπως πιστοποιεί και η ελληνική περίπτωση, καθώς η συγκρότηση του ελληνικού κράτους θα επιτευχθεί χάρη σ' ένα πλέγμα κυριαρχικών δραστηριοτήτων που θα απαραίτησουν: η «αστική» επιχείρηση των Φιλικών στις ηγεμονίες, η οικειοποίηση και εκτροπή της επανάστασης των ραγιαδών του «ελλαδικού χώρου» απ' τις χριστιανικές ηγετικές ομάδες και η πολύτροπη παρεμβατική πολιτική των ευρωπαίων κυριάρχων.

Ταυτίζοντας κατά την πάγια πρακτική της η κρατούσα ιστοριογραφία τις επιδιώξεις επίδοξων εξουσιαστών και εξουσιαζομένων, θα εντάξει τις προσχεδιασμένες ενέργειες των «αστών» του παροικιακού χώρου και την αυθόρμητη ανατρεπτική δραστηριότητα των καταπιεσμένων του «ελλαδικού», σαν αλληλένδετα μέρη μια κοινής διαδικασίας οργανωμένης απ' τους πρώτους, στο ίδιο κεφάλαιο με τίτλο «Η Επανάσταση του '21» και, προβάλλοντας σαν τεκμήριο τη σύσταση του ελληνικού κράτους, θα χαρακτηρίσει και τη δραστηριότητα των δεύτερων σαν εθνική. Αυθαίρετες ταυτίσεις και συμπεράσματα που σκόπιμα συνάγονται, παραβλέποντας ότι, αν για τη βίαιη αναδιάρθρωση του κυριαρχικού σκηηνικού, την ανασυγκρότηση σε εθνική βάση των κρατικών δομών, την αντικατάσταση της ραγιαδικής απολυταρχικής βιτρίνας της εξουσίας και τη μεταλλαγή των εκμεταλλευτικών σχέσεων — που στον ευρωπαϊκό χώρο μετά την εκτροπή της κοινωνικής επανάστασης στη Γαλλία (1789-93) προωθούσαν οι αστικές «μυστικές» εταιρίες και στη Βαλκανική αποπειράθηκε ιδιότυπα μες στην ιδεολογική της σύγχυση και χωρίς επιτυχία να πραγματοποιήσει η Φιλική Εταιρεία — απαιτούνται: ιεραρχικά δομημένη οργάνωση, υψηλοί πόρτονες, διπλωματικές επαφές και σχέσεις, ενδοεξουσιαστικές συμμαχίες, υλική και ιδεολογική προπαρασκευή, μισθοφορικός ή μη τακτικός στρατός, επιτελικοί σχεδιασμοί και αυστηρό χρονοδιάγραμμα δράσης για την κατάλυση των δυναστικών μηχανισμών — που όπως οι απανταχού καταπιεσμένοι και σε κάθε επανάσταση επιχειρήσαν κι αυτοί του «ελλαδικού χώρου» — αρκεί η αυθόρμητη και αναγκαστικά βίαιη κοινωνική εισβολή στο ιστορικό προσκήνιο, καθώς η ύπαρξη των παραπάνω προϋποθέσεων, όχι μόνο αναιρεί ουσιαστικά ένα τέτοιο εγχείρημα, αλλά η απουσία τους αποτελεί και τον αναγκαίο εκείνο όρο ώστε να μπορεί να χαρακτηριστεί το πλέγμα των πρακτικών που την επιδιώκει σαν επανάσταση. Γιατί αποτελεί μια κοινό ιστορικό τόπο η διαπίστωση ότι «οι επαναστάσεις δεν αυτοσχεδιάζονται, δεν γίνονται αυθαίρετα ούτε από άτομα ούτε ακόμα από τα πιο δυνατά σωματεία. Ανεξάρτητα από κάθε θέληση κι από κάθε συνωμοσία, οδηγούνται πάντοτε απ' την πίεση των πραγμάτων. Μπορούμε να τις προβλέψουμε προαισθανόμενοι, καμιά φορά, το πλησίασμά τους, αλλά δεν μπορούμε ποτέ να επιταχύνουμε την έκρηξή τους».⁽¹⁾

Καρπός του χρόνιου και κατά συρροήν βιασμού, της φυλετικά ποι-

κίλμορφης, πολιτισμικά πλουραλιστικής, γλωσσικά πολυιδιωματικής και χαλαρά με τον κρατικό ιστό συνδεμένης «ελλαδικής» κοινοτικής κοινωνίας απ' την οθωμανική απολυταρχία και τα όργανά της, η επανάσταση του '21 δεν αποτελεί παρά την κορυφή και γενέσιον της πολύχρονης και πολύμορφης, άμεσης και έμμεσης, φανεράς και υπόγειας αντίστασής της και την έμπρακτη άρνησή της να συνεχίσει να τον υπομένει. Μια έκρηξη της συμπίεσμένης για αιώνες κοινωνικής οργής, που αδυνατώντας πια να την εκτονώσουν οι συνδιαχειριζόμενες την εξουσία και παίζοντας ρόλο βαλβίδων αποσυμπίεσης χριστιανικές ηγετικές και εκμεταλλευτικές ομάδες, θα επιχειρήσουν (και θα καταφέρουν, τελικά, χάρι στην πολύτιμη αρωγή των ευρωπαίων κυρίαρχων και την — εξαιτίας της χρόνιας υποδούλωσης των καταπιεσμένων — έλλειψη ξεκάθαρου κοινωνικού-απελευθερωτικού οράματος) να οικειοποιηθούν, να εκτρέψουν και να καρπωθούν.

Η ενορχηστρωμένη, με επινοήσεις, στρεβλώσεις και παρερμηνείες γεγονότων και καταστάσεων απ' ολόκληρο σχεδόν το ιστοριογραφικό φάσμα, συμφωνία της ιστορικής απάτης — που, επιχειρώντας να φυλάξει ζωντανό το ανατρεπτικό-κοινωνικό πνεύμα της επανάστασης του '21 στ' αραχνιασμένο μανωλείο της ιστορίας της κυριαρχίας, την παρυσιάζει, ανεξάρτητα απ' τις ιδεολογικές αποχρώσεις των συνιστωσών του, σαν προϊόν ενός καλομελετημένου εθνικού σχεδιασμού, προσδιορίζοντας έτσι προκαταβολικά και το χαρακτήρα της — διαταράσσεται απ' τις φάλτσες νότες που ξεφεύγουν στα γραπτά των ιστορικών την πορεία της και τα διασωθέντα απ' την πολιτική της επιβολής της λήθης — χάρι στις αναζητήσεις κάποιων έντιμων (αν και μεροληπτικών) αλλά και μερικών αιρετικών ερευνητών — ντοκουμέντα εκείνης της άγριας, ρευστής αλλά και συναρπαστικής εποχής.

Έτσι, στο περιθώριο των καταγραμμένων — μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και στα πλαίσια της επιβολής της εθνικής ιδέας στους ετερόκλητους πληθυσμούς του — πληροφοριών των αντιφασκό-ντων μεταξύ τους και έκδηλα υπερβολικών ως προς την αποτίμηση του μεγέθους της προσωπικής τους συνεισφοράς απομνημονευμάτων των επωνύμων, στις σημειώσεις των αναγκαστικά μεροληπτικών αφηγήσεων και αντιφάσεων των — αναλόγων του ιδεολογικού τους στίγματος — ερμηνειών των ιστορικών — και στα υπονοούμενα και αντανακλώμενα των επισήμων εγγράφων (αναφορές, διατάγματα, αποφάσεις κ.ά.), που δημοσιεύτηκαν στον ελεγχόμενο, απ' τις ποικιλώνυμες «επαναστατικές»

αρχές, τύπο της εποχής· ο πρωτοβουλιακός και πρωταγωνιστικός ρόλος στην επανάσταση των «ποταπών», των «γυδαίων», των «άπειρων», του «όχλου», του «κοινού λαού», είναι πρόδηλος και ο κοινωνικός της χαρακτήρας εξωφθαλμα ορατός, τουλάχιστον σ' όσους η λάμψη της εξουσίας δεν έχει αμβλύνει τη διορατικότητα και οι πάσης φύσης ιδεολογικές σκουριές δεν έχουν επικαλύψει και διαβρώσει την αντιληπτική δυνατότητα.

«Απατώνται», θα παραδεχτεί σε κάποιο σημείο των απομνημονευμάτων του ο υπασπιστής του Κολοκοτρώνη Φωτάκος, «όσοι έγγραφαν και γράφουν ακόμα, ότι αν έλλειπαν οι αρχοντοκοσμοπαύσιδες η επανάστασις δεν θα εγένετο και οι λέγοντες, ότι αν έλλειπαν οι κλεφτοκαπεταναίοι, και πάλιν αν έλλειπαν οι κληρικοί, και τέλος άλλοι ν' αποδίδουν την αιτία της γενομένης επαναστάσεως εις εκείνους τους Έλληνες όσοι ήσαν έξω της δούλης Ελλάδος και έμειναν στα χριστιανικά βασίλεια της Ευρώπης, οι οποίοι βλέποντας και αισθανόμενοι της ελευθερίας και δόξαν των άλλων εθνών έφεραν εις την πατρίδα των την τολμηράν απόφασιν και τα μέσα συντηρήσεως της επαναστάσεως. Ενώ η αληθινή αιτία είναι η απελπισία των Ελλήνων οίτινες κλεισθέντες ολόγυρα υπό των τυράννων των καθ' εκάστην ημέραν εκαταδιώκοντο από αυτούς διά της αρπαγής των πραγμάτων των, της ατιμώσεώς των, της σφαγής, της αγχόνης και των άλλων της δουλείας συμφορών».⁽²⁾

Ακόμη κι ο υμνητής των Υψηλάντηδων και απολογητής της δραστηριότητας των φιλικών, ο Φιλήμων, αφού ομολογήσει το αυτονόητο, ότι δηλαδή την επανάσταση προετοίμασε ουσιαστικά «αυτή των τούρκων η τυραννία» — αποφεύγοντας φυσικά, όπως και η πλειοψηφία των ιστορικών, να επιμερίσει στις αιτίες της έκρηξης της το δυναστικό και εκμεταλλευτικό μερίδιο των χριστιανικών ηγετικών ομάδων —, θα καταλήξει εκτιμώντας πως το 1821 «...οι Έλληνες αδύνατο να υποφέρωσι πλέον μίαν κατάστασιν δουλείας και δουλείας τόσον επονειδίστου, εκίνησαν την επανάστασιν των, και όχι αυτή καθ' εαυτήν η εταιρεία».⁽³⁾ «Ετούτος ο πόλεμος, δεν είναι μήτε με τον Μόσκοβον, μήτε με τον Εγγλέζο, μήτε με τον Φραντζέζο. Αδικήσαμεν τον ραγιά και από πλούτη και από τιμή και τον αφανίσσαμε. Και μαύρισαν τα μάτια του και μας σήκωσε τουφέκι»⁽⁴⁾ θα διαπιστώσει έντρομος ένας οθωμανός αξιωματούχος, ο Σμαήλ-

2. Φωτάκου, Απομνημονεύματα, τ. α', σ. κα'.

3. Φιλήμωνος, Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας, σσ. κγ', κδ'.

4. Μακρυγιάννης, Απομνημονεύματα, σ. 30.

μπεις, συνειδητοποιώντας τη δυναμική μιας επανάστασης η οποία θα ξεσπάσει, όπως και κάθε κοινωνική, σε απροκαθόριστο χώρο και απροσδιόριστο χρόνο, χωρίς ηγεσία, ιδεολογία, πολεμική προετοιμασία και συγκεκριμένο σχέδιο, κόντρα στις «διορατικές» εκτιμήσεις των κοινωνικά νυχτωμένων «διαφωτιστών», που θεωρώντας ότι ο πόθος των καταπιεσμένων για ελευθερία ήταν διδάξιμη ύλη σε σχολικά κείμενα, έκριναν – όπως ο κυριότερος εκπρόσωπός τους, ο Κοραΐς – στις παραμονές της εκδήλωσής της πως «...μια επανάστασις των Ελλήνων υπό τας σημερινάς συνθήκας κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είναι κάτι το αδιανόητον».⁽⁵⁾

Ξεπερνώντας τα προκαθορισμένα στενά πλαίσια μιας προσδωκόμενης, απ' τη ριζοσπαστική μειοψηφία της Φιλικής Εταιρείας, πειθαρχημένης «απελευθερωτικής» επιχείρησης, για τη διεξαγωγή της οποίας η «αόρατος αρχή» – σύμφωνα με τις οδηγίες της που θα μεταφέρει στους προύχοντες εφόρους της οργάνωσης στο Μωρηά στις 24.12.1820 ο Παπαφλέσσας – δεν θεωρούσε «...εὐλογον να οπλοφορήσῃ ο τυχὼν ἄνθρωπος ἐπειδὴ ἡ αἰριὰ τοῦ ὅλλου προξενεῖ μᾶλλον σύγχυσιν καὶ ζημίαν πᾶρεξ ευταξίαν καὶ ωφέλειαν ἀλλὰ πρέπει ἀπὸ ὅλην τὴν Πελοπόννησον να μαζευθῇ εἰκοσιπέντε χιλιάδες στρατὸς μόνον [...] διὰ να τοὺς παραλάβῃ καὶ να τοὺς ὀδηγήσῃ τακτικά, ἅμα ὁποῦ φανῇ ὁ εἰσιράρχος εἰς τὴν Πελοπόννησον, εἰς τὸν ὁποῖον πρέπει να ὑπακούουν...».⁽⁶⁾

Παρακάμπτοντας τους σκοπέλους που έντεχνα ή απροκάλυπτα έστηναν στο διάβα της οι πλειοψηφούντες στην εφορία της Φιλικής Εταιρείας στο Μωρηά κοτσαμπάσηδες και δεσποτάδες, οι οποίοι, όπως ομολογεί στα απομνημονεύματά του ένας απ' αυτούς, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, «...εξετάσαντες δε καὶ τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν τοῦ ἔθνους», στη συνέλευση της Βοστίτσας (26.1.1821), «ἐνέκριναν ἅπαντες ἐκ συμφώνου τὸν καιρὸν οὐχὶ ἀρμόδιον» και επικαλούμενοι μια χρονοβόρα διαδικασία κατά την οποία έπρεπε «...να ἀποσταλῶσιν ἄνθρωποι εἰς τὴν Ρωσσίαν καὶ εἰς ἄλλα μέρη, διὰ να πληροφωρηθῶσιν, ἀν τῷ ὄντι ἡ Ρωσσία ἔχῃ ἀπόφασιν τοιαύτην περὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ελλήνων, καὶ ποία ἡ διάθεσις τῶν ἄλλων Δυνάμεων τῆς Ευρώπης, καὶ οὕτως ὀδηγή-

θέντες να επιχειρηθῶσι τὸ πρᾶγμα ἀσφαλέστερον καὶ τακτικώτερον».⁽⁷⁾ διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐπ' ἀόριστον ἀναβολῆς ἀκόμη καὶ αὐτὴ τῇ συντεταγμένη «απελευθερωτικῇ» ἐπιχείρησι θα ἀποπειραθῶν με κάθε τρόπο – σαν μὴ συμφέρουσα ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνη – να ματαιώσουν.

Αδιαφορώντας τελείως για τη διαγραφόμενη σκληρή μοίρα των υποτιθέμενων φυσικών της ηγετών (επισκόπων και προεστών), που έχοντας προσέλθει μετά από πρόσκληση της οθωμανικής διοίκησης στην πρωτεύουσα του Μωρηά, την Τρίπολη, με σκοπό, σύμφωνα με τα γραφόμενα του μητροπολίτη Ιγνατίου (Πίζα, 11.10.1821), σε επιστολή του προς τον Guebhart (Βέρνη), «...να δράσουν ἀπὸ κοινού με τὴν τοπικὴν Κυβέρνηση, για να προλάβουν τὴν ἀνταρσία, πὸν ἤθελαν να κάμουν οἱ πράκτορες τοῦ πρίγκιπα Υψηλάντη καὶ να κρατήσουν τὴν πηυχία σ' αὐτὴ τὴ χώρα»,⁽⁸⁾ εκρατοῦνταν σαν ὄμηροι ἀπὸ τοὺς οθωμανοὺς.

Αγνοώντας τη συντριπτική υπεροπλία σ' όλους τους τομείς των οθωμανών εξουσιαστών, τη φανερή εχθρότητα των κυβερνήσεων ὅλης τῆς «πολιτισμένης» καὶ χριστιανικῆς Ευρώπης, τῆς ἀπειλητικῆς-κυνικῆς διαπιστώσεως τοῦ εκπροσώπου τῆς διακρατικῆς «ιερᾶς συμμάχιας» τῶν ἡγεμόνων Μέτερνιχ – που ἀποκαλύπτοντας τὸ ἀποτρόπαιο πρόσωπό τῆς, δήλωνε ὅτι «πέρα ἀπ' τὰ ἀνατολικά μας σύνορα τριακόσιες ἢ τετρακόσιες χιλιάδες κρεμασμένοι, στραγγαλισμένοι, παλυνκωμένοι δὲν εἶναι καὶ σπουδαῖο πρᾶγμα»⁽⁹⁾ –, καὶ φυσικά τὰ ὑποτακτικά κελεύσματα καὶ τοὺς ἀπᾶνωτοὺς ἀφορισμοὺς τῆς ἐκκλησίας, ἡ επανάστασις, αὐτοοργανωνούμενη καὶ με τὴ δύναμη φυσικοῦ φαινομένου, θ' ἀρχίσει να σαρώνει τῆς κατασταλτικῆς δυνάμεις τῶν οθωμανῶν, ἀναγκάζοντας τῆς χριστιανικῆς ἀποφύσεως τοῦ κρατικοῦ καὶ ἐκμεταλλευτικοῦ μηχανισμοῦ να μασκαρευτοῦν σε πρωταγωνιστὲς τῆς, προκειμένου να χαλιναγωγῆσουν τὴν ορμὴ τῆς που ἀπειλοῦσε να τῆς συμπαράσῃ – καὶ ὅταν τὸ κατορθώσουν, να ἐπιδοθῶν σε μὴ πολὺχρονη καὶ λυσσασμένη ἐνδοεξουσιαστικὴ ἀντιπαράθεσι, πὸν θα ὀδηγήσει τελικά, χάρις τῇ καταλυτικῇ παρέμβασι τῶν ευρωπαϊῶν κυριάρχων, σὴ συγκρότησι τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ἡ σύστασι τοῦ ὁποῖου θα ἐπικυρώσει καὶ τυπικά τὴν ὀριστικὴ τῆς ἀποτυχία.

5. Γ. Σκαρῖμπα, *Τὸ '21 καὶ ἡ Αἰθήνα*, τ. β', σ. 55.

6. Π. Δ. Ζούβα, *Ἡ Οργάνωσις Τακτικοῦ Στρατοῦ κατὰ τὰ Πρῶτα Χρόνια τῆς Επανάστασις* (τοῦ 1821), σ. 21.

7. Μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, *Απομνημονεύματα*, σ. 11.

8. Γ. Λαῖου, *Ανέκδοτες Επιστολὲς καὶ Ἐγγραφα τοῦ 1821*, σ. 251.

9. Κ. Σιμόπουλου, *Πὼς εἶδαν οἱ Ἕνοι τὴν Ελλάδα τοῦ '21*, τ. α', σ. 26.

Η συνωμοσία της σιωπής, σχετικά με τις πραγματικές αιτίες της εκκρήξης, τους αληθινούς πρωταγωνιστές και τις ευρύτερες των προβολόμενων στοχεύσεις της επανάστασης, που θα επιβάλουν αργότερα οι επίγονοι των ενταφιαστών της, δεν θα μπορέσει, ωστόσο, να σκεπάσει και να πνίξει την έστω και άναρθρη κραυγή των καταπιεσμένων του «ελλαδικού χώρου» για κοινωνική απελευθέρωση. Μια κραυγή που μπορούν ν' ακούσουν καθαρά, όσοι κλείνουν τ' αυτιά τους στ' απατηλό αφηγηματικό τραγούδι των σειρήνων της εξουσίας, ν' αναδύεται (όπως θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε στη συνέχεια) ακόμη και μέσα απ' τις ρωγμές των σελίδων που συνθέτουν το παζλ της ιστορίας της επανάστασης του 1821 σαν κεφάλαιο της ιστορίας των μεταμορφώσεων της κυριαρχίας στον «ελλαδικό χώρο».⁽¹⁰⁾

α) Η κοινωνική εκκρήξη

Το ιστορικό αξίωμα που θέλει τις μεγάλες κοινωνικές εκρήξεις να συλλαμβάνουν κατά κανόνα εξ απορόπτου και σε βαθύ λήθαργο τις βαρυστομαχισμένες απ' το εκμεταλλευτικό δαίμονα και σίγουρες — παρά τα ένδηλα σημάδια της αρρώστιας — για την ευρωστία τους εξουσίες, αλλά συνήθως και τους καρδοκούντες επίδοξους διαχειριστές της κληρονομιάς τους, θα βρει την εφαρμογή του και στην ελλαδική περίπτωση.

Παρά το γεγονός ότι, συνεπεία της δξυνσης κατά τα προεπαναστατικά χρόνια της καταπίεσης και εκμετάλλευσης, από «το τέλος του 1820 το αίσθημα ότι επέκειτο μεγάλη κοινωνική αναταραχή έγινε κοινό ανά-

10. Οι πρώτες απόπειρες, στα μέσα του 19ου αιώνα, απόπειρες άρθρωσης ενός διαφορετικού ιστορικού λόγου για την επανάσταση του 1821, θα καταπνιγούν «εν τη γενέσει τους» απ' την πνευματική ελίτ και την εξουσία της εποχής. Για παράδειγμα η *Συνοπτική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* του αναρχικού Δημ. Παπαρηγόπουλου, γιου του γνωστού ιστορικού, θα προκαλέσει φοβερές αντιδράσεις στους ιστορικούς κύκλους και, σύμφωνα με μαρτυρίες, δεν θα φτάσει ποτέ στο τυπογραφείο, ενώ μια επετειακή ομιλία του ριζοσπάστη-αντιοθωνικού βουλευτή Πάτρας Ανδρέα Ρηγόπουλου, με τίτλο *Εις την Ανάστασιν του Ελληνικού Κόσμου* (1845) δεν θα εκφωνηθεί μετά την απαγόρευση του διοικητή Αχαΐας Γ. Οικονομίδη.

μεσα στο μουσουλμανικό και χριστιανικό πληθυσμό του Μοριά»⁽¹¹⁾ (σύμφωνα με τον Φίνλεϋ αλλά και πολλούς άλλους σύγχρονους των γεγονότων ιστορικούς) και την κοινόλογηση του διάτρητου, άλλωστε, «μυστικού σκοπού» της Φιλικής Εταιρίας από πράκτορες στους οθωμανούς εξουσιαστές και τα χαμηλόβαθμα μέλη της, κόντρα στη θέληση και τις περί του αντιθέτου διαταγές της ηγεσίας της, στις «κατώτερες τάξεις του λαού»· οι οθωμανοί εξουσιαστές θα αρκεστούν στην ομηρία των προεστών και δεσποτάδων που προσήλθαν στην Τρίπολη, πιστεύοντας ότι κάτι τέτοιο ήταν ικανό να σφραγίσει τον κρατήρα τού ήδη αγνίζοντος κοινωνικού ηφαιστείου, ενώ η ισχύς της εκκρήξης του θα αιφνιδιάσει δυσάρεστα, όχι μόνο τις έντρομες χριστιανικές ηγετικές ομάδες που φυσικά την απεύχονταν, αλλά και την υποτιθέμενη «αυστική πρωτοπορία» που επεδίωκε με τελείως διαφορετικό τρόπο την αλλαγή του κυριαρχικού σχηματισμού.

«Λένε», θα σημειώσει στο ημερολόγιό του ο πρόσενος της Ολλανδίας στην Αθήνα Domenico Origone, μετά την εκδήλωσή της, «πως αυτή η επανάσταση ξέσπασε πριν από την ώρα που είχαν καθορίσει οι αρχηγοί της, αλλά ο καρπός, πολύ ώριμος, έπεσε με το πρώτο ταρακούνημα, μ' όλο που αυτό το τράνταγμα δεν έγινε από τους ηγέτες αλλά ήταν αποτέλεσμα των μέτρων του Σουλτάνου».⁽¹²⁾

Το ριζώμα στη σταδιακά κατασκευασμένη — μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και μέσω κυρίως της εθνικής εκπαίδευσης — νεοελληνική συνείδηση του μυθολογήματος της κήρυξης της επανάστασης (σαν να επρόκειτο για διακρατικό πόλεμο) σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο από κάποιες ηγετικές φυσιογνωμίες, παρά την ύπαρξη πλήθους τεκμηρίων που πιστοποιούν «ότι η ύψωση της σημαίας της επαναστάσεως εν Αγία Λαύρα και μάλιστα την 25ην Μαρτίου είναι θρύλος και όχι πραγματικόν γεγονός»⁽¹³⁾ (όπως συμπεραίνει ο καθηγητής Απ. Δασκαλάκης και την άποψή του ενστερνίζεται η συντριπτική πλειοψηφία των ιστορικών), δεν αποδεικνύει παρά το μέγεθος του κρατικού ψέματος και δίνει το μέτρο της άκριτης και αδιερεύνητης κοινωνικής του αποδοχής.

Ωστόσο η επινόηση και μεθοδική προβολή (μέσω κυρίως της λογοτεχνίας και της ζωγραφικής) ενός ακόμη ανύπαρκτου γεγονότος — που,

11. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σ. 184.

12. Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. α', σ. 467.

13. Γ. Σκαρίμπα, *Το '21 και η Αλήθεια*, τ. β', σ. 203.

σημειωτέον, δεν καταγράφει στα απομνημονεύματά του ούτε καν ο υποτιθέμενος πρωταγωνιστής του, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός — με προφανή στόχο να συγκαλύψει την απουσία των «ελληνικών» ηγετικών ομάδων στο ξεκίνημα του απελευθερωτικού αγώνα, δεν είναι σε θέση να σβήσει άλλες ιστορικές καταγραφές, που αποδίδουν πιο ανάγλυφα και πειστικά την κοινωνική και κυριαρχική πραγματικότητα της εποχής.

«Όταν εύφλεκτος ύλη συσσωρευθή, σπινθήρ αρκεί να πέσει και την ανάπτει», θα γράψει, συνοψίζοντάς την σε μια εύστοχη φράση της ιστορίας του, ο αστός ιστορικός και σύγχρονος της επανάστασης Σπ. Τρικούπης. «Τοιοῦτον τι συνέβη εν Πελοποννήσῳ παρά την θέλησιν και απόφασιν όλων»,¹⁴ και τον πυροκροτητή που θα προκαλέσει την κοινωνική έκρηξη στον «ελλαδικό χώρο», θ' αποτελέσουν κάποιες βίαιες ενέργειες των καταπιεσμένων, που όταν εκδηλώνονταν ακατάπαυστα καθ' όλο το χρονικό διάστημα της οθωμανικής κατοχής έφεραν σαν στίγμα πάνω τους την ομόθυμα, από οθωμανούς και χριστιανούς εξουσιαστές, κολλημένη «ληστρική» ετικέτα, ενώ για την προκειμένη περίπτωση θα χαρακτηριστούν αναδρομικά «εθνικές».

«Ενταῦθα δε εν Πελοποννήσῳ», περιγράφει ο γραμματέας του Κολοκοτρώνη Οικονόμου, «συνέπιπτε και πριν και τότε, να τολμηθῶσι πράξεις τινές αλλεπάλληλοι. Τινές μεν εξ υποβολῆς υπογείου, τινές δε και απλῶς τυχαίαι· και τινές καν τε άτακτοι αλλ' εκ του πνεύματος της επαναστάσεως, της αναρχίας και την ανυπομονησίας προερχόμενοι».¹⁵

Σποραδικές λοιπόν επιθέσεις (αυθόρμητες ή μη), στα μέσα Μαρτίου του 1821, από ομάδες κλεφτών (Σολιώτη, Χοντρογιανναίων κ.ά.), αλλά κι από μεμονωμένα άτομα, ενάντια σε αξιωματούχους (σπαχήδες) και όργανα (φοροεισπράκτορες) του κράτους σε διάφορα μέρη του Μωριά (Αρφόρα, Βεροσεβά, Αγορδι κ.α.) και η απρόκλητη αλλά όχι αναίτια¹⁶ επίθεση του οθωμανικού στρατού στις χριστιανικές συνοικίες της Πάτρας (21.3.1821), θα γίνουν τα προσανάμματα της επαναστατικής πυρκαγιάς.

14. Σ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. α', σ. 58.

15. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. α', σ. 58.

16. Η κατάσταση στην Πάτρα απ' τις αρχές του 1821 ήταν έρρυθμη και πολλοί κάτοικοί της, παρά τις πάγιες απαγορεύσεις, όπλοφορούσαν. «Στις 23 Φεβρουαρίου», έγραφε ο επιτελών χρέη προξένου της Ολλανδίας Solair, «αφού οι έλληνες ραγιάδες της Πάτρας αρνήθηκαν ανοιχτά νά πληρώσουν το χαράτσι και τους άλλους φόρους κατά την παλιά συνθήκη, μια υπόκληψη αναταραχή άρχισε ανάμεσά τους» [Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. α', σ. 196].

Η κλιμάκωση της κοινωνικής έντασης, που θα εκφραστεί με τη σημαντική αριθμητικά διεύρυνση των κλέφτικων ομάδων από απόλεμους αγρότες και το χτύπημα απ' αυτές ενός σώματος τουρκαλβανών, την πολιορκία και άμεση ανταπόδοση της οθωμανικής επίθεσης στην Πάτρα από επανήσιους πρόσφυγες και πατρινούς με πρωτοβουλία ενός τσαγκάρη, του Καρατζά, τη μαζική εισβολή την επόμενη μέρα στην πόλη αυτοσχέδια όπλισμένων γεωργών και κτηνοτρόφων απ' τα περίχωρα — που, αντίθετα απ' τα γραφόμενα των ελλήνων ιστορικών και σύμφωνα με τη μαρτυρία του γάλλου προξένου στην Πάτρα Πουκεβίλ, «είναι φανατισμένοι και δεν έχουν αρχηγούς»¹⁷ — και άλλα εξεγερτικά επεισόδια μικρότερης έντασης και έκτασης αλλά όχι και σημασίας, θα ωθήσουν τους οθωμανούς εξουσιαστές και το στρατό τους να κλειστούν εντρομοί στα κάστρα, και τους χριστιανούς προύχοντες να επιχειρήσουν αναγκαστικά μιαν άτακτη φυγή προς τα εμπρός.

«Το πράγμα τέλος πάντων», περιγράφει στα απομνημονεύματά του ο Χριστόφορος Περαιβός, «κατήντησεν εις τόσον βαθμόν ενθουσιασμού και συγκύσεως, ώστε και μυριάς γλώσσας Δημοσθενικάς αν είχε τις να τας μεταχειρισθῇ διά να καθησυχάσει την ορμήν των Ελλήνων, ου μόνον εκοπίαζε ματαίως, αλλ' ενκινδύνευεν ακόμη και η ζωή του επειδή τον ενόμιζον ως Τουρκολάτρη, και μάλιστα πολύ περισσότερον υπέκειντο εις τον κίνδυνον οι αρχιερείς και δημογέροντες ως συνεχή σχέσιν έχοντες μετά των Τούρκων, αντιπρόσωποι όντες των επαρχιών».¹⁸

«Οι άνθρωποι εν γένει ετρελλάθηκαν και μήτε ηξεύρουν τι κάμουν μήτε λόγια και ορμηνείας ακούουν από κανένα. Αλλά ποιος χαρέκακος τους ωδήγησεν εις ταῦτα δεν ηδυνήθην να μάθω», επιβεβαιώνει σε αναφορά του πρὸς τις οθωμανικές αρχές ο εντεταλμένος να καταπραΰνει τον επαναστατικό πυρετό στην Τριφυλία, κατοπινός ιστορικός της επανάστασης, μητροπολίτης Αμβρόσιος Φραντζής. «Οι κάμποι και τα βουνά είναι γιομάτα από αρματωμένους ανθρώπους [...] όσα κι αν τους ωμίλησα, δεν εισακούομαι. Περισσότερον δεν ημπορώ να τους ομιλήσω εις τα φούμαρα [καπνούς] και εις το ξεμυάλισμα όπου βρίσκονται, διότι φοβούμαι και τον εαυτό μου».¹⁹

Έτσι, κάτω απ' την απειλητική σκιά μιας διλέπιδης δαμόκλειας σπάθας, αυτής που περιέστρεψαν πάνω απ' τα κεφάλια τους οθωμανοί

17. Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. α', σελ. 186.

18. Κ. Μ. Ε., *Η Επανάσταση του '21*, σ. 89.

19. Γ. Αναπλιώτη, *Το Εικοσιένα χωρίς Μύθο*, σ. 67, Καλαμάτα.

εξουσιαστές και «έλληνες» εξουσιαζόμενοι, οι κοτσαμπάσηδες και δεσποτάδες που έλεγχαν την εφορία της Φιλικής Εταιρίας στην Αχαΐα (Λόντος, Παλαιών Πατρών Γερμανός, Ζαΐμης κ.ά.) — και οι οποίοι λίγες μέρες πριν (10.3.1821) στο μοναστήρι της Αγίας Λαύρας, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Π. Π. Γερμανού, «...συσκεφθέντες απεφάσισαν να μη δώσωσιν αιτίαν τινά, ἀλλ' ὡς πεφοβισμένοι να παραμερήσωσιν εις ασφαλή μέρη» και μονάχα στην περίπτωση που οι οθωμανοί κινηθούν πρώτοι, «τότε εξ ανάγκης να λάβωσι και αυτοί τα όπλα και να κινήσωσι και τους λοιπούς ομογενείς εις υπεράσπισιν εαυτών»²⁰) — θα κάνουν την κατόπιν εξεγερτικής εορτής θριαμβευτική είσοδό τους στην Πάτρα στις 23.3.1821.

Ανάλογα αρνητική θα είναι και η στάση του επίσης φιλικού Πετρόμπεη Μαυρομυχάλη στη Νότια Πελοπόννησο, ο οποίος, μην έχοντας φυσικά τίποτα να κερδίσει από μια κοινωνική αναταραχή, «...συμβουλευθείς με τους συγγενείς και οικείους του, απεφάσισε να στείλει τους υιούς του ομήρους [στην Τρίπολη], και να οβεσθή το πνεύμα της επαναστάσεως».²¹ Όμως, τελικά, μπροστά στο αναπόφευκτο της κοινωνικής έκρηξης και επέκτασης της επανάστασης, τη συνεπαγόμενη βεβαιότητα να χάσει την ηγετική του θέση στη Μάνη στρέφοντας τους έτοιμους να εξεγερθούν κατοίκους της εναντίον του, την άρνηση του ενός γιου του, Ηλία, να παρουσιαστεί στην Τρίπολη (στη θέση του πήγε ένας ανειδίκελος του) και μετά την υπόσχεση του εκπροσωπούντος τον Υψηλάντη, του Παπαφλέσσα, ότι θα του αποδοθεί η ηγεμονία ολόκληρου του Μωρηά, θα αυτοχειροτονηθεί «αρχιστράτηγος των Σπαρτιατικών στρατευμάτων», θα εκστρατεύσει ενάντια στην ήδη πολιορκούμενη, από αγρότες των περιχώρων, Καλαμάτα και θα εισβάλει ειρηνικά (καθώς οι οθωμανοί θα παραδοθούν) στην πόλη (24.3.1821).

Αποσκοπώντας, αφού τιθασεύσουν την ορμή του, να χρησιμοποιήσουν το ανατρεπτικό κοινωνικό δυναμικό σαν υποξύγιο στο άρμα των αναφυόμενων εκ των πραγμάτων κυριαρχικών τους επιδιώξεων, θα συστήσουν οι μεν πρώτοι το «Αχαϊκόν Διευθυντήριο», ο δε δεύτερος τη «Μεσσηνιακή Γερουσία», και με προκηρύξεις τους προς τις ευρωπαϊκές Αυλές θα εκλαπρήσουν την αρωγή τους, παρουσιάζοντας την κοινωνική έκρηξη στο Μωρηά σαν μια συντεταγμένη «απελευθερωτική» επιχείρηση και προκαθορίζοντας, ερήμην των εξεγερμένων, το χαρα-

κτήρα της σε θρησκευτικοεθνικό, παρά το γεγονός ότι «οι δε ασηγγίοι δεν εισηκούοντο» και «μηδέ τάξις ήταν ακόμη καμμία εις τα πράγματα, μηδέ ενθουσιασμός εθνικός».²²) σύμφωνα με την εκτίμηση που θα διατυπώσει αργότερα στα απομνημονεύματά του ένας απ' τους φερόμενους σαν συντάκτες των κειμένων, ο δεσπότης Γερμανός.

Εκκλήσεις για βοήθεια που θα πέσουν φυσικά στο κενό, καθώς κάτι τέτοιο δεν επέτρεπαν, αφενός η τότε κυριαρχική συγκυρία — αφού τα χριστιανικά κράτη της Ευρώπης, στα πλαίσια του κυριαρχικού ανταγωνισμού και της ισορροπίας του τρόμου που είχε επιβάλει η «ιερά σύμμαχία», ευνοούσαν προς το παρόν την εδαφική ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας — και αφετέρου δε η προδήλη, στους εκπροσώπους τους, κοινωνική δρομολόγηση από μέρους των καταπιεσμένων της επαναστατικής διαδικασίας, προμηνύματα της οποίας αποτελούσαν εκτός των άλλων και το κάψιμο των προξενείων των ευρωπαϊκών δυνάμεων (απ' τους οθωμανούς, και κατά λάθος επιμένουν οι έλληνες ιστορικοί) κατά τη διάρκεια των πρώτων συγκρούσεων και η λεηλασία τους απ' τους «πτωχούς» και «ποταπούς» χριστιανούς της Πάτρας και των γύρω χωριών. Τα «απορρίμματα της Ιταλίας και της Επτανήσου», επιβιβαιώνει ο Τρικούπης αναφερόμενος μ' αυτόν το χαρακτηρισμό στους εξεγερμένους «πολιτικούς» πρόσφυγες που κατά εκατοντάδες είχαν καταφύγει και κατοικούσαν στην πόλη, μαζί με άλλους καταπιεσμένους «ους και υπό γαλλικήν προστασίαν, ησέβησαν και εις αυτήν την προστατρίαν σημαίαν, ηγνομώνησαν και εις αυτόν τον ευεργέτην των Πουκεβίλων, ήρπασαν παρησία την διασωθείσαν εκ των χειρών των Τούρκων και διατηρουμένην εν των προξενείω περιουσίαν τών [πλούσιων] Πατρίων και ηνάγκασαν και αυτόν τον Πουκεβίλον να εγκαταλείψη το προξενείον και να καταφύγει εις τι αγγλικόν πλοίον ευρεθέν εν τω λιμάνι των Πατρών, αίροντες μισοφόρον χείρα και κατ' αυτού».²³)

Έτσι, οι πρόξενοι των ευρωπαϊκών κρατών, όχι μόνο δεν θα βοηθήσουν τους εξεγερμένους ραγιαδες κωφεύοντας στις εκκλήσεις των αυτοχειροτονημένων ηγετών, αλλά, αντιλαμβανόμενοι το ανεξέλεγκτο της επαναστατικής δραστηριότητας, αφού διατάξουν τον κανονιοβολισμό τους — από πλοία τους που ήταν αραγμένα στο λιμάνι της πόλης, σύμφωνα με τα αρχεία του Βατικανού —, θα καταφύγουν έντρομοι στα αγγλοκρατούμενα, εκείνη την εποχή, Επτάνησα.

20. Π.Π. Γερμανού, *Απομνημονεύματα*, σ. 15.

21. Γ. Αναπλιώτη, *Το Εικοσιένα χωρίς Μύθο*, σ. 60.

22. Π. Π. Γερμανού, *Απομνημονεύματα*, σ. 22.

23. Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. α', σσ. 66-67.

Αργότερα, στο συνέδριο της Βερόνας, όπου θα τεθεί μεταξύ άλλων και το «ελληνικό ζήτημα», ο τσάρος της Ρωσίας Αλέξανδρος ο Α΄, πιστοποιώντας τις «κρυφές» προθέσεις του για τον κατακερματισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε δορυφορικά της χώρας του χριστιανικά «εθνικά» κράτη, αλλά ταυτόχρονα και την κοινωνική διάσταση του απελευθερωτικού αγώνα των καταπιεσμένων του «ελλαδικού χώρου», θα αιτιολογήσει ως εξής, απευθυνόμενος στον αντιπρόσωπο της Γαλλίας Μονμορανσύ, την περιεργα, εντούτοις, αυστηρή αρχικά ουδετερότητα της χώρας του: «Κανένα πράγμα δεν μπορούσε να ήταν τόσο αρμόδιον εις το ιντερέσον μου, παρά ένας ιερός πόλεμος με την Τουρκίαν, όμως εστοχάσθηκα ότι είδα εις τα ανακατώματα της Πελοποννήσου την μάζαν της αναρχίας. Από εκείνην την στιγμήν ετράβηξα χέρι».⁽²⁴⁾

Ανάλογες, άλλωστε, διαπιστώσεις ως προς τη φύση των αιτίων και το χαρακτήρα της επαναστατικής έκρηξης του 1821 θα διατυπώσουν και οι εγκυρότερες ξένες εφημερίδες της εποχής, βασιζόμενες σε πληροφορίες και ανταποκρίσεις απ' τα πεδία των συγκρούσεων των πρώτων «φιλελλήνων», που έσπευσαν στον «ελλαδικό χώρο» κινούμενοι είτε από αιδήματα κοινωνικής αλληλεγγύης και την ειλικρινή πρόθεση να συνδράμουν στον απελευθερωτικό αγώνα των υπόδουλων κοινωνικών ομάδων (εκφράζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αντίθεσή τους στην αρνητική στάση των κυβερνήσεων, αλλά παράλληλα με έμμεσο τρόπο και στα καθεστώτα των χωρών τους)⁽²⁵⁾ είτε από τυχοδιωκτική διάθεση και την προσδοκία της περιπέτειας, είτε απ' τα νήματα των μυστικών υπηρεσιών των ευρωπαϊκών κρατών στα πλαίσια, αρχικά, των εκπορευόμενων σχεδίων εκτροπής του αφρισμένου κοινωνικού χειμάρρου κι αργότερα του αγώνα δρόμου για τον έλεγχο του υπό εκκρόαση εθνικού κρατιδίου.

«Φαίνεται», θα συμπεράνει στο φύλλο της 26.5.1821 η βρετανική *Morning Chronicle*, «ότι η επανάστασις έγινε από τις κατώτερες τάξεις του λαού με σκοπό να επιβάλουν την αρχή της ίσης διανομής του πλούτου»⁽²⁶⁾ ενώ η μεγαλύτερη γερμανική εφημερίδα, η *Allgemeine Zei-*

24. Ο Τύπος του Αγώνα, τ. α', σ. 83.

25. «Πηγαίνω στην Ελλάδα», έγραφε ένας Πιεμοντέζος «φιέλληνας», ο Brengeri, «ελπίζοντας πως θα συμβάλω στην απελευθέρωσή της και ίσως, ποιος ξέρει, στο λυτρωμό και της δικής μου φτωχής πατρίδας που στενάζει κάτω από το ζυγό του ράσου» [Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. α', σ. 58].

26. Γαϊτάνου-Κρητιζού-Δαρδανού, *Το Κοινωνικό Περιεχόμενο της Επανάστασης στην Ανόρσο*, σ. 48.

tung, θα δημοσιεύσει επιστολή-ανάλυση του ελληνολάτρη Christian Muller, ο οποίος, — βλέποντας τις ονειροφантаσίες του που συμερίζονταν και πολλοί άλλοι «φιέλληνες» για μια επιχειρούμενη απ' την επανάσταση αναβίωση του αρχαιοελληνικού κλέους, να συντρίβονται απ' την ανατρεπτική κοινωνική πραγματικότητα του «ελλαδικού χώρου» — έγραφε απογοητευμένος, ανάμεσα σ' άλλα, στα τέλη Ιουλίου του 1821 απ' το Μωρηά: «Αλλά πλανάται οικτρά εκείνος, που νομίζει ότι ο πόλεμος αυτός των Ελλήνων εναντίων των Τούρκων είναι πόλεμος εθνικός. Τέτοιο πράγμα δεν συμβαίνει, γιατί προς το παρόν λείπουν οι απαιτούμενες προϋποθέσεις. Οι ανώτερες τάξεις δεν έλαβαν καθόλου μέρος μέχρι τώρα, εξαίρει καναδύο πριγκίπων οι οποίοι ίσως ελπίζουν να πάρουν κανένα θρόνο. Οι πιο ευκατάστατοι και οι πιο πλούσιοι Έλληνες δεν υπεστήριξαν τον πόλεμο αυτόν ούτε άμεσα ούτε έμμεσα, υπάρχον μάλιστα πολλοί απ' αυτούς οι οποίοι τον αποδοκιμάζουν».⁽²⁷⁾

Το αυθαίρετο και πλασματικό της παρουσίας, απ' την επίσημη ιστορία, της κοινωνικής έκρηξης σαν εθνική αφύπνιση και του απελευθερωτικού πολέμου των «κατώτερων τάξεων του λαού» σαν ομόθυμη συστράτευση εξουσιαστών και εξουσιαζομένων «ελλήνων» ενάντια αποκλειστικά στον «ξένο» ζυγό, δεν αποκαλύπτουν μονάχα ξένες πηγές (τις οποίες το σύνολο σχεδόν της ελληνικής ιστοριογραφίας θεωρεί — εφόσον υπονομεύουν τον παραληρηματικό εθνικό της λόγο — αναξιόπιστες και χαρακτηρίζει συλλήβδην σαν υποβολιμαίες), αλλά καταδεικνύει η ίδια η ανατρεπτική κοινωνική πραγματικότητα εκείνης της εποχής στον «ελλαδικό χώρο», όπως αυτή έστω και αποσπασματικά καταγράφεται και αναγκαστικά υπονοείται ή αντανακλάται στις σελίδες της.

Οι πολύτροπα αποτρεπτικές της επανάστασης απόπειρες των «ελληνικών» ηγετικών ομάδων, που εκδηλώθηκαν κατ' αρχήν στην Πελοπόννησο, θ' αποτελέσουν τον κοινό παρονομαστή και στις περισσότερες τοπικές εξεγέρσεις που θα ξεσπάσουν (με πετυχημένη κατάληξη ή μη), στη συνέχεια, σε αρκετές περιοχές του «ελλαδικού χώρου». και οι οποίες αποδεδειγμένα — παρά τον πρωτοβουλιακό ρόλο που θα παίζουν στην εκδήλωση κάποιων απ' αυτές ορισμένα μικροαστικά ριζοσπαστικά στοιχεία της Φιλικής Εταιρείας — δεν ακολουθούσαν κα-

27. Γ. Λάιου, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821*, σ. 173.

μιά προκαθορισμένη χρονική αλληλουχία η οποία να υποδηλώνει την εφαρμογή ενός «πανεθνικού» σχεδίου δράσης, αλλά υπήρξαν προϊόντα μιας απολύτως φυσιολογικής διαδικασίας: της αλυσιδωτής κοινωνικής αντίδρασης που προκάλεσαν τα εξεγερτικά γεγονότα του Μωρηά.

Οι αστοί οικοκυραίοι-εφοπλιστές των ναυτικών νησιών, αρνούμενοι να παίξουν τον «νομοτελείακά συνεπαγόμενο» — απ' τη μεταφυσικής ουσιαστικά απόκλισης μαρξιστική αντίληψη για την ιστορική κίνηση, βάσει της οποίας επιχειρεί ολόκληρο το φάσμα της ελληνικής αριστοτικής ιστοριογραφίας να προσδιορίσει το χαρακτήρα της επανάστασης του 1821 — πρωτοποριακό τους ρόλο, θα συρθούν απ' τους συντροφοναύτες στη διαδικασία ανατροπής του κυριαρχικού σκηνικού, όπως άλλωστε και οι εύποροι (κοτσαμπάσηδες, δεσποτάδες κ.ά.) του ηπειρωτικού χώρου και των αγροτικών νησιών, απ' την πιο στατική — κατά την ίδια αντίληψη — μερίδα της «ελλαδικής» κοινωνίας, τους εξαθλιωμένους αγροτοκτηνοτροφικούς πληθυσμούς.

Ακόμη κι ο συντηρητικότερος της «αοράτου αρχής» των φιλικών, ο Ξάνθος — που στα απομνημονεύματά του αποδίδει το εξεγερτικό σάλπισμα του Μωρηά στους τεκμηριωμένα πασχίζοντες να το αποτρέψουν κοτσαμπάσηδες και δεσποτάδες — θα παραδεχτεί ότι «...εις τας Νήσους και την Ρούμελην τουναντίον ο λαός και οι καπιτάνοι επαναστατήσαντες υπεχρέωσαν τους προεστώτας να συγκατανεύσωιν».⁽²⁸⁾

Η αναγκαστικά σύντομη και λειψή, αλλά ενδεικτική του χαρακτήρα των διαδραματιζόμενων, επιστροφή και περιήγηση στο χωροχρόνο της εκδήλωσης των εξεγερτικών γεγονότων που θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια, μέσα απ' τις σκόπιμα σκεπασμένες με τη σκόνη της λήθης σελίδες της κοινωνικής ιστορίας, θεωρούμε ότι το πιστοποιεί.

Η πάμπλουτη Ύδρα, που για το συσσωρευμένο χρυσάφι στις στέγες των αρχόντων της την αποκαλούσαν «Μικρή Αγγλία» — αντίθετα απ' ό,τι συνέβη στις Σπέτσες, που θα ξεσηκωθούν με τον Πάνου, και στα Ψαρά, όπου η «δημοκρατική» κοινοτική διοίκηση η οποία είχε προκύψει μετά την εξέγερση του 1815 θα θέσει μαζί με τον «κοινό λαό» αμέσως τα καράβια του νησιού (που άλλωστε κινούνταν με κεφάλαια πλούσιων χωτών) στην υπηρεσία της επανάστασης —, θα συμμε-

τάσχει σ' αυτήν «κινήθεντος του λαού παρά γνώμην των προκρίτων».⁽²⁹⁾

«Σύμφωνα με πληροφορίες από την Ύδρα», θα σημειώσει στο ημερολόγιό του ο πρόξενος της Ολλανδίας στην Αθήνα, «έγινε στις 27 Μαρτίου επανάσταση του όχλου που κραύγαζε ελευθερία-ισότητα κ.λπ. και ζητούσε χρήματα απ' τους πλουσίους».⁽³⁰⁾ Γεγονός που θ' αναγκάσει τους κατοπινούς «ηγέτες» της επανάστασης, και πρωταγωνιστές αγρότερα της πολιτικής σκηνής του νεοσύστατου κράτους (Κουντουριώτης, Μιαούλης, Ορλάνδος κ.ά.), να κλειστούν σ' αρχοντικά τους, να καταβάλουν στους πολιορκητές τους συντροφοναύτες (που άνεργοι εκείνη την εποχή είχαν καταλάβει ήδη τα πλοία και αρματωθεί) ένα υπέρογκο χρηματικό ποσό για την κίνηση του στόλου και να παραδώσουν τη διοίκηση του νησιού σε επαναστατική, υπό τον Αντώνη Οικονόμου (άνεργο καπετάνιο), επιτροπή.

«Περιορισμένοι όντες, ως είπομεν, εις τας οικίας των», επαληθεύει, όπως και πολλοί άλλοι απομνημονευματογράφοι, ο Φωτάκος, «αναγκάσθηκαν και από τα παράθυρα των οικιών των εκρέμαγαν τα τάλαρα φοβούμενοι τον λαόν, και ωμολόγησαν προσέτι, ότι θέλουν και αυτοί την επανάστασιν...».⁽³¹⁾

Στην αγροτική Σάμο οι ολιγαρχικοί «καλικάτζαροι» (κοτσαμπάσηδες, δεσποτάδες κ.ά.), που είχαν υπερισχύσει μετά το 1813 με τη βοήθεια των οθωμανών και έναντι των «καρμανιόλων» στο κοινοτικό σύστημα, «ετάχθησαν», σύμφωνα με τον Τρικούπη, «με την Τουρκικήν εξουσίαν και δεν ήθελαν την επανάστασιν, αλλά τουναντίον είχαν διάθεση να τη χτυπήσουν».

Έντρομοι μπροστά στον ξεσηκωμό που προκάλεσε στα χωριά του νησιού ο απόηχος των συντελούμενων σ' άλλα μέρη του «ελλαδικού χώρου» εκρηκτικών γεγονότων, θα συγκροτήσουν φρουρά για ν' αποτρέψουν την επιχειρούμενη εισβολή των εξεγερμένων αγροτών στη χώρα, θα ειδοποιήσουν τους οθωμανούς διοικητές των γύρω νησιών να στείλουν στρατεύματα για την καταστολή «των εν τη νήσω αναφεισών ταραχών» προτρέποντάς τους να προχωρήσουν «εις σύλληψιν των αποστατών» και, τελικά, θα φυγαδεύσουν τους οθωμανούς αξιωματούχους του νησιού στα μικρασιατικά παράλια.

29. Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. α', σ. 150.

30. Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. α', σ. 455.

31. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σ. 112.

28. Εμ. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, σ. 55.

«Τούτου γενομένου», καταλήγει ο Τρικούπης, «όλη η νήσος και αυτή η χώρα ήσαν εντός ολίγων ημερών εις πλήρη επανάστασιν παρά γνώμιν των προκρίτων»,⁽³²⁾ οι οποίοι, προκειμένου να εκτονώσουν την κοινωνική ένταση, θα παραδώσουν την κοινοτική διοίκηση στον φιλικό Λυκούργο Λογοθέτη, που έφθασε στο νησί (όπως άλλωστε κι άλλοι αξιωματούχοι της Εταιρείας σε ανάλογες περιπτώσεις) μετά την εκδήλωση (14.4.1821) και «επικράτηση» της εξέγερσης.

Στην Άνδρο οι προύχοντες αναγκαστικά θα αποδεχθούν τα τετελεσμένα εξεγερτικά γεγονότα — που ξεκίνησαν με πρωτοβουλία του αρετικού κληρικού και φιλόσοφου Θεόφιλου Καίρη, που θα αφορισθεί αργότερα απ' την εκκλησία —, προσέχοντας «όμως πάντα να μην ξεφύγει από τα χέρια τους η κατάσταση, και στις δύσκολες στιγμές ήταν πάλι έτοιμοι να προσκυνήσουν».⁽³³⁾

Στην Κάλυμνο οι αγρότες και ναύτες του νησιού — που, σύμφωνα με το χρονικό του Καραβοκυρού, με τον Μιχαήλ Ρεΐση «ηνόουν να σηκώσουν αμέσως τη σημαία της επανάστασεως» ενάντια στη θέληση «των νουνεχόντων και οικοκυραίων», οι οποίοι, όπως και οι ομόλογοί τους σ' ολόκληρο τον «ελλαδικό χώρο», «εθεώρουν τούτο πρόωρον» προκειμένου να την αποτρέψουν —, μετά τη δολοφονία τριών επαναστατών από ανθρώπους των προκρίτων, θ' αναγκάσουν τους τελευταίους να κλειστούν στο Κάστρο «ένθα ήτο και ο διοικητής Αγάς»⁽³⁴⁾ και θα τους πολιορκήσουν για δύο μήνες, χωρίς ωστόσο να επικρατήσουν τελικά.

Στη Σίκινο, όπου «οι θερμότεροι υπεκίνησαν τον λαόν εις στάσιν κατά της καθεστηκυίας αρχής», το πρώτο μέλημα των εξεγερμένων ήταν η απόπειρα καθάρσεως του «έλληνα» βοεβόδα Δημητράκοπουλου και η απαλλοτρίωση των συγκεντρωμένων φόρων.

Περιγράφοντας, ο τελευταίος, σε αναφορά του προς την Καγκελαρία του τόπου, τα διαδραματισθέντα στη συνέλευση των κατοίκων που οδήγησαν στη στάση, τους πληροφορεί πως «...εις την σημερινή σύναξιν δεν είδα κατά το σύνθημα ούτε τους αγίους ιερείς ούτε τους Προεστώτας ούτε νοικοκύριδες, αλλά μόνο μερικοί των οικοκυραίων, πλην

32. Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. α', σ. 165.

33. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. β', σ. 357.

34. Γ. Μ. Τσουκαλά, *Μιχαήλ Ρεΐσης, ο Φιλικός του 1821*, σ. 37-36.

δεν ημπούρεσα να καταλάβω αν όλοι εσυνάχθησαν με την θέλησιν των ή τους ετραβήσαν οι δημογέροντες...»⁽³⁵⁾

Στην Νάξο η αντίδραση των αριστοκρατικών κατυλοίπων της φραγκοκρατίας και στη συνέχεια της οθωμανοκρατίας, σύντομα θα σαρωθεί, αφού, σύμφωνα με τον Κασομούλη, «οι χωρικοί επαναστατήσαντες ελησμόνησαν τα προνόμια των αρχόντων και δεν τους πρόσφεραν τίποτα».⁽³⁶⁾

Στην Κρήτη οι αγρότες και κτηνοτρόφοι των ορεινών περιοχών (Σφακιανοί κ.ά.) χριστιανοί, αλλά και κάποιοι μουσουλμάνοι, θα ξεσηκωθούν μόλις γίνουν γνωστά τα διαδραματιζόμενα στον υπόλοιπο «ελλαδικό χώρο», παρά την ύπαρξη ισχυρών οθωμανικών στρατευμάτων στο νησί, παρά το γεγονός ότι «μόλις τον τελευταίον Μάρτιον έλαβαν αμυδράν τινά ιδέα της εταιρείας»⁽³⁷⁾ — το τελικό σχέδιο, άλλωστε, της ηγεσίας των φιλικών δεν προέβλεπε τίποτε συγκεκριμένο, εφόσον κατέληγε αναφέροντας ότι «περί δε Κρήτης και λοιπών νήσων της Μεσογείου θέλομεν ομιλήσει τα δοκούντα εν καιρώ πρόποντι»⁽³⁸⁾ — και παρά τη σκληρή αντίδραση των προυχόντων και των αρχιερέων.

Οι τελευταίοι, σύμφωνα με τον Τρικούπη, «...κατέβαλον πάσαν φροντίδα εις διατήρησιν της ησυχίας καθ' όλην την νήσον, εκδώσαντες εγκυκλίους προς τους υπό την ποιμαντορίαν των, δι' ων εξύμνουν τας απείρους προς αυτούς αγαθοεργίας της υψηλής Πύλης, και τους εσυμβούλευαν να προσέχωσιν ανοσιγώς μη τύχη και δια κακοβούλων και απατηλών εισηγήσεων αποπλανηθώσιν, ως οι αγάριστοι Πελοποννήσιοι, από της σωτηρίου οδού της προς την Πύλην υποταγής των».⁽³⁹⁾

Αργότερα, όταν ο μητροπολίτης Κυδωνίας θα καλέσει τους εξεγερμένους σε υποταγή στον «φιλόανθρωπον αρχιστράτηγον Χασάν Πασάν», θα πάρει την εξής απάντηση: «Δεν ελπίζαμεν ποτέ ότι μέχρι τούδε υπάρχετε εις την ζωήν... ηπορήσαμεν δε μόνον όταν είδομεν να μας προτρέπετε να υποταχθώμεν και δευτέραν φοράν. Το αυτό δε νομίζομεν ως να μας λέγετε να δέσωμεν τας χείρας μας δια να μας σφάξωσιν πάλιν...»⁽⁴⁰⁾

35. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. β', σ. 361.

36. Γ. Κορδάτου, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, σ. 189.

37. Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. α', σ. 194.

38. Τ. Βουρνά, *Φιλική Εταιρεία*, σ. 105.

39. Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. α', σ. 194.

40. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σ. 200.

Στη Χίο η εξέγερση, που ξεκίνησε τον επόμενο χρόνο με τη βοήθεια των ήδη επαναστατημένων σαμιωτών και «τους κατοίκους φέροντας αντί πυροβόλων οβελούς, αξίνας, δικέλλας και αντί ξιφών και σπαθιών, σφενδόνας και ρόπαλα», θα καταπνίγει με πρωτοφανή αγριότητα χάρη στην «μισθώσιν υπό της δημογεροντίας 200 Τουρκοκορητών αντί 400 γροσίων την ημέραν», που θα ενισχύσουν την οθωμανική φρουρά, σύμφωνα με τη μαρτυρία του κατοπινού μητροπολίτη Γρηγορίου Φωτεινού, και τη «σύμπραξιν των χριστιανών προεστώτων με την τούρκικην διοίκησιν διά τη συνάθροισιν των όπλων», τον αποπλισμό δηλαδή των χωρικών, μέχρι «οικιακών μαχαιρών» και «πελέκεων».⁽⁴¹⁾

Στην Αττική ο αυθόρμητος ξεσηκωμός των αγροτών απ' τα περίχωρα της Αθήνας (Μενίδι, Χασιά κ.ά.) με τον Μελέτη Βασιλείου, και η φημιολογούμενη απόπειρα εισβολής τους στην πόλη, θ' αναγκάσουν τους οθωμανούς εξουσιαστές να κλειστούν στο κάστρο (στην Ακρόπολη), παίρνοντας μαζί τους σαν ομήρους όσους απ' τους προκρίτους δεν είχαν διαφύγει σ' άλλα μέρη της Στερεάς μόλις αντίκρισαν τον επαναστατικό κουρνιαχτό.

Μια πρακτική αναστολής της επαναστατικής διαδικασίας που, όπως και σ' άλλα μέρη του «ελλαδικού χώρου», θ' αποδειχτεί ατελέσφορη, καθώς οι αγρότες, όχι μόνο θα εισβάλουν στην πόλη, αλλά θα επιδοθούν σε λεηλασίες οθωμανικών και χριστιανικών αρχοντικών, θα απειλήσουν με σφαγή τον αρχιεπίσκοπο Διονύσιο (ανιψιό του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' — που επέστρεψε μετά την επικράτηση των εξεγερμένων απ' τη Λειβαδιά, όπου είχε καταφύγει μετά τις πρώτες ανατρεπτικές εκδηλώσεις) και θα τον περιορίσουν τελικά στη μητρόπολη και, φυσικά, με τη βοήθεια ναυτικών από την Αίγινα και την Τζια θ' αρχίσουν, μια μεγάλης διάρκειας πολιορκία της Ακρόπολης. Μια πολιορκία που θα συνοδεύεται, όπως ήταν φυσικό, από τους αλληπάλληλους βομβαρδισμούς της.

Τα περί προσφοράς απ' τους πολιορκητές μολυβιού, για να σταματήσουν οι οθωμανοί αφαιρώντας τις μεταλλικές συνδέσεις να καταστρέφουν τις κολόνες του Παρθενώνα, μυθολογήματα — που κατασκευάστηκαν αργότερα για να προσδώσουν εθνική χρεία σε μια εξέγερση της οποίας τον λαιωνικό χαρακτήρα αντιλαμβανόμενος ο Δ. Υψηλάντης θα προσπαθήσει να εκτρέψει αντικαθιστώντας (όπως και σε

41. Αρ. Βαζούρα, *Έθνος και Κράτος εις την Νεωτέραν Ελλάδα*, σ. 382

άλλες περιπτώσεις) τον Μελέτη Βασιλείου με τον υδραίο Νέγκα και αργότερα, μετά από αψιμαχίες, με τον Λιβέριο Λιβερόπουλο — δεν τεκμηριώνονται από καμιά ιστορική πηγή και δεν αντανακλούν, βέβαια, μια λογική εκτίμηση εκείνης της σφοδρής συγκρουσιακής κατάστασης.⁽⁴²⁾

Στην Ήπειρο και την υπόλοιπη Στερεά, που αποτελούσαν θέατρο συγκρούσεων εκείνη την εποχή ανάμεσα στην Πύλη και τον αποστάτη Αλή Πασά, η επανάσταση «βράδυνε αδικαιολόγητα, όχι μόνον από την αντίδραση του προύχοντα της Λειβαδιάς Νίκου Νάκου καθώς και των προυχόντων του Μανρίλου Χατζηδημακαίων που έστελναν γράμματα στους Τούρκους, αλλά και των αρματωλών Μ. Κοντογιάννη, Στουρνάρη Πούλη κ.ά. Κι όταν ο Διάκος έστειλε τον Ι. Λάππα μ' αγρότες να επαναστατήσει τη Θήβα, μόνον οι χωριάτες από τα Βίλλια και οι Θηβαίοι αγρότες κινήθηκαν».⁽⁴³⁾

Όσο σταδιακά όλα τ' αναχώματα που στήθηκαν για να αναχαιτίσουν τη διάχυση του επαναστατικού πνεύματος και στη Ρούμελη θα υποχωρήσουν, και πολλοί απ' τους προύχοντες πρωτομάστορες τους (Τσολάκογλοι, Χασαπαιοί, Χατζηδημακαίοι, κ.ά.) θα εξοντώθουν αργότερα «με φοβερήν δε ωμότητα ενίοτε», είτε απ' τους εξεγερμένους αγρότες, είτε απ' τους παραγκωνισμένους, κατά την προεπαναστατική περίοδο, ανταγωνιστές τους στη νομή και διαχείριση της εξουσίας αρματωλούς και καπεταναίους.

Στην ορεινή Θεσσαλία «...οι υιοί των γελαδαρέων και πιστικών και γεωργών έτρεξαν ταχύτερον από τους υιούς των πλουσίων και αρχόντων

42. «Στον αφανισμό των αρχαιοτήτων», συμπεραίνει ο Κ. Σιμόπουλος συμπεριφέροντας αφηγήσεις ξένων και ελλήνων αυτοπτών μαρτύρων, «συναγωνίζονταν πολιορκημένοι και πολιορκητές. Οι Τούρκοι κυλούσαν σπονδύλους κίωνων και άλλους όγκους μαρμάρων από την Ακρόπολη για να παρασύρουν τις ελληνικές οχυρώσεις. Και οι Έλληνες έσκαβαν λαγούμια και προκαλούσαν ερηξίες και ανατινάξεις που θα μπορούσαν να αναποδογυρίσουν τα μνημεία. Όταν, πάλι, οι Έλληνες ύστερα από τέσσερα περίπου χρόνια βρέθηκαν πολιορκημένοι στην Ακρόπολη, κομμάτιαζαν τα μάρμαρα των αρχαίων ναών και τα χρησιμοποιούσαν για μάλες κανονιών. Ακόμα και σπονδύλους ολόκληρους από τον Παρθενώνα κυλούσαν εναντίον των Τούρκων» [Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. α', σ. 192].

43. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σ. 192.

εις τούτο το μέγα δείπνον της κοινής ημών μητρός και αυτοί προσπαθώσιν να τη βγάλωσι από τον βόρβορον και να την παστρέψωσι με το αίμα των»⁴⁴) θα γράψει με το ψευδώνυμο «Νέος Ιατρός» κάποιος ευκατάστατος λόγιος του κύκλου Βηλαρά (πολλοί πιθανολογούν ότι είναι ο Κονομάτης) σε μια εξιστόρηση των επαναστατικών γεγονότων υπό μορφήν επιστολής, ταυτίζοντας φυσικά αυθαίρετα τις επιδιώξεις των καταπιεσμένων με τα εθνικά οράματα της παροικιακής και ελλαδικής αστικής τάξης.

Παρά την ύπαρξη σημαντικότερων οθωμανικών στρατιωτικών δυνάμεων και κόντρα στις απανωτές πιέσεις και προτροπές του μητροπολίτη της Λάρισας Μελέτιου στο ποίμνιό του για μια προς «...το βασίλειον κράτος υποταγήν άκραν, και ευπειθίαν...» (π1), οι αγρότες και κτηνοτρόφοι των χωριών του Πηλίου με πρωτοβουλία του «κακορίζικου αρχιμανδρίτη Γαζή», σύμφωνα με μια ενθύμηση κάποιου ηγούμενου του Πανάρετου, που κατέγραψε ο Κορδάτος, θα ξεσηκωθούν.

«...Από τη χώρα Ζαγορά», γράφει ο καλόγερος, «αικόθικεν ο καπιτάνιος Κυριάκος [Μπασιδέκης] μαζί του πύαν ο γιός του γιαλά φίλπας [Ιωάννου], ο Τζαμισαρέλος κι πολί καιπόλι κι παρακινιτέδες που τους τράβηξε ο νταϊς Στέφος απ' τιν περαχόρα. Ι παναθεματιζμένι», συνεχίζει, «κτίπισαν τους προεστούς το Φρόνιμο κι τον Κασαβέτι κι τον Παπαλεξαντρί, ο Θεός όμους ο μεγαλοδύναμος έβαλε τον χέρι του κι σταμάτισε ον χαλαξμός. Ιρθεν ο δεσποτίς τις Λάρσας Μελέτιος με τον Πασά κι έκαναν ζάπι. Ολι νικοκερεϊ στα ικοσιτέσσαρα [χωριά] βγίκαν κι προσκίνισαν κι φίλαξαν τον ντονιά από μγάλον χαλασμό».⁴⁵)

Στη Χαλκιδική οι οθωμανοί αξιωματούχοι, στην προσπάθειά τους να προλάβουν κάθε εκδήλωση της πρόδηλης εξεγερτικής διάθεσης των αγροτών της, θα στείλουν στρατεύματα απ' τη Θεσσαλονίκη και θα επιχειρήσουν κατά την πάγια τακτική τους να κρατήσουν σαν ομήρους τους προεστούς του Πολυγύρου, που έντρομοι θα εγκαταλείψουν την πόλη. Η βάνανση όμως συμπεριφορά των στρατευμάτων τους θα προκαλέσει τελικά το αντίθετο απ' το σκοπούμενο αποτέλεσμα, καθώς οι

44. Ιωάννου Οικονόμου του Λαρισαίου, *Επιστολαί Διαφόρων* (1759-1824), σ. 465.

45. Κορδάτου, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, σ. 465.

κάτοικοι «εις πρόληψιν δε του κακού έδραξαν τα όπλα, επάτησαν το διοικητήριο την επαύριον, εφόνευσαν τον διοικητήν και τους περί αυτόν 28 στρατιώτας και εκστράτευσαν αυθημερόν εις προφύλαξιν της κωμοπόλεως». Τα αντίποινα στα οποία θα προχωρήσουν οι οθωμανοί εξουσιαστές (φόνιοι προυχόντων, παπάδων και πολλών φτωχών λαϊκών) θα συμβάλουν στη γενίκευση της εξέγερσης σ' όλη τη Χαλκιδική, «διότι κατά το παράδειγμα του Πολυγύρου όλα τα χωριά της επαρχίας και άλλα κατόπιν αυτών έδραξαν τα όπλα και πανταχόθεν συνέρρευσαν στρατεύματα».⁴⁶) Ωστόσο, σύντομα η επανάσταση στην Ανατολική Μακεδονία, έχοντας ν' αντιμετωπίσει φοβερά δυσανάλογο για τις δυνάμεις της αριθμό εχθρικών στρατευμάτων, τις αντιδράσεις της πλειοψηφίας των προυχόντων και, τελικά, την υπονόμηση του ανώτερου κλήρου — αφού «άπαντες οι εν τη Κοινή Συνάξει των δεκαεννιά ιερών μοναστηριών του Αγίου όρους προϊστάμενοι», θα προδώσουν, προκειμένου να γλυτώσουν τα κεφάλια τους και την περιουσία τους, τους επαναστάτες και τον αυτοπροβαλλόμενο σαν ηγέτη τους και «προστάτη της Μακεδονίας» φιλικό Εμμανουήλ Παπά —, θα καταπνίγει, αναγκάζοντας πολλούς απ' τους εξεγερμένους να καταφύγουν και να συνεχίσουν τη δράση τους στη Στερεά και την Εύβοια, όπου ήδη είχαν εκδηλωθεί αγροτικές εξεγέρσεις (Χαλκίδα, Λίμνη, Κύμη κ.α.). Στα Επτάνησα, τέλος, οι «έλληνες» βουλευτές του Ιονίου κράτους και οι άγγλοι κατακτητές, μπροστά στην αδυναμία ανακοπής — μέσω αλληπάλληλων προκηρύξεων — της ογκούμενης εκείνη τη χρονική περίοδο κοινωνικής δυσανεξίας, αλλά και της αλληλεγγύης των κατοίκων τους προς τους εξεγερμένους του οθωμανοκρατούμενου «ελλαδικού χώρου», η οποία εκδηλωνόταν ποικιλότροπα ακόμα και με στάσεις (Ζάκυνθος, Κύθηρα), θα προχωρήσουν στην καταστολή κάθε αντίδρασης, στον αφοπλισμό των χωρικών και τελικά στην επιβολή στρατιωτικού νόμου (π2).

«Οφείλω δε να μη παραλείψω ενταύθα», σημειώνει στα απομνημονεύματά του, αναφερόμενος στα εξεγερτικά γεγονότα της Ζακύνθου και σ' όσα ακολούθησαν, ο γραμματέας του Κολοκοιτώνη Οικονόμου, «ότι η φήμη και κοινή μάλιστα γνώμη εβεβαίουν, ότι και αυτήν την ένοπλον μετά του λαού ρήξιν, αυτοί της προστασίας υπηρετεί προεκάλεσαν και επίτηδες, εν ου δέοντι, πρώτοι μεν αυτοί πυροβολήσαντες, εις δε τον

46. Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. α', σσ. 189-190.

λαόν αποδόντες τον πρώτον πυροβολισμόν. Τούτο παρέσχεν εις τον διοικητήν την ζητούμενην αφορμήν δρακοντείου αυστηρότητος, ως και εις τον Αρμοστήν [Μαίτλαντ] την επιθυμητήν εύλογον πως αιτία, να υποβάλουν την νήσον όλην υπό στρατιωτικόν νόμον, ν' απαγορεύσουν πέντε χωρικούς, πισσώσουν και κρεμάσουν εις κλουβία τα πτώματά των επί των πέριξ της πόλεως νησιωμάτων προς έμπνευσιν τρόμου. Αφώπλισαν δε και πάντας τους της νήσου κατοίκους, εφυλάκισαν έως εκατόν πολίτας Ζακυνθίους, και ιερείς έτι, εις το φρούριον ως υπόπτους ή απειθείς».⁽⁴⁷⁾

Κατασταλτικά και προληπτικά μέτρα, που όμως δεν θα σταθούν ικανά ν' αποτρέψουν ούτε την εκδήλωση στα αμέσως επόμενα χρόνια κοινωνικών ταραχών στ' αγγλοκρατούμενα Επτάνησα, ούτε την ενεργό συμμετοχή πολλών κατοίκων τους στο πλάι των εξεγερμένων του οθωμανοκρατούμενου «ελλαδικού χώρου» στον απελευθερωτικό αγώνα, στα πλαίσια μιας πρωτοφανούς για εκείνη την εποχή σε έκταση, πολύμορφης και ετεροδόξης κίνησης αλληλεγγύης, στην οποία, εκτός των επώνυμων και ανώνυμων ευρωπαίων «φιλελλήνων», θα συμμετάσχουν εθελοντές από κάθε σχεδόν γωνιά της γης (ασιάτες, νοτιοαμερικάνοι, βορειο-αμερικάνοι κ.ά.) και, κυρίως, απ' το βαλκανικό χώρο (αρβανίτες, ρουμάνοι, βούλγαροι, βόσνιοι, σέρβοι, μακεδόνες κ.ά.). Την προσφορά των τελευταίων ωστόσο, παρότι πιο σημαντική, ως μη κινούμενη όπως αυτή των δυτικο-ευρωπαίων απ' το πνεύμα του «διαφωτισμού», της «υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» και της «αρχής της αυτοδιάθεσης των εθνών», η επίσημη ιστορία υποβαθμίζει και πολλές φορές αγνοεί, όπως παραβλέπει και αγνοεί, προκειμένου να ενισχύσει την ευρεία αντίληψη για τον καθαρά εθνικό και θρησκευτικό χαρακτήρα της επαναστατικής έκρηξης του 1821, «ότι έχουμε», σύμφωνα με τις έρευνες του ιστορικού Σπύρου Λουκάτου, ακόμη και «τούρκικο φιλελληνισμό, έχουμε φιλέλληνες Τούρκους, έχουμε τον ανώτερο θρησκευτικό ηγέτη της Τουρκίας να μη θέλει να πειθαρχήσει σε σουλτανική εντολή για να καταδικάσει τον ελληνικό αγώνα και γι' αυτό να εξορίζεται και κατά τη διάρκεια της εξορίας να εκτελείται. Έχουμε άλλους Τούρκους επίσης που μπήκαν μέσα στα στρατεύματα τα επαναστατικά και αγωνίστηκαν».⁽⁴⁸⁾

Υπερτονίζοντας τη σημασία υπαρκτών φαινομένων, όπως της προσημονίας — των γαλουχημένων για έναν αιώνα με τις προφητείες του Α-

γαθάγγελου καταπιεσμένων — βοήθειας απ' τη χριστιανική Ρωσία και κρουσμάτων (όχι πάντως γενικευμένων) θρησκευτικής μισαλλοδοξίας σε βάρος φτωχών, εβραίων, μουσουλμάνων και καθολικών, η κρατούσα ιστοριογραφία αφήνει έντεχνα ανερμήνευτο το γεγονός ότι η κυρίαρχη χριστιανική ιδεολογία στάθηκε ανίκανη να αποτρέψει την κοινωνική έκρηξη. Το γεγονός ότι η επανάσταση, όχι μόνο θα ξεσπάσει παρό και κόντρα στην πολιτική βούληση της ηγεσίας του κλήρου, αλλά θα διαρρήξει και τον αξιακό πυρήνα της χριστιανικής κοσμοθεωρίας, αφού, όπως θα ομολογήσει και ο διαδεχθείς τον κρεμασμένο απ' τον Σουλτάνο για την ανικανότητά του να την αποσοβήσει πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε', ο Ευγένιος ο Β', στο δεύτερο αφοριστικό κείμενο (Αύγουστος του 1821), «...το μεγαλύτερο τμήμα του Ελληνικού έθνους αντί να δείξει την απέραντη ευγνωμοσύνη [στο σουλτανικό κράτος] ξέχασε αυτή την απέραντη ευγένεια με την άρνηση και καταπάτηση των θεσμών της θρησκείας που παραγγέλλουν πλήρη υποταγή και υπακοή σ' αυτή την ουρανοσκεπή αυτοκρατορική δύναμη».

Για πρώτη φορά τόσο μαζικά, οι αναμφισβήτητα θρησκοδληπτοι ραγιάδες και σ' ολόκληρο τον «ελλαδικό χώρο» θ' αρνηθούν ν' ακολουθήσουν τις απειλητικές προσαγές του θεϊκού εκπροσώπου, «...να καταθέσουν», δηλαδή, «αμέσως τα όπλα τους και να επανέλθουν στην αρχική κατάσταση της τέλειαις και νόμιμης υποταγής», και θα συνεχίσουν με πάθος «τα άσκοπα κινήματα, που τόσα τρελλά σχεδιάστηκαν υπό την επήρεια του άθλιου Δαίμονα»,⁽⁴⁹⁾ κινήματα στα οποία θα πάρουν μέρος, μαζί με τους χιλιάδες καταπιεσμένους, και εκατοντάδες απλοί κληρικοί, αρνούμενοι στην πράξη τις εντολές μιας κοσμοθεωρίας που επαγγέλονται την, μέσω μιας αναξιοπρεπώς επιβίωσης, κατάκτηση της βασιλείας των ουρανών και προκρίνοντας το ρίσκο του αγώνα για την απόκτηση της ελευθερίας επί της γης.

Τις ρωγμές, ωστόσο, που προκάλεσε η κοινωνική έκρηξη στην ψεύτικη και κατασκευασμένη — απ' τους κρατούντες με σκοπό την άλωση των ιδιαιτεροτήτων και την πολιτιστική ομογενοποίηση των ετερογενών ανθρωπίνων ομάδων του ευρύτερου βαλκανικού χώρου — θρησκευτική συνείδηση, θα επιχειρήσει να επουλώσει μερίδα των επίδοξων κυρίαρχων της εποχής, με τη σταδιακή έντεχνη και βίαιη επιβολή της εθνικής

47. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, σ. 179.

48. Κ.Μ.Ε. *ΗΕπανάσταση του '21*, σ. 339.

49. Charles A. Frarce, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία 1821-1859*, σ. 54.

ιδεολογίας, αποσκοπώντας στην ανακοπή της κοινωνικής πορείας της επανάστασης και της συνεπαγόμενης αυτοσυνειδητοποίησης των καταπιεσμένων και κατατείνοντας να εντάξει τις αυτονομημένες και αλληλοσπαρασσόμενες κατά τη διάρκειά της εξουσιαστικές ομάδες του «ελλαδικού χώρου», σε μια νέα ιεραρχική οντότητα, το εθνικό κράτος, στα πλαίσια της σταδιακής, μετά την αστική χειραγώγηση της κοινωνικής επανάστασης στη Γαλλία, αναδιάρθρωσης της κυριαρχίας και μεταλλαγής των εκμεταλλευτικών σχέσεων σ' ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο.

β) *Η διαδικασία εκτροπής της επανάστασης
απ' τον κοινωνικό της δρόμο*

Μέσα σ' αυτή τη ρευστή, απ' την επαναστατική λάβα, κοινωνική πραγματικότητα — της οποίας μια ημιτελή ασφαλώς τοιχογραφία, με ιστορικές ψηφίδες που διέφυγαν την κονιορτοποιήση απ' τον εθνικό ιστοριογραφικό οδοστρωτήρα, επιχειρήσαμε ν' ανασυνθέσουμε — «...οι πραγματικοί ή και οι υποψήφιοι αρχηγοί», όπως ομολογεί στην ιστορία του και ο καθηγητής Α. Βακαλόπουλος, «δεν είχαν ακόμη τη δύναμη επιβολής στα πλήθη. Είναι η περίοδος της ελευθερίας που μόλις αποκτήθηκε, της ελευθερίας που δεν γνωρίζει κανένα περιορισμό και κανένα καταναγκασμό. Τα σημάδια της αναρχίας ήταν ολοφάνερα σε όλες τις επαρχίες τις πρώτες μέρες. Η επανάσταση προχωρούσε χωρίς σχέδιο. Σε όλη την επαναστατημένη Ελλάδα παρατηρήθηκε το ίδιο».⁽⁵⁰⁾

Γιατί η κοινωνική έκρηξη θ' ανασύρει στην ιστορική επιφάνεια την, τελματωμένη απ' τον «αντιπροσωπευτικό», πατερναλιστικό κοινοτισμό, αντενεργητική-αυτοοργανωτική ικανότητα των καταπιεσμένων του «ελλαδικού χώρου», και θα φέρει στο προσκήνιο τις αναπαλλοτρίωτες στις παρυφές του, — παρά τη χρόνια και μεθοδική αφομοιωτική πρακτική των χριστιανικών ηγετικών ομάδων — συστατικές αξίες της ανθρωπίνης κοινότητας (αλληλεγγύη, συντροφικότητα, αλληλοβοήθεια κ.ά.) που θ' αποτελέσουν και τα μόνα ουσιαστικά όπλα, των εξεγερμένων ραγιάδων στη συντριπτική υπεροπλία της οθωμανικής κρεατομηχανής, υπερασπίζοντας την απόφασή τους να ζήσουν ελεύθεροι ή να πεθάνουν.

50. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, σ. 67.

Η αυθόρμητη ανατρεπτική δραστηριότητα — που βεβαίως δεν πρέπει να εκληφθεί σαν μια συνεχής επέλαση⁽⁵¹⁾ προς τα εμπρός και φυσικά ενθαρρυνόταν, όπως σε κάθε σχεδόν επαναστατική κατάσταση, από ψεύτικες φήμες και τερατώδεις διαδόσεις για περιφανείς νίκες και τεράστιες απώλειες του εχθρού —, επιβάλλοντας εκ των πραγμάτων γενόεξουσias, θα καταστήσει τα προεπαναστατικά οργανωτικά μοντέλα των «ελλήνων» εξουσιαστών ανενεργά, παρά το γεγονός ότι, θέτοντας σαν πρωταρχικό της στόχο τον οθωμανικό κυριαρχικό κορμό, δε θα 'ρθει σε ευθεία και οριστική ρήξη μαζί τους, ενώ η ποικιλόμορφη και εθελοντική κοινωνική προσφορά θ' αναπληρώσει την παντελή σχεδόν απουσία υλικής προπαρασκευής.

Απουσία προπαρασκευής σχεδόν πανθομολογούμενη, αφού οι περισσότεροι ιστορικοί, παρά τις φύσει μη επιδεχόμενες τεκμηρίωσης απόψεις, εικασίες και ερμηνείες τους για την ιδεολογική και οργανωτική προετοιμασία της επανάστασης από «διαφωτιστές» και φιλικούς, θ' αναγκαστούν, μπροστά στο πιστοποιούμενο του πράγματος απ' όλες τις ελληνικές και ξένες πηγές, να χαρακτηρίσουν αμελητέα έως μηδαμινή τη συνεισφορά των πλούσιων μελών της Εταιρίας σε χρήμα, τρόφιμα, ενδυματολογικό και πολεμικό υλικό.

«Με μελαγχολικό μεϊδίωμα», επιβεβαιώνει στην επιστολή του (στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί), ο γερμανός «φιλλέληνας» Christian Muller, «εδιάβασαν μερικοί στις εφημερίδες για πατριωτικές θυσίες, για τις γενναίες συνεισφορές. Εκτός απ' αυτή την αναξιοπρεπή αποχή από τον αγώνα [των ανώτερων τάξεων] υπάρχει και το μεγάλο μειονέκτημα, ότι σ' αυτά τα αούντακτα πλήθη λείπουν εντελώς τα χρηματικά μέσα...».⁽⁵²⁾

Οι αστοί πλοιοκτήτες, οι κοτσαμπάσηδες και οι αξιωματούχοι του κλήρου, θα συρθούν, όπως είδαμε, αναγκαστικά στην επαναστατική διαδικασία. Οι πάμπλουτοι φαναριώτες θα συνδράμουν χρηματικά στην επανάσταση, (όπως άλλωστε κι οι υπόλοιπες ηγετικές ομάδες και οι ξένες κυριαρχικές δυνάμεις), μόνο στο βαθμό που κάτι τέτοιο εξυπηρετούσε (όπως θα δούμε αργότερα) τις κυριαρχικές τους στοχεύσεις. Οι

51. «Ως δε επί της νίκης», περιγράφει ο Φύλιμων, «τούτο και επί της ήττας διελύτο παν ἴστος τάξεως οἷαν τις υποτίθηναι ἐν τοῖς ἀτάκτοις πολέμοις, καὶ οἱ στρατιῶται ἀκράτῃσι καθίσταντο» [Κ. Σμιόπουλος, *Πῶς εἶδαν οἱ Ἕνοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ 21*, τ. α', σ. 67].

52. Γ. Λάιου, *Ανέκδοτες επιστολές...*, σ. 173.

έμποροι των πόλεων και των νησιών στο μόνο πεδίο που θα διακριθούν κατά τη διάρκειά της, θα είναι αυτό της αισχροκέρδειας σε βάρος των εξεγεγερμένων, ενώ οι λόγιοι του «ελλαδικού χώρου» και των παροικιών, (αν εξαιρέσουμε μια μικρή τους μερίδα και κυρίως τους φοιτητές) θα εξαντλήσουν την προσφορά τους στη νοερή συμπαράσταση⁽⁵³⁾ και το πλέξιμο στίχων οι οποίοι διέστρεφαν το πραγματικό νόημα της επαναστατικής δραστηριότητας των καταπιεσμένων σε εθνικό, εμπνεόμενοι, μες στην ασφάλεια και ευμάρεια του περιβάλλοντος χώρου τους, απ' τους καπνούς και την ηχώ της κοινωνικής έκρηξης.

Την επαναστατική φωτιά, λοιπόν, που σύμφωνα μ' όλες τις μαρτυρίες, άναψε «...χωρίς καμμία γενική πρόβλεψη», θα τροφοδοτήσουν, σ' αυτή την πρώτη και πιο κρίσιμη περίοδο: τα λάφυρα του ηττώμενου εχθρού· οι λείες απ' την πειρατική δραστηριότητα, που δεν έκανε φυσικά καμία διάκριση —παρά τις περί του αντιθέτου διαταγές των πρώτων αυτοχειροτονημένων νησιωτικών διοικήσεων— ανάμεσα σε οθωμανούς, χριστιανούς και ευρωπαίους εκμεταλλευτές· η απόσπαση υλικών πόρων δια της διενέργειας βίαιων «εργάνων» σε πλούσιους και μοναστήρια· και, κατά κύριο λόγο, η θυσία του υστερήματος των αγροτοκτηνοτροφικών και ναυτικών πληθυσμών στο βωμό της προσδοκώμενης και κατακτούμενης ελευθερίας.

Την καθολική και πολύτροπη συμμετοχή στον απελευθερωτικό αγώνα και την πολύμορφα εκδηλούμενη, ανάμεσα στους καταπιεσμένους, αλληλεγγύη, θυμάται ο Κολοκοτρώνης όταν, αναφερόμενος στον πρώτο χρόνο της επανάστασης, γράφει ότι «...ο ένας επήγγαιε εις τον πόλεμο, ο αδελφός του έφερχε ξύλα, η γυναίκα του εξύμωνε, το παιδί του εκουβαλούσε ψωμί και μπαροτόβουλα εις το στρατόπεδον»⁽⁵⁴⁾ και επιβεβαιώνει, όπως και τόσοι άλλοι απομνημονευματογράφοι, ο Φωτάκος: «Εδώ εβλέπαμεν», σημειώνει περιγράφοντας τις λειτουργίες των

53. Ο Κοραΐς, για παράδειγμα, δεν θα κατέβει ποτέ, παρά τις προτροπές πολλών, στον επαναστατημένο «ελλαδικό χώρο», ενώ ο Ανδρέας Μουστοξύδης έγραφε μεταξύ άλλων, στις 10.12.1821, απ' το Μιλάνο, στο Γεώργιο ντε Ρώσση στο Λονδίνο: «Εδημοσίευσά κάτι μικρές εργασίες μου, έτσι για να σκοτώνω την ώρα μου μεταξύ πίπας και σπουδής, περιμένοντας πότε να 'ρθει η στιγμή, που θα μπορώ πια να είμαι ελεύθερος πολίτης. Αχ πότε θα πιούμε μαζί, όπως λέει και ο Όμηρος, από της λευτεριάς το τάσι!» [Γ. Λαΐου, *Ανέκδοτες Επιστολές...*, σ. 276].

54. Κολοκοτρώνης, (από το λόγο στην Πνύκα το 1838), *Απομνημονεύματα*, σ. 24.

πρώτων ανθόρμητα σχηματισμένων, γύρω απ' τα κάστρα των πολιορκούμενων πόλεων, στρατοπέδων, «την μεγαλυτέραν προθυμία του λαού. Και αι γυναίκες αι ιδίαι ήρχοντο φορτωμένοι και έφερχαν και τα ζώα των φορτωμένα κρέατα, κρασία και άλλας τροφάς διά να φάγουν οι άνδρες των και οι λοιποί στρατιώται. Το δε στρατόπεδον ωμοιάζεν εις αυτήν την περίστασιν χωρικών πανηγύρι». Και συμπληρώνει, δίνοντας μια εικόνα της αδυναμίας των ηγετικών ομάδων να επιβληθούν πάνω στους εξεγεγερμένους: «Έλλειπεν όμως από το στρατόπεδον αυτό η πειθαρχία διότι όλοι οι χωρικοί όσοι ευνάχθησαν δεν είχαν πλέον τον τούρκον τον αφέντην εις το κεφάλι των».⁽⁵⁵⁾

Οι διαταγές του πλήθους των επαρχιακών διοικήσεων⁽⁵⁶⁾ που συστήθηκαν αμέσως, αντικατοπτρίζοντας τους αναλογούντες τοπικά συσχετισμούς δυνάμεων ανάμεσα στις χριστιανικές ηγετικές ομάδες, για να καλύψουν το εξουσιαστικό κενό που δημιούργησε η κοινωνική έκρηξη, θα μείνουν, προς το παρόν, ουσιαστικά στα χαρτιά.

Ακόμη και οι αποδωγμένοι, απ' τη διαχείριση της εξουσίας κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους, κάποι του Μωρηά και οι ηττημένοι στην προσπάθεια αυτονομίησης τους (κι ενσωματωμένοι πλέον στην ιεραρχία του στυγνού μοντέλου κυριαρχίας και εκμετάλλευσης του Αλή Πασά) αρματολοί της Ηπείρου, Στερεάς και Θεσσαλίας, που έσπευσαν να ξεπλύνουν τ' αντικοινωνικά τους ανομήματα στ' αφρισμένο ρεύμα της επανάστασης και, προσεταιριζόμενοι τον «κοινό λαό», να καρπωθούν, σαν ειδικοί της βίας, τ' αναμφισβήτητα στρατηγικά τους προσόντα, την πολεμική τους πείρα και την οπλική τους υπεροχή, αποσκοπώντας (κόντρα στις εθνικές κορόνες των ιστορικών «μας») στην επανакατάκτηση και διεύρυνση των κυριαρχικών τους χώρων, «δεν είχαν» ακόμη και ειδικά στην Πελοπόννησο, όπου και το κυρίως θέατρο των πρώτων συγκρούσεων, «αναγνωρισθεί καλά από τον λαόν. Κάθε χωρίον είχε ιδιόν του καπετάνιον, και δεν επαρχώρει εις κανέναν άλλον την αρχηγίαν, ούτε οι γείτονες ακολουθούν άλλον τινά».⁽⁵⁷⁾

55. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σ. 85.

56. «Αχαϊκόν Διευθυντήριον» στην Πάτρα, «Μεσσηνιακή Γερουσία» στην Καλαμάτα, «Καγκελαρία» στην Κόρινθο, «Γενική (Φροντιστηριακή) Εφορία» στην Τριφυλία, «Κοινότης της Ήλιδος» στη Γαστιούνη, «Κονσολάτο» στο Αργος, «Βουλή των Ψαρών», «Τοπική Διοίκηση» σε Ύδρα και Σπέτσες, «Αρχή των Όπλων» στη Σάμο, «Βουλή Θετταλομαγνησίας» στο Πήλιο, κ.ά.

57. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σ. 124.

Η ανάδειξη των κατοπινών «εθνικών ηρώων» (καπεταναίοι, κοτσαμπάσσηδες, δεσποτάδες, καραβοκυραίοι, φαναριώτες, λόγιοι, κ.ά.) σε ηγετικές μορφές θα συντελεστεί σταδιακά, χάρη στη δολοφονία των κατὰ τόπους πρωτεργατών της κοινωνικής έκρηξης (Οικονόμου, Βασιλείου, Καρατζά κ.ά.) και τον έντεχνο ή βίαιο παραγκωνισμό πολλών άλλων, αλλά και με τον έμμεσο καταναγκασμό, την ωμή βία και αργότερα τον εκμαυλισμό της συνείδησης των εξαθλιωμένων απ' τις στερήσεις και τις κακουχίες φτωχών εξεγερμένων, με το χρήμα και τη χωρίς φειδώ χορήγηση βαθμών άνευ ουσιαστικού αντικρίσματος και ειδικών αξιωματών, στα πλαίσια της διάχυσης στο αγωνιζόμενο για ελευθερία κοινωνικό σώμα της εξουσιαστικής λογικής, της οικειοποίησης του εξεγερτικού του ονείρου και της εκτροπής της επανάστασης σε εθνική. Εκτροπή που θα οδηγήσει στη συγκρότηση, τελικά, του ελληνικού κράτους.

Ωστόσο, παρά τις αιτιάσεις και διαπιστώσεις της πλειοψηφίας των ιστορικών «μας» για τον εξαρχής εθνικό προσανατολισμό της επανάστασης, όπως προκύπτει απ' τις ιστορικές πηγές και συνάγεται απ' τη διατυπωμένη, σε κάθε ευκαιρία, εκτίμηση των βασικότερων υπέρμαχων και προπαγανδιστών εκείνη την εποχή της εθνικής ιδέας (Κοραή, Καποδίστρια κ.ά.) για το πρόωρο της έκρηξης της, η συγκρότηση συγκεντρωτικού κράτους στον «ελλαδικό χώρο» δεν ήταν στις προθέσεις, όχι μόνο της κοινωνικής του πλειοψηφίας, αλλά ούτε καν των χριστιανικών ηγετικών του ομάδων.

Οι καταπιεσμένοι, που χωρίς καμιά στρατολογική πρόσκληση «εις την αρχήν της επαναστάσεως αυτομάτως συνναθροίζοντο εις τα στρατόπεδα καθ' ομάδας, οικογενείας, χωριά και κατ' επαρχίας»⁵⁸ και εθελοντικά επάνδρωναν τα καράβια, δεν υπάκουαν φυσικά παρά στην εσωτερική τους παρότρυνση για ελευθερία και δεν υποκινούνταν παρά μόνο από διάθεση εκδίκησης και καταστροφής, πρόθεση απαλλοτρίωσης της γης και των επί αιώνες μετουσιωμένων σε αγαθά κόπων τους και την επιθυμία δημιουργίας μιας διαφορετικής και σε ισότιμη βάση, ασυγκεκρωμενοποίητης ασφαλώς ακόμη, κοινωνικής οργάνωσης, καθώς, όπως θα υποστηρίξει λίγα χρόνια αργότερα (25.1.1848) και μια αθηναϊκή εφημερίδα, η *Ελλάς*, αναφερόμενη στην επανάσταση του '21, «...εκ της κτηνώδους καταστάσεως, εν μιᾷ ἡμέρᾳ ευρέθη [ο Έλληνας] εις

58. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σ. 85.

την απόλυτον ελευθερίαν» και «η εκ του απολύτου δεσποτισμού εις την απόλυτον δημοκρατίαν μετάβασις του ελληνικού λαού εγέννησε πνεύμα ισότητος απεριορίστου».⁵⁹)

Εκδικητική διάθεση, βέβαια, κατανοητή και θεμιτή, που ωστόσο οι εκδηλώσεις της — αγγίζοντας μερικές φορές τα όρια του καλλιεργούμενου (ιδιαίτερα απ' τον κλήρο) πνεύματος της συλλογικής ευθύνης και ξεπερνώντας τα κάποιες άλλες⁶⁰ — θα καταλήξουν, μην κάνοντας κανένα διαχωρισμό ανάμεσα σε οθωμανούς εξουσιαστές και εξουσιαζόμενους, σε αποτρόπαιες πρακτικές γενοκτονίας, ανάλογες μ' αυτές που εκδηλώθηκαν μετά το ξέσπασμα της επανάστασης, σε πολλά μέρη όπου αυτή δεν έγινε δυνατό να εξαπλωθεί, απ' τη μεριά των οθωμανών.

Το γεγονός ότι «οι ακρότητες σε βάρος του εχθρού ήταν αναπόφευκτες», αν αναλογιστεί κανείς μέσα σε ποιες συνθήκες εξουσιαστικής βαρβαρότητας ξέσπασε η επανάσταση — συνθήκες που, σύμφωνα με την άποψη του «φιλέλληνα» Μπλάκιερ, έκαναν αυτές τις ακρότητες να φαντάζουν «πολύ πιο ήπιες κι ελαφρές» από αντίστοιχες πρακτικές στις οποίες προέβησαν «τα πολιτισμένα και πιο πειθαρχημένα στρατεύματα της Ευρώπης τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια» —,⁶¹) δεν αναιρεί την αλήθεια της διαπίστωσης ότι η εκδήλωσή τους θ' αποτελέσει έναν απ' τους παράγοντες που θα εμποδίσουν μια περαιτέρω ρι-

59. Κ. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σ. 81.

60. Κατά τη διάρκεια, για παράδειγμα, της κατάληψης της Τριπολιτσάς, οι φτωχοί χριστιανοί πολιορκητές της, που με πρωτοβουλία τους, εξοργισμένοι απ' τις χρονοβόρες και προσοδοφόρες διαβουλεύσεις για ειρηνική παράδοση της πόλης των ρωμηκών καπεταναίων με τους αλβανούς και οθωμανούς ηγέτες, θα εισβάλουν σ' αυτή, θα επιδοθούν σε τρομερές και ανώφελες σφαγές αμάχων και φτωχών εβραίων και μουσουλμάνων, αρνούμενοι να συζητήσουν καν τις προτάσεις (αξιόπιστες ή μη), των τελευταίων — που αναλάμβαναν το δικό τους μερίδιο ευθύνης για τη χρόνια καταπίεση και εμμετάλλευση των φτωχών ραγιάδων — και οι οποίες κατέληξαν ως εξής: «Αλλά τώρα ελάτε να ενωθώμεν, και σας δίδομεν τα χωράφια μας μισά, και σας κάμνομεν αδέρφια έξω από την πίστιν μας, και εις το εξής θα ζήσωμεν πολύ καλά αν θέλετε να μας ακούσετε, διότι άλλως θα πέσετε εις των Φράγκων τα χέρια, και θα σας δεκατίσουν και τα αγνά της κότας, και τότε θα μας ενθυμηθήτε και δεν θα μας εύρετε, και διά να συμβιβασθούν τα πράγματα μεταξύ μας, ιδού τι να κάμωμεν. Εσείς και εμείς να πιάσωμεν τους ανωτέρους μας να τους σκοτώσωμεν και έπειτα μόνοι μας συμφωνούμεν» [Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σσ. 200-201]

61. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. δ', σ. 616.

ζοσπαστικοποίηση της επαναστατικής πορείας των καταπιεσμένων.

Καταστροφική mania που σάρωνε στο διάβα της, μετά από κάθε κατάληψη πόλης ή φρουρίου που βρισκόταν στα χέρια του εχθρού, ό,τι θύμιζε στους καταπιεσμένους το υπόδουλο παρελθόν τους, «διότι, τυφλωμένοι διά την ελευθερίαν των, κατέστρεφαν τα σωζόμενα μνημεία, τα τζαμιά και τους τάφους, τα λουτρά, τας βρύσεις και τα παρόμοια», αδιαφορώντας φυσικά για το ότι αυτά θα μπορούσαν, κατά την άποψη του Φωτάκου, να «ήσαν αιώνια αναθήματα διά την ιστορίαν, τον στολισμόν και το μεγαλείον του έθνους μας».⁽⁶²⁾ Απαλλοτριωτική, τέλος, πρόθεση που, σε ό,τι αφορά τα κάθε λογής όπλα, αντικείμενα και αγαθά, γινόταν πράξη σε κάθε νικηφόρα κατάληξη των μαχών και πολιορκιών στον ηπειρωτικό χώρο και των ναυμαχιών και ναυτικών καταδρομών στον θαλάσσιο και σε ό,τι σχετίζεται με την κατεχόμενη απ' τους οθωμανούς γη: υλοποιείται όπου και όταν είναι δυνατό με καταλήψεις· αποτυπώνεται σε διασωθείσες συμφωνίες μεταξύ των εξεγερμένων, όπως αυτή των Μανιατών τον Ιούλιο του 1821, να μοιράσουν «...αδελφικώς εις ίσα μέρη όλην την κινήτην και ακίνητον περιουσίαν των εχθρών τούρκων εις την περιοχόν της Μονεμβασίας».⁽⁶³⁾ αντανακλάται, αργότερα, σε κάτω απ' την κοινωνική πίεση αποφάσεις, όπως μια της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος (7.5.1822) που μεταξύ άλλων προέβλεπε ότι «όσοι στρατιώται ευρίσκονται ήδη εις την δούλεψιν της πατρίδος, και όσοι ένοπλοι όντες καταγραφούν εις το εξής ως στρατιώται, όλοι, χωρίς καμμίαν εξαίρεσιν, θέλουν λάβει δι' αντιμισθίαν ανά εν στρέμμα γης κατά μήνα από της ημέρας καταγραφής των».⁽⁶⁴⁾ πιστοποιείται από την, υπό την απειλή της χρήσης των όπλων, αναστολή διαταγμάτων με τα οποία επιχειρούνταν, κατά καιρούς, η παραχώρηση των — χαρακτηρισζόμενων ως εθνικών γαιών — οθωμανικών κτημάτων έναντι ευτελών χρηματικών ποσών σε κοτσαμπάσηδες και κάθε λογής αξιωματούχους· και αποκρυσταλλώνεται, καθ' όλη τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα, με σποραδικές αγροτικές κινητοποιήσεις (στον Πύργο Ηλείας τον Ιούνιο του 1822, στο Μαντούδι και τη Ροβιά της Εύβοιας τον Ιούλιο του 1823 κ.α.) και εξεγέρσεις, ό-

62. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σ. 415.

63. Γ. Κορδάτου, *Η κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, σ. 187.

64. Γ. Δ. Κατσούλη, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. α', σ. 181.

πως αυτή των αγροτών της Άνδρου το 1824, με ξεκάθαρο και διατυπωμένο (συνέλευση Μεσσαριάς - προκήρυξη Δ. Μπαλή), τον κοινοκτημονικό τους χαρακτήρα.

Αντίθετα «οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις» (μακριά απ' το να αποβλέπουν κι αυτές στη συγκρότηση ενιαίου εθνικού κράτους) «ήθελαν», όπως συμπεραίνει και ο άγγλος ιστορικός Douglas Dakin, «την οθωμανική κοινωνία χωρίς τους τούρκους, οι στρατιωτικοί ήθελαν ν' αποκτήσουν για λογαριασμό τους αντίστοιχες σατραπείες»⁽⁶⁵⁾ και οι πεπειραμένοι στην άσκηση της εξουσίας, και γνώστες, μα όχι υποστηρικτές, των συγκροτούμενων στον ευρωπαϊκό χώρο νέων μοντέλων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, φαναριώτες, οι οποίοι, οσμίζόμενοι το αίμα του πληγωμένου, απ' τα κοινωνικά χτυπήματα οθωμανικού θηρίου, θα φτάσουν κάπως αργά στον «ελλαδικό χώρο» για να διεκδικήσουν απ' τις υπόλοιπες χριστιανικές εξουσιαστικές ομάδες τις σάρκες του, δεν απέβλεπαν, αρχικά — μετά την κατάρρευση των αναβιωτικών της «Βυζαντινής Αυτοκρατορίας» φαντασιώσεων τους —, παρά στη σύσταση ηγεμονιών κατά το πρότυπο των παραδουνάβιων.

«Πρόκειται να ιδούμε στις ημέρες μας μεγάλα γεγονότα», έγραφε χαρακτηριστικά ο Μιχαήλ Σούτσος, στις 20.8.1821, στον αδελφό του Αλέξανδρο, «και η θεία πρόνοια προορίζει τη νεότητά σας για μεγάλες θέσεις. Επομένως προετοιμαστείτε, για να φανείτε αντίξιοι των περιστάσεων».⁽⁶⁶⁾ ενώ οι πρίγκιπες Καρατζάς και Καντακουζηνός «φιλονικούσαν άγρια», στη Βενετία, «για την ηγεμονία του κράτους που θα αναδυόταν από την Ελληνική Επανάσταση».

«Τους άφησα», περιγράφει ο απόπτης μάρτυρας της συνάντησης, άγγλος ιστορικός Φίνλεϋ, «την ώρα που είχαν σχεδόν συμφωνήσει να υπογράψουν μια συμφωνία διανομής του βασιλείου. Κάποιος τους συμβούλεψε να λύσουν τις διαφορές τους στην Ελλάδα βοηθώντας τον αγωνιζόμενο λαό. Αλλά και οι δύο συμφώνησαν ότι θα τους υπερφαλάγγιζε ο πρίγκιπας Σούτσος κι ότι κανείς δεν μπορεί να ελπίζει επιτυχία αν παρουσιασθεί στην αρχή του ξεσηκωμού. Πρέπει να περιμένουν. Όπως έμαθα», συνεχίζει, «αυτοί οι τρεις πρίγκιπες έφθασαν στην Ελλάδα πολύ αργά και έκαναν τόσο λίγα που έχασαν την ευκαιρία να γίνουν μεγάλοι άντρες».⁽⁶⁷⁾

65. Ν. Παπαντωνίου, *Οι Μορφές Ελεύθερου Κράτους που οραματίζονταν οι Αγιοστές του '21*, σ. 20.

66. Γ. Λάιου, *Ανέκδοτες Επιστολές...*, σ. 205.

67. Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. α', σ. 110.

Ενδεικτική των αυτονομιστικών προθέσεων και τάσεων (που προϋπήρχαν της επανάστασης αλλά θα εξακολουθήσουν ν' αναπτύσσονται με πιο έντονο τρόπο, απ' τις χριστιανικές ηγετικές ομάδες, μετά την έκρηξη και κυρίως κατά τη διάρκεια της) και των διαφορετικών τους προσεγγίσεων ως προς την οργανωτική μορφή της κυριαρχίας, που όλες επεδίωκαν για λογαριασμό τους να επιβάλουν επί των εξεγεγερμένων φτωχών ραγιάδων, είναι και η σύσταση των πρώτων «κεντρικών διοικήσεων» στις περιφέρειες εκείνες του «ελλαδικού χώρου» όπου συνέχιζε, μετά το πρώτο σχεδόν γενικευμένο ξέσπασμα και την άγρια αντιπίθεση της οθωμανικής εξουσίας, να υπάρχει επαναστατική δραστηριότητα.

«Κεντρικές διοικήσεις», που συστήθηκαν φυσικά, σύμφωνα μ' όλες τις ιστορικές μαρτυρίες, αυθαίρετα και ερήμην των αγωνιζόμενων για ελευθερία ανθρώπων, δεν αντιπροσώπευαν καν το σύνολο των «ελλήνων» εκμεταλλευτών και των κατά τόπους αναφερόμενων επίδοξων εξουσιαστών, που ο έντονα τοπικιστικός χαρακτήρας και η ταξική σύνθεση των μελών τους δεν προοιωνίζαν βέβαια τη συγκρότηση ενός ενιαίου και με δημοκρατικές δομές εθνικού κράτους, αλλά μιας ομοσπονδιακής, απολυταρχικής κρατικής οντότητας.

Στο Μωρηά οι προύχοντες (κοτσαμπάσηδες, δεσποτάδες και ορισμένοι καπεταναίοι), προκειμένου ν' αντιμετωπίσουν το ανεξέλεγκτο της ανατρεπτικής δράσης των αγροτοκτηνοτορφικών πληθυσμών, να προασπίσουν τον κεκτημένο ή παραχωρημένο κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής εξουσιαστικό τους ρόλο και να διευρύνουν, στα πλαίσια της διαφαινόμενης απομάκρυνσης των οθωμανών, το κυριαρχικό και εκμεταλλευτικό τους πεδίο, κρίνοντας λοιπόν «...ότι τούτο είναι το αναγκαιότερον προ πάντων όλων διά να φανή μια αρχή, να ενταχθούν τα πράγματα και να γνωρίση ο πας ένας τον εαυτόν του»,⁽⁶⁸⁾ θα συνέλθουν «όχι διά συνδρομής του λαού»⁽⁶⁹⁾ — σύμφωνα με τον Τρικούπη, τη συντριπτική πλειοψηφία των ελλήνων αυτονημιονευματογράφων και ιστορικών αλλά και μαρτυρίες ξένων —⁽⁷⁰⁾ στο μοναστήρι των Καλ-

68. Απόσπασμα από επιστολή των προεστών του Μυστρά στους Σπετσιώτες προύχοντες. Βλέπε: Σ. Σπηλιόπουλου, *Η Συνέλευσις των Καλτεζών και η Πρώτη Πελοποννησιακή Γερουσία*, σ. 28, Πειραιεύς 1961.

69. Σ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. α', σ. 301.

70. «Μόλις εφθάσαμε στο Μωρηά», έγραφε στις 21 Ιουλίου 1821 απ' την Καλαμάτα ο «φιλέλληνας» Chevalier προς τον De La Rue, «ευρήκαμε θρονασμένη μια ανώτατη Γερουσία που αποτελείται από οχτώ άτομα. Πιστεύεις πως γενήκανε ⇒

τέζων (τέλη Μαΐου - αρχές Ιουνίου 1821) και θα συγκροτήσουν την πρώτη Πελοποννησιακή Γερουσία.

«*Αυτόκλητοι, αυτοχειροτόνητοι, άνευ τινός εντολής*», καπ' τον γραμματέα του Κολοκοτρώνη, Οικονόμου, «*οι πλείους συγγενείς προς αλλήλους εξαίματος ή αγχιστείας, ως δήθεν την αριστοκρατίαν αντιπροσωπεύοντες*»⁽⁷¹⁾ οι συνελθόντες, εξέλεξαν επταμελή διοίκηση στην οποία και παραχώρησαν, εν ονόματι του απόντος από κάθε διαδικασία «κοινού λαού», δικτατορικές αρμοδιότητες, αφού, βάσει αυτής της εξουσιοδότησης, που αποτέλεσε τον πρώτο ουσιαστικά καταστατικό χάρτη στον «ελλαδικό χώρο» μετά την έκρηξη της επανάστασης, τα μέλη της μπορούσαν «...να συσκέπτονται, προβλέπωσι και διοικώσι και κατά το μερικόν και κατά το γενικόν άπασας τας υποθέσεις, διαφοράς και παν ό,τι συντείνει εις την κοινήν ευταξίαν, αρμονίαν, εξοικονομίαν τε και ευκολίαν του ιερού αγώνος μας, καθ' όποιον τρόπον η θεία πρόνοια τους φωτίσει και γνωρίσωσιν ωφέλιμον, έχοντες κατά τούτο κάθε πληρεξιοουσιότητα, χωρίς να ημπορή τινάς ν' αντιτείνη ή να παρακούση εις τα νέύματα και διαταγάς των...»⁽⁷²⁾ Απλώνοντας σιγά-σιγά τα εξουσιαστικά της πλοκάμια σ' όλο το Μωρηά, η Γερουσία θα διορίζει γενικούς εφόρους σε κάθε επαρχία και με εγκύκλιό της θα καθορίζει τις διοικητικές, δικαστικές και αστυνομικές τους αρμοδιότητες. Το διορισμό, δηλαδή, εφοριών σε κάθε χωριό από «...υποκείμενα με φόβον θεού και συνείδησιν, υπομονητικά και άξια και όχι άτακτα και χωρίς ιδέαν πραγμάτων», την απαγόρευση των μετακινήσεων χωρίς άδεια της αρχής, τον έλεγχο των ξένων (από άλλες επαρχίες), την είσπραξη της δεκάτης για τα χριστιανικά κτήματα και τη συγκέντρωση όλων των γεννημάτων απ' τα εγκαταλλεμένα οθωμανικά, την καταγραφή των σκοτωμένων με σκοπό την ενίσχυση των οικογενειών τους, την πάταξη της κλοπής κ.λπ. Εγκύκλιος που, απευθυνόμενη τέλος στους καταπιεσμένους που αγωνίζονταν στα πεδία των μαχών, κατέληγε: «...και σεις οι

⇒ *εκλογές: Κάθε άλλο φίλε μου... Αυτοί είναι οι τύραννοι, που θέλουν να καταπιέξουν τον λαό, που πήραν δύναμη από τα πλούτη των τούρκων, που κάνουν τους πολιορκητές να λιμοκτονούν, με λίγα λόγια, κτήνη που παρ' όλα αυτά έχουν το θράσος να νομίζουν ότι τα ξέρουν όλα και δεν τους ξεφεύγει τίποτα...* [Γ. Λαΐου, *Ανέκδοτες Επιστολές...*, σ. 159].

71. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. α', σ. 111.

72. Σπ. Σπηλιόπουλου, *Η Συνέλευσις των Καλτεζών και η Πρώτη Πελοποννησιακή Γερουσία*, σ. 58.

λοιποί κάθε τάξεων να έχετε υπακοήν εις τας διαταγὰς των εφόρων και στρατηγών σας, να φυλάττετε εν τω μεταξύ σας κάθε ευταξίαν και χρηστοθήθειαν, ότι όποιοι ήθελον παρακούσωσιν εις το παραμικρόν σχέδιον, ηξέυρετε ότι θέλουν παιδευθή από μέρους μας σκληρότατα χωρίς καμμίαν συγκατάβασιν, μαίνοντες αυτοί τε και οι απόγονοί των εις παντοειδήν καταισχύνην και ατιμίαν και διά να μη δοκιμάσετε τα τοιαύτα και μετανοήσετε ύστερον ανωφελώς, ποιήσατε ως σας γράφωμεν...»⁽⁷³⁾

Η ολοφάνερη (και μέσα απ' τα διατάγματα της Πελοποννησιακής Γερουσίας) πρόθεση των προυχόντων να διατηρήσουν το ίδιο μοντέλο κυριαρχίας και εκμετάλλευσης που ίσχυε κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής αντικαθιστώντας στα πάντα τους οθωμανούς εξουσιαστές, θα προκαλέσει φυσικά την κοινωνική οργή, που όμως δεν θα μπορέσει να εκδηλωθεί αυτόνομα, καθώς έντεχνα θα την καρπωθούν, προκειμένου να πρωτοθήσουν τα δικά τους κυριαρχικά σχέδια, σταδιακά οι πρώην κάποι και οπλαρχηγοί του Μωρηά, των οποίων η μη «αρχοντική» καταγωγή, η ρήξη στα πλαίσια του ενδοεξουσιαστικού αγώνα με οθωμανούς και κοτσαμπάσηδες και η βίαιη απομάκρυνσή τους κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους απ' τη διαχείριση της εξουσίας, θα συντελέσουν ώστε να φιλοτεχνήσουν και να εμφανιστούν μετά την έκρηξη της επανάστασης μ' ένα διαφορετικό «φιλολαϊκό» προσωπείο. Ένα προσωπείο που τα δημοκρατικά χαρακτηριστικά του συνεχίζουν να συντηρούν με ιδεολογικές αλοιφές οι «προοδευτικοί» κυρίως ιστορικοί (αντιπαραβάλλοντάς το με το ακαμουφλίστο τυραννικό πρόσωπο των ολιγαρχικών κοτσαμπάσηδων και δεσποτάδων), και τα «εθνικά» του σχεδόν όλοι, παραβλέποντας σκόπιμα ότι το λεγόμενο στρατιωτικό στοιχείο της επανάστασης οραματιζόνταν αυτόνομες χωροδουλοποιείες στον «ελλαδικό χώρο» και, εκπροσωπούμενο στο Μωρηά, απ' τον Κολοκοτρώνη, ήδη απ' τις μέρες της συνέλευσης των Καλτεζών, θεωρούσε ότι «...για την περίστασι θα ήταν καλλίτερα, και για την περηθαρξία του στρατού που είχε χαλαρώσει μέχρι διαλύσεως και για το συντονισμό της πολιτορκίας των φρουρίων, ιδίως της Τριπολιτσάς, αλλά και για την οικονομική διαχείρησι και πρόβλεψι των αναγκών, αντί ενός συστήματος Διοικήσεως με πολλά πρόσωπα και περισσότερες γνώμες, να συστηθή ένα *Governo Militare* [στρατιωτική κυβέρνηση] με καθαρά δικτατορικές εξουσίες».⁽⁷⁴⁾

73. Ό.π., σσ. 67-69.

74. Ό.π., σ. 79.

Τον καταλύτη που θα προκαλέσει την αρχή του αναβρασμού σ' αυτό το αδρανές ακόμη εξουσιαστικό μίγμα (προυχόντων-καπεταναίων) θ' αποτελέσει η εμφάνιση στο διαμορφούμενο «καινούργιο» κυριαρχικό στερέωμα του «ελλαδικού χώρου» ενός νέου πόλου εξουσίας, ο οποίος επαγγελλόταν, στην προσπάθειά του ν' αποκτήσει κοινωνικό έρεισμα, τη ρήξη με ό,τι αντιπροσώπευε το υπόδουλο παρελθόν και, σύμφωνα με την έκφραση του απομνημονευματογράφου Σπηλιάδη, μια «*νέα τάξιν πραγμάτων*».

Ο πόλος αυτός, που συσπείρωνε γύρω του την πλειοψηφία των μελών της Φιλικής στις παροικίες και μια δράκα στελεχών της Εταιρίας που βρισκόταν ήδη στον «ελλαδικό χώρο» (Παπαφλέσσα, Αναγνωσταρά, Περαιβό κ.ά.), θα χαρακτηριστεί απ' την αριστερή, κυρίως, παράμετρο της εθνικής ιστοριογραφίας σαν αστικός, παρά το γεγονός ότι δεν σκόπευε στη μεταλλαγή των εκμεταλλευτικών δομών και συμπεριλάμβανε στις τάξεις του ανθρώπους με διαφορετικές απόψεις για το πολιτειακό, κάτω απ' την ενοποιητική, προς το παρόν, φηγούρα τού, αριστοκρατικών καταβολών και απολυταρχικών πεποιθήσεων και βλέψεων, πρίγκιπα Δημητρίου Υψηλάντη.

Όσοι επικεντρώνουν στον πραγματικά ήπιο (σύμφωνα με τις περισσότερες μαρτυρίες) χαρακτήρα του και στην εκ των πραγμάτων αδυναμία του να επιβληθεί επί των ηγετικών ομάδων του «ελλαδικού χώρου», προκειμένου ν' αναδείξουν το «δημοκρατικό» του φρόνημα και να πείσουν ότι η πρόθεσή του ήταν να προχωρήσει, στα πλαίσια μιας διαδικασίας αστικού μετασχηματισμού, στη συγκρότηση ενιαίου, συγκεντρωτικού και με δημοκρατικές δομές εθνικού κράτους, έντεχνα παρακάμπτουν ή υποβαθμίζουν, τόσο την ηγεμονική του παρουσία, συμπεριφορά και πρακτική στο προσκήνιο και τον πατερναλιστικό του λόγο, όσο και τις διεργασίες του στο παρασκήνιο για τη δημιουργία μιας ομόσπονδης, κάτω απ' την επικυριαρχία του, κρατικής οντότητας, αποτελούμενης είτε από στρατιωτικές χωροδουλοποιείες είτε από ηγεμονίες κατά το πρότυπο των παραδουνάβιων.

Απ' τη στιγμή που έφτασε στον «ελλαδικό χώρο» (8 Ιουνίου του 1821, στην Ύδρα), τρεις σχεδόν μήνες μετά απ' τις πρώτες εκδηλώσεις της κοινωνικής έκρηξης, με μια κουστωδία αποτελούμενη από λόγιους και εμπόρους των παροικιών, αξιωματούχους των ηγεμονιών (φαναριώτες) και άλλα υψηλόβαθμα στελέχη της Εταιρίας, ο Δημήτριος Υψηλάντης, επικαλούμενος την κληρονομικό δικαίωμα, μεταβιβασμένη

απ' τον αδερφό του Αλέξανδρο, ιδιότητα του «πληρεξουσίου του γενικού επιτρόπου της αρχής» των φιλικών, θ' αρχίσει να εμφανίζεται και να ενεργεί σαν απόλυτος και φωτισμένος δεσπότης. Θέτοντας, αμέσως, σε εφαρμογή το κυριαρχικό του σχέδιο, «διέταξε», σύμφωνα με μια εγκύκλιο των προκρίτων της Ύδρας, «τα αναγκαία, έδωσεν νόμους, ευσύστησεν εφορείας, κατ' εξοχήν τρεις γενικάς, Ύδρας, Σπετζών και Ψαρών ως κεφαλὴν των λοιπών νήσων και διώρισε δι' αυτών και τον τρόπον με τον οποίον πρέπει να φερθή όλον το Ελληνικόν γένος, τόσον προς τα ίδια συμφέροντα, όσον και προς εκείνα των Ευρωπαϊκῶν εθνών διά την σωτηρίαν του Γένους».⁽⁷⁵⁾

Στη συνέχεια θα περάσει στην Πελοπόννησο και μετά την απαίτησήν του παλαιάκη υποδοχή του σαν σωτήρα, επιχειρώντας να στήσει κι εκεί τον δικό του εξουσιαστικό μηχανισμό, θα συμμαχήσει με τους ανταγωνιστές των προκρίτων του τόπου, πρώην κάπου — που θεωρούσαν τον πρίγκιπα φορέα της ρωσικής βοήθειας, και επομένως όχημα για τη δρομολόγηση των προσωπικών τους κυριαρχικών βλέψεων —, και θα διατάξει τη διάλυση της Πελοποννησιακής Γερουσίας, μη ακούμενος βέβαια στον διακοσμητικό, ουσιαστικά, ρόλο του προέδρου της, που του πρότειναν οι γερουσιαστές της, κοτσαμπάσηδες και δεσποτάδες.

Η άρνηση των προυχόντων του Μωρηά να διαλύσουν το πολιτικό τους όργανο θα προκαλέσει την πρώτη σημαντική ρήξη στον κυριαρχικό ιστό που ύφαιναν και άπλωναν από κοινού πάνω στον «ελλαδικό χώρο» μετά την έκρηξη της επανάστασης και μπροστά στην ανάγκη τους να τη χειραγωγήσουν οι χριστιανικές ηγετικές ομάδες, αλλά και την όργη των καταπιεσμένων. Το άσβεστο μίσος των τελευταίων για τους κοτσαμπάσηδες και δεσποτάδες, το δέος μπροστά στην ηγεμονική εμφάνιση και τους πρωτοφανέρωτους στον ηπειρωτικό «ελλαδικό χώρο» αριστοκρατικούς τίτλους του Υψηλάντη και της κουστωδιάς του και την πίστη τους στις υπονοούμενες αρχικά και διατυπωμένες αργότερα υποσχέσεις του ότι «...πρέπει πλέον η τυραννία να παύση όχι μόνον των Τούρκων αλλά και εκείνων, όπου έχουν τυραννικά φρονήματα και θέλουν ν' αδικούν και να κατατυραννούν τον λαόν».⁽⁷⁶⁾ — θα εκμεταλλευθούν οι άνθρωποι του πρίγκιπα, και προκειμένου να τους στρέψουν α-

75. Γ.Δ. Δημοκόπουλου, *Η Διοικητική Οργάνωση κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827*, σ. 50.

76. Απόσπασμα από προκήρυξη του Δ. Υψηλάντη προς τους Πελοποννήσιους, ενόψει της πρώτης εθνοσυνέλευσης (Βλ. περιοδικό *Δοκίμες*, τευχ. 3ο, σ. 84).

πολιτιστικά ενάντια στους ανταγωνιστές του, θα σκηνοθετήσουν τη «γεμάτη πίκρα» αναχώρηση του από τα Βέρβена (27.6.1821), όπου και γίνονταν οι διαβουλεύσεις.

Έτσι «ο λαός», που σύμφωνα με τον Κολοκοτρώνη, «είχε πάντοτε σκοπό να σκοτώση τους άρχοντες και σε κάθε παραμικρά αιτία ερεθίζετο», θα ξεσηκωθεί.

«... Εις τα Βέρβена», περιγράφει στα απομνημονευματά του κοιπάζοντας για τη χειραγωγική πρακτική και τον ακρομοιωτικό του λόγο, «ήσαν συναγμένοι έως 5.000 στρατιώταις. Αυτοί επήραν όλοι τα άρματα διά να σκοτώσουν τους άρχοντας. Έφθαν και μας πολιορκήσαν εις το κινάκι του Πετρόμπετη, όπου είμεθα όλοι συναγμένοι. Έκουσα θόρυβο και ηθέλησα να έβγω έξω, ο Κανέλος Δεληγιάννης μ' εμπόδιζε, τους είπα: “Αφήστε να έβγω, μήπως γένη αρχή και πέση κανένα τουφέκι και τότε μας σκοτώσουν όλους”. Εγώ στρατιώταις δεν είχα τότες, εβγήκα έξω και ωμίλησα: “Έλληνες, τι θέλετε; ελάτε εδώ” και ευθύς έτρεξαν και με σήκωσαν εις τον αέρα. Μου λέγουν ότι: “Θέλομε να σκοτώσουμε τους αρχόντους, διότι μας έδιωξαν τον Υψηλάντη”. Εγώ τους είπα: “Ελάτε να σας ειπώ πρώτον και εγώ, έπειτα είμαι συμβοηθός σας να τους σκοτώσετε”. Τους ετραβήξα τίρο τουφέκι εις μία βούσι όλους, και ανέβηκα επάνω εις μια πέτρα για να ακούν όλοι και τους είπα: “Διατί θέλομε τον χαϊμό μας μονάχοι μας; Εμείς εσηκώσαμε τα άρματα διά τους Τούρκους και έτσι ακουστήκαμε εις την Ευρώπη, ότι σηκωθήκαμεν οι Έλληνες δάα τους τυράννους και στέκεται όλη η Ευρώπη να ιδή τι πράγμα είναι τούτο. Οι Τούρκοι όλοι είναι ακόμη απείραγοι εις τα κάστρα και εις τας χώραις, και ημείς εις τα βουνά, και αν σκοτώσωμεν τους προσεστούς, θα ειπούν οι βασιλείς, ότι τούτοι δεν εσηκώθησαν διά την ελευθερίαν, αλλά διά να σκοτωθούν συνατοί τους, και είναι κακοί άνθρωποι, Καρβονάροι, και τότε ημπορούν οι βασιλείς να βοηθήσουν τον Τούρκο και να λάβωμεν ζυγόν βαρύτερον από εκείνον οπού είχαμε. Γράφομε και έρχεται οπίσω ο Υψηλάντης και μην επήρε ο νούς σας αέρα”. Τότε τους ησύχασα».⁽⁷⁷⁾

Ο ξεσηκωμός στα Βέρβена τα μηνύματα έντονης δυσφορίας για την τακτική των προυχόντων και συμπαράστασης στον Υψηλάντη, που συντάσσονταν με πρωτοβουλία των οπλαρχηγών σ' όλα σχεδόν τα στρατόπεδα του Μωρηά, με χαρακτηριστικότερο αυτό που υπέγραφαν

77. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα*, σσ. 99-100 και 113.

απ' τη Δημητσάνα και τα Λαγκάδια «...όλοι, μικροί και μεγάλοι, άνδρες και γέροντες, ιερείς και λαϊκοί» και κατέληγε «...ημείς πρέπει να κινηθώμεν, αν όχι δι' άλλο, καν διά να μάθωμεν και να δείξωμεν ότι εξυπνήσαμεν πλέον και δεν κοιμώμεθα ως ηλίθιοι»⁽⁷⁸⁾, αλλά και μια δεύτερη απόπειρα λιντσarisματος τους απ' τους καταπιεσμένους στη Ζαράκοβα, όπου είχαν καταφύγει και συνεδρίαζαν, που απεσώβησε και πάλι ο Κολοκοτρώνης, θα σύρουν τους κοτσαμπάσηδες και δεσποτάδες ξανά στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων με τον πρόγκηπα.

Ωστόσο και οι νέες διαβουλεύσεις ανάμεσα στους χριστιανούς επιδόξους κυριάρχους θα καταλήξουν ουσιαστικά σε αδιέξοδο.

Ο «Οργανισμός της Ζαράκοβας», που θα συντάξουν με τη βοήθεια των φαναριωτών Μαυροκορδάτου, Νέγρη και Καρατζά οι προεστοί, και προέβλεπε τη συγκρότηση εθνικής βουλής από μέλη εκλεγμένα, όχι βέβαια απ' τον αγωνιζόμενο «κοινό λαό» (κάτι που πρότεινε ο Υψηλάντης), αλλά απ' τους «εupaτρίδας της Πελοποννήσου», και την ανασυγκρότηση της Πελοποννησιακής Γερουσίας με τυπικό πρόεδρο έναν απ' τους αντιπροσώπους της στη βουλή και αρχιστράτηγο (κάτω όμως απ' τον απόλυτο έλεγχο της), τον Υψηλάντη, δεν θα γίνει φυσικά αποδεκτός απ' τους οπλαρχηγούς, που έμεναν, βάσει αυτού του πολιτικού σχεδίου, ουσιαστικά εκτός εξουσιαστικού νυμφώνος.

Ανάλογη, βέβαια, τύχη θα έχει και η αντιπρόταση των τελευταίων να διαιρεθεί η Πελοπόννησος σε δώδεκα, επτά ή τέσσερις (όπως κι επί βενετοκρατίας), περιφέρειες, των οποίων οι πρυτάνεις (διοικητές) και οι συνέδροι (3-4 ανά περιφέρεια) θα αποτελούσαν, με πρόεδρο τον Υψηλάντη, τη βουλή. Κάθε πρύτανης — σύμφωνα με το σχέδιο των καπεταναίων, που έβλεπαν φυσικά τους εαυτούς τους σ' αυτό το ρόλο και το οποίο απέρριψαν με τη σειρά τους οι προύχοντες — μπορούσε «...να έχη εξουσίαν εις την αρίστην διοίκησιν της επαρχίας και να αποφασίη περί παντός πράγματος μερικωτέρου, ζητών και την γνώμην και συγκατάθεσιν των συνέδρων και όταν διαφωνώσι να επικρατή η γνώμη των πλειόνων», και όλοι οι διοικητές «το χρέος ν' αναφέρωσι προς την Υψηλότητά του τας ουσιώδεις υποθέσεις, όσαι ανάγονται εις το κοινόν της Πελοποννήσου, αίτινες να αποφασίζονται με την γνώμην της Αυτού Υψηλότητος».⁽⁷⁹⁾

78. Τ. Σταματοπούλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, τ. α', σ. 247.

79. Γ. Δημόπουλου, Η Διοικητική Οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827, σσ. 57-58.

Η αναγκωχή που κατορθώθηκε, τελικά, με τη συμφωνία σύστασης μιας πενταμελούς Προσωρινής Διοικήσεως της Πελοποννήσου, την οποία αποτελούσαν οι Π.Π. Γερμανός, Π. Μαυρομιχάλης, Σ. Χαραλάμπης, Α. Δεληγιάννης και Π. Κρεββατάς, θα δώσει απλώς τον απαραίτητο χρόνο στις χριστιανικές ηγετικές ομάδες ν' ανασυνταχθούν ενόψει της εθνοσυνέλευσης που επρόκειτο να συνέλθει σε άγνωστο ακόμη χρόνο και των σφοδρών ενδοεξουσιαστικών αναμετρήσεων — που όλοι έβλεπαν να έρχονται και που πράγματι διεξήχθησαν τα επόμενα χρόνια —, των χαρακτηριζόμενων απ' την ιστορία της κυριαρχίας σαν εμφύλιων.

«Δεν είναι μακρὺς ο καιρὸς», προέβλεπε ένας «φιλέλληνας» προσκείμενος στον Υψηλάντη, ο Chavalier, σε επιστολή του προς τον De La Rue από την Καλαμάτα στις 21 Ιουλίου 1821, αντιλαμβανόμενος την ανατρεπτική κοινωνική πραγματικότητα αλλά και τη ρευστότητα που επικρατούσε στο υπό διαμόρφωση κυριαρχικό στρατόπεδο του «ελλαδικού χώρου», «όπου σ' αυτή τη χώρα θα συμβούν σκληρές αναρχίας σαν εκείνες του 1793 [της επανάστασης στη Γαλλία], και τολμώ να ειπώ ότι αυτός είναι ο πιο μεγάλος κίνδυνος που έχουμε να χτυπήσωμε. Οι τούρκοι δεν είναι τίποτα[...]. Αλλά τι μπορεί κανείς να περιμένει από απειθαρχητα μπουλούκια και από αρχηγούς που ενδιαφέρονται να συνεχίζεται η αταξία;»⁽⁸⁰⁾

Οι προύχοντες, μπροστά στη γενικευμένη ανυπακοή στις διαταγές της ελεγχόμενης απ' αυτούς Προσωρινής Διοικήσεως και προκειμένου να επιβληθούν επί των εξεγερμένων και να αρπάξουν τα κτήματα των ηττώμενων οθωμανών εξουσιαστών, θα επιχειρήσουν τις πρώτες προσπάθειες συγκρότησης ιδιωτικών μισθοφορικών στρατών.

Οι καπεταναίοι, δυναμωμένοι απ' τα ιδιοποιηθέντα πλούτη των πασάδων — ιδιαίτερα μετά την κατάληψη της Τριπολιτσάς —, θ' αρχίσουν να επιβάλλονται σιγά-σιγά πάνω στους καταπιεσμένους με την εξαγορά και τη βία. «Εσχον δε», περιγράφει ο Φιλήμων, «διοικητικόν μεν νόμον την θέλησιν εαυτών, δικονομίαν δε ένα εσταυρωμένον και την κατ' αντιμωλίαν ερωταπόκρισιν, ποινικόν δε νόμον διά μεν τους ιδιώτας τον χοϊνικα [φάλαγγα], την φυλακήν και τας πέδας [σίδερα] διά δε τους λιποτάχτας στρατεύσιμους την άμεσον των οικιών αυτών πυρπόλησιν».⁽⁸¹⁾

80. Γ. Λαΐου, *Ανέκδοτες Επιστολές και Έγγραφα του 1821...*, σ. 158.

81. Γ. Δ. Δημακόπουλου, *Η Διοικητική Οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827*, σ. 59.

Ο Υψηλάντης, προκειμένου ν' αποδυναμώσει τους αντιπάλους του προύχοντες και τους ευκαιριακούς συμμάχους του καπεταναίους, και για να προωθήσει τα ηγεμονικά του σχέδια, με πρώτο τον έλεγχο της εξουσίας στο Μωρηά, θα αποπειραθεί, χωρίς ωστόσο επιτυχία, τη συγκρότηση, με τη βοήθεια «φιλελλήνων» πρώην αξιωματικών, αυστηρά ιεραρχημένου (τακτικού) στρατού.

Τέλος, οι ανέστιοι πολιτικά στον «ελλαδικό χώρο» φαναριώτες (Μαυροκορδάτος, Νέγρης, Καρατζάς), αλλάζοντας κατά τη συνήθη πρακτική τους, φαινομενικά, εξουσιαστικό στρατόπεδο, θα αποσπάσουν τη συγκατάθεση του Υψηλάντη για το σχηματισμό «κεντρικής διοίκησης» και στη Ρούμελη, όπου «*πρόθεση*» των κατοπινών εθνικών ηρώων, δηλαδή «*των καπεταναίων και των προεστών*» πριν από την άφιξη του Μαυροκορδάτου, «*ήταν*», σύμφωνα με τα γραφόμενα σε επιστολή του τελευταίου προς τον Κωστάκη Καρατζά απ' το Βραχόρι (Αργίριο) στις 8.10.1821, «*να ανακηρύξουν τον Αλή Πασά βασιλιά της Αλβανίας, της Ηπείρου και όλης της Θεσσαλίας. Σχέδιο καταχθόνιο*», που κατ'άτη την αποψη του, «*κατέστρεφε κάθε ελπίδα*». (82)

Αποσκοπώντας, οι Νέγρης και Μαυροκορδάτος, όπως σημειώνει και ο Φωτάκος, «...να καταλάβουν τα δύο τμήματα της Στερεάς Ελλάδος, το ανατολικόν και το δυτικόν, και να οργανώσουν αυτά εις δύο πριγκιπάτα», (83) θα συγκαλέσουν, στα Σάλωνα και το Μεσολόγγι αντίστοιχα, συνέλευσεις αντιπροσώπων απ' όλες τις επαρχίες της Ρούμελης, αποκλείοντας φυσικά κατά το πρότυπο της συνέλευσης των Καλτεζών και της σύστασης της Πελοποννησιακής Γερουσίας, τους εξεγεγμένους και αγωνιζόμενους αγρότες και κτηνοτρόφους από κάθε εκπροσώπηση και εκλογική διαδικασία. Έτσι, σύμφωνα και με τις επιταγές της εγκυκλίου — καλέσματος που απηύθυναν προς τους εκπροσώπους κάθε επαρχίας —, επέλεξαν με την ψήφο τους ή μετά από απλή συμφωνία μεταξύ τους «... ο ιερός κλήρος, οι στρατηγοί της πατρίδος, [...] οι προχωρηματίσσαντες και οι παρόντες προεστώτες και οι γνωστοί πεπαιδευμένοι αυτής». (84) Τον πολιτικό καρπό των δυο αυτών συνελεύσεων, που μετά από συνεχείς διαβουλεύσεις και αντιμαχίες διεξήχθησαν τελικά μέσα στο Νοέμβριο του 1821, θ' αποτελέσουν ο δωδεκαμελής Αρειος Πάγος υπό τον Νέγρη — που θα συντάξει και τη Νομική Διάταξη της Α-

82. Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα τον '21*, τ. α', σ. 39.

83. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σ. 207.

84. Κ.Μ.Ε., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, σ. 239.

νατολικής Χέρσου Ελλάδος (ένα νομοθετικό συνθεύλεμα από διατάξεις συνταγμάτων των ευρωπαϊκών κρατών και τους «*κοινωνικούς νόμους των αιμνήτων χριστιανών αυτοκρατόρων της Ελλάδος*») — και η δεκαμελής Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος με πρόεδρό της τον συντάκτη του πολιτειακού της χάρτη, αυτοαποκαλούμενο στις σελίδες του «*ελλαμπρότατο πρίγκιπα*», Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο.

Οι αντιδράσεις, κυρίως, των πρώην αρματωλών και μεγαλοκαπεταναίων (που όπως ο Ανδρούτσος επιθυμούσαν τη συγκρότηση στρατιωτικών χωροδεσποτειών στον «ελλαδικό χώρο») (85) στην ηγεμονική παρουσία και συμπεριφορά των φαναριωτών και στις πραξικοπηματικές χαρακτήρα πρακτικές τους, παρότι ήπιες προς το παρόν, θα αναγκάσουν ωστόσο τους Μαυροκορδάτο και Νέγρη να εγκαταλείψουν σύντομα τις αυτονομιστικές τους προθέσεις, που ο πρώτος κάλυπτε κάτω από πιαστές κηρύγματα ενότητας και αόριστες και θολές προτάσεις για τη λύση του πολιτειακού προβλήματος, ενώ ο δεύτερος αποκάλυπτα διατύπωνε σε άρθρα της Νομικής του Διάταξης. Ιδιαίτερα αποκρυπτικό των προθέσεων του τελευταίου να ηγηθεί μιας αυτόνομης, στα πλαίσια της λειτουργίας ενός ομόσπονδου χριστιανικού κράτους, Ανατολικής Στερεάς, είναι το άρθρο ΙΓ' της Διάταξης, το οποίο, αν και προϋπέθετε την υπαρξη εθνικής βουλής, εν τούτοις προέβλεπε ότι αυτή, «...δεν δύναται να εισβάλει στρατεύματα εις την Ανατολικήν Χέρσον Ελλάδα, ούτε άνευ της αδείας της άλλουθεν να εισέλθουν εις αυτήν στρατεύματα, αν δεν συγκατατεθεί εις τούτο ο Αρειος Πάγος και να δώση διαβατήριά του εις αυτά...», ενώ αντίθετα «...ο Αρειος Πάγος δύναται να φέρη πανταχόθεν στρατεύματα τόσον ένδοθεν, όσον και έξωθεν τον Έθνος, και η εθνική βουλή χρεωστεί να ενδώση εις τούτο άμα προβληθέν εις αυτήν». (86)

85. «Με το σχέδιο του Οδυσσέα Ανδρούτσου, που ενόρανε τις πιο ακραίες διαμελιστικές τάσεις», γράφει ο Λύσανδρος Παπανικολάου επικαλούμενος τον Σουρμελή (*Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ Ελευθερίας Αγώνα*, β' έκδ. σ. 51), «η απελευθερωμένη Ελλάδα θα χωρίζονταν σε τρεις στρατιωτικές χωροδεσποτείες κάτω από την ονομαστική επικυριαρχία του πρίγκιπα Υψηλάντη: μία στην ανατολική Στερεά με επικεφαλής τον ίδιο τον Οδυσσέα, μία στη δυτική Στερεά με επικεφαλής τον Μ. Μπότσαρη και μία στην Πελοπόννησο με επικεφαλής τον Κολοκοτρώνη» [Λ. Παπανικολάου, *Κοινωνική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 19ου Αιώνα* σελ. 160].

86. Π. Β. Πετρίδη, *Πολιτικοί και Συνταγματικοί Θεομοί στη Νεότερη Ελλάδα (1821-1843)*, σ. 67 και Ν. Σ. Παπαντωνίου, *Οι Μορφές Ελεύθερου Κράτους που οργανωνόνταν οι Αγωνιστές του '21*.

Αυτό λοιπόν που απέμενε στους φαναριώτες πρίγκηπες ήταν, με έδρα τη Ρούμελη, να καρπωθούν τη φήμη που απέκτησαν στους εξουσιαστικούς κύκλους ως οργανωτές — χάρη στον πρωταγωνιστικό τους ρόλο στη σύνταξη οργανισμών και τη σύσταση διοικήσεων — και να χρησιμοποιήσουν τον εξουσιαστικό μηχανισμό, που αργά αλλά σταθερά συναρμολογούσαν, για την όσο το δυνατόν, μεγαλύτερη εκπροσώπηση της πολιτικής τους τάσης στην εθνοσυνέλευση που επρόκειτο να συνέλθει, ώστε να διεκδικήσουν ηγετικές θέσεις στην κεντρική διοίκηση ενός εθνικού κράτους.

Κεντρική διοίκηση για τη σύσταση της οποίας, αντιλαμβανόμενοι φυσικά τον κοινωνικό προσανατολισμό της επανάστασης και το ανεξέλεγκτο ακόμη της δραστηριότητας, τόσο των φτωχών ραγιαδών, όσο και των ηγετικών ομάδων του «ελλαδικού χώρου», πίεζαν με κάθε τρόπο οι λόγιοι και οι αστοί των παροικιών και τα «φιλελληνικά κοιμιάτα» που σχημάτιζαν οι φιλελεύθεροι δημοκράτες στα ευρωπαϊκά κράτη, προκειμένου να πείσουν τις κυβερνήσεις τους να στηρίξουν πολιτικά και οικονομικά τους «έλληνες» εξουσιαστές.

«Φροντίσατε [...] διά τους οικτιρμούς του Θεού, να συστήσετε υπέρτατην διοίκησιν, συνθεμένην από τους φρονιμωτέρους και ευύποληπτους ομογενείς, ήτις να διασαλπίση τον σκοπόν μας, και να δώση ενόητα εις τα κινήματα μας»,⁽⁸⁷⁾ προέτρεπε απ' το Παρίσι ο Κοραΐς: «αν δεν συστήσετε Διοίκησιν, και καλήν Διοίκησιν, όπως και αν τρέξωσι τα πράγματα, η πτώσις σας είναι βεβαία, και δεν είναι ανάγκη να έλθω να σας βοηθήσω και εγώ, διά να πέσετε [...] Μη ούσης Διοικήσεως [...] είναι αναρχία, πολυαρχία, πυργοποιία και δεν θέλομεν ποτέ εισακουσθή με ταξύ μας, αλλ' ούτε θέλομεν κάμει καλά πράγματα»,⁽⁸⁸⁾ συμβούλευε απ' την Πίζα της Ιταλίας, με επιστολές του, τους αρχιερείς, προκρίτους και οπλαρχηγούς του Μωρηά ο μητροπολίτης Ιγνάτιος, επισυνάπτοντας και διάφορα σχέδια πολιτεύματος. Ανάλογες ήταν και οι συστάσεις του Καποδίστρια, ενώ ο Κ. Πολυχρονιάδης επίσης απ' την Πίζα σε γράμμα του προς τον Γ. Πραϊδή, μεταξύ άλλων, σημειώνει: «Οι φρόνιμοι λοιπόν αλλογενείς και φιλόανθρωποι μας συμβουλεύουν να αποδείξωμεν διά πραγμάτων ότι τα κινήματά μας είναι εθνικά, και τούτο μάλιστα θα φανή αναμφίβολο, όταν σχηματισθή υπέρτατη διοίκησις».⁽⁸⁹⁾

87. Ο Τύπος του Αγώνα, τ. α', σ. ζ'.

88. Γ.Δ. Δημακόπουλον, Η Διοικητική Οργάνωσις..., σ. 77.

89. Ο Τύπος στον Αγώνα, τ. α', σ. κε'.

Έτσι, τελικά, μέσα σ' ένα παρασηνιακό όργιο και με τους καταπιεσμένους, που αγωνίζονταν στα πεδία των μαχών ενάντια στους οθωμανούς εξουσιαστές, ξανά εκτός κάθε εκπροσώπησης — καθώς τους μεν πληρεξούσιους των Νησιών και του Μωρηά, μετά από μία παρωδία εκλογών τον Οκτώβρη του 1821 θα επιβάλουν με τη βία και την εξαγορά οι κατά τόπους προύχοντες, τους δε παραστάτες (αντιπροσώπους) της Ρούμελης θα επιλέξουν στις συνελεύσεις τους στα Σάλωνα και το Μεσολόγγι, το Νοέμβρη, οι πρόκριτοι, οι φαναριώτες και οι οπλαρχηγοί —, θ' αρχίσουν να καταφθάνουν στο Άργος, που είχε οριστεί σαν ο τόπος που θα συνερχόταν η πρώτη εθνοσυνέλευση, οι πληρεξούσιοι απ' τις περισσότερες επαρχίες της Πελοποννήσου.

Στο Άργος οι προύχοντες του Μωρηά θ' ανασυγκροτήσουν, μετά από πρόταση του Μαυροκορδάτου και με σκοπό να πληξούν πολιτικά τον Υψηλάντη, τη διαλυμένη μετά την άλωση της Τριπολιτσάς Πελοποννησιακή Γερουσία, θα διορίσουν εικοσαμελή αντιπροσωπεία τους για την εθνοσυνέλευση και θ' αποφασίσουν τη μετάθεση της έδρας της στην Πιάδα της Παλαιάς Επιδαύρου για λόγους ασφαλείας των αντιπροσώπων, καθώς, εκτός απ' αυτούς, «...εσωρεύθησαν εκεί πλήθος ανθρώπων, τους οποίους κανείς δεν ημπορούσε να τους βάλει εις τάξιν», κι ακόμη «ανεφάνησαν διάφοροι Εταιρίαι κατά των αρχόντων, αλλά δεν ημπορούσαν να εκτελέσουν το σχέδιόν των» διότι εκαρτερούσαν τους Καλαβρυτινούς και άλλους προκρίτους, όσο έλειπαν, διά να τους καταστρέφουν όλους μαζί».⁽⁹⁰⁾

Μπροστά στον κίνδυνο να γενιευθεί η κοινωνική αναταραχή, ο Υψηλάντης και οι οπλαρχηγοί θα συμπράξουν με τους πολιτικούς τους ανταγωνιστές. Παρά τις αντιπροσυχοντικές κορόνες της γνωστής, πατεροναλιστικού ύφους προκήρυξης⁽⁹¹⁾ που είχε απευθύνει προς όλους τους κατοίκους του Μωρηά τον Οκτώβρη, ενώψει των εκλογών για την εθνοσυνέλευση, ο πρίγκηπας θα συμμετάσχει στις διαβουλεύσεις για την ανασυγκρότηση του εξουσιαστικού οργάνου των κοτσαμπάσηδων και

90. Φωτάκου, Απομνημονεύματα, τ. α', σ. 274.

91. «Εγώ είμαι ο πατήρ σας», έγραφε μεταξύ άλλων ο πρίγκηπας, «εγώ ακούω σας έως εις την Ρωσίαν τους αναστεναγμούς σας, ήλθον να σας διαφεντεύσω ως αν τέκνα μου, να σας κάμω ευτυχείς, ν' αγωνισθώ διά την ελευθερία σας, να φροντίσω διά την ευτυχίαν των τέκνων σας και να σας εκβάλω από αυτήν την ταπεινήν και καταφρονημένην κατάστασιν εις την οποίαν σας κατήντησαν οι ασεβείς τύραννοι και οι φίλοι και σύντροφοι των τυράννων» [περιοδικό Δοκίμες, τεύχος 3, σ. 84].

των δεσποτάδων, θ' αποδεχτεί τελικά την καρέκλα του προέδρου της Πελοποννησιακής Γερουσίας που του πρότειναν (άσχετα αν δεν θα μπορέσει ποτέ να εξασκήσει ουσιαστικά το αξίωμα) και θα καταβάλει κάθε πυροσβεστική προσπάθεια για το σβήσιμο και της νέας αυτής εξεγερτικής εστίας.

«Ο Υψηλάντης», περιγράφει ο Φωτάκος, που σαν υπασπιστής του Κολοκοτρώνη ήταν αυτόπτης μάρτυρας των τεκταινομένων, «τα πάντα με τον Κολοκοτρώνη εγνώριζε και θέλων να εμποδίση την τοιαύτην ορμήν του λαού κατά των προκρίτων έκαμνε κάθε ημέραν εις το σπίτι του προκαταρκτικά συναθροίσεις από διάφορους πληρεξουσίου και λοιπούς προκρίτους, και διά να προετοιμάση νόμους και οργανισμούς της τοπικής Διοικήσεως, της Γερουσίας και λοιπών. Αυτά τα έλεγαν εις τους δημοκράτας και ταραξιάς, ότι δηλαδή θα τους κάμουν καλά πράγματα καθώς τα θέλουν, και δι' αυτών διασκέδαζαν τα πνεύματα και τους ησυχάζαν».⁽⁹²⁾

Την πολιτειακή μορφή του κυριαρχικού οράματος, της υπό τον Υψηλάντη υποτιθέμενης αστικής πρωτοπορίας —για το Μωρηά αρχικά και κατ' επέκταση για ολόκληρο τον θεωρούμενο απ' αυτή σαν «ελλαδικό χώρο»—, θεωρούμε ότι δεν προσεγγίζει με την ερμηνεία της η πλειοψηφία των ελλήνων αριστερών ιστορικών (που θέλουν αυτή τη μορφή αστικο-δημοκρατική), αλλά αντανακλούν ντοκουμέντα της εποχής, όπως μια επιστολή, προς τον πρίγκηπα, του Κ. Πολυχρονιάδη, στην οποία μεταξύ άλλων τού γράφει: «Είδα χτες έν πρόβλημα πολιτικού συστήματος κατά τας αρχάς των προβληθέντων εις την Δακίαν. Πώς δεν γνωρίζατε ότι πρέπει να αποφύγωμεν τα εκεί μεταχειρισθέντα ονόματα [τίτλους]; πως δεν βλέπετε ότι πρέπει να έχετε σύστημα ευκατάληπτον και συνηθισμένον εις τους ομογενείς;»⁽⁹³⁾

Μέσα σ' αυτό, λοιπόν, το υπό διαμόρφωση κυριαρχικό σκηνικό και το εκρηκτικό ακόμη κοινωνικό κλίμα, θ' αρχίσει, στις 20 Δεκεμβρίου 1821, τις εργασίες στην Πιάδα της Επιδαύρου, χωρίς την παρουσία ενόπλων, η σύναξη των χριστιανών επίδοξων κυριάρχων,⁽⁹⁴⁾ που κατα-

92. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σ. 274.

93. Γ.Δ. Δημακόπουλου, *Η Διοικητική Οργάνωσις...*, σ. 80.

94. Σύμφωνα με την ιστορική έρευνα του Γ. Δεληγιάννη για την κοινωνική σύνθεση της «εθνοσυνέλευσης» της Επιδαύρου, σ' αυτήν έλαβαν μέρος: 20 γαιοκτήμονες ή 36% του σώματος, 13 πλοιοκτήτες ή 23,6%, 12 διανονούμενοι ή 21,8%, 4 στρατιωτικοί αρχηγοί ή 7,3%, 3 αρχιερείς ή 5,5% και 3 μεγαλέμποροι ή 5,5%. [Βλέπε: Κ.Μ.Ε., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, σσ. 246-49].

χρηστικά το σύνολο της ιστοριογραφίας χαρακτηρίζει σαν εθνοσυνέλευση, παρά το γεγονός ότι συνήλθε, όπως είδαμε, ερήμην των αγωνιζόμενων φτωχών κοινωνικών ομάδων, δεν αντιπροσωπεύονταν σ' αυτή, ελλείψει εκλογικού μέτρου, αναλογικά όλες οι επαναστατημένες επαρχίες του «ελλαδικού χώρου» και δεν συμμετείχαν καν εκπρόσωποι από όλες τις εξουσιαστικές ομάδες και τάσεις, όπως του λεγόμενου στρατιωτικού στοιχείου της επανάστασης (Κολοκοτρώνης, Ανδρούτσος κ.ά.).

Στην προσπάθειά τους να καθιστήσουν και να προσεταιριστούν τους ευρωπαίους κυριάρχους, οι διαβουλευόμενοι αυτοχρισμένοι ηγέτες της επανάστασης, παρότι θα υπεραμυνθούν του δικαίου της εκδήλωσής της, θα αρνηθούν φυσικά τον κοινωνικό προσανατολισμό της, υποστηρίζοντας ότι αυτή δεν «...στηρίζεται εις αρχάς τινάς δημογωγικές και στασιώδεις...», θα καταργήσουν ακόμη και τα σύμβολα της Φιλικής Εταιρίας (για να ευχαριστήσουν την Ιερά Συμμαχία που απεχθανόταν τις «μυστικές εταιρίες»), θα διακηρύξουν την πολιτική ύπαρξη και ανεξαρτησία του ελληνικού έθνους και, τέλος, θα αναθέσουν σε δωδεκαμελή, υπό τον Μαυροκορδάτο, επιτροπή νομομαθών και λογίων τη σύνταξη ενός πολιτειακού χάρτη.

Το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου, που αποτελώντας ένα αμάλγαμα του αμερικάνικου συντάγματος του 1787 και του γαλλικού του 1795 (αν και λιγότερο φιλελεύθερο απ' το αντίστοιχό του Ρήγα, που προέβλεπε κάποιες αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες) διέπεται μεν βασιικά, όπως άλλωστε και τα επόμενα του Άστρους και της Τροιζήνας, απ' τη δημοκρατική αρχή, θα ψηφιστεί ωστόσο από αντιπροσώπους καθαρά απολυταρχικών πεποιθήσεων (οι περισσότεροι απ' τους οποίους σύρθηκαν απ' την ανάγκη να νομιμοποιήσουν απλώς την εξουσία τους σε τοπικό επίπεδο σ' αυτή τη διαδικασία), γιατί, όπως θα εξηγήσει αργότερα με επιστολή του στον τότε πρωθυπουργό της Αγγλίας, τον Κάνινγκ, ένας απ' τους συντάκτες του, ο Μαυροκορδάτος, «...πόλεμος διεξαγώμενος υπό ολιγαριθμού πληθυσμού, όστις εκδιωχθέντων των Τούρκων ευρέθη εν καταστάσει ισότητος, απήτει κατ' ανάγκην θεσμούς μάλλον δημοκρατικούς».⁽⁹⁵⁾

Έτσι το σύνταγμα θα προβλέψει τη διάκριση των εξουσιών, θα εισαγάγει το αντιπροσωπευτικό σύστημα εκλογής και θα συμπεριλάβει χάρτη ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Ο νομοθέτης, έχοντας φυ-

95. Γ.Δ. Δημακόπουλου, *Η Διοικητική Οργάνωσις...*, σ. 94.

σικά πλήρη επίγνωση του πολυφυλετικού, πολυιδιωματικού και πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της «ελλαδικής» κοινωνικής πλειοψηφίας, και την απουσία σ' αυτή κάθε εθνικής αναφοράς, θα κρίνει εκ των πραγμάτων απαραίτητο να προδιορίσει το ποιοι είναι «έλληνες-πολίτες», κι έτσι, επικαλούμενος το επιβεβλημένο απ' τις προγενέστερες εξουσίες κοινό χαρακτηριστικό των ετερογενών ανθρώπινων ομάδων της (ρωμηοί, σλάβοι, βλάχοι, αρβανίτες κ.ά.), θα ορίσει με το δεύτερο άρθρο του συντάγματος πως «όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της επικρατίας της Ελλάδος πιστεύουν εις τον Χριστόν, εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουν ανεν τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων».⁽⁹⁶⁾

Τη διοίκηση η «εθνοσυνέλευση» θα την αναθέσει στο Βουλευτικό — που το αποτελούσαν οι παραστάτες (βουλευτές) απ' τις εκπροσωπούμενες επαρχίες του «ελλαδικού χώρου», είχε κυρίως νομοθετικές αρμοδιότητες και που η προεδρία του «δόθηκε σαν ελεημοσύνη» στον μη εκλεγμένο σαν αντιπρόσωπο Υψηλάντη — και στο Εκτελεστικό, ένα πενταμελές διευθυντήριο υπό τον κυρίαρχο της συνέλευσης Μαυροκορδάτο, το οποίο θα εξασκούσε ουσιαστικά την εξουσία, καθώς θα διόριζε τους υπουργούς (επικρατείας και εξωτερικών, εσωτερικών, οικονομίας, πολέμου, ναυτικών, θρησκείας, αστυνομίας, δικαίου) και θα είχε την ευθύνη της διαστηριότητας του στρατού και του στόλου.

Παράλληλα, όμως, θα διατηρήσει σε ισχύ και τις προγενέστερες περιφερειακές διοικήσεις, δηλαδή την Πελοποννησιακή Γερουσία, τον Αρειο Πάγο και τη Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, κάτι που υποδηλώνει ότι οι αυτονομιστικές προθέσεις των εξουσιαστικών ομάδων του «ελλαδικού χώρου» εξακολουθούσαν βέβαια να υφίστανται και απλώς θα κουνουλωνθούν πρόσκαιρα, κάτω απ' το μανδύα μιας ανύπαρκτης εθνικής ομοψυχίας, κυρίως για εξωτερική κατανάλωση.

Το σύνταγμα της Επιδαύρου θα μείνει ουσιαστικά στα χαρτιά γιατί, όπως σωστά συμπεραίνει στην ιστορία του και ο Μπαρτόλντι, η σύστασή του είχε «σκοπό περισσότερο να προξενήσει εντύπωση στην Ευρώπη παρά να φέρει κάποιο πρακτικό αποτέλεσμα στην Ελλάδα».⁽⁹⁷⁾ Τις μεν διατάξεις του για τα πολιτικά και ανθρώπινα δικαιώματα θα καταστρατηγήσουν αποκάλυπτα στην πράξη όπου είχαν τη δύναμη ό-

λες οι ηγετικές ομάδες του «ελλαδικού χώρου, τις δε διαταγές της πρώτης Προσωρινής Διοικήσεως θα αγνοούν στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα, τόσο οι μη συμπεριλαμβανόμενες στους κόλπους της εξουσιαστικές τάξεις (καπεταναίοι), όσο και οι καταπιεσμένοι, που το αγωνιστικό φρόνημα και η αντιεξουσιαστική τους διάθεση απέναντι στους οθωμανούς, αλλά και τους χριστιανούς εξουσιαστές δεν είχαν ακόμη — παρότι τις χειραγωγικές και κατασταλτικές απόπειρες και διεργασίες των τελευταίων — καμφθεί.

Είναι χαρακτηριστικό ότι «το Εκτελεστικόν Σώμα», σε περιπτώσεις οθωμανικών επιχειρήσεων στο Μωρηά (όπως του Δράμαλη), «εφοβείτο», σύμφωνα με τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, «μᾶλλον την ορμήν του Λαού, ἢ τους εχθρούς πλησιάζοντας».⁽⁹⁸⁾

Όλες οι προσπάθειες, κυρίως της κλίμας Μαυροκορδάτου, για την κατασκευή κρατικής υποδομής αυτό το χρονικό διάστημα — όπως εφοδιασμού των εξεγερμένων με διαβατήρια (αστυνομικές ταυτότητες), έναντι μάλιστα χρηματικής καταβολής και με την απειλή πως αν αρνηθούν θα χάσουν την ιδιότητα του πολίτη(!), συγκρότησης τακτικού στρατού και αστυνομικών σωμάτων, δημοιουργίας φορολογικού μηχανισμού και σύστασης σχολείων στοιχειώδους υποχρεωτικής εκπαίδευσης — θα αποτύχουν παταγωδώς.

Διαταγές όπως αυτή της Πελοποννησιακής Γερουσίας (16.3.1822), που ζητούσε απ' τους γονείς «...να μην παραμελήσουν το ιερόν χρέος των αλλά να φροντίσουν επιμόνως διά την παιδείαν των τέκνων τους», γιατί επειδή, όπως αναφερόταν σε άλλο σημείο της προκήρυξης, μέσα κι απ' την εκπαίδευση «...ο άνθρωπος εξ απαλών ονύχων ταυτίζεται με την αρετήν, γνωρίζει τα καθήκοντά του προς τον Θεόν, προς την πατρίδα και τους ομοίους του, και χειραγωγείται εις την οδόν της ευδαιμονίας».⁽⁹⁹⁾ φάνταζαν και ήταν φυσικά εκτός της κοινωνικής πραγματικότητας του «ελλαδικού χώρου».

Μιας πραγματικότητας που το ρευστό και ανατρεπτικό της στοιχείο, που ανταναλούν τα παραπάνω, μαρτυρά και η απόφαση των αστών-εφοπλιστών της Ύδρας (στις αρχές του 1822) να ζητήσουν με απεσταλμένους τους (τους Ν. Πρασακάκη και Δ. Νουλόπουλο) απ' τους

96. *Επύκτα Νομικά Κείμενα της Εθνικής Παλιγγενεσίας*, σ. 62.

97. Καρλ Μπέντελσον-Μπαρτόλντι, *Επίτομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, σ. 101.

98. Π.Π. Γερμανού, *Απονημονεύματα*, σ. 127.

99. Α. Δημαρά, *Νεοελληνική Εκπαίδευση - Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. α', σσ. 4-5.

ναυάρχους του γαλλικού στόλου της Ανατολής, να τεθεί το νησί υπό γαλλική προστασία ή να μεταναστεύσουν ομαδικά με τα πλοία τους στη Μασσαλία. Την πρότασή τους μάλιστα την εξέταξε με ευνοϊκή διάθεση ο ναύαρχος Halgan, αφού, όπως έγραφε, «...η Γαλλία δεν θα έκλεινε την πόρτα στους Υδραίους κεφαλαιούχους [capitalistes] που ήθελαν να μεταναστεύσουν επειδή ανησυχούσαν», όχι βέβαια λόγω της δραστηριότητας των οθωμανών εξουσιαστών, αλλά «...*εξ αιτίας του αναρχικού πνεύματος που βασιλεύει ανάμεσα στον πληθυσμό του νησιού*».¹⁰⁰ Αναρχικό πνεύμα που «βασίλευε» παρά το γεγονός της συμμετοχής των εφοπλιστών στην κεντρική διοίκηση, τη δολοφονία κατά παραγγελία τους από όργανα των κοινοβουλευτικών στα τέλη του 1821 του πρωτεργάτη της επανάστασης στην Ύδρα Αντώνη Οικονόμου και τη συγκρότηση αστυνομικής αρχής (που γρήγορα θα διαλυθεί) με σκοπό να εκτελεί «*τας προσταγὰς των κοινηγίων και της διοικήσεως, η λεγόμενη παρ' Ιταλοῖς "πολιτσία εξικουτίβα"*».¹⁰¹

Την επιχείρηση, όμως, διαφυγής θα αποτρέψουν τελικά οι καταπιεσμένοι της Ύδρας και δεν θα έχει την τύχη ανάλογων προσπαθειών που τελεσφόρησαν τον πρώτο χρόνο της επανάστασης, όταν πολλοί ενκαταστατοι του νησιού (όπως άλλωστε και άλλοι ομόλογοί τους από άλλα μέρη του «ελλαδικού χώρου») «*άρχισαν να στέλνουν κρυφά τους θησαυρούς τους στην Τερνέστη*», γιατί, σύμφωνα με το γάλλο «φιλέλληνα» Voutier που είχε επισκεφθεί την Ύδρα, από τότε «*ο λαός του νησιού γινόταν όλο και πιο απαιτητικός*» και «*απειλούσε να τους παραδώσει δεμένους στους Τούρκους αν δεν ανακούφιζαν τις στερήσεις τους*».¹⁰²

Ωστόσο, ό,τι δεν θα μπορέσει να καταφέρει μονομιάς με τα διατάγματα και τις εθνικές μεγαλοστομίες της η παντελώς ανυπόληπτη Πρώτη Προσωρινή Διοίκησης — να εκτρέψει δηλαδή απ' τον κοινωνικό της δρόμο την επαναστατική διαδικασία προς την κατεύθυνση της συγκρότησης εθνικού κράτους — θα κατορθώσουν σταδιακά, οδηγώντας τη στα άλλοτε παράλληλα κι άλλοτε συναντώμενα μονοπάτια των ιδιαίτερων κυριαρχικών και εκμεταλλευτικών τους βλέψεων, οι εκπροσωπούμενες ή μη σ' αυτήν, ηγετικές ομάδες του «ελλαδικού χώρου».

Επωφελούμενες βασικά απ' την εξουθένωση των καταπιεσμένων απ' τις ασταμάτητες επιθετικές ή αμυντικές πολεμικές επιχειρήσεις, τη

συνεπαγόμενη πείνα και εξαθλίωση κι την απογοήτευση, θα ωθήσουν σιγά-σιγά τους φτωχούς εξεγερμένους, με τη βία, την εξαγορά και τη δημοκοπία, είτε στην αθέλητη υποταγή στις βουλήσεις τους, είτε στην «εθελούσια» εγκατάληψη των κοινωνικών τους οραμάτων που γέννησαν την επανάσταση, στα χέρια των ειδικών της «επαναστατικής» βίας και των διαχειριστών και εκμεταλλευτών της ανθρώπινης ανάγκης και τάσης για ελευθερία και ισότητα.

Μέσα, λοιπόν, στα 1822, πρώτοι «...οι Πελοπονήσιοι προύχοντες», αντιλαμβανόμενοι φυσικά ότι μόνο με τη βία κι όχι με τα διατάγματα και τις προτροπές και υποσχέσεις, της ελεγχόμενης σε μεγάλο ποσοστό απ' αυτούς κεντρικής διοίκησης, θα επιβάλλονταν πάνω σ' έναν πληθυσμό που τους μισούσε όσο και τους οθωμανούς εξουσιαστές, «*εμίσθωσαν*», όπως γράφει και ο Κασομούλης, «*εκτελεστικήν δύναμιν από Ρουμελιώτας [ήταν οι πιο φτωχοί Έλληνες], να υπερασπίζονται και να επηρεάζουν τους λαούς της Πελοποννήσου...*». Αργότερα θ' ακολουθήσουν και οι καπεταναίοι της στεριάς και της θάλασσας, κι έτσι, «*...αφού η διαφθορά αυτή των βαθμών και μισθών διεδόθη εις όλους*», συνεχίζει ο απομνημονευματογράφος, «*ο λαός ετραβήχθη από το πολεμικόν χρέος, στηριζόμενος εις τα μισθωτά στρατεύματα...*».¹⁰³

Το αντίτιμο της ανάθεσης απ' τον «κοινό λαό» της σπουδαιότερης των υποθέσεων του, της ελευθερίας του, για μια ακόμη φορά, στα χέρια των μέχρι πρότινος οργάνων των βιαστών της, θα είναι βέβαια βαρύτερο απ' αυτό που πλήρωσε κατά τη διάρκεια της αυτοοργανωμένης, ουσιαστικά, αρχικής δράσης, καθώς ούτε τα «νόμιμα» και έκτακτα βαριά δασύματα «για το Γένος» (που κατέληγαν πάντα στις «τσέπες» των κάθε λογής αξιωματούχων και όχι ασφαλώς στο λεγόμενο «εθνικόν ταμείον») θα αποφύγει, ούτε την αναγκαστική και βίαιη στρατολόγηση.

«*Εμείς όμως παιδευόμεστε διά λευτεριά*», θα γράφει ο Μακρυγιάννης, και σ' ένα από τα ειλικρινή του ξεσπάσματα θα συμπληρώσει: «*Και δι' αυτό μας κερνούν ολόρθοι οι κάτοικοι κι έχουν τις ελπίδες σ' εμάς και μας πλερώνουν και μας ταγίζουνε και τους βάνομαι ομπρός εις τον πόλεμον και σκοτώνονται αυτήνοι και δοξαζόμεστε εμείς*».¹⁰⁴

Η σταδιακή απόσυρση των καταπιεσμένων απ' το ιστορικό προσκή-

100. Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. α', σσ. 297-98.

101. Χ. Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων...*, σσ. 44-46.

102. Κ. Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. α', σ. 397.

103. Γ. Κασομούλης, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. α', σσ. 173-74.

104. Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, σ. 94.

νιο — που δεν υπήρξε φυσικά γενική, μόνιμη και ολοκληρωτική — θα συμβάλει καιρία στη μετατροπή του στίβου των κοινωνικών αγώνων του επαναστατημένου ακόμη τμήματος του «ελλαδικού χώρου» σε πεδίο, στα επόμενα χρόνια, σφοδρών ένοπλων αντιπαράθεσεων, με θύματα ως επί το πλείστον τους ίδιους, ανάμεσα στις δυναμωμένες πια χριστιανικές εξουσιαστικές ομάδες και κυρίως σε δύο παρατάξεις με επικεφαλής τους προεστώτες (πολιτικούς) και τους καπεταναίους (στρατιωτικούς). «*Η μέση τάξις των Πολιτών*», δηλαδή η εμφανιζόμενη, απ' το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής μαρξίζουσας ιστοριογραφίας, σαν ηγέτιδα δύναμη της επανάστασης, η αστική τάξη, τα χρόνια αυτά, «*συνήργησε πάντοτε*», σύμφωνα και με τον Φιλήμονα, «*εις την υπεροχήν τότε της μιας, και τότε της άλλης· ήταν όμως αδύνατος να παραταχθή μόνη εναντίον της μιας, μην έχουσα την συνδρομήν της άλλης*». ⁽¹⁰⁶⁾

Η παγιωμένη, μέσα στους αιώνες της οθωμανοκρατίας, ανταγωνιστικότητα και αντιπαλότητά τους για τον έλεγχο της «ελλαδικής» κοινωνίας, χωρίς, όπως είδαμε, να ατονήσει τα δυο πρώτα χρόνια της επανάστασης, θα εκδηλωθεί ωστόσο δυναμικά όταν πλέον η αντιεξουσιαστική διάθεση και δραστηριότητα των εξεγερμένων φτωχών ραγιαδών είχαν σε μεγάλο βαθμό εκτονωθεί και κοπάσει, κι όταν έγινε πια ολόφανε η αδυναμία εξεύρεσης μεταξύ τους μιας κοινής κυριαρχικής συνισταμένης.

Το τελευταίο θα οριστικοποιηθεί κατά τη διάρκεια και μετά τη λήξη των εργασιών της δεύτερης «εθνοσυνέλευσης», του Άστρους Κυνουρίας (29.3.1823-18.4.1823), αν και το φορτισμένο κλίμα των τελευταίων μηνών, αλλά και των ημερών που προηγήθηκαν της έναρξης των εργασιών της — το οποίο δημιούργησαν οι υποτιθέμενοι αντιπρόσωποι του «κοινού λαού» (κοτσαμπάσηδες και στρατιωτικοί), που αναδείχτηκαν και πάλι μετά από μια νέα παρωδία εκλογών, προσερχόμενοι στο Άστρος με τα ιδιωτικά τους στρατεύματα σε μια επίδειξη δύναμης —, κάθε άλλο, βέβαια, παρά ευνοούσε τη σύγκλιση, σ' αυτήν, των εξουσιαστικών τους απόψεων.

Στο Άστρος οι παραστάτες (διπλάσιοι και τριπλάσιοι απ' ό,τι προβλεπόταν και στη συντριπτική τους πλειοψηφία κοτσαμπάσηδες και καραβοκυραίοι), θεωρώντας ότι οι βασιζέες αρχές του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδάουρου, που ποτέ δεν εφαρμόστηκαν, ήταν «αποδε-

105. Φιλήμωνος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, σ. 291.

δειγμένως λαοσώοι» και κρίνοντας ότι έπρεπε (για το συμφέρον τους φυσικά), να «*φυλάχθωσι ως αμετάτρεπτοι και αμετακίνητοι*» θα επικυρώσουν το προηγούμενο σύνταγμα ψηφίζοντας μόνο κάποιες καινούργιες διατάξεις: θα επιχειρήσουν αυτό που, αν και επιθυμούσαν απ' την αρχή της επανάστασης, δεν αποτόλμησαν εξαιτίας του ανατρεπτικού κοινωνικού κλίματος της εποχής στην Επιδάουρο — την ιδιοποίηση δηλαδή των «εθνικών γαιών» διά της εκποίησης τους δήθεν για πατριωτικούς σκοπούς —, αλλά και θα επιφέρουν κάποιες μεταβολές στο ισχύον διοικητικό καθεστώς.

Με τις νέες διατάξεις που προσέθεσαν στις υπάρχουσες διέδυναν θεωρητικά (γιατί στην πράξη καταστρατηγούσαν καθημερινά), τα ατομικά δικαιώματα, ψηφίζοντας άρθρα που προέβλεπαν την κατάργηση της δουλείας, την απαγόρευση των αυθαίρετων συλλήψεων και κατακρατήσεων και την επέκταση των μέτρων προστασίας της ιδιοκτησίας, της τιμής και ασφάλειας στους ξένους και αλλοθρήσκους. Παράλληλα όμως θα περιορίσουν τα πολιτικά δικαιώματα των «κατώτερων τάξεων» και των «πολεμικών», ψηφίζοντας εκλογικό νόμο έμμεσης εκλογής των παραστατών, σύμφωνα με τον οποίο τις θέσεις των μελών της εθνοσυνέλευσης και τα αξιώματα θα έπρεπε και στο μέλλον να καταλαμβάνουν μόνον «ευυπόληπτοι άνδρες». Με πρόσθετο για τον τύπο άρθρο τους θα διακηρύξουν ακόμη ότι «*οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να κοινοποιώσιν άλλως τε και διά των τύπων τας δοξασίας των, αλλά με τους ακόλουθους τρεις όρους*», που εισηγήθηκε στο σώμα ο Μανροκορδάτος: «*Να μη γίνεται λόγος κατά της χριστιανικής θρησκείας, να μην αντιβαίνωσιν εις τας κοινώς αποδεδεγμένας αρχάς της ηθικής*» και «*να αποφεύγωσιν πάσαν προσωπικήν ύβριν*». ⁽¹⁰⁷⁾

Λογοκριτικοί όροι που επιβλήθηκαν παρά το γεγονός ότι όλες οι εφημερίδες που κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης, χειρόγραφες και έντυπες, ⁽¹⁰⁷⁾ μετά από τις απανωτές προτροπές και συστάσεις του Κοραή και με πρωτοβουλία λογίων, αστών και «φίλλελλων», ελέγχονταν απόλυτα είτε από τις τοπικές αρχές είτε απ' τις εκατοτε κεντρικές διοικήσεις και ξεκάθαρα διεκλήρυσαν, όπως στο πρώτο φύλλο τους τα *Ελληνικά Χρονικά* ότι «...διά των τοιούτων εφημερί-

106. *Επίλεκτα Νομικά Κείμενα της Εθνικής Παλιγγενεσίας*, σ. 63.

107. Οι χειρόγραφες εφημερίδες της επανάστασης που κυκλοφόρησαν στα 1821-22 ήταν, η *Εφημερίδα του Γαλαξιδίου* ή *Ψευτοεφημερίδα*, όπως χαρακτηρίστηκε «...διά τας εν αυτή γραφομένας τερατολογίας και ανυπόφορα ψεύδη», η

δων οι Έλληνες θέλουν διδασθῆναι περί των προσόδων της ευνομίας και της κατά νόμους αυτονομίας των, περί των ηρωικών κατορθωμάτων και κοινωφελών πράξεων των πολεμικών και πολιτικών αρχηγών του έθνους, περί των ιερών χρεών του πολίτου, και της οφειλομένης πειθαρχίας προς τους νόμους και την διοίκηση...».⁽¹⁰⁸⁾

Σε ότι αφορά την απόπειρα ιδιοποίησης από τους παραστάτες κοτσαμπάσηδες και πλοιοκτήτες των πρώην οθωμανικών κτημάτων, των λεγόμενων «εθνικών γαιών» — διά τῆς, κάτω απ' τό πρόσχημα της αποζημίωσης των νησιωτών προκρίτων για όσα «προσέφεραν» στον απελευθερωτικό αγώνα, εκποίησης τους — αυτή θα αποτύχει, καθώς στα σχέδιά τους θα αντιδράσουν, αποβλέποντας σε μια δίκαιη, αργότερα, διανομή τους, όχι μόνο οι αγρότες που συγκροτούσαν τα μισθοφορικά σώματα των καπεταναίων — που θα στείλουν μήνυμα δυναμικής επέμβασης «...γράφοντες επί τεμαχίου χάρτου “Γης εκποίησης” και θέτοντες τον τοιούτον χάρτην ως σημείον σκοπού, ευμνάζοντο εις την σκοποβολήν, εκδηλούντες με τούτο τας υποψίας των» —, αλλά και οι ομόλογοι τους του αντίπαλου στρατεύματος, των προυχόντων. «Καί τούτο», όπως σημειώνει ο γραμματέας του Κολοκοτρώνη Οικονόμου, «διότι η γνώμη αυτή ήτο γενική των πλείστων των, ως εκ της προτέρας διαγωγής των Διοικητών, δυσπιστούντων και υποπτευόντων, ότι ήθελον κατά τούτο χωρήσει καταχρήσεις μεγάλαι και αυθαιρεσίαι, και ότι οι εν τοις πράγμασι πρωτεύοντες, επί διαφόροις προφάσεσιν αποζημιώσεων, ήθελον ιδιοποιηθῆναι αυτοί επί μηδαμιναῖς τιμαῖς ἢ και προϊόντα, τας καλύτερας και εις μεγίστας εκτάσεις γαίας, και οι τούτων γεωργοί θα έμενον εν αυτοῖς ως δουλοπάροικοι των...».⁽¹⁰⁹⁾

Ωστόσο, παρά την αποτυχία τους, εξ αιτίας των εντόνων αντιδρά-

⇒ Εφημερίς Αιτωλική του Μεσολογγίου και ο Αχελώος του Αργινίου, όργανο ουσιαστικά της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος. Οι έντυπες, εκτός απ' την εφημερίδα Σάλπιξ Ελληνική που εκδόθηκε το 1821 στην Καλαμάτα, θα κυκλοφορήσουν μετά το 1823-24. Τα Ελληνικά Χρονικά στο Μεσολόγγι, ο Φίλος του Νόμου και η Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος στην Ύδρα, η Εφημερίς των Αθηνών, η Γενική Εφημερίς της Ελλάδος επίσημο όργανο της Κεντρικής Διοίκησης, και η ξενόγλωσση *Telegrafo Greco* στο Μεσολόγγι. [Βλέπε: Ο τύπος στον Αγώνα, ττ. α', β', γ', επιμέλεια Αιμ. Κουμαριανού].

108. Ο τύπος στον αγώνα, τ. β', σ. 9.

109. Οικονόμου, Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. α', σ. 293.

σεων, να ιδιοποιηθούν διά της εκποίησης τις «εθνικές γαίες», οι κοτσαμπάσηδες θα κατορθώσουν έμμεσα να βάλουν χέρι σ' αυτές με τη μέθοδο της ενοικίασης μέρους τους, αφού, παρότι δεν ήταν βέβαια οι μόνοι που διέθεταν άφθονα χρήματα για το σκοπό αυτό, διέθεταν εντούτοις τη μεγαλύτερη δύναμη στη Δεύτερη Προσωρινή Διοίκηση που θα προκύψει απ' την «εθνοσυνέλευση» του Άστρους. Μια κεντρική διοίκηση με περισσότερες απ' την προηγούμενη αρμοδιότητες (μετά την κατάργηση απ' την «εθνοσυνέλευση» των περιφερειακών διοικήσεων, της Πελοποννησιακής Γερουσίας, του Άρειου Πάγου και της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος), τις οποίες μοιράζονταν και πάλι το ενισχυμένο Βουλευτικό με πρόεδρο τον Ορλάνδο και το Εκτελεστικό υπό τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη.

Η μη αναγνώριση της νομιμότητας των διαδικασιών του σχηματισμού της Δεύτερης Προσωρινής Διοικήσεως απ' τους παραγωνισμένους απ' αυτή στρατιωτικούς και κάποιους πολιτικούς (όπως ο Νέγρης) θ' αποτελέσει το προανάκρουσμα των σφοδρών ενόπλων συγκρούσεων που θ' ακολουθήσουν τα επόμενα χρόνια, των χαρακτηριζόμενων καταχρηστικά απ' την ιστορία της κυριαρχίας ως εμφυλίων πολέμων. Πρωτοστατούντος του Κολοκοτρώνη — που με τις νέες ρυθμίσεις για τη διοίκηση του στρατεύματος από τριμελή επιτροπή έχασε την αρχιστρατηγία —, οι Δ. Υψηλάντης, Οδ. Ανδρούτσος, Θ. Νέγρης, Γ. Σισίνης, Ασ. Φωτήλας κ.ά., θα συγκεντρωθούν σ' ένα χωριό, τη Σιλήμνα (15.5.1823), όπου, αφού ορκιστούν να παραμείνουν ενωμένοι, θ' αποφασίσουν να καλέσουν σε εκλογές για νέα «εθνοσυνέλευση» και στη συνέχεια θ' αναχωρήσουν για τις επαρχίες με σκοπό να στρατολογήσουν τον «κοινό λαό» ενάντια στους πολιτικούς αντιπάλους τους και να τον «πείσουν» ν' αποδίδει σ' αυτούς τούς φόρους, υποτίθεται για το στρατό και το έθνος, που εισέπρατταν μέχρι τότε οι ελέγχοντες ουσιαστικά την κεντρική διοίκηση κοτσαμπάσηδες.

Το κίνημα, όμως, των δυσαρεστημένων απ' τη νέα διανομή της εξουσιαστικής και εκμεταλλευτικής πίτας στρατιωτικών, γρήγορα θα σβήσει, καθώς οι προύχοντες, αξιοποιώντας τη γνωστή υπέρμετρη φιλοδοξία και ματαιοδοξία του Κολοκοτρώνη, θα τον απόσπασουν απ' τους «συντροφείς» του προσφέροντάς του την αντιπροεδρία του Εκτελεστικού, την οποία — πατώντας τους όρκους που έδωσε, ότι δηλαδή θ' αγωνισθεί για «τα δικαιώματα του λαού και των αρμάτων» — και θα αποδεχθεί, σαν δώρο σ' ένα πολιτικό γάμο που θα επισφραγίσει ο αρρα-

βώνας του εννιάχρονου γιου του Κολίνου με την οχτάχρονη κόρη του μέχρι πρόσφατα «εχθρού» του, μεγαλοκοτσαμπιάση Κανέλλου Δεληγιάννη, τη Μαριονίτσα.

Έτσι, μετά την αποδοχή «του διορισμού του ως αντιπροέδρου και του υιού του [Πάνου] ως φρουράρχου Ναυπλίου, ο Κολοκοτρώνης», όπως μας πληροφορεί ο υπασπιστής του ο Φωτάκος, «έχασε την αξία του και οι Πελοποννήσιοι άρχισαν να τον συχαίνονται διά την γενομένην απάτην προς τους συντρόφους του, οίτινες έμειναν εκτεθειμένοι απέναντι της Διοικήσεως και αναγκάσθησαν να διαλυθούν έκαστος εις τα ίδια».⁽¹¹⁰⁾

Η ηρεμία, ωστόσο, στο χριστιανικό εξουσιαστικό στρατόπεδο θα αποδειχθεί πρόσκαιρη, αφού νέα ρήξη θα εκδηλωθεί σύντομα στους κόλπους του, αυτή τη φορά ανάμεσα στο Βουλευτικό και το Εκτελεστικό με αφορμή την ανακήρυξη του Μαυροκορδάτου ως προέδρου του πρώτου, μια θέση που εποφθαλμιούσε ο εξ αγχιστείας πολιτικός και πραγματικός συγγενής πια του Κολοκοτρώνη, ο Δεληγιάννης. Ο Κολοκοτρώνης απειλώντας ανοιχτά τον Μαυροκορδάτο θα τον αναγκάσει να εγκαταλείψει το αξίωμα και να καταφύγει στη Σαλαμίνα, απ' όπου θα έρθει σε συνεννόηση με τους Υδραίους προκρίτους-εφοπλιστές και θα συγκροτήσει μαζί τους μια πολιτική φατρία. Αυτή στην προσπάθειά της να επικρατήσει επί των αντιπάλων της, θ' αποσπάσει την υποστήριξη των άγγλων κυριάρχων, που, πρώτοι απ' τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, απ' το Μάρτη του 1823 άρχισαν να επεμβαίνουν φανερά στα «ελληνικά» πολιτικά πράγματα, αναγνωρίζοντας, με πρωθυπουργό τον Κάνινγκ, ουσιαστικά την ύπαρξη ελληνικού έθνους, αφού πια δεν χαρακτηρίζαν την επανάσταση ως εσωτερικό πρόβλημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά σαν εμπύλεμη κατάσταση μεταξύ δύο διαφορετικών μερών.

Ανταπαντώντας στην αποπομπή, ουσιαστικά, του Μαυροκορδάτου, το Βουλευτικό θα καθαιρέσει το φίλο του Κολοκοτρώνη τον Μεταξά, απ' το Εκτελεστικό, τοποθετώντας στη θέση του τον αρχηγό της πολιτικής φατριάς που στήριζε ήδη της κυριαρχικής της ελπίδες στο γαλλικό παράγοντα, τον Κωλέτη, παρά το γεγονός ότι δεν διέθετε την απαιτούμενη από το νόμο απαρτία για μια τέτοια απόφαση, πράγμα που θα εκμεταλλευτεί το Εκτελεστικό για να διαλύσει βίαια με το στρατό, μετά από διαταγή του Κολοκοτρώνη (26.11.1823), απειλώντας τους βουλευτές

ότι οι στρατιώτες «θα τους θανατώσουν ως πωλήσαντες το έθνος εις τους Άγγλους».⁽¹¹¹⁾

Η ύπαρξη, στις αρχές του 1824, δυο Εκτελεστικών σωμάτων και δυο Βουλευτικών — ύστερα απ' την απόφαση εικοσιτριών βουλευτών (από τους σαράντα συνολικά) να κηρύξουν έκπτωτους των αξιωμάτων τους, από το Κρανίδι όπου είχαν καταφύγει μετά την εισβολή στη βουλή, τον πρόεδρο του Εκτελεστικού Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και το μέλος του Σωτήρη Χαραλάμπη, κατηγορώντας τους για κατάχρηση εξουσίας και για οικονομικές ατασθαλίες (μια παύση που αυτοί βέβαια δεν αποδέχτηκαν), και να συγκροτήσουν καινούργιο, ουσιαστικά, Εκτελεστικό με πρόεδρο τον υδραίιο πλοιοκτήτη Γ. Κουντουριώτη — θα σημάνει την έναρξη του ενδοεξουσιαστικού δράματος που θα παιχτεί, με ένα μικρό διάλειμμα, σε δυο πράξεις, πάνω στις πλάτες των αγροτοκτηνοτροφικών κυρίως πληθυσμών και με αντίτιμο, φυσικά, το αίμα τους. Ένα φρικτό μακελειό που θα ξεκινήσουν οι χριστιανικές ηγετικές ομάδες, αποβλέποντας — με όχημα τη «διαχείριση» των λιρών του πρώτου αγγλικού δανείου για το οποίο η διαπραγματεύση είχε ήδη αρχίσει — στην κυριαρχία, η κάθε μια για λογαριασμό της, επί της «ελλαδικής» κοινωνίας, και που όλοι οι εμπλεκόμενοι εξουσιαστές θα διεξαγάγουν κάτω απ' τα «λάβαρα» της υπεράσπισης της πατρίδας και του γένους απ' τους οθωμανούς εχθρούς και της προστασίας απ' τους προδότες αντιπάλους, σε μια χρονική μάλιστα περίοδο που, εξαιτίας αυτών των συγκρούσεων, ο οθωμανοαιγυπτιακός στρατός και στόλος με τους Κιουνταχί, Ιμπραήμ και Χοσρέφ, θα αρχίσει σχεδόν ανενόχλητος να αλωνίζει κυριολεκτικά τον ηπειρωτικό και θαλάσσιο «ελλαδικό χώρο».

Έχοντας δώσει, όπως ελπίζουμε, το στίγμα των κυριαρχικών και πολιτειακών αντιλήψεων και της αντικοινωνικής, στα προηγούμενα χρόνια, δραστηριότητας των «ελληνικών» εξουσιαστικών ομάδων, δεν θα ασχοληθούμε διεξοδικά με το πλήθος των επεισοδίων, τόσο στο πολιτικό προσκήνιο και παρασκήνιο, όσο και στο στρατιωτικό επίπεδο, αυτού του λυσσαλέου, για τη νομή της κυριαρχίας, ενδοεξουσιαστικού αγώνα.

Θα αρχεστούμε σε μια απλή, μόνο, καταγραφή των δυνάμεων που συγκροτούσαν τους αντιμαχόμενους σχηματισμούς, της έκβασης των αναμετρήσεων και των επιπτώσεών τους πάνω στο κοινωνικό σώμα,

110. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σσ. 481-82.

111. Τ. Σταματόπουλου, *Χρονικά και Μελέτες*, σ. 71.

και θα προχωρήσουμε σε μια συνοπτική περιγραφή του συνολικού ασφυκτικού κυριαρχικού πλαισίου (στη διαμόρφωση του οποίου κι αυτές οι συγκρούσεις συνέβαλλαν) όπου θα σβήσει τελικά, παρά τις κάποιες επιθανάτιες εξεγερτικές αναλαμπές της, η κοινωνική επανάσταση.

Η πρώτη, λοιπόν, αναμέτρηση που διεξήχθηξε ανάμεσα σ' ένα συνασπισμό υδραίων πλοιοκτητών (Κουντουριώτηδες κ.ά.), φαναριωτών (Μαυροκορδάτος), μεγαλοκοτσαμπάσηδων (Λόντος, Ζαΐμης, κ.ά.) και οπλαρχηγών (κάτω απ' την επιρροή του Κωλέτη) της Ρούμελης, και στη συμπαράταξη των «πολεμικών» υπό την ηγεσία του Κολοκοτρώνη και μιας μερίδας προυχόντων του Μωρηά, θα λήξει το Μάη του 1824 με νικητές τους πρώτους.

Τη σύντομη διάρκεια αυτού του αρχικού «εμφυλίου» θα καθορίσουν με τη στάση τους ουσιαστικά οι καταπιεσμένοι που ακολουθούσαν τον (διαθέτοντα ακόμη κοινωνικό έρεισμα) Κολοκοτρώνη, καθώς πολλοί, μαζί με κάποιους οπλαρχηγούς — αντιλαμβανόμενοι, μετά τη σύμπτωσή του και πάλι με τους κοτσαμπάσηδες, ότι ο αγώνας διεξάγεται μονάχα για την κυριαρχία και το χρήμα —, θα τον εγκαταλείψουν γιατί δεν ήθελαν, σύμφωνα με τον Σπηλιόδη, να μάχονται «*δι' υλικά συμφέροντα εναντίον αδερφών των*», ενώ και άλλοι που συγκροτούσαν τον μισοθρονονόμο στρατό του, βλέποντας τη ζυγαριά της «διαχείρισης» του επερχόμενου δανείου να γέρνει προς το μέρος των αντιπάλων του, θα αποσιωπήσουν αλλάζοντας εξουσιαστικό στρατόπεδο.

«*Το σκυλί δεν γνώριζε πλέον τον αφέντη του*», θυμάται ο γραμματέας του, ο Οικονόμου, «*συγγενείς τους συγγενείς, φίλοι τους φίλους, αδελφοί τους αδελφούς, γονείς τα τέκνα και ταύτα τους γονείς, παρήκουν επί μόνη τη προσδοκία του χρυσού. Εκοιμάτο τις εν μέσω πολλών φίλων και εξυπνών ευρίσκετο ή εν μέσω εχθρών ή έρημος· τόσοσιν μεγάλη είναι η δύναμις του χρυσού και προσδοκώμενον*».⁽¹¹²⁾

Απασχολημένοι με το αιματηρό ανταγωνιστικό τους παιχνίδι αυτό το χρονικό διάστημα στον ηπειρωτικό «ελλαδικό χώρο», οι χριστιανοί εξουσιαστές θα αγνοήσουν φυσικά τις εκκλήσεις των Ψαριανών — που απ' το Φλεβάρη του 1824 έβλεπαν τον κίνδυνο να πλησιάζει — για βοήθεια (όπως άλλωστε αργότερα κι αυτές των «ελεύθερων πολιορκημένων» του Μεσολογγίου), με αποτέλεσμα το νησί, παρά την ηρωική αντί-

σταση των κατοίκων του, να καταστραφεί ολοκληρωτικά. Μια καταστροφή που θα οδηγήσει τους εναπομείναντες Ψαριανούς αναγκαστικά στην προσφυγιά και την πειρατεία και θα προκαλέσει τον πανικό στους άλλους νησιώτες, δίνοντας την ευκαιρία στους προύχοντες πολλών νησιών να προχωρήσουν σε κάτι που από καιρό επιθυμούσαν, να «διαπραγματευτούν» δηλαδή την υποταγή των τόπων τους με τους οθωμανούς εξουσιαστές, και μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις με τη «συναίνεση» των καταπιεσμένων.

Μέσα σ' αυτό το βαρύ κυριαρχικό κλίμα, οι αγρότες της Άνδρου, αρνούμενοι να υποταχτούν στους οθωμανούς και εξεγερόμενοι ταυτόχρονα ενάντια στους χριστιανούς εξουσιαστές και εκμεταλλευτές του νησιού, θα χάραξουν ένα δρόμο, που αν ακολουθούσαν οι ομόλογοί τους σ' ολόκληρο τον «ελλαδικό χώρο» θα έβγαζε απ' το τέλμα στο οποίο είχαν βυθίσει οι επίδοξοι «έλληνες» κυρίαρχοι την κοινωνική επανάσταση.

Όταν στα μέσα Ιουλίου οι κοτσαμπάσηδες και λοιποί προύχοντες του νησιού «περίτρομοι» και «πανικόβλητοι», αντικρίζοντας σ' ανοιχτά κάποιο στόλο (που αποδείχτηκε ότι ήταν τελικά του Μιαούλη), άρχισαν, σύμφωνα με τον Φραντζή, να γεμίζουν ένα καράβι με «...βοϊδέλα, πρόβατα, και άλλα διάφορων ειδών δώρα, και επροθυμοποιούντο να υπάγουσιν εις προσκύνησιν του καπετάν Πασά ναύαρχου του στόλου».⁽¹¹³⁾ οι αγρότες θα ξεσηκωθούν, θα κάψουν το πλοίο, θα διαπομπέψουν τους εμπνευστές του σχεδίου παράδοσης του νησιού κοτσαμπάσηδες (τον Δελαγραμάτικα και τον Πέτα) και στη συνέχεια με πρωτοβουλία του χωρικού Δημήτρη Μπαλή θα καλέσουν σε συνέλευση και ναυτικούς στη Μεσαριά.

Κρίνοντας, κατά τη διάρκεια τη συνέλευσης και σύμφωνα με την προκήρυξη που κυκλοφόρησε πριν την έναρξή της, ο Μπαλής (π3) ότι «...η ανισότης, η ανέχεια, η δυστυχία, είναι δημιουργήματα όχι του υπέρτατου όντος, αλλά των κρατούντων», ότι «εις την αρχαίαν Ελλάδα και εις τον άλλον κόσμον και προ ολίγων χρόνων εις την Γαλλίαν, εχθήη πολύ αίμα διά να καταργηθούν τα προνόμια των αρχόντων και η ιεραρχική διατήρησις της κοινωνίας...», ότι η γη ανήκει στους «...δουλευταίς της και όχι εις τους ολίγους τουρκαρχοντας που τη νέμονται με το δικαίωμα του ισχυροτέρου το οποίον απέκτησαν από τους Φράγκους και τους Οθωμα-

112. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σσ. 371-72.

113. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. β', σ. 422.

νούς» και θεωρώντας πως «...η κοινοκτημοσύνη δεν είναι ζορμαπάλη αλλά έργο δικαιοσύνης», οι αγρότες του νησιού θα αποφασίσουν να δουλεύουν «εις το εξής τα φέουδα όλοι μαζί», να «απολαβαίνει τον καρπόν των η κομμούνα [κοινότητα]» και να «γίνεται δικαία μοιρασιά της σοδειάς εις όλους τους δουλευτάδες, ανάλογα με τον κόπον τους και την δούλευσίν τους».

Επιχειρώντας να υλοποιήσουν τις αποφάσεις τους, οι αγρότες θα κάψουν μερικούς πύργους προυχόντων και θα κακοποιήσουν κάποιους απ' τους πιο μισητούς κοτσαμπάσηδες, τόσο στα γύρω της συνέλευσης μέρη, όσο και στα βόρεια του νησιού, όπου είχε επεκταθεί, με πρωτεργάτη τον Γεώργιο Φούντο, η εξέγερση, αλλά τελικά θα υποκύψουν και θα διασκορπιστούν κάτω απ' την απειλή χρήσης βίας του στρατιωτικού σώματος που έφτασε με πολεμικό πλοίο από την Ύδρα, μετά τις εκκλήσεις των κατατρομαγμένων προυχόντων και την υπόσχεση αμνηστίας που έδωσε ο επικεφαλής του αρμοστής, ο Μεταξάς.

Η εξέγερση δεν θα επεκταθεί σ' άλλα μέρη του «ελλαδικού χώρου» (κάτι που ήλπιζαν, όπως φαίνεται απ' την προκήρυξη, οι αγρότες της Άνδρου), ο Δημήτρης Μπαλής θα συλληφθεί και δεμένος θα μεταφερθεί στην πρωτεύουσα, το Ναύπλιο, όπου και θα δικαστεί κατ' άλλους ιστορικούς σε θάνατο (ποινή που δεν θα εκτελεστεί), ενώ κατ' άλλους θα αφεθεί, μετά την απολογία του, ελεύθερος.

Στο μεταξύ, ο ιός της φιλοχρηματίας — τον οποίο οι «ελληνικές» εξουσιαστικές ομάδες είχαν μεταδώσει, όπως είδαμε και σ' ένα κομμάτι του αγωνιζόμενου εθελοντικά και αφιλοκερδώς τα πρώτα χρόνια της επανάστασης, αλλά εξουθενωμένου πια κοινωνικού σώματος, προκειμένου να το χρησιμοποιήσουν σαν όργανο για τους αιματηρούς εσωτερικούς τους ανταγωνισμούς — θα προκαλέσει σ' αυτές πυρετό απληστίας στα όρια του παροξυσμού, όταν οι άγγλοι «φιλέλληνες» τραπεζίτες-ληστές αρχίσουν να καταβάλλουν τις πρώτες δόσεις του δανείου, με αποτέλεσμα η νηνεμία που επικρατούσε, μετά τη λήξη της πρώτης «εμφύλιας» αναμέτρησης, στο εξουσιαστικό στρατόπεδο, να δώσει ξανά τη θέση της στη θύελλα.

Τη ρήξη στο συνασπισμό των νικητών, που είχαν ήδη συγκροτήσει την Τρίτη Προσωρινή Διοίκηση, θα προκαλέσει, αυτή τη φορά, η απόπειρα της πολιτικής φατρία που αντλούσε τη δύναμη της απ' την προώθηση των επικυριαρχικών σεναρίων των άγγλων εξουσιαστών, δηλαδή αυτή των πλοιοκτητών της Ύδρας και του Μαυροκορδάτου, να απο-

κτήσει την πρωτοκαθεδρία στο εξουσιαστικό μπλοκ «διαχειριζόμενη» κατ' αποκλειστικότητα τα χρήματα του δανείου.

«Προσέξατε», συνιστούσε με επιστολές του απ' το Λονδίνο στους συγγενείς του καραβοκυραίους ένας απ' τους διαπραγματευτές των ληστρικών όρων του δανείου,⁽¹¹⁴⁾ ο Ορλάνδος, «να μην αφήσετε τα πράγματα από τας χείρας σας· ο ένας [ο Γ. Κουντουριώτης] εις την Διοίκησιν, ο άλλος [ο Λάζαρος Κουντουριώτης] εις την Ύδραν· τώρα μάλιστα που έχει πολλά μέσα η Διοίκηση [τις λίρες του δανείου]. Προσέξατε διά τον Θεόν, να μην αφήσετε το σκήπτρον από το χέρι [...]. Αν δεν κυττάξωμεν να ωφεληθώμεν, να λάβωμεν την δύναμιν και την εξουσίαν εις τας χείρας μας, αύριον μιαν ηορχία, addio περιστάσις, πετά και φεύγει».⁽¹¹⁵⁾

Έτσι οι δυσारेστημένοι, απ' την κατανομή των νευραλγικών πόσων στη Διοίκηση, μεγαλοκοτσαμπάσηδες του Μωρηά (Ζαΐμης, Λόντος κ.ά.) θα εγκαταλείψουν το κυβερνητικό σκάφος και, συμμαχώντας με τον πρώην «εχθρό» τους Κολοκοτρώνη, θα προσπαθήσουν με τα όπλα να το τορπιλίσουν, ενώ οι άλλοι εταίροι, των πλοιοκτητών, στην εξουσία, οι κατεταναίοι της Στερεάς, θα παραμείνουν σ' αυτό σαν εκτελεστική της δύναμη, προσπαθώντας με στρατηγήματα (δηλώνοντας, για παράδειγμα, πολύ περισσότερους μισθωτούς άνδρες απ' όσους πραγματικά διέθεταν) ή συμπεριφερόμενοι δουλικά (π4) στους ισχυρούς αυτής της περιόδου, τους Κουντουριώτηδες (όπως άλλωστε και κάποιιοι οπλαρχηγοί του Μωρηά), να αποσπάσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερα χρηματικά ποσά απ' τα αγγλικά δάνεια.

Στην εκστρατεία που θα ακολουθήσει ενάντια στους αποστάτες του Μωρηά, ο Κωλέτης — που μαζί με το Γκούρα ήταν επικεφαλής των ρου-

114. Από τις 2.800.000 λίρες των δυο αγγλικών δανείων που χρεώθηκαν οι κατεπιεσμένοι του «ελλαδικού χώρου», οι ηγετικές του ομάδες θα λάβουν, θα καταπατήσουν και θα καρπωθούν, αφαιρουμένων των τόκων, προμηθειών κλπ., μόνο 933.887. Η αγγλική επιθεώρηση *Quarterly Review*, αναφερόμενη στους «φιλέλληνες» τραπεζίτες, έγραφε χαρακτηριστικά: «Ενώ οι επιχειρήσεις των ορχυείων, των πλυντηρίων, της πλινθοποιίας, των αλατοορχυείων και αι τοιαύται, ανεπιφυλάκτως διακηρύττουν ότι αι βιέςεις των είναι καθ' ολοκληρίαν χρηματικάι, οι εν ευρυτά αδελφοί των της ελληνικής "επιχειρήσεως" [company] εκάλυψαν τας αυτάς επιδιώξεις υπό τα τυχερά ονόματα της ελευθερίας και της φιλανθρωπίας». [Βλέπε Γ. Κατσούλη, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος α', σσ. 344-45].

115. Κ. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σ. 109.

μελιώτικων στρατευμάτων — θα επιχειρήσει και θα καταφέρει τελικά να προσεταιριστεί μέρος των φτωχών πληθυσμών μερικών επαρχιών του, είτε μοιράζοντας αφειδώς χρήματα, υποσχέσεις, διπλώματα και αξιώματα, είτε ενεργοποιώντας, με τη γνωστή προκήρυξη του προς τους κορίνθιους, τα αντιπρουχοντικά αντανάκλαστικά των καταπιεσμένων, καταγγέλλοντας, μεταξύ άλλων, ότι τη στιγμή που «...άπαντες οι Έλληνες ώμοσαν ενώπιον Θεού και ανθρώπων ν' αποτινάξουν τον Οθωμανικόν ζυγόν και να ζήσουν ελεύθεροι με νόμους δικαίους, ή να αποθάνουν διά τα πλέον ιερά της ανθρωπότητας δίκαια[...] μόνον τινές των προεστώτων τον Μωρῶς αγωνίζονται σήμερον αγώνα παράδοξον να συστήσουν τυραννίαν εις την Ελλάδα, χειρότεραν της δεσποτείας του Σουλτάνου...».⁽¹¹⁶⁾

Έτσι στις πολεμικές επιχειρήσεις που θα διεξαχθούν στην Πελοπόννησο, και θα συνοδευτούν από απερίγραπτες ωμότητες, οι κοτσαμπάδες και ο Κολοκοτρώνης, αφού εγκαταλειφθούν σταδιακά απ' το μεγαλύτερο τμήμα των μισθοφόρων τους, θα ηττηθούν τελικά κατά κράτος.

Το τέλος της δεύτερης ενδοεξουσιαστικής αναμέτρησης (μέσα του 1824 αρχές του 1825) θα βρεί τους αγροτοκτηνοτροφικούς πληθυσμούς της Πελοποννήσου άγρια λεηλητημένους απ' τους ρουμελιώτες εισβολείς, τους μεγαλοκοτσαμπάσηδες Ζάμη και Λόντο «φυγάδες» στη Δυτική Στερεά, τον Κολοκοτρώνη και δεκατέσσερεις άλλους «πολεμικούς» έγκλειστους σε μοναστήρι στην Ύδρα, τους Ανδρούτσο⁽¹¹⁷⁾ και Καραϊσκάκη υπό διωγμόν ως συννομλητών των πασάδων και προδοτών του Γένους, το μεγαλύτερο μέρος του επαναστατημένου «ελλαδικού χώρου» ξανά υπό οθωμανική κατοχή και τον Ιμπραήμ προ των πυλών του Μωρηά.

Αδυνατώντας η Τρίτη Προσωρινή Διοίκηση να αντιμετωπίσει την προέλαση των στρατευμάτων του τελευταίου — και ιδιαίτερα μετά την παταγώδη αποτυχία της εκστρατείας εναντίον του του προέδρου της Κουντουριώτη —, θα αμνηστεύσει το Μάη του 1825 αναγκαστικά τους έμπειρους στα πολεμικά αντιπάλους της, αλλά ταυτόχρονα, επιχειρώντας να κρατήσει υπό έλεγχο την κατάσταση, θα αποπειραθεί με τη

συνδρομή του γάλλου «φιέλληνα» Φαβιέρου (αρχηγού ενός μασονικού εκστρατευτικού τάγματος που έδρασε στην Αθήνα, των «Θετών Τέκνων της Σπάρτης και των Αθηνών») τη συγκρότηση αυστηρά ιεραρχημένου τακτικού στρατού (π5).

Έχοντας όμως καρπωθεί ή κατασπαταλήσει στις «εμφύλιες» συγκρούσεις τις αγγλικές λίρες,⁽¹¹⁸⁾ μέρος των οποίων προοριζόταν γι' αυτό το σκοπό, και αναζητώντας χρήματα για την «σύστασιν και αύξησιν του Τακτικού», θα δημιουργήσει το Νοέμβρη του 1826 «επιτροπή εκποίησης των εθνικών κτημάτων», ικανοποιώντας παράλληλα τις αρπακτικές επιθυμίες τόσο της αγροτικής αριστοκρατίας, όσο και των κάθε λογής αξιωματούχων, που θα σπεύσουν βέβαια, πρωτοστατούντων των βουλευτών (των εθνοχαντών, κατά τον «κοινό λαό»), να αγοράσουν γη σε τιμές εξευτελιστικές για το δικό τους βαλάντιο και όχι φυσικά για το αντίπαρτο των αγροτοκτηνοτροφικών πληθυσμών.

«Εἰς τίνα λοιπὸν θέλει εκποιηθῇ ἡ ἐθνικὴ γῆ;» αναρωτιόταν με άρθορο του στις 18.1.1826, στη Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος ο καριπνάρκος Νικδίας Φλογαίτης (π6) (ο μοναδικός ίσως απ' τους επώνυμους φιλελεύθερους δημοκράτες που αντέδρασε σ' αυτήν τη, φεουδαρχικής δρομολόγησης του αγροτικού ζητήματος, πρακτική, μιας κυβέρνησης που οι αριστεροί ιστορικοί θεωρούν σαν αστικών προσανατολισμών) και συνεχίζει: «Οχι βέβαια εἰς ἄλλον παρὰ εἰς ολίγους τινὰς ευκατάστατους καὶ εἰς τιμὴν τόσον ευτελή ὥστε το ἐθνικὸν ταμεῖον μικρόν θέλει ωφεληθῇ, καθ' ὃν καιρὸν ὅπως μόνον καὶ μόνον διά τὴν ευδότην του θέλει γίνῃ ἡ εκποίησης. Ὅθεν ἐν ὧ δεν θα ωφεληθῇ το ἐθνικὸν ταμεῖον, θα δημιουργηθῇ ανισότης, δηλ., ν' αποκατασταθὺν οἱ ευκατάστατοι πλούσιοι, οἱ δὲ πένητες καὶ επομένως δούλοι των πλουσίων καὶ ἰδοὺ αἰτία αποτελεσμάτων αντικειμένων ἐκ διαμέτρου εἰς τὰς βασίμους ἀρχὰς ελευθέρας πολιτείας».⁽¹¹⁹⁾

118. «Οἱ Κουντουριώτηδες», γράφει ο ιστορικός Γ. Κατσούλης, «ανξάνουν τὴν κεφαλαιουχικὴν περιουσίαν τους ἀπὸ 10.000.000 χρ. δρχ. (1820) σε 28.000.000 χρ. δρχ. (1830). Το ἴδιο συμβαίνει καὶ με τοὺς "Υδραιοσπεταίωτες", Μπότση, Μέξη καὶ Ανάγνωρο[...] Οἱ Σισίνηδες γαιοκτήμονες τῆς Ηλείας με περιουσία 3.000.000 χρ. δρχ. στὰ 1820 βρίσκονται με 7.000.000 χρ. δρχ. [...]. Οἱ στρατιωτικοὶ Γρίβας, Μανούρης, Παπακώστας, Βελντζῆς, Κριεζώτης, Πανούρης, Βάσος καὶ ἄλλοι, προ τῆς επανάστασης — ἀπλοὶ κλεφτοκαπεταναοὶ — μετὰ τὴν επανάσταση, βρίσκονται κτηματίες με χιλιάδες στρέμματα εὐφορῆς γῆς» [ΚΜΕ, Ἡ Επανάσταση τοῦ Εἰκοσίου, σ. 180].

119. Δ. Ζωγράφου, *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας*, τ. α', σ. 144.

116. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. α', σ. 442.

117. Ο Οδυσσεύς Ανδρούτσος τελικά, όπως είναι γνωστό, θα συλληφθεί, θα κρατηθεί στο κάστρο της Ακρόπολης και στις 5.6.1825 θα δολοφονηθεί κατά διαταγήν του πρώην συντρόφου του Γκούρα.

Η Τρίτη Προσωρινή Διοίκηση, θα αγνοήσει φυσικά τις προτάσεις του για διανομή των «εθνικών γαιών» στους ακτήμονες έναντι συμβολικού αντιτίμου, όπως άλλωστε θα αγνοήσει τις επιθυμίες των καταπιεσμένων που ξεσηκώθηκαν το 1821 για «Ελευθερία και Γη» και οι οποίοι, αδυνατώντας πια να αντιδράσουν δυναμικά, θα διοχετεύσουν την οργή τους σε χλευαστικά στιχάκια του τύπου: «*Βουλευταί κι εκτελεσταί, πουληταί κι αγορασταί*».

Τακτικός στρατός, ωστόσο, αυτό το χρονικό διάστημα, παρά την εκποίηση των «εθνικών κτημάτων», την έντονη προπαγάνδωση της αποτελεσματικότητάς του και τις δειλεστικές προτάσεις των κρατούντων προς τους καταπιεσμένους για να καταταγούν, ουσιαστικά δεν θα συγκροτηθεί, αν εξαιρέσουμε τη δημιουργία κάποιων σωμάτων κυρίως από «φιλέλληνες». Όπως αντιλαμβάνονταν οι οπλαρχηγοί του Μωρηά και περιέγραφαν σε αναφορά τους που μετέφερε στη διοίκηση ο Κολοκοτρώνης, για τη συγκρότηση εκείνη την εποχή τακτικού στρατού «*δύο τινά όμως τα εξής είναι τα ουσιωδέστερα εμπόδια. Ο άνθρωπος φύσει επιθυμώ να είναι ανεξούσιος και άνετος και να μην υποβληθή εις άλλον και δυσκολεύομενος να υποβάλλη εαυτόν εις την ποικιλίαν των νόμων και της τάξεως, χωρίς να συλλογισθή την εκ τούτων ωφέλειαν, αποφεύγει τέτοιαις σκοτούραις. Η ιδέα αυτή εμπόδιζε το πρώτον, όπου δυσκολεύει την απόφασιν εις τους μικρούς· το δεύτερον είναι, ότι όστις εδούλευε μέχρι τούδε την πατρίδα, έχουν υφ' εαυτόν πολλούς ή ολίγους στρατιώτας, και εις βαθμόν τινά αξιωματος μάλιστα πολύ ανωτέρου παρ' όσους είχε στρατιώτας κατά την εισχωρήσασαν κατάχρησιν, δυσκολεύεται τώρα να καταταχθή απλούς στρατιώτης και άσημος και όμοιος με τον μέχρι τούδε στρατιώτην του*».⁽¹²⁰⁾

Ανάλογα αποτυχημένες θα είναι οι προσπάθειες, αυτό και το επόμενο χρονικό διάστημα, μέχρι την έλευση του Καποδίστρια, της διοίκησης και κάποιων λογίων του «ελλαδικού χώρου» (Γαζής, Θεοτόκης, Κωνσταντάς, Γεννάδιος, Νιζητόπουλος κ.ά.), να συστήσουν σχολεία πρωτοβάθμιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης, οργανωμένα «...*οπωσούν κατά πολιτικόν σύστημα ενός έθνους, όπου ο μαθητής να συνηθίζει μικρόθεν να διοικεί και να διοικείται κατά τους νόμους*» (π7), και ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα.

Φυσικά, το τελευταίο που επιθυμούσαν οι καταπιεσμένοι αυτή την

120. Φωτιάκου, *Απομνημονεύματα*, τ. α', σ. 61, Α. Βακαλό-πούλου, *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821*, σ. 206.

πιο κρίσιμη για την επανάσταση εποχή — να αντιμετωπίσουν τις ορδές του οθωμανοαιγυπτιακού στρατού και στόλου και παράλληλα τη ληστρική και απάνθρωπη δραστηριότητα των μισθωτών οργάνων των αυτονομημένων ή μη από την κεντρική διοίκηση κατά τόπους προεστών και καπεταναίων — ήταν να στείλουν τα παιδιά τους για να διδαχτούν «*γράμματα*» και «*εθνισμόν*».

Στα μέσα του 1826, το Μεσολόγγι είχε πέσει μαχόμενο, προδομένο και βοήθητο, ο Ιμπραήμ έκαψε και ερήμωσε το Μωρηά και ο Κιουταχής, που είχε καταλάβει ήδη το μεγαλύτερο τμήμα της Ρούμελης, θα εισβάλει ανενόχλητος και θα κυριεύσει — με τη συναίνεση των απελπισμένων, απ' την απάνθρωπη και ληστρική δραστηριότητα των «ελλήνων» εξουσιαστών (Γκούρα, Μαμούρη κ.ά.), χωρικών της — την Αττική.

«*Όταν ήρθε ο Κιτάγιας [Κιουταχής], εξιστορεί ο Μακρυγιάννης, ήρθε ανθρώπους φορτωμένους λιθάρια εις τα χωριά, όπου τους τυραγνούσαν αυτήνοι διά χρήματα· και τους ξεφόρτωσε ο Κιτάγιας και στονπίρισε [τα 'χασε] κι αυτός, όπου ήταν Τούρκος. Και δι' αυτά προσκύνησαν τα χωριά της Αθήνας και βαστάχτη ο Κιτάγιας και σκοτώθηκαν τόσος κόσμος κι αφανίστη ο τόπος όλος διόλου και ξανά τον αγοράσαμε πίσω από τους Τούρκους. Αν δεν προσκυνούσαν οι χωριάτες, δεν μπορούσαν οι Τούρκοι να κάνουν τίποτας. Αυτήνοι ξέραν όλους τους τόπους και παίρναν τους Τούρκους και πήγαιναν κι αυτήνοι μαζί και πολεμούσαν· και νταγιάνταγαν τους Τούρκους από ξαϊρέ· και τους ψύχωναν και τους οδηγούσαν σε όλα τα μονοπάτια...*»⁽¹²¹⁾

Μέσα σ' αυτή την ασφυκτική ατμόσφαιρα και εξ αιτίας της, η τρίτη «εθνοσυνέλευση» που είχε αρχίσει τις εργασίες της στην Πιάδα στις 6.4.1826 μετά από αναβολές, και με τους φτωχούς εξεγεγραμένους και πάλι εκτός κάθε εκπροσώπησης — παρότι μέσω του τύπου είχαν εκφράσει ακόμη και απόψεις που υποστήριζαν ότι «...*οι πτωχοί έχουν μόνοι το δικαίωμα διά τας αρχάς...*» (π8) —, αδυνατώντας να τις συνεχίσει, θα διακόψει τις συνεδριάσεις της εξουσιοδοτώντας την εντεκαμελή, με πρόεδρο τον Ζαΐμη, Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος που είχε εκλεξει, να επιχειρήσει τη βελτίωση των όρων του πρωτοκόλλου της Πετρούπολης που είχαν ήδη στις 4.4.1826 συντάξει και υπογράψει άγγλοι και ρώσοι κυρίαρχοι.

121. Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, σ. 127.

Ένα πρωτόκολλο που υπογράφηκε με πρωτοβουλία της Ρωσίας (η οποία απ' το 1824 άρχισε ακολουθώντας τους άγγλους να παρεμβαίνει στα «ελληνικά» πράγματα προσανατολιζόμενη αρχικά στον τεμαχισμό του «ελλαδικού χώρου» σε τρεις υπό την επικυραρχία της ηγεμονίες) και προέβλεπε, με εγγυήτρια την Αγγλία, την κατάπαυση των εχθροπραξιών και τη συγκρότηση κρατών αυτόνομων και φόρου υποτελών στην Πύλη (ακαθορίστων ακόμη ορίων) στον «ελλαδικό χώρο».

Από τό το χριστιανικό εξουσιαστικό στρατόπεδο, το πρωτόκολλο της Πετρούπολης, θα απορρίψει από την αρχή μόνο ο παραγκωνισμένος, ήδη απ' την πρώτη «εθνοσυνέλευση» της Επιδάουρου, και ανίσχυρος πια Υψηλάντης, βλέποντας τα ηγεμονικά του οράματα να συντρίβονται, και αργότερα ο δυσαρεστημένος απ' τους προστάτες του άγγλους Κουντουριώτης, του οποίου τα φιλόδοξα κυριαρχικά σχέδια, που περιλάμβαναν ακόμη και την απόκτηση βασιλικού θρόνου, είχε ψαλιδίσει η τρίτη «εθνοσυνέλευση», αφαιρώντας του τα σκήπτρα της εξουσίας.

Ωστόσο, η κατ' αρχάς αποδοχή των σχεδιασμών, για τη λύση του «ελληνικού προβλήματος», των δυο μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων απ' τους σημαντικότερους πολιτικούς σχηματισμούς του «ελλαδικού χώρου» — δηλαδή την αγγλική φατρία, Μαυροκορδάτου, πλοιοκτητών και μεγάλης μερίδας των προυχόντων του Μωρηά, τη ρώσικη του Μεταξά και αργότερα του Κολοκοτρώνη και τη γαλλική, Κωλέτη και οπλαρχηγών της Στερεάς, των οποίων η διαμόρφωση άρχισε, όπως άλλωστε και άλλων μικρότερων μυστικών¹²²) ή φανερών εξουσιαστικών

122. Κατά τη διάρκεια των «εμφυλίων», αλλά και στα επόμενα χρόνια, θα συγκροτηθούν και θα δράσουν, αυτόνομα ή κάτω απ' την καθοδήγηση των ισχυρών ηγετικών ομάδων του «ελλαδικού χώρου», και πολλές «μυστικές» εταιρίες, όπως η «Εταιρία της Αδελφότητας» με τετρακόσια μέλη και αρχηγό τον Μποταίτη που συμπορεύτηκε στον πρώτο «εμφύλιο» με τους Κουντουριωτικούς [Τ. Σταματόπουλου, *Ο Κατακλιμένος Μωριάς...*, σ. 179], ο «Ιερός Σύνδεσμος» του Π.Π. Γερμανού, ο οποίος, κρίνοντας ότι «απομακρυνθείς ο λαός από την ιεράν του ευαγγελίου διδασκαλίαν κατήντησεν εις άκραν κακοήθειαν και αθεοφοβίαν», απέβλεπε στην «στερέωσιν της εκκλησίας και του Ιερατείου και την μεταρρύθμισιν των ηθών του έθνους», [Π.Π. Γερμανού, *Απομνημονεύματα*, σ. 184], και μια «μυστική» εταιρία αποτελούμενη «...από χαμηλά και μικρά υποκείμενα», που είχαν σκοπό «να καταστρέψουν ή θανατώσουν τους άρχοντας και μεγάλους καπεταναίους», με αρχηγούς, στην Αθήνα, σύμφωνα με το *Αθηναϊκόν Αρχαίον* τους Γεραράκη, Ψύλλα, Μακρυγιάννη και Στάμο Σεραφείμ [Ο *Τύπος του Αγώνα*, τ. α', σ. 55]. Ακόμα δημιουργήθηκαν και έδρασαν καρισματικές βένδες (Κόρινθος 1826, Ναύπλιο 1826-27) και μα-

συσπειρώσεων, μέσα στη δίνη των «εμφυλίων» και θα ολοκληρωθεί μέσα από συνεχείς ανακατατάξεις δυνάμεων στα επόμενα χρόνια — δεν θα σημάνει βέβαια ούτε τη συμμόρφωση όλων στις επιταγές της ελεγχόμενης απ' τους κοτσαμπάσηδες Διοικητικής Επιτροπής, αλλά ούτε και τον τεμαχισμό των αιματηρών συγκρούσεων ανάμεσα σε διάφορες εξουσιαστικές ομάδες αυτόν και τον επόμενο χρόνο.

Στην Κορινθία, τον Αύγουστο του 1826, θα αναμετρηθούν ένοπλα — για την είσπραξη των φόρων και την ιδιοποίηση της συγκομιδής της σταφίδας των «εθνικών κτημάτων» — οι φατρίες των κοτσαμπάσηδων Παναγιώτη και Γιαννάκη Νοταρά, με αποτέλεσμα την πυρπόληση πολλών χωριών (ανάμεσά τους το Σοφικό) και το θάνατο πολλών ανθρόπων αμέτοχων στις συγκρούσεις τους· στο Ναύπλιο μαίνονταν για καιρό οι μάχες ανάμεσα στους οπλαρχηγούς διοικητές των κάστρων του, Γρίβα και Φωτομάρα, για τον έλεγχο της πόλης· ενώ στην Ύδρα, τους χωρισμένους σε κουντουριωτικούς και αντικουντουριωτικούς προκρίτους της, που πάλευαν για τον έλεγχο της κοινοτικής διοίκησης, θα ενώσει αναγκαστικά ο τελευταίος εξεγερτικός σπασμός της κοινωνικής επανάστασης του 1821, ο ξεσηκωμός των εξαθλιωμένων ναυτικών της. Ένας ξεσηκωμός που προκλήθηκε από την για καιρό άρνηση των πλοιοκτητών να καταβάλουν στους ναύτες τους τα αναλογούντα, απ' τις λείες του 1825, μερίδια και τον οποίο, παρότι, οι πρόκριτοι έβλεπαν να έρχεται, αν και θα συναχθούν με τους Ψαριανούς και Σπετσιώτες ομολόγους τους προκειμένου να βρουν κάποια συμφέρουσα λύση, δεν θα μπορέσουν τελικά να αποφύγουν.

«Χθες σας εγράψαμεν και σήμεραν βιαζόμεθα να σας γράψωμεν πάλιν ότι είναι εσχάτη ανάγκη διά να μεταβήτε αμέσως ενταύθα», παράγγειλαν στους απόντες στην Αίγινα Τσαμαδό, Μπουντούρη και Τομπάζηδες. «Αδελφοί, ο λαός ζητούν ακόμη από γρ. 277 εις το μερίδιον από τας λείας του παρελθόντος χρόνου και τα ζητούν με μεγαλώτατην επιμονήν. Εις τοιαύτην περίστασιν τι πρέπει να κάμωμεν οι ολίγοι μέιναντες; [...] Η πατρίς μας [...] κινδυνεύει να χαθή εάν όλοι οι συνελθόντες δεν ευχαριστήσουν τον λαόν».¹²³)

Οι απόντες βέβαια, αντιλαμβανόμενοι τον κίνδυνο, με διάφορες

⇒ σονιζές στοές, («Οι Αδελφοί του Απώλων» το 1822 στην Κόρινθο και «Τα Θεά Τέκνα της Σπάρτης και των Αθηνών» στην Αθήνα το 1826) [Χ. Ριζόπουλου, *Οι Τέκτονες του 1821*, σ. 116, εκδ. Έρμα].

123. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. γ', σ. 621.

προφάσεις θα αρνηθούν να επιστρέψουν στο νησί, κι οι καταπιεσμένοι, ένοπλοι στις 20 Νοεμβρίου, απαιτώντας «*αμέσως και ανυπερθέτως*» τα χρεωστούμενα, θα πολιορκήσουν τους προύχοντες στα οχυρωμένα σπίτια τους και θα σκοτώσουν έναν, τον Κολασύρμα, που τόλμησε να ξεμυτίσει. Οι αντιπρόσωποι των Σπετσών και Ψαρών έντρομοι θα αναχωρήσουν απ' το νησί, αλλά όταν το βράδυ επιχειρήσουν να κάνουν το ίδιο οι προύχοντες της Ύδρας, με πρώτους τους Κουντουριώτηδες, οι περιπολούντες ναύτες θα τους συλλάβουν, θα τους περιορίσουν στο μοναστήρι του προφήτη Ηλία και, την επόμενη μέρα, επιτροπή τους θα συντάξει τον κατάλογο με τα ποσά που έπρεπε να καταβάλει κάθε πλοιοκτήτης. Ο «βίαιος έρανος» θα διεξαχθεί στις 24 Νοεμβρίου, αλλά, μετά από κάποιες μικρότερης έκτασης και έντασης ταραχές στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα, οι πρόκριτοι θα καταφέρουν τελικά να ηρεμήσουν τα πνεύματα συγκεντρώνοντας «δημοκρατική διοίκηση» και παραχωρώντας συμβουλευτικό και εποπτικό ρόλο σ' ένα καινούργιο ξεχωριστό σώμα που το απάρτιζαν οι «πληρεξούσιοι του λαού».

Στις αρχές του νέου χρόνου (19.3.1827) θα συνέλθει ξανά η τρίτη «εθνοσυνέλευση» — που είχε διακόψει τις εργασίες της μετά την πτώση του Μεσολογγίου — αυτή τη φορά στη Τροιζήνα, και, μέσα σ' ένα κλίμα ιδιαίτερα επιβαρυνμένο — όχι τόσο απ' τις απανωτές ήττες σε στρατιωτικό επίπεδο (παρά τις πετυχημένες αρχικά εκστρατείες των Καραϊσκάκη και Κολοκοτρώνη σε Στερεά και Πελοπόννησο αντίστοιχα), όσο απ' την ορατή σε όλους από καιρό πρόθεση της ελεγχόμενης απ' τους μεγαλοκοτοσαμπάσηδες Διοικητικής Επιτροπής να αρخεστεί, στην «ανεξαρτησία» του Μωρηά, στις διαπραγματεύσεις μέσω των ευρωπαίων κυριάρχων με την Πύλη, αφήνοντας εκτός ορίων του σχεδιαζόμενου κράτους τη Ρούμελη —, θα ψηφίσει τον καινούργιο συνταγματικό χάρτη, βάσει του οποίου καταργείται το δισυπόστατο της Διοίκησης (Βουλευτικό-Εκτελεστικό), τεματίζεται ο προσωρινός της χαρακτήρας και ορίζεται ρητά ότι «*η κυριαρχία ενυπάρχει εις το έθνος*» και «*πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάσχει υπέρ αυτού*».

Στη συνέχεια οι πληρεξούσιοι, μετά από ένα έντονο παρασκήνιο εντός και εκτός «ελλαδικού χώρου», θα προσφέρουν την κενή θέση του κυβερνήτη στον Καποδίστρια, αναθέτοντας την άσκηση των αρμοδιοτήτων του, μέχρι τον ερχομό του, σε μια αποτελούμενη από ασήμαντα πρόσωπα (Γ. Μαυρομυχάλη, Γιαννούλη Νάκο, Ιωάννη Μιλαιήτη) Αντικυβερνητική Επιτροπή, η οποία φυσικά δεν θα μπορέσει να επιβάλει ο-

ποιαδήποτε απόφασή της στο επόμενο χρονικό διάστημα στις αυτονομημένες ηγετικές ομάδες του «ελλαδικού χώρου» — που παρά τις ενωτικές, εθνικές και φιλολαϊκές διακηρύξεις τους θα συνεχίσουν, αγνοώντας σχεδόν τον οθωμανικό κίνδυνο, να οργιάζουν πάνω στο εξουθενωμένο πια εντελώς σώμα της «ελλαδικής» κοινωνίας.

«Ο Γρίβας εις το Παλαμίδι», περιγράφει ο Σπηλιόδης, δίνοντας ένα δείγμα και το μέγεθος της αγριότητάς τους, «*ασύδοτος τύραννος (π9). Οι στρατιώται του επιδρομουν εις τα πέριξ, λεηλατούσι την χώραν, αρπάζουν τα γενήματα, τους βόας των γεωργών και τα πρόβατα των ποιμένων. Κατακόπτουν και αφανίζουν τον αξιόλογον Ελαιώνα του Ναυπλίου και μεταχειρίσθησαν τα δέντρα ως ξύλα καύσιμα. Η ατυχής γεωργία έρμαιον των ιδίων μας αθλιότητων. Οι έλληνες οι τρεφόμενοι και συντηρούμενοι και ζώντες εκ της Ελληνικής γης υφίστανται την στέρησιν διά των χειρών των ιδίων αδελφών των. Εν ω δε τα πέριξ του Ναυπλίου εστολίζοντο με 18 χιλιάδες ρίζας ελαιών, είναι ήδη κατάγρυμα, και ουδέ φαίνεται σημεῖον ότι υπήρξε ποτέ αντόθι ελαιών, επειδή και αυτὰς τας ρίζας των εξερριζώσαν, τας έκανσαν και επώλησαν την στάκτην διά κατασκευήν σαπωνιού. Ο Ιμπραήμ, αν έκανε τα ελαιόδεντρα εις τα Μοθωκώρωνα δεν τα εξερριζώσε και μετά τινά καιρόν ανεβλάστησαν και έγιναν πάλιν ελαιών»*».⁽¹²⁴⁾

Στα μέσα του 1827 η Κρήτη και τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου είχαν υποταχτεί, και πολλοί από τους κατοίκους τους στράφηκαν αναγκαστικά στην πειρατεία, η Ρούμελη, μετά την ήττα των τακτικών σωμάτων στο Φάληρο (όπου δολοφονήθηκε, κατά τους περισσότερους ιστορικούς, ο Καραϊσκάκης), πέρασε σχεδόν όλη ξανά σε οθωμανικά χέρια, και το μεγαλύτερο μέρος του Μωρηά, παρά την ηρωική αντίσταση των αγροτοκτηνοτροφικών πληθυσμών, βρισκόταν (εξαιτίας και του προσκυνήματος των οπλαρχηγών πολλών κοτοσαμπάσηδων) κάτω απ' την κυριαρχία του οθωμανοαιγυπτιακού στρατεύματος του Ιμπραήμ.

Ωστόσο, η διαδικασία συγκρότησης εθνικού κράτους στον «ελλαδικό χώρο», στα πλαίσια της αναδιάρθρωσης της κυριαρχίας και της μεταλλαγής των εκμεταλλευτικών σχέσεων σ' ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο, είχε ήδη, παρόλ' αυτά, δρομολογηθεί.

Στις 5 Ιουλίου του 1827 ρώσοι, άγγλοι και γάλλοι κυριάρχοι θα υπογράψουν, στο Λονδίνο, Σύμφωνο που προέβλεπε την κατάπαυση του

124. Γ. Καρανικόλα, *Κιλέρο*, σ. 123.

πυρός και τη συγκρότηση κράτους χριστιανικού στον «ελλαδικό χώρο», κάτω απ' την επικυριαρχία του Σουλτάνου, τα όρια του οποίου έμελλε να προσδιοριστούν αργότερα.

«Ως αίτια δε της συνθήκης ταύτης», γράφει ο Τρικούπης, «εμφέροντο ο παρτεινόμενος αιματηρός και καταστρεπτικός πόλεμος, η κορυφωθείσα αταξία και αναρχία, και η εντεύθεν πηγάσασα εις βλάβην όλου του ευρωπαϊκού εμπορίου πειρατεία».⁽¹²⁵⁾ Άρνηση των οθωμανών εξουσιαστών να αποδεχθούν τους όρους του Συμφώνου θα σήμαινε, βάσει ενός μυστικού άρθρου που προστέθηκε με πρόταση της Ρωσίας, την ένοπλη επέμβαση τους για να τούς επιβάλουν.

Έτσι, μετά την απόρριψη από την Πύλη της Συνθήκης του Λονδίνου, οι τρεις απ' τις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης με μια μονάχα κίνησή τους στην κυριαρχική σκακιέρα — τη νίκη των στόλων τους στο Ναυαρίνο επί του οθωμανοαιγυπτιακού — θα υπογράψουν ταυτόχρονα το τυπικό διάλυσης της «Ιεράς Συμμαχίας», το προσύμφωνο κατακερματισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε εθνικά κράτη και τη ληξιαρχική πράξη θανάτου της κοινωνικής επανάστασης του 1821 στον «ελλαδικό χώρο».

Όπως θα παραδεχτεί αργότερα στις 14.12.1828, ο εξ απορρήτων του Καποδίστρια κόμης Βούλγαρης, σε μυστικό υπόμνημά του προς τον τσάρο Νικόλαο, «...η Ελλάς έπρεπε να εισαχθή εις τον όμιλον των ευρωπαϊκών κρατών, ουχί ως δημιούργημα της επανάστασης, αλλ' ως προϊόν της καταστολής αυτής».⁽¹²⁶⁾

125. Στ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 8', σ. 193.

126. Ν. Ψυχούνη, *Νεοελληνική Εξωτερική Πολιτική*, σ. 89.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

(π1) *Κάλεσμα του μητροπολίτη Λαρίσας Μελετίου σε υποταγή:*

Ο Λαρίσης Μελέτιος

προς τον Θαυμαζού Κύριλλο και τον Οικονόμο Παπαδημήτρη

Λάρισα

Θεοφιλέστατε επίσκοπε Θαυμαζού κυρ Κύριλλε, και εντιμότατε Οικονόμε τής καθ' ημάς αγιωτάτης Μητροπόλεως Λαρίσης κυρ Π' Δημήτριε, οι εν τη ημετέρα θεοσώσω επαρχία επιτροπεύοντες, χάρις εήι υμίν, και ειρήνη παρά θεού.

Αγκαλά και προλαβόντως διά του αγίου Δημητριάδος μετά των εκκλησιαστικών γραμμάτων, σας εγράψαμεν και ημείς ιδίως τα εικότα, και προετρεψάμεθα τα δέοντα, άπερ μέχρι τούδε πρέπει να ελάβετε, μ' όλον τούτο φροντίζοντες κατά χρέος πνευματικών ημών άφεντων, και αυθίς τυχόντες οκαζιόνος, δεν λείπομεν από του να σας γράψωμεν, εντελλόμενοι, οπου συμφώνως ταις προλαβούσαις εκκλησιαστικαίς, και ιδίαις ημών εντόνοις παραγγελίαις φερομένοι εις τα χρέη του πιστού ρεαγιαλικίου, να υπαγορεύητε εις όλους τούς εν τη αγιωτάτη επαρχία μας χριστιανούς την εις το βασιλειον κράτος υποταγήν άκραν, και ευπείθειαν, διατρανουμένην, και πραγματικαίς ενδείξεσιν με την πρόθυμον εκτέλεσιν εις τας προσταγάς των αυτοθι κρατούντων υψηλοτάτων ηγεμόνων, ως ταύτης της εντελούς ημών υποταγής αναφερομένης εις αυτόν τον επουράνιον βασιλέα, και θεόν. Επομένως δε προτρεπόμεθα υμάς να δεικνύητε κάθε φιλοτιμίαν, και προθυμίαν εις τας αίσιας εκτελέσεις των αυτοθι υποθέσεων μας, και να συνάγητε τα δικαιώματά μας, εξ ων αν συναγμένα, και εν ετοιμότητι, επρετενδέρωμεν να μας οικονομήσητε μίαν ικανήν ποσότητα, και να τα εξαποστείλετε διά του σαράφη, καθότι, αγαπητοί, περιστοιχούμεθα από συν ολίγας ανάγκας, και η χρηματική ενταύθα ανέχεια επιπολάζει κατά το παρόν εις όλα τα επαγγέλματα. Προσεπιτούτοις δε μη αμελήσητε από του να μας κάμψητε εν κατάστιχον των χετιγέδων, όπου είναι πρόσφοροι, και αναγκαίοι, διά να προσφέρωμεν εις την ελευσίν μας προς τους αυτόθι υψηλοτάτους αγάδες, και φανερώσατε ημίν με πρώτην απόκρισίν σας και άλλα, όσα είναι αναγκαία να ηξεύρωμεν πρό της αυτοθι αφιξείας μας, και ενί λόγω φιλοτιμήθητε εις το να πολλαπλασιάσητε την αρχιερατικήν μας αγάπην

εις τας πιστάς εκδουλεύσεις σας, επαυξάνοντες και την αγαθήν υπόληψιν, ην σώζομεν πρός υμάς. Ταῦτα ἐπὶ τοσούτον, ἡ δὲ θεοῦ χάρις εἴη μεθ' υμῶν.

Ο Λαοῖς Μελέπιος καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφός, καὶ ευχέτης διάπυρος, ἀβιβφ' Μαΐου δη'.

(Ιωάννου Οικονόμου Λαρισαίου, *Επιστολαὶ Διαφόρων 1759-1824*, σ. 599, ἐκδ. Ἀντωνιάδη, 1964).

§ 12

(π2) Το διάταγμα κήρυξης στρατιωτικού νόμου στη Ζάκυνθο:

ΕΝΩΜΕΝΟΝ ΚΡΑΤΟΣ ΤΩΝ ΙΟΝΙΚΩΝ ΝΗΣΩΝ

Κορφοί, τὰς 16 Οκτωβρίου 1821

Ἐν τῇ Βουλῇ
Ἀπόφαισις

Ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Ὑπάρχου τῆς Ζακύνθου, τὰς 13 τοῦ τρέχοντος σημειωμένην, φαίνεται, ὅτι εἰς τὴν ἄνωθεν Νῆσον τὰς 12 τοῦ ἰδίου καὶ ἀκολούθως μερικοὶ Εγγάτοικοι τῆς αὐτῆς ἐφέρθησαν μετὰ τρόπον ἀπιστον καὶ πολλὰ ἀποστατικὸν καὶ ἀτίμον ἐναντίον ἐνὸς μέρους τῶν Στρατευμάτων τῆς ΑΥΤΟΥ ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΗΤΟΣ, ὅπου ἦτον διωρισμένοι νὰ προσταλέξωσιν τὴν ἐκτέλεσιν τῶν περὶ Ὑγείας διατάξεων τῆς ἰδίας Νήσου, καὶ νὰ προφυλάττῃ ἀπαρβιάστους τὰς βάσεις τῆς σιδηροδρομικῆς, ὅπου τακτικῶς προτιήτερα ἐδημοσιεύθησαν --- αἰτίον, τὸ ὁποῖον ἐκατέπεισε τὸν ἄνωθεν Ὑπαρχον μαζὶ μετὰ τὸν Τοποτηρητὴν τῆς ἰδίας Νήσου νὰ προκηρύξωσιν τὸν στρατιωτικὸν Νόμον εἰς μερικὰ χωρία, κατὰ τὸ Προβούλευμα τῆς Γερουσίας 5 Ἀπριλίου 1821 σημειωμένον, ἀπεφασίσθησαν τὰ ἀκόλουθα:

ΑΡΘΡΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Ὁ στρατιωτικὸς Νόμος, ὁ ὁποῖος ἐπροκηρύχθη ἀπὸ τὰς Τοπικὰς καὶ νομίμους ἀρχὰς κατὰ τὸ ἄνωθεν Προβούλευμα ἐπικυροῦται καὶ ἐκτείνεται εἰς ὅλην τὴν Νῆσον.

ΑΡΘΡΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ὅλαι αἱ Τοπικαὶ καὶ Πολιτικαὶ Ἀρχαὶ θὰ παύσων ἀπὸ τοῦ ἔργου τοὺς ἀπὸ τὴν ἡμέραν ὅπου ἐδημοσιεύθη ἡ ἄνωθεν Προκήρυξις.

ΑΡΘΡΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Ἡ Αὐτοῦ Εἰσοχότης ὁ ΛΟΡΔ ΜΕΓΑΣ ΑΡΜΟΣΤΗΣ θὰ παρακαλεσθῇ ῥητῶς νὰ μεταχειρισθῇ εἰς τοιαύτην περιστάσειν κάθε ἄλλο μέσον ποινῆς καὶ προφυλάξεως, ὅπου ἡ σύνεσις τοῦ ευρὴ εὐλόγος εἰς τοιαύτην ἀνάγκην.

ΑΡΘΡΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Ἡ παρούσα Ἀπόφαισις θὰ τυπωθῇ καὶ θὰ σταλῇ πρὸς ὅποιον ἀνήκει, διὰ νὰ λάβῃ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς.

Βάρων Θεοτόκης
Σίνδεης Γ. Οσβόρνης
Ὁ πρὸς καιρὸν ἐξ Ἀπορ.
τῆς Βουλῆς εἰς τὸ Γεν. Διαμ.

Ἐπικυρωθεῖσα
Θωμάς Ματλάνδης
Λορδ Μέγας Ἀρμυστὴς
Κατ' Ἐπιτ. τῆς Αὐτοῦ Εἰσοχότητος
Φεδ. Ἀνκερς
Ἐξ Ἀπορ. τοῦ Α.Μ. Ἀρμ.

(Λαῖου Γ., *Ἀνέκδοτες Ἐπιστολὲς καὶ Ἐγγραφα τοῦ 1821 - Ἱστορικά Δοκumente ἀπὸ τὰ Ἀυστριακά Ἀρχεῖα*, σσ. 257-58, Ἐκδ. Δίφρος, 1958).

§ 12

(π3) Ἡ προκήρυξη τοῦ Δημήτρη Μπαλῆ. (Παρότι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῆς προκήρυξης τοῦ Μπαλῆ δὲν ἀμφισβητεῖται, πολλοὶ ἱστορικοὶ ἀμφισβήτησαν τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ συνόλου τῆς ὅπως παρουσιάστηκε ἀπὸ τὸν Κορδάτο).

«Τὸ ἔθνος μας ἐπῆρε τὰ ὅπλα κατὰ τῶν τυράννων τοῦ. Τετρακόσιους χρόνους εἴμεθα σκλάβοι τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τώρα εἰναιμεν ἐλεύθεροι, δώσαμεν τὸ αἷμα μας διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος. Εἰς ὅλα τὰ μέρη οἱ Γραικοὶ πολεμοῦν διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν καὶ μόνον εἰς τὰ νησιά οἱ κοτζαμπάσηδες δὲν εἶδαν μετὰ καλὸ μάτι τὴν ἀνάστασιν τοῦ Γένους. Αὐτοὶ εἶχαν πάντα τὸ ἕνα τοὺς καὶ νικηρέσας μετὰ τοὺς Ὀθωμανοὺς. Μαζὶ μετὰ τοὺς μπέηδες καὶ πασάδες μᾶς καταπνέξαν, μᾶς ἐπαιρναν τὸ βίος μας, μᾶς καταφρονούσαν, μᾶς ἐγδυναν, μᾶς ρουφούσαν τὸ αἷμα μας, σπρεμετέξαν καὶ ἐπλούτιζαν ἀπὸ τὸν ἰδρώτα μας. Αὐτοὶ οἱ σκλιάδες θέλουν νὰ μᾶς σκλαβώσουν καὶ πάλιν, καταλύοντες τὴν ἐλληνικὴν διοίκησιν καὶ καλοῦντες τὸν Καπουδάν Πασά νὰ καταλάβῃ τὴν νῆσον μας. Τὸ πᾶν μας περιμένει νὰ ἔλθουν οἱ Τούρκοι τὸ καταλαβαίνετε. Ὅχι μόνον θὰ χάσωμεν τὴν ἐλευθερίαν μας καὶ θ' ἀτιμασθώμεν εἰς τὰ ὄμματα ὅλων τῶν Ἑλλήνων καὶ Ἑυρωπαίων, ἀλλὰ καὶ θὰ γίνωμεν τρεῖς φορές σκλάβοι ἀπὸ τὴν πρὶν κατάστασιν μας. Αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ γίνῃ. Ἐχομεν τὴν δύναμιν νὰ ἐμποδίσωμεν τὸ κακόν, ἀλλὰ πρῶ-

τα πρέπει να βάλωμεν νέαν τάξιν και να ιδρύσωμεν νέον σύστημα εις τον τόπον μας. Η νήσος Άνδρος είναι και αυτή δημιούργημα της φύσεως, καθώς και όλος ο κόσμος. Αλλά όταν δημιουργήθη ο κόσμος, δεν υπήρχαν πλούσιοι και πτωχοί, μεγαλοκτήμονες και κολλήγοι. Η ανισότης, η ανέχεια, η δυστυχία είναι δημιουργήματα όχι του υπέρτατου όντος, αλλά των κρατούντων. Εις την αρχαίαν Ελλάδα και εις τον άλλον κόσμο και προ ολίγων χρόνων εις την Γαλλίαν εκύθη πολύ αίμα διά να καταργηθούν τα προνόμια των αρχόντων και η ιεραρχική διατήρησις της κοινωνίας. Διατί και ημείς κατά την παρούσαν στιγμήν να μην αποτινάξωμεν όχι μόνον τον ζυγό των Τούρκων, αλλά και των αρχόντων; Ομιλούν διαρκώς οι τουρκοκοτζαμπάσηδες ότι έχουν δικαιώματα επί της ιδιοκτησίας των εαυτών μας, τα οποία τάχα βγαίνουν από έγγραφα απαρασάλευτα. [Το ζείμενο σ' αυτό το σημείο είναι χαλασμένο. Η φράση αυτή γράφεται με επιφύλαξη από τον Γ. Κορδάτο]. Αυτό δεν είναι σωστό. Οι προπάτορες των αρχόντων ήλθον εις το νησί μας από άλλα μέρη ως κατακτηταί, με την βίαν εξουσιάζσαν το καλύτερο μέρος της γης, χωρίς να έχουν κανένα δικαίωμα προς τούτο περισσότερον από τους άλλους, εκτός από το δικαίωμα του ισχυροτέρου. Και άλλους έκαμαν σκλάβους των. Οι σημερινοί λοιπόν άρχοντες, απόγονοι των κατακτητών και σφετεριστών της γης των πατέρων μας, κανέν δικαίωμα δεν έχουν να κρατούν αυτήν διά την ιδιικήν των ωφέλειαν και καταταρύνουσιν και λήστευσιν ημών. Ο καιρός της ελευθερίας μας ήλθεν, ας αποτινάξωμεν, λοιπόν, τον ζυγόν και ας καταργήσωμεν τα προνόμια των αρχόντων μας. Όλοι οι Γραικοί θα επικροτήσουν την πράξιν μας και θα μας συντρέξουν εις την απόφασίν μας αυτήν. Ήλθε η ώρα να καταργήσωμεν την αθλιότητα, να απαλλάξωμεν την κατάντια μας και να δώσωμεν το παράδειγμα και εις τους λοιπούς νησιώτας και τους άλλους Γραικούς οπου στενάζουν από την αγροτική σκλαβιά. Η γη ανήκει εις ημάς τους δουλευτάς της και όχι εις τους ολίγους τουρκόαρχοντες που την νέμονται με το δικαίωμα του ισχυροτέρου το οποίον απέκτησαν από τους Φράγκους και τους Οθωμανούς κατακτητάς. Ο εθνικός αγών μας διά να πάρει ουσιαστικήν σημασίαν πρέπει να ολοκληρωθή με την κατάργησιν κάθε προνομίου και κάθε δικαιώματος, τα οποία υποβιβάζουν την πλειονότητα των γεωργών μας εις την κατάστασιν του δούλου. Η ένωσις φέρει την δύναμιν και θα δώσει την εξουσίαν να εκτελέσωμεν την απόφασίν μας. Η κοινωνημοσύνη δεν είναι ζορμπωιά, αλλά έργον δικαιοσύνης. Πρέπει να παύσωμεν να είμεθα ραγιαδες. Και αυτό είναι στο χέρι μας, αρκεί να μην δειλιάσωμεν. Θα δουλεύωμεν εις το εξής τα φέουδα όλοι μαζί και θα απολαβαίνει τον καρπόν των η κομμούνα [=κοινότητα] μας και θα γίνεται δίκαιη μοιρασιά της σοδειάς εις όλους τους δουλευτάδες, ανάλογα με τον κόπο τους και την δου-

λευσίν τους. Δι' όλα αυτά θα γίνει σύναξις εις την Μεσαριάν, διά να λάβωμεν από κοινού αποφάσεις. Το φέροίμ' μας αυτό θα μας κάνει πρωτολόγους εις τον δίκαιον αγώνα όλων των κολλήγων και θα γίνει άκουσμα εις όλα τα μέρη της πατρίδος και εις όλον τον κόσμο και παντού θα μας επαινέσουν και θα μας δώσουν δίκαιον».

(Ε. Γαϊτάνου - Α. Κρητιζού - Γ. Δαρδανού, *Το Κοινωνικό Περιεχόμενο της Επανάστασης στην Άνδρο - Η περίπτωση του Δημήτρη Μπαλή*, σσ. 55-57).

Σ 12

(π4) *Αποσπάσματα από επιστολές καπεταναίων προς τον Κουντουριώτη:*

«Εκλαμπρότατε, να με θυμηθής όταν έλθη το δάνειον, ότι τας ελπίδας μου, μετά τον Θεόν, εις την Εκλαμπρότητά σου την έχω και μη με αφήσης περίλυπον. Παρακαλώ να με αγαπάς όπως και πρότερον».

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ

«Πανεκλαμπρότατε Κύριε. Αφ' ης ώρας επαρησιασθήν και συνωμολόγησα με το Πανεκλαμπρον υποκειμένόν της [της εκλαμπρότητος του Κουντουριώτη δηλαδή], εκυριεύθηκεν η ψυχή μου από ένα ξεχωριστόν και ανέκφραστον σέβας διά τα φιλάνθρωπα και υπερευγενικά προς εμέ φερσίματα σας[...]. Ερωτών διά τον παρόντος μου πρώτον διά την ανάκτησιν της ευκαΐας υγείας τής ευσεβάστου εκλαμπρότητός σας παραπονούμαι οτι δέν μετέλαβα εκλαμπρόν της [δηλ. επιστολή]... Και πόσον σας λατρεύω ικανώς σας πληροφορεί και διαζώσης ο γραμματικός μου[...]. Όθεν επιθυμώ να κηρύττωμαι ανθρωπός σας, ευνούς και εξηρημένους».

ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ

«Εκλαμπρότατε, ηξεύρετε ότι άφησα κάθε άλλην σχέσηιν και συγγενικήν και φιλικήν και απεφάσισα να ζήσω με το σπίτι σας, και επιθυμώ να μου ειπήτε αν και από το μέρος της Εκλαμπρότητός σας είναι αυτή η ευχαρίστησις· είθε, να σηκωθώ, να εύρω μίαν τρούπαν να καθήσω. Συγχωρήσατε την αυθάδειαν».

ΝΙΚΗΤΑΡΑΣ

«Δεν έλαβον κανένα εκλαμπρόν της να πληροφορηθώ διά την εφετήν μοι υγείαν της και ευρίσκομαι εις απορίαν και λύπην μήπως ελησμονήθην από την εύνοιάν της, το οποίον και ποτέ δεν ελπίζω αφιερωμένος ων όλος εις την εκλαμπρότητά σας».

ΠΛΑΠΟΥΤΑΣ

«Εγώ είμαι όλος διόλου αφοσιωμένος εις το οσπήτι του Κουντουριώτη και άλλο τι δεν ημπορεί ποτέ να με αποχωρίση παρά μόνον ο θάνατος»

«Είμαι γένος Κουντουραίων, το παντού εξακουσμένον και προ χρόνων πάντα ήτον πανταχού τιμημένον. Λάξαρος είν' ο πρωτεύων, πλην τον αδελφόν του στέλνων Γεώργιον το όνομά του, φοβερόν το βούλευμά του.

[...]

Πνεύμα όλος και σοφία, άπειρος τη αληθεία».

ΓΚΟΥΡΑΣ

(Κ. Σαμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σσ. 111-12).

Σ Β

(π5) Ανακοίνωση του Φαβιέρου σχετικά με τις απολαβές, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των ανδρών του τακτικού στρατού:

Αριθμός 98

13 Οκτωβρίου 1825

Ειδοποίησις

Η Διοίκησης, αφού κατά την κοινήν επιθυμίαν του έθνους εσύστησεν ένα σώμα τακτικών στρατευμάτων, έλαβεν εις τον ίδιον καιρόν όλα εκείνα τα μέτρα, οπού είναι αναγκαία διά να έβγουν από το μέσον όλες οι δυσκολίες και άρρητες, εις όσα πράγματα είναι αναγκαία διά έναν τακτικόν στρατιώτην. Και είναι τα εξής:

Κάθε στρατιώτης του πεζικού, ευθύς οπού έμβη εις το σώμα, λαμβάνει:

Ενδυμασίαν

- 1 μεϊτάνι τζόχινο άσπρο με γαλάζια σειρήτια
- 1 σωκάρδι ομοίως τζόχινο
- 2 βρακιά πάνινα άσπρα διά το καλοκαίρι
- 1 τζόχινο διά το χειμώνα
- 1 φέσι κόκκινον
- 1 ζώνην γαλάζια
- 1 ζευγάρι παπούτζια, και να καινουργώνωνται όσες φορές παλαιώνουν
- 1 ζευγάρι σκάλτζες
- 1 καπότα
- 1 λουρί διά να βαστά την καπότα στον ώμο

Όπλα

- 1 ντουφέκι με την λόγχην του
- 1 ζευγάρι μπαλάσκες

Τροφή

- 300 δράμια ψωμί την ημέρα
- 15 παράδες σιτηρέσιον πληρωμένους καθημέρα, διά να έχη το κρέας του και το κρασί του κ.τ.λ.

Μισθόν

- 16 γρόσια τον μήνα, τα οποία πληρώνονται κάθε δέκα ημέρες κατά αναλογίαν.

Οι Δεκανεΐς, Υποαξιωματικοί και Αξιωματικοί λαμβάνουν και πληρωμήν κατά τον βαθμόν τους.

Ο Λοχαγός λαμβάνει δύο ψωμιά, δύο σιτηρέσια και 150 γρόσια το μήνα. Το ιππικόν και πυροβολικόν λαμβάνει μισθόν μεγαλύτερον επειδή και το χρέος αυτών είναι κοπιαστικώτερον. Οι μεν ιππείς λαμβάνουν 25 γρόσια μηνιαίον, οι δε πυροβολισταί 20.

Είναι ξεχωριστά τα πλυστικά, το λάδι, τα ξύλα, τα οποία πληρώνονται από το ίδιον Σώμα.

Το πρώτιστον και κυριώτερον χρέος των στρατιωτών είναι η υπακοή εις τους ανωτέρους των. Αυτή πάλιν φέρει εις αυτούς την υπεράσπισιν και αγάπην τούτων των ανώτερων τους, και μήτε έχουν την άδειαν, ή να κτυπήσουν, ή να υβρίσουν κανένα.

Διωρισμένη παιδείσις εις τους στρατιώτας είναι η φυλακή και η εξορία από το Σώμα, όταν ήθελε φερθούν αχρεΐα.

Χαρίσματα διά εκείνους οπού φέρονται καλά είναι η υπόληψις των αρχηγών και οι προβιβασμοί. Κάθε στρατιώτης ημπορεί να γίνεται με την προκοπήν του δεκανεύς, υποαξιωματικός και αξιωματικός, χωρίς τούτο να κρέμεται από την αρέσκειαν του τάδε, ή του τάδε. Χαίρεται ακόμη μεγάλην ελευθερίαν, όταν κάμνη καλά τα χρέη του, μήτε έχει κανενός άλλου φροντίδα, παρά μόνον του υποκειμένου του.

Η Διοίκησης, φροντίζοντας ακόμη και διά τας δούλευσες εκείνων των αρχηγών, όσοι επολέμησαν διά την πατρίδα, μου δίδει το πληρεξούσιον να τους υποσχεθώ ότι:

Εκείνος οπού ήθελεν έμβη εις το Τακτικόν φέροντας με την παρακίνησιν του από 30-40 ανθρώπους, να γίνεται ευθύς υπολοχαγός δεύτερος.

Εκείνος που ήθελεν οδηγήσει περισσότερους των 50, να γίνεται υπολοχαγός πρώτος, και εκείνος οπού φέρει 100, να γίνεται λοχαγός.

Αυτοί θέλουν εμβαίνουν εις τον σύνδεσμον του Σώματος, ευθύς οπού ήθελε μάθουν να ενεργούν τα χρέη τους. Και διά να ευκολυνθούν εις τούτο, θέλει έχουν ξεχωριστούς γυμναστάς διά λόγου τους.

Οι μέλλοντες αξιωματικοί [υποψήφιοι] λαμβάνουν:

Ο Υπολοχαγός δεύτερος και πρώτος ήμισυ ψωμί, ομοίως και ένα ήμισυ σιτηρέσιον την ημέραν, ο Λοχαγός δύο.

Διά μισθόν, οι πρώτοι λαμβάνουν μηνιαίον 50 γρόσια, οι δεύτεροι 55, και οι τελευταίοι 60.

Οι προβιβασμοί θέλει είναι ογληγορώτεροι διά όσους γραφθούν οι πρώτοι, επειδή με τούτον τον τρόπον θέλει συμπληρωθεί εκείνο το Τακτικόν στρατιωτικόν σίμα, το οποίον θέλει ελευθερώσει το υπόλοιπον μέρος της Ελλάδος.

Αθήναι, 19 Οκτωβρίου 1825

Ο διοικητής των τακτικών στρατευμάτων
συνταγματάρχης Φαβιέ
εις των ταγματάρχων της εντίμου Γαλλικής Λεγεώνας

(Ο Τύπος στον Αγώνα, επιμ. Αιμ. Κουμαριανού, τόμος α', σσ. 224-26, εκδ. ΝΕΒ).

✂

(π6) *Συστατικό μέλους της Καρμποναρικής Βένδιτας του Ναυπλίου με την υπογραφή του Ν. Φλογαίτη:*

Ε.Δ.Τ.Μ.Α.Τ.Σ..

Προς τας απανταχού της γης ενδ..Σ.Στ..

Κατά την πρώτην του ηλίου του αληθινού φωτός 1826, εν Ναυπλίω.

Γνωρίζοντες καλώς τον αδ.. Δρόσον Βαπτιστήν, εκ Τήνου, ετών 20, Έλληνα πολίτην, ορθοδόξου θρησκείματος, αρίστης συμπεριφοράς και καλών ηθών, εδέχθημεν τούτον ως τακτικόν μέλος της Στ.. με τον βαθμόν του προσωρινού διδασκάλου.

Παραλαλούμεν λοιπόν πάσας τας Σ., Σ., Στ., Στ. και τους φιλ.. φιλ.. αδ.. αδ.. όπως του αναγνωρίσουν την ιδιότητά του, τον έχουν συγκοινωνόν εις τας εργασίας των και να του παρέχουν κάθε βοήθειαν εις τας ανάγκας αυτού.

Όθεν εις ένδειξιν τω παρεδώκαμε το παρόν πιστοποιητικό υπογεγραμμένον διά της ιδίας ημών χειρός.

Ο Α' Επ.:
Ν. Φλογαίτης

ΟΜ.:Δ.:
Νικ. Γεραζάρης

Ο Β' Επ.:
Γ. Χρυσείδης

Ο Ρητ.:
Χ. Τασσίκας

Ο Γραμμ.:
Αντ. Δε Αγγέλης

(Χρ. Ριζόπουλου, *Οι Τέκτονες του 1821*, σελ 117, εκδ. Έρμα),

✂

(π7) *Έκθεση του Νεόφυτου Νικητόπουλου, δάσκαλου στο σχολείο θηλέων της Φιλομούσου Εταιρείας στην Αθήνα. Υποβάλλεται στους Εφόρους της Εταιρείας στο τέλος του πρώτου χρόνου της θητείας του Νικητόπουλου:*

«[...] Σεβαστοί Έφοροι, ηξεύρετε ότι εν Σχολείον τοιούτον παρασταί-
ναι συνεπνυγμένως έθνος ολόκληρον' διά τούτο πρέπει να είναι οργανι-
σμένον οπωσούν κατά πολιτικόν σύστημα ενός έθνους, όπου ο μαθητής
να συνηθίζη μικρόθεν να διοική και να διοικείται κατά τους νόμους. Ε-
πρόβαλον κατά πρώτον εις το κοινόν του Σχολείου, ότι κάθε έθνος έχει νό-

μους, και όπως γράφει ο νόμος, πορεύονται οι άνθρωποι· διά τούτο και η-
μείς εις το Σχολεῖον μας πρέπει να γράψωμεν νόμους, και όπως γράφει ο
νόμος, να πορευώμεθα. Εἴτα ἐπρόβουλα και ἐκλέχθησαν ἀπὸ το Κοινόν του
Σχολείου διὰ ψήφων ἐννέα Νομοθέται· και ἐγὼ δέκα, καθὼς φαίνεται εις
το Σχολεῖον ἡ τοιαύτη προκήρυξις· και οὕτως ἐσυστήσαμεν παρηγορία εἰς
το Σχολεῖον [νόμους], εἰς τοὺς οὗτους ἐστερεῶν ὅλοι. Τότε τοὺς υπέγρα-
ψαν οἱ διορισμένοι νομοθέται, ὡς φαίνονται εἰς το Σχολεῖον. Ἐπειτα κατ'
ἐκλογὴν του Κοινοῦ μας διώρισαν τοὺς Διοικητάς, οἵτινες συνιστώσι τὴν
Διοίκησιν του σχολείου και συνυπογράφουν μετ' ἐμοῦ, καθὼς βλέπετε τὰς
ἀναφοράς μου[...].

»Α'. Τα χρέη του Διδασκάλου εἶναι, ἐπειδὴ παρασταίνει τρόπον τινά
Βουλευτικόν, να συμβουλευέται τοὺς πεπαιδευμένους, να συνθέτῃ και να
διορίζῃ ὅλα τα μαθήματα, και τα ὅσα εἰς τὸν ὀργανισμόν του Σχολείου
χρειάζονται.

»Β'. Τα χρέη του Γεν[ικοῦ] Παιδονόμου εἶναι, ἐπειδὴ αὐτὸς παρα-
σταίνει τρόπον τινά Ἐκτελεστικόν, να ἐκτελῇ, ὅσα ἀπὸ τὸν Διδάσκαλον
διαταχθῇ, πρὸς τοὺς ἄλλους ὑπουργούς, και ἐκεῖνοι πρὸς τοὺς μαθητάς· να
συρίξῃ με συρίκτρην διὰ να σιωποῦν οἱ μαθηταί, να λέγῃ τὴν προσευχὴν,
να συρίξῃ διὰ να ἀλλάζουν, ἢ να τελειώνουν οἱ μαθηταί τα περιπατήματά
των, να προσέχῃ ἂν οἱ ἄλλοι ὑπουργοὶ ἐκτελοῦν τα χρέη των. Εἰς ἔλλειψιν
αὐτοῦ ὑπουργοῦ διορίζεται ὁ ἀκόλουθος ὑπουργὸς να ἐκτελῇ και τα
χρέη ἐκεῖνου.

»Ο τοιοῦτος τίτλος Γεν[ικοῦ] Παιδονόμου ἀνήκει εἰς τὸν Διδάσκαλον,
διὰ τούτο ἐδόθη εἰς αὐτόν.

»Γ'. Τα χρέη του Γεν[ικοῦ] Ἐρμηνευτοῦ εἶναι, ἐπειδὴ αὐτὸς παριστά-
νει τρόπον τινά το Ὑπουργεῖον των Ἐσωτερικῶν, να διορίζῃ καθημερινῶς
ὅλους τοὺς Ἐρμηνευτάς τῆς Γραφῆς, τῆς ἀναγνώσεως, και τῆς ἀριθμητικῆς·
να κτυπᾷ τὸν κώδωνα, ὅταν θα εἰσέρχωνται οἱ μαθηταί εἰς το Σχολεῖον, ἢ
ὅταν ἄλλοτε θα περιπατήσουν, ἢ ὅταν διορθώσουν· οἱ Ἐρμηνευταί κάμουν
και τα σχήματα διὰ να σφογγίσουν τὰς πλάκας των.

»Δ'. Τα χρέη του Γεν[ικοῦ] Εὐταξία εἶναι, ἐπειδὴ αὐτὸς παριστάνει
τρόπον τινά το Ὑπουργεῖον τῆς Αστυνομίας (ἔχει και τοὺς υπ' αὐτόν δύο,
τον Γεν[ικόν] ἐπιθεωρητὴν και τὸν Γεν[ικόν] Ἐπιστάτην), να διορίζῃ κα-
θημερινῶς δύο ἢ τρία εὐτακτα παιδιά να φυλάττουν τὴν εὐταξίαν του σχο-
λείου· αὐτὰ μόνον ἔχουν τὴν ἀδειαν να κρεμοῦν εἰς τὸν λαμόν των πταιστών
το παράσημον, ὅμως με τὴν γνώμην των συμμαθητῶν του πταιστού· να λέ-
γῃ τα ὀνόματα των παιδίων ἢ να διορίζῃ ἄλλον διὰ να βεβαιωθῇ ποῖα παι-
διά λείπουν, να λαμβάνῃ λογαριασμόν καθ' ἐκάστην του γεν. ἐπιθεωρητοῦ,
και του γεν. ἐπιστάτου, ἂν ἐκτελοῦν τα χρέη των [...].

»Αφού οἱ διορισμένοι νομοθέται ἐσύνθεσαν τοὺς νόμους και ἐκλέχθη-
σαν οἱ Διοικηταί του Σχολείου, ἐκλέχθησαν μετὰ ταῦτα δια ψήφων, ἀπὸ
τὴν α', β' και γ' τάξιν, οἱ Κριταί [=δικαστές], δέκα τὸν ἀριθμόν [ἐννέα μα-
θητοῖτες], και ἐγὼ.

»Ἡ περὶ του Κριτηρίου προκήρυξις φαίνεται εἰς το Σχολεῖον εἰς τέσσα-
ρα μέρη. Ἐγραψα τὰς τέσσαρας γενικὰς ἀρετὰς Σωφροσύνην, Δικαιοσύ-
νην, Φρόνησιν, Ἀνδρείαν, ὥστε ἡ Δικαιοσύνη ἐγράφη ἄνωθεν των Νόμων.
Το Κριτήριον γένεται δις τῆς ἡμέρας, ὅταν θα ἀπολύσουν οἱ μαθηταί. Το
Κριτήριον ἀποβλέπει περισσότερον εἰς συμβουλὴν και δικαιοσύνην παρὰ
εἰς ποινὴν· οἱ Διοικηταί και οἱ Κριταί ἀλλάζουν εἰς ἓνα μῆνα, ἢ εἰς ἓνα χρό-
νον.

»Σεβαστοὶ Ἐφοροί, παρακαλῶ να κρῖνετε ευμενῶς τα πρακτικά μου,
και να δώσετε εἰς αὐτὰ τὴν ψήφον σας. Ναι μεν παιδικὰ, ἀλλ' ἀποβλέπο-
ντα να ὀργανίσουν καλοὺς πολίτας.

3 Ἰανουαρίου 1826»

(Α. Δημαρά, *Νοελληνικὴ Ἐκπαίδευση. Ἡ μεταρρύθμιση που δεν ἐγένε*, σσ.
19-20, ἐκδ. ΝΕΒ).

ΣΤ

(π8) *Γράμμα ἀναγνώστη στὴν «Ἐφημερίδα Ἀθηνῶν» σχετικὰ με τὸν ἀ-*
ποκλεισμό των φτωχῶν ἀπὸ κάθε ἐκλογικὸ ἀξίωμα:

«Πρὸς τὸν συντάκτην τῆς των «Ἀθηνῶν ἐφημερίδος»,

»Παρακαλῶ σε να καταχωρίσης εἰς τὸ ἐπόμενον φύλλον τῆς ἐφημερί-
δος σου τὴν παρούσαν μου.

»Εἰς τὸν 13 ἀριθμόν τῆς ἐφημερίδος σου εἶδον ὅτι ἐπὶ συνελύσεων
διεφιλονικίθη ἀπὸ τινὰ ἐκλέκτορα, ὅτι δεν ἔπρεπε να βαλθῇ εἰς ψηφοφο-
ρίαν ἀνθρώπος πτωχός, ὅστις μὴν ἔχων κατὰστασιν δεν ποιεῖ τὴν πατρίδα.
Και εἰς τὸν 20 ἀριθμόν τῆς αὐτῆς ἐφημερίδος ἀνέγνωσα τὸ ὅτι ο τοιοῦτος,
μὴ ὢν χορτάτος ἀπὸ τα πλοῦτη, θέλει, ὡς πεινασμένος και διψῶν χρυσίου
και ἀργυρίου, πωλήσῃ τὴν πατρίδα διὰ μικρὰν τινὰ ποσότητα, εἴτε διὰ εἴ-
κοσι μόνον στερλίνας. Ὅστε ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι συγχωρημένη ἡ πώλησις
τῆς πατρίδος διὰ περισσότερας των εἴκοσι στερλίνας, τὰς ὁποίας ο πλού-
σιος δεχόμενος ἤθελε τὴν πωλήσῃ. Το πράγμα βέβαια ἔπρεπε να εἶναι οὕ-
τως, ὡς λέγει ὁ ἐνάρετος πατριώτης, ἂν τα πλοῦτη ἀπεκτούντο διὰ τῆς ἀρε-
τῆς και ὄχι διὰ τῆς ἀδικίας, ἀλλ' ἐκ του ἐναντίου, ἡ πτωχεὶα ἀποκτάται διὰ
τῆς ἀρετῆς και ὄχι διὰ τῆς ἀδικίας.

»Το πράγμα, λέγω, ἔπρεπε να εἶναι ὡς λέγει ὁ ἐκλέκτωρ, ἂν τα πλοῦτη

εδύναντο να χορτάσουν την ψυχήν, καθώς τα βρώματα τον στομάχον. Πλην κατά δυστυχίαν, όσα περισσότερα θησαυρίζουν, τοσούτον ακόρεστος η ψυχή των γίνεται, ευχαριστούμενοι να προσθέτουν παντοίοις τρόποις ακαταπαύτως τον παρά εις τον παρά, το γρόσι εις το γρόσι, και την χιλιάδα εις την χιλιάδα, αδικούντες αενάως και διά πολλά, και διά ολίγα, γυμνώνοντες τους πολλούς χρήσιμους εις την πατρίδα διά να παραχώνουν νεκρά τα πλούτη των εις τα σπλάγχνα της μητρός των.

»Αλλ' ας ερευνήσωμεν τα πράγματα, όπως φωτιζόμενοι από τα ίδια κρίνωμεν καλύτερα.

»Η Ελλάς ήνοιξε πολεμικόν στάδιον υπέρ της φυσικής και πολιτικής υπέρβας της, όθεν ας ερωτήσωμεν τα πράγματα. Ποίοι την υπερασπίστησαν εις τα στρατόπεδα; Οι πτωχοί! Ποίον αίμα έχυθη ποταμηδόν; Των πτωχών! Ποίους ηχμαλώτισαν; Τους πτωχούς! Ποίοι έχασαν τας γυναίκας των, τα τέκνα και λοιπούς συγγενείς εις την αιχμαλωσίαν και σφαγήν; Οι πτωχοί! Ποίοι υποφέρουν τα αποτελέσματα της επαναστάσεως; Οι πτωχοί! Ποίοι είναι πληγωμένοι και παραμελημένοι; Οι πτωχοί! Ποίοι φονεύονται και πληγώνονται εις τους εμφυλίους πολέμους; Οι πτωχοί! Ποίοι έχασαν την περιουσίαν τους; Οι πτωχοί! Ποίοι ήλθον εις υπεράσπιν της Ελλάδος; Οι ξένοι, οι μη έχοντες κτήματα εις την Ελλάδα, άρα πτωχοί! Ποίοι εγγαρεύονται και δίδουν δοσίματα; Οι πτωχοί!

»Ποίοι δεν εφάνησαν εις τους πολέμους, εξαιρουμένων τινών, οίτινες είδον μακρόθεν τινάς; Οι πλούσιοι! Ποίων αίμα δεν έχυθη; Των πλουσίων! Ποίοι έφυγαν από την πατρίδα εις άλλην επικράτειαν διά να σωθώσιν; Οι πλούσιοι! Ποίοι αισχροκερδούσιν εις την πατρίδα; Οι πλούσιοι! Ποίοι έσωσαν την κινητή τους περιουσίαν εις άλλην γην; Οι πλούσιοι! Ποίοι θρέφονται από τους ιδρώτας των άλλων; Οι πλούσιοι! Ποίοι σφετερίζουν τα πράγματα του έθνους; Οι πλούσιοι! Ποίοι έφεραν την πατρίδα εις αυτήν την αθλίαν κατάστασιν; Οι πλούσιοι! Ποίοι ήνοιξαν τους εμφυλίους πολέμους; Οι πλούσιοι!

»Όθεν ποίοι πονούν την πατρίδα; Τα πράγματα φωνάζουν. Ας ερευνήσωμεν εις ποίους η πατρίς χρεωστεί, και ποίοι χρεωστούσιν εις την πατρίδα. Οι πτωχοί εργάζονται τα αναγκαία και ωφέλιμα προς την κοινότητα με κίνδυνον της ζωής των· αυτοί την υπερασπίζονται κατά των προσβολών του εχθρού, αυτοί είναι ο προμαχών της πατρίδος, και με τα αίματά των, και με τας αγγαρείας των, και με τα δοσίματά των, μην απολαμβάνοντες παρά μικροτάτην ωφέλειαν μη ανάλογον ως προς τας θυσίας των.

»Οι πλούσιοι, καθήμενοι εις τας αναπαύσεις των, ως τόσοι κηφήνες, ασωτεύουσι και θησαυρίζουσιν από τους ιδρώτας των πτωχών, αφαιρούντες την περιουσίαν των, και κατασταίνοντές τους έτι μάλλον πτωχοτέρους, διά

να αποκαταστηθώσιν αυτοί έτι μάλλον πλουσιώτεροι και τύραννοι, διαφθείροντες την ηθικήν του λαού με τα κακά τους παραδείγματα.

»Όθεν, επειδή τα δικαιώματα γεννώνται από τας διαφόρους θυσίας, η πατρίς χρεωστεί προς τους πτωχούς, και οι πλούσιοι προς την πατρίδα, όσα απολαμβάνουν αδικώς από την ιδίαν· διά τούτο οι πτωχοί έχουν μόνο το δικαίωμα διά τας αρχάς, τόσον περισσότερον, όσον πρέπει να επαγρυπνούσι περί της διατηρήσεως και ασφαλείας των ιερών των δικαιωμάτων, κινδυνευομένων αδιακόπως από τους πλουσίους.

Σύρα, τη 3 Φεβρουαρίου 1826

Ο Πατριώτης

Αναγνώστης Ανωθυμίδης»

(Ο Τύπος του Αγώνα, επιμέλεια Ειρήνη Κουμαριανού, τ. α', σσ. 272-74, έκδ. NEB).

ΣΤ

(π9) Περιγραφή από τον Φωτάκο ενός από τα βασανιστήρια που πραγματοποιούσαν τα όργανα του Γρίβα:

«Οσάκις δε ο Χατζήσκος κατέβαινε από το Παλαμήδι κάτω εις την πόλιν, όλοι οι άνθρωποι μουρμουρίζοντες έλεγαν, ο Δημητράκης, ο Δημητράκης, τρέμοντες όπως τρέμουν τα κοτόπουλα από το γεράκι, διότι εφοβούντο μη τους πάρει επάνω εις το Παλαμήδι [...]. Μεταξύ δε των πολλών κολαστηρίων τα οποία μετεχειρίζοντο, το μάλλον παράξενον και απάνθρωπον ήτο το ακόλουθον. Επάνω εις το πάτωμα άνοιγαν τρύπαν μικράν έως να χωρή τα αιδοία του ανθρώπου. Κάτωθεν δε του πατώματος έδεναν τα αιδοία και έπειτα εκρέμων εξ αυτών μίαν πετραν και διά το βάρος της πέτρας και το δέσιμον τα μέλη του ανθρώπου επρίσχογτο και μετά ταύτα ύστερον έλυον την πέτραν. Επειδή δε τα αιδοία εξογκούντο και δεν ήτο δυνατόν να βγούν έξω από την τρύπαν, ο βασανιζόμενος άνθρωπος έμενεν εκεί υποφέρων από τους πόνους. Έπειτα άνοιγαν με πριόνιον μεγαλειτέραν τρύπαν κατά τον εξής τρόπον· επριόνιζον γύρωθεν την σανίδα και άφιναν εξ αυτής έως ένα μέγαν δακτύλιον, το οποίον έφερεν ο βασανιζόμενος και οι πόνοι δεν ελαττούντο. Φόβος και τρόμος εκυρίευεν τους ανθρώπους όχι να υπάγουν, αλλά και να ίδουν μακρόθεν το Παλαμήδιον».

(Φωτάκου, Απομνημονεύματα, τ. β', σ. 407, έκδ. Μπούρας).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ -
Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

Εγύρισε και μ' εκύταξε, ακούοντας το όνομα Καποδίστρια, και μου είπε: «Δεν ήσουν εσύ, που μου είπες, δεν τον δεχόμεθα τον Καποδίστρια γιατί είναι της Ρουσίας μινίστρος;» «Ναι, εγώ», του είπα, «Άλλος καιρός ήταν τότε, και άλλος τώρα· διατί την Αγγλίαν που έχομεν υπεράσπισιν, το δεξί χέρι της Ελλάδος είναι η θάλασσα, και εβάλαμεν Άγγλον επικεφαλής· και το ξερό χέρι Άγγλον, όπου είναι η δύναμις της ξηράς· και αν μας έδιδε η Αγγλία και έναν πολιτικόν, και εκείνον τον εβάναμεν και δεν ετσακίζαμεν το κεφάλι μας στον έναν και στον άλλον. Και δι' αυτό, ως μου λες δε γίνεται. Πρέπει να καλέσωμεν τον Καποδίστρια». Μου αποκρίθηκε εκ καρδίας: «Πάρτε τον Καποδίστρια ή όποιον διάβολον θέλετε, διατί εχαθήκατε».

Θ. Κολοκοτρώνης απευθυνόμενος στον άγγλο ναύαρχο Χαμίλτον.

ΟΤΑΝ, ΤΟ 1828, ΦΤΑΝΕΙ Ο «ΠΡΩΤΟΣ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ» ΣΤΟΝ ΕΛΕΓΧΟΜΕΝΟ ΑΠΟ τους χριστιανούς εξουσιαστές «ελλαδικό χώρο», η κατάσταση του πληθυσμού είναι κάτι παραπάνω από φρικτή. Πείνα και αρρώστιες, συγκρούσεις ηγετικών ομάδων για τη νομή της εξουσίας, απελπισία και τυραννία(π1). Εικοσιπέντε χιλιάδες αγωνιστές περιφέρονται χωρίς κανένα πόρο, ζητιανεύοντας στους δρόμους. Κάθε καπετάνιος που είχε αποκτήσει εξουσία και δύναμη (Πετρόμπεης, Κίτσος Τζαβέλας, Γρίβας κ.ά.) ασκούσε φοβερή τρομοκρατία πάνω στον φτωχό και πεινασμένο πληθυσμό.

Πρόκειται γι' αυτήν ακριβώς τη βίαιη καταστολή κι εκμετάλλευση,

λλά και για ένα πνεύμα ανυποταξίας, που θα ωθήσουν μεγάλο μέρος του πληθυσμού να καταφύγει στα βουνά και στις σπηλιές, αρνούμενο να υποταχθεί στον εξευτελισμό της ζωής και των επιθυμιών του.

Οι νέοι κυρίαρχοι χρησιμοποιώντας τη βαρβαρότητα και τη βία, θέλουν να υπενθυμίσουν σε όσους είχαν την αξιοπρέπεια και τη δύναμη να ξεσηκωθούν το 1821 ότι ένας δρόμος μόνο υπάρχει: ο δρόμος της υποταγής και της σκλαβιάς. Από τη μια μεριά οι τοπικές ηγετικές ομάδες που οικειοποιήθηκαν την κοινωνική επανάσταση και από την άλλη οι ξένες δυνάμεις, που παρεμβαίνουν και προωθούν τα συμφέροντά τους, είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Είναι εκείνες οι δυνάμεις που από το ξέσπασμα της επανάστασης και καθ' όλη τη διάρκειά της, θα λειτουργήσουν κατασταλτικά και απομωιατικά συμπληρώνοντας η μία την άλλη, συνεργαζόμενες μεταξύ τους και συγκρουόμενες μόνο για το μερίδιο εξουσίας που αναλογεί στην κάθε μία.

Κάτω απ' το φάσμα μιας πιθανόν επερχομένης ολοκληρωτικής ήττας απ' τα οθωμανικά στρατεύματα και την πίεση των ευρωπαίων κυρίαρχων, το μεγαλύτερο κομμάτι αυτών των ανταγωνιστικών εξουσιαστικών φορέων (κλήρος, κοτσαμπάσηδες, καπεταναίοι, φαναριώτες, καραβοκυραίοι) διακατεχόμενο βέβαια κι απ' το φόβο μιας καινούργιας κοινωνικής έκρηξης, που ίσως αυτή τη φορά ξεφύγει απ' τον έλεγχό του, θα συναινέσει τελικά, θέλοντας να παγιώσει την κυριαρχία του πάνω στην κοινωνία, στην εγκαθίδρυση με κάθε τρόπο εθνικού κράτους πάνω στις πλάτες των καταπιεσμένων του «ελλαδικού χώρου».

Οι αλλαγές των ρόλων πάνω στα ίδια εξουσιαστικά μοντέλα, οι νέοι θεσμοί που θα προσπαθήσουν να κατασκευάσουν και η επιβολή εθνικής ιδεολογίας πάνω στα μυαλά των καταπιεζόμενων ανθρώπων, είναι ένα ακόμα παραπλανητικό σχέδιο για την εγκαθίδρυση της κρατικής βαρβαρότητας.

Και η επιλογή, φυσικά, του Καποδίστρια από τις ηγετικές ομάδες του ευρωπαϊκού και «ελλαδικού χώρου» για την εκπλήρωση των σχεδίων τους, δεν ήταν καθόλου τυχαία...

Ο Καποδίστριας, σαν «αυτοκρατορικός επίτροπος», θα διατάξει την «καταστροφήν διά πυρός και σιδήρου και την διαρπαγήν των αντισταθασμένων χωρικών»⁽¹⁾ της Κεφαλονιάς, που εξεγέρθηκαν στα 1801,

1. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. 8^ο, σ. 273.

πράξη που θ' αποτελέσει το εφαλτήριο για την εκτόξευσή του στα ψηλότερα βάθρα της «ελλαδικής» και ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής, με πρώτο αυτό της θέσης του Γραμματέα της «Ιονικής Επιτροπείας», το 1803. Το 1809 θα υπηρετήσει σα διπλωμάτης στη Βιέννη και το Βουκουρέστι. Το 1812-13 σαν τοποτηρητής των συμφερόντων της ρωσικής απολυταρχίας μέσα στα πλαίσια των ερίδων των κυριάρχων. Το 1813 θα σταλεί σαν πυροσβέστης των εστιών αναταραχής στην Ελβετία, της οποίας ο πληθυσμός εκείνη την περίοδο είχε εμπλακεί σε διαμάχη ανάμεσα σε «αριστοκρατικούς» και «δημοκρατικούς». Η αποστολή του Καποδίστρια θα έχει ως σκοπό την αποκατάσταση της «τάξης», την εγκαθίδρυση κεντρικής κυβέρνησης και την πάταξη του κινδύνου να μετατραπεί η Ελβετία σε «έρμαιον της αναρχίας».

Το 1814 στο Διεθνές Συνέδριο της Βιέννης, όπου θα καταστρωθεί ο καινούργιος πολιτικός και γεωγραφικός χάρτης της Ευρώπης σύμφωνα με τα συμφέροντα των κυριάρχων της εποχής, θα διαδραματίσει σημαντικότατο ρόλο, σαν μέλος της ρωσικής αντιπροσωπείας. Πριν εγκατασταθεί στον «ελλαδικό χώρο», θα διατελέσει υπουργός εξωτερικών της Ρωσίας, μια από τις πιο νευραλγικές και ζηλευτές θέσεις της εξουσιαστικής πυραμίδας.

«Πρώτη του δουλειά μόλις μπήκε στο Υπουργείο των εξωτερικών της Ρωσίας ήταν να παραδώσει στον Τσάρο έκθεση για τις συνθήκες της Βιέννης και των Παρισίων, που καταδίκάζαν τα απελευθερωτικά κινήματα των λαών».⁽²⁾

Ο ίδιος στην αυτοβιογραφία του γράφει: «*Το σπουδαιότερον και γενικώτερον των συμφερόντων τούτων, η προφύλαξις δηλαδή της Ευρώπης από της επαναλήψεως των επαναστάσεων, ήτο το κυριώτερον αντικείμενον των παρατηρήσεών μου*».⁽³⁾

Αργότερα, όταν θα του γίνει πρόταση από τον Γαλάτη να αναλάβει την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας, αρνούμενος να ρισκάρει τη λαμπρή διπλωματική του καριέρα, θα απαντήσει: «*Διά να σκέπτεται κανείς, κύριε, περί τοιούτου σχεδίου, πρέπει να είναι τρελός. Διά να τολμήση δε, να μου ομιλήση περί τούτου, εις τον οίκον τοιούτου, όπου έχω την τιμή να υπηρετώ έναν μέγα και κραταίον αυτοκράτορα, πρέπει να είναι νέος*

όστις μόλις εξήλθεν από τους βράχους της Ιθάκης ή ο οποίος παρεσύρθη δεν ηξυνώ υπό ποίων τυφλών παθών. Δεν ημπορώ να ομιλώ μαζί σας περισσότερον περί του σκοπού της αποστολής σας, σας ειδοποιώ δε, ότι ουδέποτε θα αναγνώσω τα χαρτιά σας. Η μόνη συμβουλή την οποίαν ημπορώ να σας δώσω, είναι να μην ειπήτε τίποτε εις κανένα περί τούτου και χωρίς ν' αναβάλλετε ούτε μίαν ώραν, να επιστρέψετε, ίνα ειπήτε εις τους εντολείς σας ότι αν δεν θέλουν να χαθούν οι ίδιοι και να καταστρέψουν το αθών και δυστυχές έθνος των, πρέπει ν' αφήσουν τας επαναστατικάς σκευωρίας των και να ζουν όπως πριν υπό τας κυβερνήσεις υφ' ας ευρίσκονται, έως ότου η θεία πρόνοια ευδοκήσκει άλλως».⁽⁴⁾

Αρνητικές θα είναι και οι απαντήσεις του στις προτάσεις που δέχτηκε στα πρώτα χρόνια της επανάστασης να επιστρέψει στον «ελλαδικό χώρο», αρχικά απ' τους Κολοκοτρώνη και Υψηλάντη το 1822 κι αργότερα απ' το Νομοτελεστικό Σώμα (αρχές του 1824), που του έγραφε: «*Οι καλοί πατριώται έχουν ήδη προσηλωμένην όλην την προσοχήν των εις το έκλαμπρον υποκείμενόν Σου και άπαντες Σε περιμένουν να συντελέσης εις την κοινήν σωτηρίαν*».⁽⁵⁾

Οι ενστάσεις του — που πήγαζαν απ' τη βαθιά του πεποίθηση ότι η απόπειρα συγκρότησης ελληνικού κράτους ήταν πρόωγη και ως εκ τούτου καταδικασμένη σε αποτυχία, αλλά καλύπτοταν από την πρόφαση ότι ήταν πιο χρήσιμη για τον αγώνα η πάλη του στο ευρωπαϊκό διπλωματικό πεδίο — θα καμφθούν απ' την αλλαγή στάσης των κυριάρχων ως προς το «ελληνικό ζήτημα», που χρονίζε κι αποτελούσε εστία αναταραχής για όλη την Ευρώπη, και τελικά θα δεχτεί τη θέση του κυβερνήτη που του πρότεινε η «εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας» (1827).

Πεπειραμένος στην καταστολή και τη συγκοφάντηση των κοινωνικών αγώνων και έχοντας πάρει την έγκριση και την παρότρυνση των κυριάρχων της εποχής, θα ξεκινήσει έναν αδυσώπητο αγώνα ενάντια στην ελλαδική κοινωνία, με τελικό στόχο την πλήρη καθυπόταξή της στα σχέδιά του.

Το Γενάρη του 1828 αποβιβάζεται στο Ναύπλιο, κι από εκεί θα εγκατασταθεί στην Αίγινα, την οποία θα χρησιμοποιήσει σαν έδρα για να ασκεί την εξουσία του.

Από τα πρώτα μέτρα που αναλαμβάνει στη σύντομη περίοδο της

2. Δ. Λιάτσου, *Ο Καποδίστριας και τα Δικαιώματα των Ελλήνων*. Το απόσπασμα αναφέρεται στο βιβλίο του Γ. Σκαρίμπα *Το '21 και η Αλήθεια*, τ. β', σ. 232.

3. Γ. Σκαρίμπα, *Το '21 και η Αλήθεια*, τ. β', σ. 232.

4. Δ. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. α', σ. 136.

5. Π. Πετρίδη, *Πολιτικοί και Συνταγματικοί Θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα 1821-1845*, σ. 47, εκδ. University Studio Pres.

διακυβέρνησής του, είναι η αναστολή του συντάγματος της Τροιζήνας και η διάλυση της Βουλής. Στη θέση της θα τοποθετήσει ένα σώμα, το «Πανελλήνιον», αποτελούμενο από 27 μέλη, κοινοβουλευτικές και μεγαλοκαρaboκύρηδες. Ταυτόχρονα ιδρύει την Κεντρική Γραμματεία, ένα είδος υπουργικού συμβουλίου που η πολιτική γραμμή του χαράζεται από τον ίδιο.

Τις πολιτειακές αντιλήψεις που ο κυβερνήτης σπουδάσε στα σχολεία της ενετικής τυραννίας και της ρώσικης απολυταρχίας, καθώς και τον τρόπο εφαρμογής τους στον «ελλαδικό χώρο», δίνει ανάγλυφα το μυστικό υπόμνημα που συνέταξε κατ' εντολήν του και παρέδωσε στον Τσάρο στις 14.12.1828 ο εξ απορρήτων του κόμης Βούλγαρης, όπου μεταξύ άλλων αναφέρονται τα εξής: «Θα είτανε περίεργη αυταπάτη να πιστεύει κανείς σοβαρά ότι υπάρχει δυνατότητα να οργανωθεί κυβέρνηση στην Ελλάδα βασισμένη σε καθαρά συνταγματικές αρχές, που απαιτούν γενική κλήση του λαού σε πολιτικά σχήματα καθώς και στοιχεία πολιτισμού που υπάρχουν σ' ελάχιστα μόνον άτομα. Ο πρόεδρος της Ελλάδας πίστευε πως οι τρεις δυνάμεις είχαν καθήκον να καταστρέψουν την ελληνική επανάσταση και να εγκαθιδρύσουν μια μοναρχική κυβέρνηση, για να τεματιστούν οι σκανδαλώδεις και αιματηρές σκηνές που κάνουν την ανθρωπότητα ν' ανατριχιάζει».⁽⁶⁾

Μία από τις πιο σημαντικές προτεραιότητες του θα είναι η επάνδρωση του νεοσύστατου κρατικού μηχανισμού με ανθρώπους (ως επί το πλείστον σπουδαγμένους στην Ευρώπη) απόλυτα αφοσιωμένους σ' αυτόν, και η προσπάθεια να εδραιώσει ανάμεσα στους καταπιεσμένους την πεποίθηση ότι μόνο το κράτος ενδιαφέρεται γι' αυτούς και όχι οι διάφορες ομάδες εξουσίας.

Η αναδιάρθρωση της κυριαρχίας που επιχειρούν οι εξουσιαστές με επικεφαλής τον Καποδίστρια είναι και προμελετημένη και καλά σχεδιασμένη. Η επανάσταση του 1821 και ο αντίκτυπός της στις ψυχές των αγωνιζόμενων ανθρώπων, αλλά και οι εσωτερικές συγκρούσεις (πολλές φορές ανεξέλεγκτες) των φατριών που νέμονται την εξουσία, δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν με παλιά και πολλές φορές αποτυχημένα κατασταλτικά μέτρα. Έτσι, θα γίνει προσπάθεια να «απομονωθούν» τα παλιά τζάνια (και ειδικά ορισμένοι κοινοβουλευτικοί και πλοιοκτήτες), που και στην άσκηση της εξουσίας, αλλά και στην προσπάθεια συσώ-

ρευσής της, θα «διαχωριστούν» τελείως από την κοινωνία και θα μισηθούν θανάσιμα, με ανεπιθύμητα και για τους ίδιους, σε αρκετές περιπτώσεις, αποτελέσματα.

Οι καινούργιοι εξουσιαστές έχουν «σπουδάσει» την καταστολή και τον τρόπο διαχείρισης των ανθρώπινων πόθων και επιθυμιών και έχοντας την εμπειρία από την ήδη διαμορφωμένη βαρβαρότητα που ασκείται μέσω των «εθνικών κρατών» πάνω στα ποικιλώνυμα κοινωνικά σύνολα του ευρωπαϊκού χώρου, θα επιχειρήσουν να κρύψουν το αποτρόπαιο πρόσωπό τους πίσω από τη μάσκα του ελληνικού κράτους, που σκοπός του είναι να επαναφέρει τους καταπιεσμένους στην υποδούλωση και τη σκλαβιά.

Σαν αποτέλεσμα των παραπάνω και κατ' επιταγήν των ξένων κυρίαρχων, ο Καποδίστριας θα χτυπήσει την πειρατεία — που μέχρι τότε ήλμαζε στο Αιγαίο αντανakλώντας την τρομακτική ένδειξη αλλά και ανυποταξία των νησιωτικών και παραλιακών πληθυσμών —, η οποία παρέλυε την εμπορική τους δραστηριότητα, και θα εντάξει το στρατό και τον στόλο κάτω από τη δικαιοδοσία της κυβέρνησης, προσπαθώντας να οργανώσει τις δυνάμεις καταστολής που μέχρι τότε δεν ήταν παρά μισθοφορικά σώματα κατευθυνόμενα και διοικούμενα από σπλιορχηγούς, με σκοπό να προφυλάσσουν τους κοινοβουλευτικούς και τους πλοιοκτήτες.

Φυσικά θα μεριμνήσει ώστε να υπάρχει έτοιμος και ειδικός κατασταλτικός μηχανισμός για την περίπτωση που η ανατρεπτική διάθεση ξανακαταλάβει το κοινωνικό σώμα. Άλλωστε, η πολύμηνη άρνηση των αγροτών στο Κόρθι της Ανδρου (1828) να πληρώσουν φόρους στην κυβέρνηση, το ξυλοκόπημα του ατεσταμένου της και η κατάργηση του «κριτηρίου» των αρχόντων, μαζί με άλλες μικρότερες εξεγερτικές εστίες σ' άλλα μέρη του «ελλαδικού χώρου», αποτελούσαν τα προμηνύματα της επιστροφής της.

Σχεδιάζοντας την οργάνωση της «πολιταρχίας», που θα συγκροτήσει τελικά στα 1829, θ' αντιληφθεί σύμφωνα με τα γραφόμενά του προς τον υπουργό των Στρατιωτικών Βλαχόπουλο ότι «...η δυσχέρεια δεν είναι εν τη δημιουργία ενός Αστυνομικού σώματος, αλλ' εις τας αντιλήψεις του λαού, ότι η Αστυνομία δεν είναι δύναμις εχθρική προς τα συμφέροντά του, αλλά μία αρχή προστατευτική όλων των πολιτών...»⁽⁷⁾

6. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. δ', σ. 298.

7. Χ.Θ. Σταμάτη, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων*, σ. 52.

Ταυτόχρονα, φοβούμενος, όπως γράφει ο Φίνλεϋ, ότι το κοινοτικό σύστημα «...μετάγγιζε τα στοιχεία της επαναστατικής δράσεως στο κοινωνικό οικοδόμημα», θα καταργήσει το θεσμό των δημογερόντων κοινοτήτων και θα διαρρέσει το Μωρηά σε 7 διοικητικές περιφέρειες και σε άλλες 6 τα νησιά. Καθεμιά απ' αυτές βρίσκεται κάτω από τον απόλυτο έλεγχο του επιτρόπου που διορίζει ο ίδιος ο Καποδίστριας, παραμερίζοντας έτσι τους παλιούς διαχειριστές της εξουσίας, αλλά συγκεντρώνοντας στα χέρια του όλο και περισσότερη εξουσία.

Θα κινήσει ανελέητα τους αγωνιστές, που λιμοκτονούσαν και προσπαθούσαν να επιβιώσουν ζώντας στα βουνά και κάνοντας ληστείες, βλέποντας στο πρόσωπό τους μια μελλοντική ανεξέλεγκτη δύναμη (λόγω της στέρησης αλλά και του ανυπότακτου πνεύματος που τους διακατείχε) που ίσως στραφεί κάποια στιγμή εναντίον του. Οι διώξεις των αγωνιστών θα ενταθούν αργότερα επί Όθωνα και θα πάρουν μη προβλέψιμες διαστάσεις.

Ο Καποδίστριας είναι αυτός που πρώτος θα θέσει σε λειτουργία μια σειρά από κρατικά ιδρύματα (σχολή ευελπίδων, ταχυδρομική υπηρεσία, εθνική χρηματιστηριακή τράπεζα, πρότυπη γεωργική σχολή κ.ά.) για την εύρυθμη λειτουργία της κυριαρχίας. Κυρίως όμως είναι αυτός που εγκαθιδρύει τα πρώτα σχολεία, τοποθετώντας τη βάση για το θεσμό της κρατικής εκπαίδευσης, και γι' αυτό, άλλωστε, θα πάρει «επαίνους» από πολλούς ιστορικούς.

Ο θεσμός της κρατικής εκπαίδευσης — που σκοπός του δεν ήταν και δεν είναι άλλος από την προώθηση της υποταγής, του κεντρομισμού και της άρνησης της προσωπικότητας και της ελευθερίας του «μαθητή» — θα θεμελιωθεί στην εποχή του και θα του δοθεί μεγάλη βαρύτητα, γιατί οι μέθοδοι πλέον καθυπόταξης και χειραγώγησης των ανθρώπων αρχίζουν να σχηματοποιούνται σε διαφορετικές μορφές καταστολής.

«*Το κράτος που θα καθιερώσει καθολικά την εθνική εκπαίδευση που προτείνουμε*», έγραφε ο Γιόχαν Φίχτε αναφερόμενος στην πρόταση εφαρμογής της στην Πρωσία, «*από τη στιγμή που θα περάσει απ' αυτή μια νέα γενιά της νεολαίας δεν θα χρειάζεται καθόλου ειδικό στρατό, μιας και στη γενιά αυτή θα βρει ένα στρατό που όμοιό του δεν γνώρισε καμιά προηγούμενη εποχή*».⁽⁸⁾

Πίσω απ' όλους τους ύμνους των κάθε λογής ιστορικών και γελωτο-

8. Τζόελ Σπρίγγλ, *Το Αλφαριθμητικό της Ελευθεριακής Εκπαίδευσης*, σ. 18.

ποιών της εξουσίας για το πρόσωπό του, δεν μπορεί να κρυφτεί η αλλοτριωτική μορφή της κρατικής παιδείας, που θα προωθήσει με ζήλο το αντιδραστικό και θεοκρατικό περιεχόμενο της ανύπαρκτης ουσίας της και θα συμβάλει ουσιαστικά στην ανάπτυξη της ισοπεδωτικής εθνικής ιδεολογίας που θ' ακολουθήσει τα επόμενα χρόνια.

Προωθώντας την ίδρυση σχολείων και δημιουργώντας αρετά ιδρύματα, βάζει τα θεμέλια για την υλοποίηση των αντιανθρώπινων σχεδίων της κυριαρχίας — σχέδια που θα υλοποιηθούν με απόλυτη ακρίβεια και προσεχτικούς χειρισμούς, θα πάρουν μορφή τα επόμενα χρόνια (μέσω διοικητικών, οικονομικών και εκκλησιαστικών μέτρων και κανονισμών) και θα αποτελέσουν το λίκασμα για τη βλάστηση και ανάπτυξη της «εθνικής παιδείας» που κυριαρχεί μέχρι τις ημέρες μας (π2).

Η παιδευτική αυτή διαδικασία δεν αποσκοπούσε φυσικά στην απόκτηση γνώσης, αλλά στην αποστήθιση του μαθήματος της υποταγής και στην κατασκευή ανθρώπων εξαρτημάτων προορισμένων να ενταχθούν στον σχεδιαζόμενο νέο κυριαρχικό και εκμεταλλευτικό μηχανισμό.

«*Εφρόνει ο Κυβερνήτης*», μας πληροφορεί στην ιστορία του ο διατελέσας και γραμματέας της κυβερνητικής του επιτροπής Σπ. Τρικούτης, «*ότι η μεγάλη μάθησις ήτο η μεγάλη πληγή της κοινωνίας και ότι η μικρά και θρησκευτική συνετέλει μόνη εις την ευδαιμονίαν της. Επί τη βάσει ταύτη θεμελίωσε τον περί εκπαιδεύσεως του έθνους γενικών οργανισμόν. Σύστασιν Πανεπιστημίου δεν ήθελεν, αλλά κεντρικού σχολείου εν Αίγινη, θεολογικού εν Πόρρω, στρατιωτικού εν Ναυπλίω, νομικού εν Αθήναις και ναυτικού εν Ύδρα*».⁽⁹⁾

Μα φυσικά τα ανθρωπιστικά προσχήματα πέφτουν όταν υπάρχει έστω και η παραμικρή αντίδραση απ' αυτούς οι οποίοι δέχονται τη διάπλωση και αναμόρφωση της κρατικής παιδείας. Όταν το 1831 θα ξεσπάσει εξέγερση των μαθητών στο κεντρικό σχολείο στην Αίγινα,⁽¹⁰⁾ «καμάρι και δημούργημα» του Καποδίστρια, η απάντηση θα

9. Σπ. Τρικούτης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. δ', σσ. 282-83.

10. «*Τα δύο άλλα σχολεία — όλα στην Αίγινα —, το πρότυπο και το Κεντρικό, ειδικά το Κεντρικό, είχαν συσταθεί με το σκοπό να μορφώνουν τους δασκάλους, που κατευθύνονταν από τα σχολεία αυτά προς άλλα σχολεία του κράτους [...] μόνο τέσσερις μήνες χρειάζονταν να γίνουν δάσκαλοι τα αμόρφωτα παιδιά του Κε- =>*

είναι ωμή καταστολή, βία και πρωτοφανής αγριότητα από την πλευρά της εξουσίας — παρόλο που τα αιτήματα των μαθητών ήταν μέσα στα πλαίσια της λογικής της «καλύτερης» εκπαίδευσης.

«Οι ταραχές ήταν μεγάλης έκτασης, σφοδρές και χαρακτηρίζονται από την προσπάθεια που κατέβαλε η κυβέρνηση, όχι μόνο να προλάβει και να αποσοβήσει την εκδήλωση της “ανταρσίας”, όπως την χαρακτήρισε, αλλά κύρια να την καταστείλει και να την αποκρύψει».⁽¹¹⁾

Σε κάποια φάση μάλιστα της εξέγερσης οι σπουδαστές κυκλοφόρησαν και προκήρυξη, όπου, μεταξύ άλλων, έγραφαν: «Εμείς οι πατεράδες μας πολεμήσανε την Τουρκία. Κι εμείς οι πολλοί γεννηθήκαμε σε κατοιοπιές και κατάρβαρα. Εσείς που ήσασταν όλο τούτο το διάστημα; Τρώγατε, πίνετε και μαθαίνετε γράμματα όποτε θέλατε, για νάρθετε κατόπιν εδώ και να τα βρείτε έτοιμα. Ε, όχι λοιπόν. Για όλα ταύτα γυρεύουμε σεβασμό και τίποτ' άλλο».⁽¹²⁾

Θ' ακολουθήσουν διώξεις μαθητών από όλα τα σχολεία της χώρας, απελάσεις από την Αίγινα κι εκβιαστικές προσπάθειες απόσπασης «δηλώσεων νομιμοφροσύνης», όπως παραστατικά οι ίδιοι οι μαθητές καταγγέλλουν σε υπόμνημά τους, με τον τίτλο «Διαμαρτυρήσεις των Μαθητών», που θα δημοσιεύσει η εφημερίδα «Αιγινιαία» την 1η Φλεβάρη 1831(π3).

• Παράλληλα οι σπουδαστές θα στείλουν στα *Ελληνικά Σύμμικτα* (εφημερίδα του Παρισιού), όπου και θα δημοσιευτεί, το ακόλουθο κείμενο: «Διερχόμεθα στιγμές τρομοκρατίας και άπαντες οι μαθηταί της σχολής αισθανόμεθα την ανάγκη να δραπετεύσωμε όχι μόνον εκ των εδωλλών μας [=θρανία] αλλά και από τας κατοικίας μας, διά να δημιουργήσωμε πυρήνας επαναστατικούς στρεφόμενους προς αυτούς οίτινες μας εξαναγκάζουν εις ανταρσίαν. Είμεθα έτοιμοι διά παν ενδεχόμενον και αναμένομεν οδηγίας από τον φερόμενον ως επίσημον αρχηγόν της ομάδος μας, παναγιώτατον πατέρα Βασ. Διακογιάννην. Ούτος ενήργησε αποφασιστικώς διά να αφεθούν ελεύθεροι οι μαθηταί Δημ. Τσιάμης και Νικ. Πελεργής που ευρίσκονται εις τα κατώγεια της Βεδούρας προς φυλακισμόν. Το κρίμα ας πέσει στην κεφαλήν των υπευθύνων».⁽¹³⁾

⇒ ντροικού σχολείου» [Χρήστου Λάζου, *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821-1973*, σσ. 37-8].

11. Ό.π., σ. 39. Βλέπε επίσης και Χρήστου Λούκου, *Η Αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, 1826-1831*, σσ. 366-74.

12. Γ. Γιάνναρη, *Φοιτητικά Κινήματα και Ελληνική Παιδεία*, τ. α', σσ. 121-22.

13. Ό.π., σσ. 125-26.

Οι διαδηλώσεις που θα οργανώσουν στο Παρίσι, εκφράζοντας τη συμπαράστασή τους και ζητώντας την απελευθέρωση των φυλακισμένων, γάλλοι φοιτητές, θ' αποτελέσουν και τον επίλογο αυτής της σπουδαστικής εξέγερσης, η οποία, παρά τον ιδεολογικό της εγκλωβισμό στις «δημοκρατικές αρχές» που αναζωπύρωσε παντού η Ιουλιανή Επανάσταση στη Γαλλία (1830), και την εκμετάλλυσή της απ' τους αντικαποδιστριακούς κύκλους, ήταν σημαντική, καθώς θα καταδείξει για πρώτη φορά την αληθινή φύση της κρατικής εκπαίδευσης και ένα δρόμο άρνησής της.

Το φόβο της εξουσίας απέναντι στις κινητοποιήσεις των καταπιεσμένων δεν τον βλέπουμε μόνο σ' αυτό το γεγονός, αλλά διαρκώς σε τούτη την περίοδο. Όταν το 1828 θα ξεσπάσει ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και οι εγχώριες ηγετικές ομάδες βρουν μια μεγάλη ευκαιρία για την προώθηση των επεκτατικών τους σχεδίων, ο Καποδίστριας θα αρνηθεί να οπλίσει τους χωρικούς, φοβούμενος τη μνήμη των απλών ανθρώπων. Η απάντησή του στον Υψηλάντη αποδεικνύει περύτερα το φόβο των εξουσιαστών μπροστά στη δύναμη που μπορούν ν' αποκτήσουν οι καταπιεσμένοι: «Ζητείτε άδειαν απερίοριστον να οπλίσετε τα μέρη δι' αν θα περάσετε. Τον εξοπλισμόν των χωρικών δεν εγκρίνω, αλλά και παραγγέλλοι να τον απαγορεύσετε παντού όπου υπάγετε».⁽¹⁴⁾

Στην προσπάθειά του να καταπνίξει τις επιθυμίες και τα όνειρα των ανθρώπων, θα επιδοθεί σε συστηματικές διώξεις, φυλακίσεις κι εξορίες, οποιουδήποτε θεωρούσε σαν επικίνδυνο για την τάξη που ο ίδιος είχε θεσμοθετήσει με τη βία και το ψέμα,⁽¹⁵⁾ θα επιβάλει λογοκρισία και θα δημιουργήσει μυστική αστυνομία και ένα δίκτυο πρακτόρων και χαφιέδων ενάντια σε κάθε φωνή που ακούγεται. Ακόμα και μυστική εταιρία δημιούργησαν οι υπηρεσίες ασφαλείας του κυβερνήτη, τον «Φοινίκα», για να χτυπήσει τις αντικαποδιστριακές που είχαν δημιουργηθεί, όπως για παράδειγμα η εταιρία «Ηρακλής» της Ύδρας. Σ' αυτό το όργιο καταστολής πρωτοστατούν τα αδέρφια του Βιάρως και Αυγουστίνος.⁽¹⁶⁾

14. Τ. Βουργά, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. α', σσ. 220-21.

15. Βλ. Τ. Σταματοπούλου, *Ανδρέας Λόντος και η Επανάσταση της 7 Σεπτεμβρίου*, σσ. 94-95.

16. «Ο Αυγουστίνος και ο Βιάρως λένε των αγωνιστών: “Σύρτε να διακονέψετε”. Και οι σπιάνοι πληρώνονται βαριά να μαθαίνουν τι κάνουν οι άνθρωποι στα σπίτια τους» [Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, τ. β', σ. 12].

Συμπαράσταση, άλλωστε στα σχέδιά του θα βρει στους κόλπους της εκκλησίας, χρησιμοποιώντας πολλούς μητροπολίτες και παπάδες σαν σπιούνους.⁽¹⁷⁾

Η σύγκρουσή του όμως με ένα από τα τμήματα των ισχυρών εξουσιαστικών ομάδων θα σημάδευε την αρχή του τέλους της διακυβέρνησής του και την «αλλαγή» στον εξουσιαστικό χάρτη του «ελλαδικού χώρου».

Μέσα στις ενδοεξουσιαστικές ίντριγκες για τη νομή της εξουσίας, θα συγκρουστεί, όπως αναφέραμε, με μερικούς κοτσαμπάσηδες (και ειδικά τον Πετρόμπετη Μαυρομιχάλη) και τους πλοιοκτήτες της Ύδρας. Η εμμονή ενός τμήματος της αριστερής ιστοριογραφίας ν' ανακαλύπτει πίσω απ' αυτή τη ρήξη την πρόθεση του «κατεστημένου» ν' ανακόψει μια υποτιθέμενη φιλοαγροτική πολιτική ενταγμένη στα πλαίσια μιας αποπειρας αστικού μετασχηματισμού, δεν επαληθεύεται απ' τα ιστορικά τεκμήρια, τα οποία αντίθετα πιστοποιούν ότι ο Καποδίστριας ουδέποτε διανοήθηκε ή επιχείρησε το μοίρασμα των «εθνικών» κτημάτων στους αγωνισθέντες για «ελευθερία και γη» αγρότες, και η σύγκρουσή του με ένα μέρος από τους νεκροθάφτες της κοινωνικής επανάστασης απλώς απέβλεπε στην αποδυνάμωσή τους μέσω της αναδιανομής της εκμεταλλευτικής πίτας.

Αποκαλυπτική των αληθινών του προθέσεων, όσον αφορά την τύχη των «εθνικών» γαιών, είναι η επιστολή του προς τον ελληνορουμάνο φίλο του Στούρτσα, όπου μεταξύ άλλων του γράφει (10.11.1830): «Έχουμε ωραία αγροκτήματα και γαίες που περιέχουν θησαυρούς των οποίων η αποδοτικότητα μέχρι στιγμής δεν είναι αξιοποιημένη. Όταν τις εκμεταλλευθούμε θα είναι επιδεκτικές για παραγωγικότητα. Υπάρχουν οι αμπέλωνες, οι ελαιώνες και πολυάριθμες γόνιμες γαίες που βρίσκονται κοντά στη θάλασσα[...] Σκεφθήτε καλά αυτό το ζήτημα αγαπητέ μου Στούρτσα. Δεν είναι λογικό ώστε οι κεφαλαιούχοι της Οδησσού να [μην] παραλείψουν να ιδρύσουν μια εταιρεία βασισμένη σε συμβόλαιο 50.000 ταλήρων! Θα μπορούσε να στείλει στην Ελλάδα ένα από τα μέλη της εφοδιασμένο με κεφάλαια για ν' αγοράσει γαίες. Φυσικά τα επενδεδυμένα κεφάλαια θα δώσουν κέρδος σημαντικό. Γενόμενοι γαιοκτήμονες στην Ελλάδα θα είναι πλούσιοι από τη στιγμή όπου θα έλθουν να εγκατασταθούν μέσα στη χώρα. Εάν οι Έλληνες κεφαλαιούχοι παραλείψουν να επωφεληθούν θα υπάρξουν Γάλλοι και οι Άγγλοι που θα το πράξουν

17. Τ. Βουρνά, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. α', σ. 227.

παίροντας υπό τον έλεγχό τους και υπό την ιδιοκτησία τους τις καλλίτερες από τις γαίες μας κι από τα αγροκτήματά μας».⁽¹⁸⁾

Είναι ξεκάθαρο, λοιπόν, πως η πολιτική του Καποδίστρια στόχευε στη μετατόπιση της διαχείρισης των οικονομικών και εξουσιαστικών υποθέσεων σε άλλες ομάδες, διαφορετικές ή διαφοροποιημένες από εκείνες που είχαν τον κύριο λόγο μέχρι εκείνη τη στιγμή. Οι τελευταίες, προτιμώντας φυσικά την παλιά διανομή της εξουσίας — που τους αφαιρέθηκε από τον Καποδίστρια —, θα τον πολέμησουν για να βγουν πάλι από το «περιθώριο» όπου τους έριξε η άφιξή του. Άλλωστε, θα βοηθηθούν σημαντικά και από τις ξένες δυνάμεις της εποχής (Αγγλία και Γαλλία), οι οποίες θα προσπαθήσουν να προασπίσουν τα συμφέροντά τους φοβούμενες την επέκταση της ρώσικης επιρροής.

Έτσι, η Ύδρα θα μεταβληθεί σε κέντρο του «αντικαποδιστριακού» αγώνα. Η εφημερίδα του Α. Πολυζωΐδη *Απόλλων* θα γίνει το όργανο που θα χρησιμοποιηθεί εναντίον του. Θα ακολουθήσουν στάσεις προ-σχεδιασμένες από τον Π. Μαυρομιχάλη, τους Υδραίους πλοιοκτήτες και τις ξένες δυνάμεις. «Ένα αγγλικό καράβι», περιγράφει στην ιστορία του ο Τ. Βουρνάς, «πέρασε κρυφά από το Ναύπλιο τον Π. Μαυρομιχάλη στη Μάνη, όπου ήδη μια εξέγερση κατά τον Καποδιστριακού καθεστώτος είχε αρχίσει να φουντώνει. Ο Καποδίστριας έστειλε στη Μάνη στρατό καθώς και πολεμικά πλοία, αλλά ταυτόχρονα σημειώθηκαν εξεγέρσεις στην Ύδρα, την Αταλάντη και τη Θήβα. Η κατάσταση ξέφευγε λίγο-λίγο από τα χέρια του Καποδίστρια. Πολλές εστίες αναταραχής είχαν ανάψει στις επαρχίες, και η πιο σοβαρή ήταν η κατάληψη και το κάψιμο του στόλου. Ο Κυβερνήτης, μπροστά στον κίνδυνο της ανατροπής του, ζήτησε την συνδρομή των στόλων των “προστάτιδων δυνάμεων” που ναυλοχούσαν στη Μεσόγειο, αλλά μόνο ο ρώσος ναύαρχος Ρίκορντ δέχτηκε την πρόσκλησή του — οι άλλοι δύο, άγγλοι και γάλλοι, εκτελώντας, προφανώς, διαταγές, δεν απάντησαν στην πρόσκληση. Ήταν φανερό πως η πτώση του Καποδίστρια ήταν πια αποφασισμένη στα ανακτοβούλια του Λονδίνου και του Παρισιού».⁽¹⁹⁾

Το Σεπτέμβριο του 1831 ο Καποδίστριας θα δολοφονηθεί από τον αδερφό και το γιο του Π. Μαυρομιχάλη στο Ναύπλιο.

18. Θ. Σταυρόπουλου, *Ιστορική Ανάλυση του Αγροτικού Ζητήματος στην Ελλάδα*, τ. β', σ. 40.

19. Τ. Βουρνά, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, σ. 228 και Χ. Λούκου, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια 1828-1831*, σσ. 366-74.

Θ' ακολουθήσουν έξι μήνες βίας, τρομοκρατίας κι ενδοεξουσιαστικών συγκρούσεων. Μέσα σ' αυτό τον κυκεώνα, οι ανθρώπινες φηγούρες είτε θα σταθούν βουβές, απελπισμένες, χαμένες μέσα σ' αυτό το θέατρο σκιάων, που τα νήματά του κινούν κι ελέγχουν σχεδόν απόλυτα οι κυρίαρχοι, είτε θ' αντισταθούν στις επιδρομές των «καποδιστριακών» και των «συνταγματικών», δημιουργώντας ομάδες αυτοάμυνας ενάντια στις ληστρικές επιθέσεις και των δύο φατριών της εξουσίας.

Ο υπόγειος αναβρασμός όπου βρίσκεται η κοινωνία δεν θα μπορέσει στη συγκεκριμένη περίοδο να ξεσπάσει, λόγω της άκριτης αποδοχής, ως ένα βαθμό, των επιτελικών σχεδιασμένων από τα κέντρα εξουσίας καινούργιων ιδεολογημάτων, που θ' αποπροσανατολίσουν την ανθρώπινη έκφραση και οργή και θα τη στρέψουν σε περιχαρακωμένους δρόμους κι επιλογές, που εξυπηρετούν απόλυτα την κυριαρχία.

Οι ηγετικές ομάδες, συγκρουόμενες για τη νομή της εξουσίας και τη βίαιη καταστολή των ανθρώπινων επιθυμιών, δεν διστάζουν να φτάσουν μέχρι τη δολοφονία ενός εκλεκτού υπηρέτη τους. Ο αλληλοσπαραγμός τους και οι συγκρούσεις που θ' ακολουθήσουν το επόμενο εξάμηνο της δολοφονίας του Καποδίστρια, δεν θα είναι τίποτε άλλο παρά η βίαιη προετοιμασία και προειδοποίηση των καταπιεσμένων για την τελειωτική υποδούλωσή τους και την αποδοχή των καινούργιων εξουσιαστών που θ' ανακατασκευάσουν τους μηχανισμούς του «ελληνικού» κράτους, πράγμα στο οποίο «απέτυχαν» οι προκάτοχοί τους. Ο δρόμος για την κρατική βαρβαρότητα είναι πλέον ορθάνοιχτος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

(π1) *Υπόμνημα του γραμματέα εσωτερικών Αν. Λόντου προς τον Καποδίστρια (απόσπασμα):*

«Εξοχώτατε το Κράτος δεν είναι παρά η Αίγινα, ο Πόρος, η Σαλαμίς και τα Μέγαρα. Έχουμε ακόμη και τινάς νήσους του Αρχιπελάγους, αλλ' οι νομάρχαι ευρίσκονται εις μικράς σχέσεις μεθ' ημών[...]. Εις την Ελλάδα δεν υπάρχουν ούτε εμπόριον, ούτε τέχνη, ούτε βιομηχανία, ούτε γεωργία. Οι χωρικοί δεν σπείρουν πλέον διότι δεν έχουν πεποίθησιν ότι θέλουν θείσει και αν θερίσωσι δεν ελπίζουν να φυλάξωσι τους καρπούς των από τον στρατιώτην· ο έμπορος δεν είναι ασφαλής εις τας πόλεις· τρέμει δε από τον φόβον των πειρατών, οι οποίοι έχουν ανοικτά τα όρματα και περιμένουν τα πλοία εις διάβασιν των διὰ να τα προσβάλλωσιν. Η δολοφονία καλύπτει την κλοπήν με την μυστικότητα· ο τεχνίτης δεν είναι βέβαιος ότι θα πληρωθή διὰ την εργασίαν. Το δικαίωμα του ισχυροτέρου είναι το μόνον, όπου υπάρχει πραγματικώς. Οι κοινωνικοί θεσμοί παρελύθησαν».

(Γ. Κατσούλη, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. β', σ. 334, εκδ. Δίφρος).

ΣΤ

(π2α) *Οδηγίες του Καποδίστρια για τη λειτουργία του ορφανοτροφείου του Πόρου (απόσπασμα), 14.3.1828:*

«Σας συνάπτεται υπόδειξις των ποιωνών άς επιτρέπεσθε να επιβάλλετε εις τα παιδιά, και των αμοιβών των επηγγελμένων εις αυτά[...]

Η αποταξία, η απείθεια, η στάσις και το ψεύδος, θέλουσι κολάζεσθαι ως εφεξής: την μεν πρώτην φοράν, έστω νουθέτησις εμβριθής και δημοσία ενώπιον των άλλων παιδιών, την δε δευτέραν, ολιγόστευσις της τροφής εις το ήμισυ, και την τρίτην, έκδυσις του ενόχου παιδιού από τα καινούργια φορέματα και ένδυσις με τα πρώτα κουρέλια. Δεν θέλει δε συγχωρηθή, ειμή αφού βαστάση την ποινήν ταύτην εικοσιτέσσαρας ώρας τουλάχιστον, και κατ' αίτησιν των παιδιών του τμήματός του. Και η έκδυσις και η ένδυσις γινέσθω όλων των μαθητών ενώπιον.

Εκ δε της εκθέσεώς σας θέλω ιδεί αν χρειάζονται και βαρύτεραι ποιναί»

(Αλέξη Δημαρά, *Νεοελληνική Εκπαίδευση - Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. α', σσ. 19-20, εκδ. ΝΕΒ).

(π2β) Κυβερνητικά Διατάγματα για την εύρυθμη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος:

Θέμα: Η αποστολή και τα καθήκοντα των διδασκάλων

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Η των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείσεως Γραμματεία

Προς τους κατά την Επικράτειαν Διδασκάλους

Την πρόοδον των αλληλοδιδασκτικών σχολείων επιθυμούσα να ενθαρρύνη η κυβέρνησις, εξέδωκε την υπ' αρ. 11.637 και υπό την 25 του παρελθόντος Απριλίου εγκύκλιον[...]

Δεν θέλει βραδύνει ακολούθως η Κυβέρνησις να δείξῃ πόσον τιμά τους υπηρετούντας και συμπράττοντάς εις τον σκοπόν τούτον διδασκάλους, και πόσον προτιμά τους πεπαιδευμένους και καλοήθεις νέους εις τα δημόσια υπουργήματα.

Περί τούτων πάντων πεπεισμένοι και πείθοντες τας υπό την οδηγίαν σας νεολαίας, καταβάλλετε πάντα πόνον και σπουδὴν εις την εκπαίδευσιν των παιδων, ἕκαστος κατά την ενούσαν δύναμιν, εωσού η Κυβέρνησις να σας προμηθεύσῃ τα δυνατά βοηθήματα και τα στοιχειώδη και μεθοδικὰ βιβλία εις διδασκαλίαν.

Εν τούτῳ αναλογιζόμενοι πόσον μεγάλα και υψηλά είναι τα χρῆμα των επαγγελλομένων το ἔργον τοῦ διδάσκειν, θέλετε καταβάλλει θεμέλιον της παιδείας εις τας απαλὰς ψυχὰς των παιδων τον φόβον του Θεοῦ, την ἀρχὴν της σοφίας, και στοιχειοῦντες αὐτοὺς εις την ἀληθινὴν παιδείαν, την ευσέβειαν, τους διδάσκει την ιερὰν κατῆχσιν, εκ της οποίας μυούμενοι τα ἀληθινὰ χριστιανοῦ χρῆμα, θέλουν διδάσκεισθαι και τα του ἀγαθοῦ πολίτου καθήκοντα διὰ της ορθῆς ηθικῆς προσαρμοζόμενης εις τον ουράνιον νόμον του ιεροῦ Εὐαγγελίου.

Εν Αιγίνῃ τη 10 Οκτωβρίου 1829

Ο ἐπὶ των Εκκλησιαστικῶν και της Δημοσίου
Παιδείσεως Γραμματεὺς της Κυβερνήσεως

Ν. Χρυσόγελος

(Γ.Α.Κ. Υπ. Παιδ., φ. 20, 1829· *Γενικὴ Εφημερίς* 1829, σ. 299. Δασκαλᾶκης, σσ. 323-25).

Θέμα: Σχέδιο κανονισμού σχολικῶν εξετάσεων και βραβείων των μαθητῶν των αλληλοδιδασκτικῶν σχολείων

Περί των δημοσίων γενικῶν εξετάσεων

των εις τα αλληλοδιδασκτικά σπουδάζοντων μαθητῶν

Κεφάλαιον Α'

Αἱ δημοσίου γενικαὶ εξετάσεις εις τα αλληλοδιδασκτικά απαιτοῦνται να γίνωνται εις κάθε ἐξ μηνῶν εις ἐπισήμους τινὰς ἡμέρας,

Τὴν Τετάρτην της Διακαινησίμου του Πάσχα και

Κατὰ τὴν Α' Οκτωβρίου, τελειώνοντος του τρύγου [...].

Εἰς τὴν ἡμέραν της εξετάσεως οἱ μαθηταὶ προλαμβάνοντες κάθονται ἀσχεπεῖς εις τα γραφεῖα των εις τὰς τάξιν της ἀναγνώσεως.

Ἀφού, λοιπόν, συναχθούν ὅλοι οἱ κεκλημένοι και ὅσοι ἄλλοι θελήσουν, τότε εἰς γενικὸς πρωτόσχολος σημαίνει τον κώδωνα ἰκανῶς, ἔπειτα με σημείον του ἐβγαίνουν ὅλοι οἱ μαθηταὶ και στέκονται βλέποντες κατ' ἔμπροσθεν, οἱ δε πρωτόσχολοὶ των στέκονται ἐπάνω εις τὰς ἀκρας των καθισμάτων των γραφείων, κατὰ το μέρος των τηλεγράφων, εις δε τα κατ' ἔμπροσθεν γραφεῖα οἱ γενικοὶ πρωτόσχολοι με τα παρὰσημά των.

Εἰς μαθητῆς διορισμένος λέγει τὴν πρωϊνὴν προσευχὴν ἢ το «Βασιλεῦ, οὐράνιε» το δε «Ἀμήν» λέγουν ὅλοι με σέβας.

Ἀφού προσκυνήσουν τρις, στέκονται.

Αἱ δε παρευρεθεῖσαι ἀρχαὶ και οἱ ἐγκριτώτεροι κάθονται εις ετοιμασμένα καθίσματα κατ' ἔμπροσθεν του διδασκαλικοῦ γραφείου, ο δε λοιπὸς λαὸς ολόγυρα εις το αλληλοδιδασκτικόν.

Κεφάλαιον Β'

Περί των βραβείων

Τα βραβεῖα εἶναι χάλκινα, κατὰ το μέγεθος του κοινού νομίσματος λεπτοῦ, ἐπιγραφόμενα κατὰ το ἐν μέρος ΒΡΑΒΕΙΟΝ, κατὰ το δε ἄλλο γίνεται διαφορετικὰ εις κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἀνὰ εἰς ἀριθμὸς κατὰ μέσσην 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, ἔχοντα ἐπάνωθεν τρύπαν διὰ να κρέμονται με ταινίαν, υποκάτωθεν δε το ἔτος 1830. Κατὰ δε τα δύο μέρη στέφανος ἐλαίας και δάφνης[...].

Τους δε προβιβασθέντας εις διάφορα βιβλία, τους δίδεται ἐν τοιοῦτον βιβλίον ἐνσφράγιστον και ἐπιβεβαιωμένον ἀπὸ τον διδάσκαλον και ἀπὸ τους ἐφόρους των αλληλοδιδασκτικῶν οὕτω:

«Προς τον μαθητὴν (τάδε) εκ πόλεως ἢ χώρας (τάδε) ἐνεκα ἐπιμελείας και χρηστοθεείας» — ἔχον και τον μῆνα και το ἔτος[...].

Κεφάλαιον Γ'

Περί του τρόπου των εξετάσεων και διανομής των βραβείων

Οι μαθηταί, βασιτώντες έμπροσθεν του στήθους των τα βιβλία των, τα γραψίματά των, την πλάκα των και το πετροκόνδυλόν των, κατά πρώτον περνούν οι ανώτεροι μαθηταί έκαστος απ' έμπροσθεν των παρευρεθεισών αρχών, του διδασκάλου και των λοιπών προκρίτων.

α'. Εξετάζουν το γραψιμόν των, όπου γράφει είτε εις την πλάκα, είτε εις τον χάρτην, τα οποία έχει προετοιμασμένα ο μαθητής.

β'. Πού αναγινώσκει και πώς' αν αναγινώσκη εις τους πίνακας, ο διδάσκαλος έχει ετοιμούς πίνακας έμπροσθέν του.

γ'. Πού αριθμεί και πώς, γράφων αμέσως εις την πλάκαν του. Και καθ' εξής οιαδήποτε άλλα μαθήματα παραδίδεται. Μόνον ο διδάσκαλος εξετάζει.

Ο διδάσκαλος προσεπιβεβαιώνει τα περί του μαθητού, την διαγωγήν του κ.τ.λ.

Έκαστος μαθητής, εξεταζόμενος επιστρέφει από το άλλο μέρος εις τον τόπον του.

Όσοι προβιβάσθησαν εις βιβλία, τους δίδονται τοιαύτα βιβλία βραβευτικά ως είπομεν, τους οποίους σημειώνει ιδιαιτέρως ο διδάσκαλος, διά να γράψη έπειτα εις την σημείωσιν του Γενικού Καταλόγου[...].

Όταν ο μαθητής έμαθεν ή την 1 ή την 2 ή την 3 κ.τ.λ. τάξιν των τριών τούτων ειδών των μαθημάτων, του δίδεται έν χαλκινόν βραβείον έχον τοιούτον αριθμόν.

Όταν όμως προβιβάσθη από μίαν τάξιν εις άλλην, λαμβάνει το βραβείον, το οποίον έχει αριθμόν εκείνης της τάξεως και επιστρέφει το οποίον είχε λάβει πρότερον, επειδή το μεγαλύτερον εις τον αριθμόν εμπερικλείει εις την τιμήν το υπ' αυτού μικρότερον αριθμόν έχοντα[...]

Η Γενική αυτή εξέτασις δεν αποβλέπει να δώση τα βραβεία, αλλά διά να παρατηρήση την κατάστασιν της νεολαίας και να αναφέρει προς την Κυβέρνησιν. Προσέτι και διά τινας απόρους μαθητάς να τους συνδράμη εις την σπουδήν των ως υποτρόφους, ως υποσχέθη[...]

Διά να εξετάζωνται όλοι οι μαθηταί, αποδεικνύεται σαφέστατα, ότι αφεύκτως είναι αναγκαιότατον διά την φιλοτιμίαν των μαθητών και διά την βεβαίωσιν της Κυβερνήσεως περί της καταστάσεως της νεολαίας[...]

Τη 18 Δεκεμβρίου 1829

Εκ του εν Αιγίνη Ορφανοτροφείου Υπό Ν. Νικητοπούλου
(ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22.1829' Δασκαλάκης, σσ. 635-38)

(Χάρη Μπαμπούνη, *Η Παιδεία στη Μήλο κατά την Καποδιστριακή Περίοδο 1828-1831*, σσ. 92-99, Αθήνα 1992).

ΣΒ

(π3) Διαμαρτύρησις των μαθητών (απόσπασμα), Αίγινα 1.2.1831:

«Πολλούς μήνας εισωπήσαμεν, ελπίζοντες βελτίωσιν των πραγμάτων. Αλλά βλέποντες ότι αυτή όχι μόνο δεν γίνεται' αλλ' ότι εξεναντίας κ' εις τους ολίγους διδασκάλους προγράφεται δεσποτικώς και τα είδη των μαθημάτων και ο τρόπος της παραδόσεώς των, επαρασθήσαμεν άπαξ με σέβας εις τους εφόρους του σχολείου, ότι δεν δυνάμεθα πλέον να μείνωμεν εις αυτό, αν δεν εκπληρωθή κατά γράμμα της Διοικήσεως η υπόσχεσις.

»Ταύτην την παράστασιν, γενομένην, ως είπωμεν, με σέβας άσπλως και μόνο προς τους εφόρους, εξηγήσασα η Διοίκησις ως στασιώδη απειθείαν, **εδιόρυσεν αρματομένους στρατιώτας να παρατηρούν όλα μας τα βήματα και να μας ακολουθούν παντού.** Αλλ' ημείς, συναισθανόμενοι την αθωότητά μας και το δίκαιον του ζητήματός μας, εις διάστημα καν πόσων ημερών τους εδείξαμεν αφοβώς και το στήθος και το μέτωπόν μας' διότι ο καθαρός ουρανός αστραπάς δεν φοβείται' εις τούτο το αναμεταξύ **μεταχειρίσθησαν και δώρα και υποσχέσεις αξιωμάτων και άλλους χαμερπείς τρόπους, τους οποίους είναι αισχρόν και λέγειν, εις το να μας διχογνωμίσουν κ' εις το να καταπείσουν καν μερικούς εξ ημών να μεταμεληθώμεν, δηλαδή να μη ζητώμεν πλέον το δίκαιόν μας, ομολογούντες μάλιστα εγγράφως αυτοί εαυτούς ενόχους εγκλήματος, το οποίον ποτέ μητ' εφαντάσθημεν. Τέλος πάντων υπερίσχυσαν κ' εθριάμβευσαν κατά της επιμονής μας οι φοβερισμοί κ' αι ετοιμασίαι φυλακισμού κ' εξορίας, και ούτως υπεγράψαμεν το πολυθρόνητον Μετανοητικόν, συνθεμένον και υπαγορευμένον από τους δεσπότης της ημέρας, και του οποίου το εμπεριεχόμενον δεν δυνάμεθα χωρίς φρίκην μήτε κατά νουν ν' αναπολήσωμεν. Το όνειδος και η κατασχύνη να πέση εις τας κεφαλάς, αι οποίαι το συνέλαβον και το εγέννησαν! Οι υπογράψαντες αυτό είναι αθώοι, ως και όσοι δεν το ανέγνωσαν ποτέ. Αλλ' ο θριάμβος δεν διήρκεσε πολύ' διότι τώρα, ενώ Θεία χάριτι άρχισαν να βασιλεύουν οι νόμοι εις την Ελλάδα, διαμαρτυρώμεθα κατά του ρηθέντος Μετανοητικού και κηρύττομεν εις όλους μας τους Συμπολίτας έλληνας ότι από βίαν και δυναστείαν το υπεγράψαμεν, **διά ν' αποφύγωμεν τον φυλακισμόν και την εξορίαν[...].** Αύτη η διαμαρτύρησις γίνεται μάλλον δι' όσους δεν ήκουσαν την ολίγας ημέρας μετά την υπογραφήν του Μετανοητικού από Αίγιναν αναχώρησιν μας, η οποία και μόνη ήτον αρκετή και ζώσα διαμαρτύρησις».**

(Αλέξη Δημαρά, *Νεοελληνική Εκπαίδευση - Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. α', σσ. 43-44, εκδ. ΝΕΒ).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Α. Αντιβασιλεία-Όθωνας (1833-1843)

Ὁ πρίγκηψ Όθων τῆς Βαυαρίας θέλει φέρεи τὸ ὄνομα βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἑλλάς, ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Όθωνος τῆς Βαυαρίας καὶ τὴν ἐγγύησιν τῶν τριῶν Αὐλῶν, θέλει ἀποτελεῖ κράτος μοναρχικόν, ὡς τοῦτο ὀρίζεται ὑπὸ τοῦ γραφέντος πρωτοκόλλου καὶ ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Όθωμανικῆς Πύλης καὶ παραδεχθέντος.

*Ἀρθρο 4 τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου
τῆς 25 Ἀπριλίου / Μαΐου 1832.*

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1833-1843 ΚΑΙ ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 1844, ΟΠΟΤΕ ΚΥΡΩΝΕΤΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΜΟΝΑΡΧΙΑΣ, ΕΙΝΑΙ Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑ Η ΕΞΟΥΣΙΑ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΕΙΤΑΙ ΣΕ ΝΕΑ ΒΑΣΗ ΚΑΙ ΜΠΑΪΝΟΥΝ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΑ ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.

Οι μεγάλες δυνάμεις, μετά από διαβουλεύσεις στο κρίσιμο εξάμηνο του «κενού» διακυβέρνησης, κατέληξαν στη συνέχιση της προσπάθειας συγκρότησης εθνικού κράτους στον «ελλαδικό χώρο», οδηγώντας τα πράγματα στη συνθήκη του Λονδίνου.

Η καλλιεργούμενη, απ' το σύνολο της ελληνικής ιστοριογραφίας, αντίληψη περί εκτροπής — αυτό το χρονικό διάστημα — απ' τις ξένες δυνάμεις της επανάστασης διά της θεμελίωσης των όρων της υποτέλειας,

δεν κρύβει παρά τη συνειδητή της προσπάθεια να συγκαλύψει το γεγονός της ανακοπής της κοινωνικής της πορείας, ήδη απ' τις ελληνικές ηγετικές ομάδες και την απόπειρά της να δώσει νοηματική υπόσταση σε όρους στερούμενους ουσιαστικά περιεχομένου, όπως αυτός της «εθνικής ανεξαρτησίας».

Σε όσους αντιλαμβάνονται το ενιαίο της κυριαρχίας, δεν φαντάζει καθόλου παράδοξο και αντιφατικό ότι τα θεμέλια αυτά του εθνικού κράτους στον «ελλαδικό χώρο» επιχειρούν να στήσουν — μέσα φυσικά από εσωτερικούς ενδοεξουσιαστικούς ανταγωνισμούς και διαρκείς συγκροτήσεις και ανασυγκροτήσεις μετώπων και συμμαχιών — διάφορα κέντρα εξουσίας (τα οποία έσπευσαν να αναπληρώσουν τα κενά και να καλύψουν τις αδυναμίες οργάνωσης της εξουσίας από ντόπιες δυνάμεις), έχοντας απέναντί τους μια κοινωνία, που είχε ξεσηκωθεί με βασικό σύνθημα το «ελευθερία ή θάνατος» και που καθ' όλη αυτή την περίοδο δεν επρόκειτο να πάψει να ξεγεγίρεται και να διεκδικεί, με όλα τα μέσα, τη δικαίωση των αγώνων και των προσδοκιών της.

Η Αντιβασιλεία, που αναπλήρωνε τον ανήλικο Όθωνα, συγκέντρωσε από την πρώτη στιγμή στα χέρια της όλες τις εξουσίες. Ο Αρμανσπεργκ ασκούσε τη γενική εποπτεία. Ο Μάουρερ ανέλαβε τα θέματα της δικαιοσύνης, της εκκλησίας και της παιδείας (επιβεβαιώνοντας το ενιαίο και συμπληρωματικό της λειτουργίας τους μέσα στο πλέγμα της εξουσίας), ο Χάιντεν τα στρατιωτικά και ναυτικά, ο Άμπελ την εσωτερική διοίκηση και τις εξωτερικές υποθέσεις και ο Γκρέινερ τα οικονομικά (οι δύο τελευταίοι είχαν περιληφθεί στο συμβούλιο της Αντιβασιλείας με συμβουλευτική ψήφο).

Μ' όλες τις εξουσίες στα χέρια της η αντιβασιλεία προχώρησε με απολυταρχικό τρόπο και ταχύ ρυθμό στην οργάνωση του νέου κράτους, συνεπικουρούμενη από εγχώριους πολιτικούς, γερμανούς συμβούλους και γάλλους σαινσιμονιστές (Έιχαλ, Γκραβιάρ κ.ά.), θιασώτες της κρατικής οργάνωσης και μιας αναπτυξιακής, στα πλαίσια του αστικού μετασχηματισμού, οικονομικής δεοντολογίας, οι οποίοι — αν και διωγμένοι σαν επικίνδυνοι από τη χώρα τους — θα καταλήξουν σταδιακά πράκτορες των συμφερόντων της.⁽¹⁾

1. Σχεδιάζοντας αγροτικές αποικίες στον «ελλαδικό χώρο», το 1834, ο Έιχαλ έγραφε μεταξύ άλλων: «Πρέπει να λάβη μέρος ισχυρόν η Γαλλία εις την επιχείρησιν ταύτην. Η τροπολογία του περί πενήτων Νόμου εις Αγγλίαν θα διευκολύνη την εξείθεν έξοδον αποίκων, υποβοηθούσης και της Αγγλικής κυβερνήσεως. Εάν η Γαλ- ➔

Πρώτη τους μέριμνα η οργάνωση του νομικού πλαισίου με την εισαγωγή του ποινικού κώδικα, του εμπορικού νόμου και την οργάνωση των δικαστηρίων κατά τα ισχύοντα στην Ευρώπη, καθώς και η ουσιαστική παραγνώριση του ισχύσαντος, και ισχύοντος ακόμη, τοπικού εθιμικού δικαίου — το οποίο, παρότι δεν αποτελούσε βέβαια προϊόν ελεύθερης βούλησης των ανθρώπων, αλλά σύνολο κανόνων που είχαν επιβληθεί από τους ισχυρούς κι είχαν καθιερωθεί με τα χρόνια ως άγραφο εθιμικό δίκαιο, βρισκόταν πλησιέστερα στις συνήθειες και τις σχέσεις που ανέπτυσαν μεταξύ τους τα άτομα και οι ανθρώπινες ομάδες, απ' ότι το Ρωμαϊκό Δίκαιο, που ποτέ δεν μπόρεσε να επιβληθεί και να κυριαρχήσει στον «ελλαδικό χώρο».

Ειδικότερα στο Αστικό Δίκαιο είχαμε την κάτω από την επίδραση των φαναριωτών επαναφορά των «πολιτικών νόμων των βυζαντινών αυτοκρατόρων», την εισαγωγή δηλαδή του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου στη θέση του ισχύοντος εθιμικού που είχε αναπτυχθεί τοπικά κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας.

Στο εκκλησιαστικό, από την άλλη, η Αντιβασιλεία προώθησε άμεσα την ανακήρυξη του «Αυτοκεφάλου της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας του Βασιλείου της Ελλάδος» και εγκαθίδρυσε έναν ιδιότυπο «καιοπατισμό».

Η σκοπιμότητα αυτής της κίνησης ήταν προφανής. Η νέα εξουσία, οργανώνοντας το κράτος της, ήταν φανερό πως δεν επιθυμούσε την εξάρτηση μιας τόσο σημαντικής έκφρασης εξουσίας από ένα άλλο κέντρο, το πατριαρχείο της κατεχόμενης από τους οθωμανούς Κωνσταντινούπολης. Έτσι προχώρησε στο αυτοκέφαλο, ορίζοντας μάλιστα ως κεφαλή της ελληνικής εκκλησίας τον ίδιο το βασιλιά και αναθέτοντας τη διακυβέρνησή της σε Ιερά Σύνοδο(2) από πέντε κληρικούς που διορίζε ο βασιλιάς. Για να μη μπορεί όμως ποτέ η «αυτοκέφαλη» Εκκλη-

2. «... λία δεν αποστείλῃ αριθμὸν ἱκανὸν ἀνθρώπων εἰς Πελοπόννησον, τα παρόλῃα ταῦτα θα γίνων Ἀγγλικά καὶ Αὐστριακά. Ὡς πρὸς τοὺς ὅρους παραχωρήσεως, σκοπεύομεν νὰ παραδεχθῶμεν καὶ πωλήσεις, καὶ πολυτεῖς ἐνοικιάσεις, καὶ παραχωρήσεις διαρκεῖς ἐπὶ πληρωμῇ ἐτησίου ἀποτίσεως» [G. Eihthal, *Οικονομικὴ καὶ Κοινωνικὴ Κατάσταση στὴν Ελλάδα μετὰ τὸ 1821*, σ. 46].

2. «Απὸ τὰ πρῶτα τῆς ἐργα υπῆρξε ἡ Συνδικτὴ Εγκύβλιος τῆς 7.2.1834 ἐναντίον τῆς "ἀδελφοποιίας". Επειδὴ παρὰ ταῦτα ὁ λαὸς ἐπέμενε εἰς τὸ ἔθιμον, οἱ κατ' αὐτοῦ Συνδικτοὶ Εγκύβλιοι διαδέχονταν ἡ μία τὴν ἄλλη ἐπὶ δεκαετηρίδες» [Α. Βαζούρα, *Ἔθιμα καὶ Κράτος εἰς τὴν Νεωτέρα Ελλάδα*, σ. 2].

σία της Ελλάδος νὰ αποτελέσει ἓνα εσωτερικὸ κέντρο ἀμφισβήτησης τῆς κεντρικῆς-καθολικῆς ἐξουσίας, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἀρχηγὸς τῆς ἀνικηρίχθηζε ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς, ἰδιαίτερη προσιπάθεια καταβλήθηκε γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἀυτονομίας τῆς ἐκκλησίας στὰ καθαρὰ εσωτερικὰ τῆς ζητήματα. ὅπου καὶ πάλι ἡ ἀυτονομία δὲν ἦταν πλήρης.

Παράλληλα, καὶ ἐπειδὴ τὸ νέο κράτος εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ οικονομικοὺς πόρους — ἀφοῦ ἡ οικονομικὴ κατάσταση ἦταν ἄθλια —, ἡ Αντιβασιλεία ἦταν λογικὸ νὰ ἀναζητήσῃ ἐσοδα ἀπὸ τὴν τεράστια περιουσία τῆς ἐκκλησίας.

Τὰ διατάγματα — ποὺ ὀρίζαν τὴν κατάργηση ὅσων μοναστηριῶν εἶχαν λιγότερους ἀπὸ ἑξὶ μοναχοὺς καὶ τὴ διάλυση τῶν γυναικείων μοναστηριῶν πλην τριῶν, καὶ ποὺ απαγόρευαν κάθε δωρεὰ ἰδιοκτησίας ἀπὸ ἰδιώτες πρὸς τὴν ἐκκλησία, προβλέποντας τὴν ἐπιβολὴ διπλάσιας δεκάτης στὰ εναπομείνοντα μοναστήρια καὶ τὴ δήμευση τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας — ἀποτελέσαν, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, τὴν αἰτία συχνῶν καὶ ἀγριῶν συγκρούσεων κλήρου, κυρίως μοναχῶν, καὶ κράτους. Ἀπὸ δυσσχεστῆς κληρικούς, ἐξάλλου, καὶ στελέχη τοῦ ρωσικοῦ κόμματος θὰ δημιουργηθῇ ἀργότερα καὶ ἡ ἀντιπολιτευομένη στὸν Ὀθωνα μυστικὴ οργάνωση, ἡ «Φιλορθόδοξος Εταιρία».

Ἐνα ἀπὸ τὰ σοβαρότερα προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ Αντιβασιλεία ἦταν ἡ συνεχιζόμενη παρουσία τῶν ἀτακτῶν στρατευμάτων τῆς ἐπανάστασης. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι τὰ κόμματα ἐπιχειροῦσαν μὲ κάθε μέσο νὰ ἐλέγξουν αὐτὰ τὰ ἀτακτα σώματα καὶ νὰ τα χρησιμοποιήσουν ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων τους, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐνδοεξουσιαστικῆς διαμάχης τοῦ 1832.

Ἢδη ἀπὸ τὸ Μόναχο ἡ Αντιβασιλεία εἶχε αποφασίσει τὴ διάλυση τῶν «ατάκτων», γεγονός ποὺ ἐκτὸς τῶν ἄλλων θὰ στερούσε τα, λειτουργοῦντα ὡς ἀνταγωνιστικὰ κέντρα ἐξουσίας, κόμματα ἀπὸ τὰ δυναμικά τους στηρίγματα καὶ θὰ εξασθενίσει τὴ διαπραγματευτικὴ τους ἱκανότητα ἀπέναντί της.

Μέχρι τὴ δημιουργία «τακτικοῦ» στρατοῦ, ἡ ἀντιβασιλεία θὰ μποροῦσε νὰ στηριχθῇ σ' ἓνα μισθοφορικὸ σώμα 5.000 περίπου βαναζῶν καὶ γερμανῶν ἀπὸ ἄλλα κράτιδια. Στηριζόμενη σ' αὐτὴ τὴ δύναμη ἐξέδωσε τρία διατάγματα, μὲ τὰ ὁποῖα προβλέπονταν, στὸ μὲν πρῶτο, ἡ διάλυση τῶν λευφάνων τοῦ «τακτικοῦ» στρατοῦ (700 περίπου ἄνδρες) καὶ ἡ ἀναδιοργάνωση σὲ νέες βάσεις ἐνὸς ευρωπαϊκῶν προδιαγραφῶν σύγχρονου τακτικοῦ στρατοῦ, στὸ δε δεύτερο ἡ διάλυση τῶν 10.000 «ἀ-

τακτών», και στο τρίτο η δημιουργία 10 ταγμάτων «ακροβολιστών» συνολικής δύναμης 2.000 ανδρών, που θα τα συγκροτούσαν από πρώην «άτακτους».

Οι «άτακτοι», όπως ήταν επόμενο, αντέδρασαν στην αποστράτευσή τους και δεν δέχτηκαν να καταταγούν στους ακροβολιστές, των οποίων και ο οπλισμός ήταν λευφός (έφεραν μόνο ξιφολόγη) και ο μισθός ελάχιστος.

«Τόση ήταν η απέχθεια των ενόπλων αγωνιστών προς την στρατιωτική στολή των τακτικών, τα λεγόμενα "στενά", ώστε η λέξη έμεινε στη γλώσσα μας δηλωτική καταστάσεων αδιεξόδου κι απελπισίας. "Μπήκε στα στενά", έβαλε δηλαδή ευρωπαϊκή στρατιωτική στολή, σημαίνει πλέον μεταφορικά ως φράση, κατάσταση πλήρους αδιεξόδου».⁽³⁾

Έχοντας συνηθίσει να ζούν ως «άτακτοι», χωρίς οι περισσότεροι από αυτούς να έχουν καν κτήματα και θεωρώντας μειωτική τη ζωή του αγρότη, ζητούσαν συνταξιοδότηση ή απασχόληση ή έστω διανομή ανάμεσά τους μεγάλης έκτασης γης. Πρόβαλαν έτσι αντίσταση στα σχέδια της αντιβασιλείας και αρνήθηκαν να υποκύψουν (μόνο 30 κατατάχθηκαν στα τάγματα ακροβολιστών.)

Το Μάη του 1833 θα ξεσπάσουν επεισόδια στο Άργος και το Ναύπλιο ανάμεσα στους πεινασμένους «ατάκτους», που ζητούσαν ένα κομμάτι ψωμί, και το στρατό. Είναι τότε ακριβώς που κάτω από την ένοπλη βία, οι «άτακτοι», υποχρεώνονται να παραδώσουν τον οπλισμό τους.

Πολλοί απ' αυτούς θα σπάσουν τα καρυοφύλια τους, αρνούμενοι να τα παραδώσουν στο στρατό (π1).

Οι βαυαροί όμως είχαν προετοιμάσει τις κινήσεις τους, είχαν εγκαταστήσει στρατεύματα δικά τους σε θέσεις κλειδιά και αντιμετώπισαν δυναμικά τους πεινασμένους και εξαθλιωμένους «ατάκτους».

Χαρακτηριστική των προθέσεών τους ήταν η αντιμετώπιση 300 απ' αυτούς κατά τη διάρκεια μιας άοπλης συγκέντρωσής τους μπροστά στο διοικητήριο του Ναυπλίου (Μάιος του 1833), που αποσκοπούσε στην απόσπαση κάποιας χρηματικής βοήθειας.

«Μάτην οι δυστυχείς ήρωες», περιγράφει στην Ιστορία του Έθνους (Αθήνα 1893) ο Τρ. Ευαγγελίδης, «εδείκνυν την φουστανέλλαν την λεγόμενη και τα ρακώδη αυτών ενδύματα· μάτην επεδείκνυντο τα τραύματά των· μάτην μετά δακρύων επικαλούντο τους αγώνες, τας λαμπράς μά-

χας, εν αἷς έτρεφαν εις φυγήν τους εχθρούς και παρασκεύασαν την ελευθερίαν της πατρίδος»· η κυβέρνηση (Τρικούπης, Μαυροκορδάτος, Κωλέτης) «διέταξεν ίνα δύο λόχοι του 19ου Βαυαρικού πεζικού τάγματος μετά δύο οβουζίων όσον τάχει διασκορπίσωσι τους δυστυχείς πολεμιστάς».⁽⁴⁾

Ωστόσο, από το μεγάλο αριθμητικά πλήθος των «ατάκτων» ελάχιστοι ήταν αυτοί που δέχτηκαν να παραδοθούν και να καταθέσουν τον οπλισμό τους. Ένα μέρος των δυνάμεών τους κινήθηκε προς τα βόρεια σύνορα με το οθωμανικό κράτος, και πολλοί μπήκαν στην υπηρεσία του οπλαρχηγού του Δομοκού Ταφίλ Μπουζέ. Οι περισσότεροι όμως διασκορπίστηκαν στα βουνά που χώριζαν το τότε ελληνικό κράτος από το οθωμανικό και το γύρισαν στο λησταντάριζο.

«Περιπλανώμενοι από χωρίον εις χωρίον», περιγράφει ο Κασομούλης, *«περίπου των 15 χιλιάδων, αναθεματούντες τους πρωταίτιους και μακαρίζοντας τους συναδέλφους των οἵτινες δεν έζησαν να ιδούν το τέλος τούτων των αδικιών»* όταν είδαν ότι πανταχόθεν διωκόμενοι από τας αρχάς [τις Ελληνικές] και τα Βαυαρικά στρατεύματα, άλλο άσυλο δεν τοῖς έμενε παρά ενωθέντες άλλοι με τους αρματωλούς πρόσφυγες με μανυρισμένας σημαίας ακολουθούντες αυτούς αποφασισμένοι να εξέλθουν εις το Οθωμανικόν να ξεθυμάνουν, ή να λάβουν τ' Αρματωλίκι πάλιν και να ζήσουν — όπου εχάθησαν φονευθέντες οι περισσότεροι — άλλοι λησταί μέιναντες εντός του Κράτους, επί τέλους διασπαρέντες ωςάν να μην υπήρξε στρατός του ιερού αγώνος ουδέποτε και ωςάν να μην ελευθέρωσαν οι βραχίονές του την Πατρίδα και την κατέστησαν βασιλείον, ως λύκοι θεωρούμενοι και διωκόμενοι πλέον, πλημμύρισαν την μεθόριον από ληστείας».⁽⁵⁾

Η ληστεία θα πάρει επιδημικές διαστάσεις την εποχή αυτή και θα εξαναγκάσει το κράτος να προωθήσει ειδικό νόμο, το 1834, να συγκροτήσει ειδικά κατασταλτικά σώματα — χωροφυλακή, δημοτική αστυνομία,⁽⁶⁾ την εθνοφυλακή αργότερα — και να επιχειρήσει μια γενικευμένη εκστρατεία κατά των ληστών το 1835 υπό τον Gordon στη Στερεά.

4. Κ. Σιμόπουλου, *Η Διαφθορά της Εξουσίας*, σ. 139.

5. Τ. Σταματόπουλου, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, τ. δ', σ. 737.

6. «Επικεφαλής της δημοτικής αστυνομίας ήταν ο δήμαρχος, οι πάρεδροι των χωριών και οι "διευθυνταί αστυνομίας" (διοικητές). Οι "δημαστυνόμοι" διορίζονται απ' τις δημοτικές αρχές και σύμφωνα με το διάταγμα σύστασής της είχαν σαν χρέος "ν' απομακρύνωσι πάσαν αιτίαν ήτις δυνατόν να διαταράξη την τάξιν, να ενεργ- ➔

3. Τ. Βουρνά, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. α', σ. 240.

Παρά την προσπάθεια οικειοποίησης της από την πλευρά της εξουσίας (πολιτικοί, κομματάρχες «προστάτες» της, σχέση καπετάνιων με ληστές, οθωμανοί αξιωματούχοι που πολλές φορές την πατρονάρουν) για την εξυπηρέτηση των σχεδίων της, η ληστεία θα αποτελέσει ουσιαστικά τη βίαιη αντίδραση του αγροτικού και ποιμενικού πληθυσμού στην απαίτηση του κράτους να τον εντάξει στον μηχανισμό του συστήματός του, και αρκετές φορές θα πάρει αντιεξουσιαστικές μορφές και πρακτικές, γι' αυτό άλλωστε θα προκαλέσει και τον πανικό στους κυριάρχους.

Δεν είναι καθόλου τυχαίος ο σεβασμός που εκφράζουν οι καταπιεσμένοι απέναντι στους ληστές για το αίσθημα ελευθερίας που εκπέμπουν έτσι όπως έχει καταγραφεί μέσα από τα τραγούδια τους (π2), ούτε συμπτωματική η αλληλεγγύη και η εφαρμογή της αρχής της συλλογικής ευθύνης που θα επιχειρήσει το κράτος μέσα από ειδικά διατάγματα και νόμους για να αντιμετωπίσει τη ληστεία. Αργότερα, «το 1839 [16 Σεπτεμβρίου], βγαίνει νέο διάταγμα που επεκτείνει το μέτρο της εκτόπισης και σε ύποπτους για την απόκρυψη και βοήθεια των ληστών. Υποποί θεωρούνταν "οίτινες μεν είναι εστιγματισμένοι από την κοινή γνώμην και από τους συμπολίτας των ως τοιοῦτοι, αλλά δεν υπάρχουν αρκεταί ενδείξεις της ενοχής των"».

«Με βάση τις ελάχιστες και αποσπασματικές μαρτυρίες που υπάρχουν, ο αριθμός των εκτοπιζομένων ήταν μεγάλος και περιελάμβανε:

α) συγγενείς του ληστή (γονείς, σύζυγος, τέκνα, αδερφοί, αδερφές), καθώς και σύζυγοι θυγατέρων του ληστή· β) συγγενείς της συζύγου του ληστή (πατέρας, μητέρα, αδέρφια) και γ) γαμπροί και αδερφές. Στους συγγενείς των ληστών θα πρέπει να προστεθούν και οι συγγενείς των κληρωτών, που αρνούνταν να καταταχθούν στο στρατό και των νεοσυλλέκτων που λιποτακτούσαν».⁽⁷⁾

Σε αντίθεση με τα τάγματα των ακροβολιστών, επιτυχία γνώρισε η δημιουργία, απ' τον σαινομονιστή Γκραλλιάρ, σώματος χωροφυλακής (1.200 άντρες) με αποστολή την τήρηση της τάξης και τη φρούρηση των πόλεων και της υπαίθρου: «Να στερεώση και να διαφυλάττη την κοινήν

⁷ γώσι συχνάς περιπόλους εναντίον του αργού όχλου, να μη επιτρέπωσι συμπλοκάς και να επαγρυπνώσι κυρίως την άπορον τάξιν των κατοίκων» [Χ.Θ. Σταμάτης, *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων 1921-1971*, σ. 56, βλέπε και Γ. Κολιόπουλου, *Αησιές - Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου Αιώνα*, σ. 28].

7. Γ. Κολιόπουλου, *Ο.π.*, σσ. 33-7.

ασφάλειαν, επιτηρούσα με άγρυπνον όμμα εις το να προλαμβάνηται και να εμποδίζηται πάσα εγκληματική επιχείρησις».⁽⁸⁾ Είναι αυτά τα τμήματα της χωροφυλακής που στη συνέχεια θα τα δούμε — συνεργαζόμενα στενά με τους γερμανοβουναρούς μισθοφόρους — να χτυπούν κάθε προσπάθεια αντίστασης των καταπιεσμένων κατά την πρώτη περίοδο της βασιλείας του Όθωνα.

Το 1837 θα σχηματιστεί «εθνικός» στρατός και θα καθιερωθεί υποχρεωτική τετραετής θητεία. Αυτό θα έχει σαν αποτέλεσμα την έντονη αντίδραση του πληθυσμού και θα συναντήσει την απέχθεια των νέων ανθρώπων, οδηγώντας πολλούς απ' αυτούς στη ληστεία και τα βουνά, ώστε ν' αποφύγουν την στράτευση.⁽⁹⁾

Η καταστολή και η τρομοκρατία που θα ασκήσουν πάνω στους ανθρώπους οι κυρίαρχοι είναι η προσπάθεια εκφοβισμού ολόκληρης της κοινωνίας και η ποδηγέτησή της πάνω στα δυτικά μοντέλα του «υψηλού-πολίτη».

Για την επίτευξη των επιδιώξεών τους θα προκαλέσουν το φόβο και τον τρόμο των καταπιεσμένων, φέρνοντας, εκτός των άλλων, στον «ελλαδικό χώρο» και την καρμανιόλα (πρώτη θανατική εκτέλεση: Μάρτης 1834 στο Μεσολόγγι). «Μόνο που δεν οδηγούσαν τον θανατοποιονίτη στη λαμψητόμο αλλά τη λαμψητόμο στους μελλοθάνατους. Το φονικό εργαλείο της ποινικής δικαιοσύνης πραγματοποιούσε περιοδείες, ταξίδευε από τόπο σε τόπο, πήγαινε όπου υπήρχαν κεφάλια για κόψιμο. Αποσυνδεόταν ο μηχανισμός και τα διάφορα εξαρτήματα, φορτωμένα σε μουλάρια, μεταφέρονταν από την Αθήνα στην Πάτρα, στην Τρίπολη, στην Σπάρτη, στην Καλαμάτα».⁽¹⁰⁾

Όσον αφορά τη διοικητική διαίρεση του κράτους, κι ακολουθώντας την πρακτική που είχε επικρατήσει κατά τη διάρκεια της επανάστασης η Αντιβασιλεία διαίρεσε το βασίλειο σε 10 νομαρχίες και 47 επαρχίες. Οι δήμοι αποτέλεσαν την πρώτη βαθμίδα.

Η εκ πρώτης όψεως αποκεντρωτική αυτή αντίληψη αναιρέθηκε στην πράξη από μια σειρά διατάξεων που εισήγαγε η Αντιβασιλεία. Έτσι, οι νομάρχες και οι έπαρχοι δεν ήταν παρόι απλά εκτελεστικά όργανα που διορίζονταν από το στέμμα, ενώ η εκλογή των δημάρχων ακο-

8. ΦΕΚ 21, 3 Ιουνίου 1833, Διάταγμα 20 Μαΐου 1833.

9. Γ. Κολιόπουλου, *Αησιές*, σσ. 28, 29.

10. Κ. Σιμόπουλου, *Βασιανιστήρια και Εξουσία*, σ. 441.

λουθοῦσε μια περίπλοκη διαδικασία. Συγκεκριμένα, οι εκλέκτορες κάθε δήμου, που αντιπροσώπευαν μια μικρή μειοψηφία οικονομικά ισχυρών δημοτών, εξέλεγαν τα μέλη του δημοκρατικού συμβουλίου, που με τη σειρά τους επέλεγαν τρία πρόσωπα για το δημοκρατικό αξίωμα από τα οποία το στέμμα για τους μεγάλους δήμους και η Γραμματεία Εσωτερικού για τους μικρότερους διόριζαν το δήμαρχο.

Οι διοικητικές εξουσίες, πάλι, ήταν έτσι διαχωρισμένες ώστε να επιτυγχάνεται ο ιεραρχικός έλεγχος και ο συγκεντρωτισμός.

Τα σχέδια των εξουσιαστών για την καθυστάση των υπηκόων τους δεν θα αφήσουν αλώβητη ούτε αυτή τη χωροταξική διαρρύθμιση της πόλης. Όταν αποφασίζεται να γίνει πρωτεύουσα η Αθήνα (1834) για τις ανάγκες εγκατάστασης του Όθωνα και της συνοδείας του, θα επιταχθούν τα σπίτια των κατοίκων της και θα γίνει προσπάθεια να «ευπρεπισθεί» η όψη της Αθήνας, που τότε ήταν χωριό και οι κάτοικοί της ζούσαν μέσα στην αθλιότητα.

Ολόκληρες οικογένειες θα διωχτούν με τη βία από τα σπίτια τους και ο βαυαρικός στρατός θα τα γκρεμίσει για ν' ανοίξει δρόμους και να διαμορφώσει τις κατοικίες των καινούργιων διαχειριστών της εξουσίας. Η φράση «τους πήρε το σχέδιο», που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα, θα πρωτακουστεί τότε, σημαίνοντας την ολοκληρωτική καταστροφή που επέφερε στην καθημερινότητα των ανθρώπων η ανάπλαση του χώρου όπου ζούσαν και αγωνίζονταν.⁽¹⁾ Για πρώτη φορά η χωροταξία θα χρησιμοποιηθεί στον «ελλαδικό χώρο» ως μέσο καταστολής.

Το καθεστώς του συγκεντρωτισμού και της απόλυτης μοναρχίας συνεχίστηκε και εντάθηκε μετά το 1835, όταν ο Όθωνας ανέλαβε «τα ηνία της κυβερνήσεως καθ' όλην αυτήν την έκταση», όπως ανέφερε στο από 20 Μαΐου διάγγελμά του.

Όλες οι εξουσίες παρέμειναν συγκεντρωμένες στα χέρια του μονάρχη και η όποια αναφορά σε διάκριση εξουσιών, φιλολογικό και μόνο νόημα είχε. Ο βασιλιάς διόριζε τον αρχιγραμματέα της επικράτειας (πρωθυπουργό) και τους υπουργούς, και ο ίδιος προήδρευε στο υπουργικό συμβούλιο.

Το «Βουλευτικό» ουσιαστικά δεν νομοθετούσε, αφού κάθε ψήφισμά του ήταν δυνατόν να ανατραπεί ή ακόμη να αγνοηθεί από το βα-

11. Τ. Βουρνά, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. α', σσ. 252-254.

σιλία, ενώ οι όροι «νόμος» και «διάταγμα» χρησιμοποιούνταν αδιακρίτως.

Στον δημοσιονομικό τομέα η Αντιβασιλεία παρέλαβε χάος.

Με το ισχύον σύστημα οι προεστοί και οι οπλαρχηγοί, οι μόνοι που είχαν τη δυνατότητα ενοικίασης των φόρων, είχαν αποκτήσει ακόμα μεγαλύτερη οικονομική και πολιτική ισχύ. Η Αντιβασιλεία από τη μια μεριά προσπάθησε να οργανώσει ένα μηχανισμό εφοριακών υπαλλήλων για την άμεση είσπραξη των φόρων κι από την άλλη επιχείρησε να ελέγξει τη διαδικασία δημοπράτησης της ενοικίασης των φόρων.

Με τις παρεμβάσεις της αυτές, η Αντιβασιλεία σκόπευε βέβαια στην εξασθένηση της τάξης των προεστών και των οπλαρχηγών που συγκροτούσαν τη ραχοκοκαλιά των πολιτικών κομμάτων, και όχι στην καλύτερευση των όρων διαβίωσης των αγροτοκτηνοτροφικών πληθυσμών. Η οικονομική κατάσταση των τελευταίων, αντίθετα, θα επιδεινωθεί καθώς αφενός θα κληθούν να ξεχρεώσουν τα δάνεια (60.000.000 φράγκα) που πήρε η Αντιβασιλεία με εγγύηση των μεγάλων δυνάμεων και κατασπατάλησε για τη συγκρότηση των κατασταλτικών σωμάτων και σε παχυλές αμοιβές των κρατικών αξιωματούχων, και αφετέρου θα τους αφαιρεθούν με τα διατάγματα της κυβέρνησης οι κοινοτικές γαίες (βοσκοτόπια), κάτι που θα τους αναγκάσει να πληρώνουν ενοίκιο στο κράτος για να τις χρησιμοποιούν.

Σε ό,τι αφορά στα πολιτικά κόμματα, οι προθέσεις της Αντιβασιλείας ήταν σαφείς από την πρώτη στιγμή: να μην τα αναγνωρίσει, να μην έρθει σε συνεννόηση με καμιά φατρία, και ν' αξιώσει, αντίθετα την ίδια υποταγή από όλους. Πολύ σύντομα, ωστόσο, η Αντιβασιλεία οδηγήθηκε στο να αναθεωρήσει τις απόψεις της και να δοκιμάσει να αξιοποιήσει τις κομματικές έριδες για να ελέγξει καλύτερα τις εξελίξεις αποφασισμένη πάντα να μη μοιραστεί με κανένα την εξουσία.

Τα τρία κόμματα του νέου ελληνικού κράτους έχουν τις ρίζες τους στην προεπαναστατική περίοδο αλλά διαμορφώνονται ουσιαστικά κατά τη διάρκεια της κρίσης των ετών 1824-26. Πριν απ' αυτή την περίοδο καμία ιστορική πηγή δεν αναφέρεται στις υπάρχουσες τότε φατρίες με ξενικές προσωνυμίες. Οι διασυνδέσεις των φατριών με τα ξένα κέντρα πραγματοποιήθηκαν εκείνη ακριβώς την κρίσιμη για την επανάσταση περίοδο, όταν οι τρεις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) επιχείρησαν με τις παρεμβάσεις τους να επηρεάσουν τις εξελίξεις και να ελέγξουν τις καταστάσεις στον «ελλαδικό χώρο».

Έτσι, μέσα από τις μηχανογραφίες των μεγάλων δυνάμεων και τις αντιμαχόμενες φιλοδοξίες των οπλαρχηγών, προεστών, μεγαλεμπόρων, καρaboκυραίων, φαναριωτών και των λεγόμενων πνευματικών ανθρώπων του «ελλαδικού χώρου», και μέσα από διαρκείς συγκροτήσεις και ανασυγκροτήσεις μετώπων και συμμαχιών, προέκυψαν τα τρία κόμματα (αγγλικό, γαλλικό, ρωσικό), με βασικούς εκπροσώπους τον Μαυροκορδάτο, τον Κωλέττη και τους Κολοκοτρώνη και Ανδρέα Μεταξά αντίστοιχα.

Οι τοπικές πελατείες κάθε κόμματος είχαν τη συνοχή και τη σταθερότητα που τους προσέδιδαν οι άμεσες προσωπικές επαφές, οι συγγενικοί δεσμοί, ο εσωτερικός ανταγωνισμός των φατριών και ο βαθμός εξυπηρέτησης του ιδιαίτερου συμφέροντος. «Όλοι αυτοί οι κύριοι», έγραφε η εφημερίδα *Αθηνά* (13.5.1833) αναφερόμενη στους κομματάρχες, «εφίλοτιμήθησαν όχι μόνο να συστήσουν εις τα διάφορα υπουργήματα της Πολιτείας μας τους συγγενείς των και τους συγγενείς των συγγενών των, τους σχετικούς των και τους σχετικούς των σχετικών των, τους φίλους των και τους φίλους των φίλων των, τα δημιουργήματά των και τα δημιουργήματα των δημιουργημάτων των, αλλά και αμοιβαίως ο εις τον άλλον τούς οικείους».⁽¹²⁾ Είναι φανερό ότι εδώ δεν έχουν θέση ούτε φιλοσοφίες ούτε αρχές.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, και σε συνδυασμό με τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της Αντιβασιλείας και τις προσπάθειες του Αρμανσπεργκ να παραμερίσει άλλα μέλη της Αντιβασιλείας και να καταστεί μόνος αντιβασιλέας, έχουμε το καλοκαίρι του 1833 την εκδήλωση της επανομαζόμενης «μεγάλης συνωμοσίας» του ρωσόφιλου κόμματος και τη σύλληψη του Κολοκοτρώνη, που κατηγορήθηκε για σύσταση μυστικής εταιρίας προσφιλή σε ξένες δυνάμεις (Ρωσία) και υποκίνηση ληστευτικών κινήσεων.

Για τη δίκη του Κολοκοτρώνη το Μάιο του 1834 και τη στάση των δικαστών Τερτσέτη και Πολυζωΐδη πολλά έχουν γραφτεί. Εδώ απλώς να σημειώσουμε ότι στη δίκη εκείνη το αγγλικό κόμμα με τον Μαυροκορδάτο και ο ίδιος ο Αρμανσπεργκ μέσα από μια νέα αναδιάταξη των λυκοσυμμαχιών είχαν κάθε συμφέρον να μην καταδικαστεί ο Κολοκοτρώνης, γεγονός που θα ενίσχυε ιδιαίτερα τη θέση του Κωλέττη και του γαλλικού κόμματος, καθώς και των αντιπάλων του Αρμανσπεργκ στην

Αντιβασιλεία. «Οι μεν κύριοι Μάουερ και Αβελ», πιστοποιεί ο Έιχταλ, «έθεσαν υπό δίκη τον Κολοκοτρώνη, όστις ενήργει συνωμοσίαν υπέρ των Ρώσων, ο δε κόμης Αρμανσπεργκ έπραξε παν ό,τι ηδύνατο όπως επιφέρει την από των πραγμάτων απομάκρυνσιν του Κωλέττη και την αθώωσιν του Κολοκοτρώνη».⁽¹³⁾

Εκείνοι που ακόμα και σήμερα συνεχίζουν να υμνούν τη στάση των δύο δικαστών και να τους προβάλλουν ως παράδειγμα ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας, δεν αγνοούν βέβαια ότι η στάση των δικαστών αυτών δεν ήταν άσχετη με τις σχέσεις τους με τον Αρμανσπεργκ και τον άγγλο πρόσβη, και ότι στην πραγματικότητα δεν συνιστούσε εκδήλωση ανεξαρτησίας αλλά ουσιαστική υποταγή στην κεντρική εξουσία.

Ιδιαίτερη σημασία θα δώσει η Αντιβασιλεία, στα πλαίσια της επιβολής της εθνικής ιδέας και του επιδιωκόμενου αστικού μετασχηματισμού, στην αναδιάρθρωση του αδρανοποιημένου απ' τις ενδοεξουσιαστικές συγκρούσεις του 1832 εκπαιδευτικού συστήματος του Καποδιστρια.

Με διάταγμά της το 1834 θα προσπαθήσει να καθιερώσει και να οργανώσει ένα απαλλαγμένο απ' την επιρροή του κλήρου σύστημα στοιχειώδους υποχρεωτικής εκπαίδευσης για όλα τα παιδιά που στα μέρη τους υπήρχαν σχολεία, ενώ παράλληλα θα εκδώσει αναθεωρημένο ένα παλιότερο «εγχειρίδιο» που καθόριζε τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των δασκάλων και περιείχε οδηγίες για τον έλεγχο των μαθητών.

Ωστόσο η ανταπόκριση των καταπιεσμένων, παρά την εξαγγελία αυστηρών προστίμων σ' όσους δεν συμμορφώνονταν με τις διαταγές για υποχρεωτική φοίτηση των παιδιών τους, υπήρξε μηδαμινή. «Η κυβέρνηση», διαπίστωνε μια εγκύκλιος του υπουργείου παιδείας (20.11.1835), «βλέπει παρ' έλλειδα και με άκραν δυσαρρέσκειαν ότι πολλοί εκ των δημοτών διαφόρων χωρίων και πόλεων δείχνουσι παντελή αδιαφορίαν και αμέλειαν προς τας επιδιδυμενόμενας υπό της Κυβερνήσεως βοηθείας διά την εκπαίδευσιν των τέκνων των. Οι μεν δεν πέμπουσι τα παιδιά των εις τα σχολείον· άλλοι δε στέλλουσιν αυτά εκ διαλειμμάτων και ατάκτως».⁽¹⁴⁾

Αργότερα (1837) θα ιδρυθεί το «Οθώνειο Πανεπιστήμιο Αθηνών»,

13. G. Eihthal, *Οικονομική και Κοινωνική Κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821*, σ. 87.

14. Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο*, σ. 176.

που θ' αποτελέσει το πεδίο εκπαίδευσης επαγγελματιών στελεχών και το φυτώριο όπου θα βλαστήσει ο σπόρος της αποπροσανατολιστικής του κοινωνικού σώματος «μεγάλης ιδέας», που πρώτος έριξε ο Κωλέτης με αγόρευση του στην Εθνοσυνέλευση του 1844.

Οι όντως συχνόι και βίαιοι πολλές φορές αντιαπολυταρχικοί αγώνες των φοιτητών που θ' ακολουθήσουν, αν και ασφαλώς αμφοβητούσαν τους αυταρχικούς κανονισμούς φοίτησης, δεν θ' αρνηθούν ποτέ την ουσία της κρατικής εκπαίδευσης. Γιατί, όπως ορθά επισημαίνει ένας «ειδήμων», ο Δημαράς, αναφερόμενος σ' αυτή την περίοδο, «η *πολιτικοποίηση των φοιτητών είναι αίτημα κρατικό, ζητείται από την ίδια την πολιτεία, βαλμένο μέσα στο ίδιο το ίδρυμα του Πανεπιστημίου. Η πολιτική θεώρηση δεν είναι απλώς επιτρεπτή στον ακαδημαϊκό πολίτη, αλλά είναι φανερό ότι επιβάλλεται σ' αυτόν, ως υποχρέωση στην σιωπηρή σύμβαση η οποία τον δίνει με την πολιτεία*».⁽¹⁵⁾

Η απολυταρχική άσκηση της κρατικής εξουσίας, η κατάληψη των σημαντικότερων κρατικών θέσεων από βαναρούς συνεπικουρούμενους από τους σαινισμονιστές (Ειχαλ, Γκραλλιάρ κ.ά) θιασώτες της κρατικής οργάνωσης και μιας αναπτυξιακής οικονομικής δεοντολογίας, η παρουσία γερμανοβαναρικών στρατευμάτων, η άθλια οικονομική κατάσταση, οι δολοπλοκίες των μεγάλων δυνάμεων και οι μόνιμες αντιπαράθεσεις των κομμάτων για κάποια ψίχουλα εξουσίας, ενέτειναν την κοινωνική δυσφορία, που εκδηλώθηκε με διάφορους τρόπους: από ειρηνικές διαμαρτυρίες μέχρι ένοπλες εξεγέρσεις. Εξεγέρσεις που ξέσπασαν σε κάθε σχεδόν επαρχία του νεοσύστατου κράτους, αλλά και εκτός των τότε ορίων του, και των οποίων τον κοινωνικό χαρακτήρα και την αντικρατική διάσταση δεν αμφισβητούν ακόμη και οι ιστοριογράφοι που αρκούνται στην περιγραφή των διαδραματιζόμενων στην ιστορική επιφάνεια, υπερτονίζοντας τον υπαρκτό ρόλο που έπαιζαν σε κάποιες απ' αυτές, κομματικοί και εκκλησιαστικοί παράγοντες και παροπλισμένοι, απ' την άσκηση της εξουσίας, οπλαρχηγοί.

15. Γ. Γιάνναρη, *Φοιτητικά Κινήματα και Ελληνική Παιδεία*, τ. α', σ. 136.

Β. Κοινωνικοί Αγώνες

κατά τη διάρκεια της Οθωνικής Απολυταρχίας - Χρονικό

Τήνος 1833. Στα τέλη Αυγούστου, κάτοικοι από μερικά χωριά της Τήνου αρνήθηκαν να πληρώσουν τους φόρους για τα οπωροφόρα δέντρα και τα ζώα τους. Ένας αγρότης, ο Γεώργιος Γκιμπόνης, με μερικούς φίλους του, γύρισε αρκετά χωριά, παροτρύνοντας τον κόσμο να επαναστατήσει. Όταν ο Γκιμπόνης βρισκόταν στο χωριό Καρδιανή, ο έπαρχος του νησιού έστειλε στρατιώτες να τον συλλάβουν. Με τη βοήθεια, όμως, κάποιων δημογερόντων, φυγαδεύτηκε στο χωριό Πύργος, απ' όπου εξόρμησε, μιλώντας και παροτρύνοντας τον κόσμο, σε άλλα χωριά. Έτσι στις 29 Αυγούστου 1833, 1.200 οπλισμένοι αγρότες κατέλαβαν την πόλη της Τήνου κι έδωσαν μάχη με το στρατό. Ός το βράδυ όμως, μετά από υποσχέσεις των αρχών, διαλύθηκαν.

Εύβοια 1834. Στις αρχές του 1834, στο χωριό Λίμνη στη βόρεια Εύβοια, οι κάτοικοι ξεσηκώθηκαν. Καθαίρεσαν τους δημογέροντες και τους αντικατέστησαν με άλλους, έδωξαν βίαια τους στρατοχωροφύλακες απ' το χωριό, κυνήγησαν τους οικονομικούς κρατικούς υπαλλήλους κι επιτέθηκαν στα κρατικά κτίρια, απ' όπου κατέβασαν όλο το κρατικό, έγγραφο και μη, υλικό και του 'βάλαν φωτιά στο κέντρο του χωριού.

Μάνη 1834. Την αφορμή για την εξέγερση αυτή έδωσαν ο νόμος του Όθωνα για την ανακατασκευή ή και το γκρέμισμα των 800, περίπου, πύργων που υπήρχαν σ' όλη την περιοχή της Μάνης και η άρση του δικαίωματος οπλοφορίας για τους κατοίκους, αλλά γρήγορα πήρε τη μορφή κοινωνικής εξέγερσης ενάντια στην Οθωνική τυραννία (π3α). «Εκ τούτου», όπως έγραφε και η φιλομοναρχική εφημερίδα *Σωτήρ* (14.6. 1834), «η Κυβέρνησις ευρέθη εις την λυπηράν θέσιν να στείλῃ στρατιωτικὴν δύναμιν εις Μάνην, διὰ να φέρῃ τους αποπλανημένους εις την ευθείαν οδὸν των καθηκόντων των».⁽¹⁶⁾

Τον Φλεβάρη του 1834, στέλνεται εκεί ο λοχαγός Μ. Φέντερ, με στρατό και χρήματα, για να εφαρμόσει τους νόμους. Όταν ο έπαρχος γνωστοποίησε στα χωριά τις αποφάσεις αυτές, οι κάτοικοι, όχι μόνο αρνήθηκαν την εφαρμογή τους, αλλά έδειξαν κι εξεγερσιακές διαθέσεις.

16. Δ. Φωτιάδη, *3η Σεπτεμβρίου 1843*, σ. 116.

Στις 20 Απρίλη, 25 οπλισμένοι αγρότες απ' τα χωριά Λάγια και Μαλεΰρι έστησαν ενέδρα στον έπαρχο Γυθείου και στη συνοδεία του, χωρίς όμως επιτυχία, ενώ το ίδιο έγινε κι ενάντια στον έπαρχο Οιτύλου. Τέσσερις μέρες αργότερα, 200 οπλισμένοι αγρότες κατέλαβαν την Τσίμοβα (Αερόπολη), κατέλυσαν τις αρχές κι εμπόδισαν την ανακατασκευή των πύργων. Ο Μ. Φέντερ έστειλε δυο λόχους για να τους αντιμετωπίσει, αλλά οι αγρότες, αφού τους άφησαν να μπουν στην πόλη, τους επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά τη νύχτα πιάνοντας όμηρους 36 στρατιώτες. Την άλλη μέρα κινήθηκαν ενάντια τους 4 τάγματα, αλλά στη μάχη που έγινε οι αγρότες, που είχαν ήδη διπλασιαστεί, νίκησαν. Τότε η κυβέρνηση έστειλε 6.000 στρατιώτες, βαναρούς και ελλαδίτες, έφιππη χωροφυλακή και ορεινό πυροβολικό. Σ' όλες τις μάχες, όμως, ο στρατός ηττήθηκε, εκτός απ' αυτή στο χωριό Ασλάν Αγά, όπου οι στρατιώτες έκαψαν, λεηλάτησαν, βίασαν και συνέλαβαν 400 χωρικούς. Η κυβέρνηση, πανικόβλητη, διέταξε την υποχώρηση του στρατού και προσπάθησε να δολοφονήσει τους εξεγερμένους με την πειθώ και το χρήμα. Αυτοί, όμως, συνέχισαν τις επιθέσεις ενάντια στο στρατό, στα χωριά Ζυγός, Ανδρουβίτσα και Σταυροπηγή.

«Τα δεινά των βαναρών εν Μάνη», περιγράφει στην ιστορία του ο Κρέμος, «ήσαν μεγάλα. Οι συλλαμβανόμενοι αιχμαλῶται υφίσταντο μαρτύρια, διότι οι Μανιάται εθεώρουν αυτούς ως εχθρούς της πίστεως και των εαυτών εθνισμού, τους μεν πρώτους των αιχμαλώτων γυμνούς ενέκλειον εντός σάκων μετά γαλῶν αίτινες πληττόμενοι διά μαστίγων ηναγκάζοντο να κακώσιν εν φοβεραῖς κραυγαῖς τα σώματα των δυστυχῶν εγκεκλεισμένων διά των ονύχων και των οδόντων ἢ εποίουν το αυτό γυμνούντες τους δυστυχῆς αιχμαλώτους και ενδύνοντες μακρόν υποκάμισον ενώ ράπτοντες τα τε ἄνω και κάτω ἄκρα ἐνέκλειον γαλᾶς, ἄλλους ἐφόνευον οἰκτρῶς, ἄλλους δε περιφρονούντες ἐπώλουν γυμνούς ἀντί 1-5 δραχμῶν τους στρατιώτας και 5-10 τους αξιωματικούς, ἔνιοι δε δέκα στρατιώτας ἐπώλουν ἀνθ' ἐνός ἔστω και γηραλέου ὄνου, ἀλλ' οὐδεῖς εὐρίσκειτο ὁ ἀνταλλάσσειν, τους δε μὴ πωληθέντας χλευάζοντες κολαφίζοντες, ἠνάγκαζον πρὸς αὐλὸν ἵνα γυμνοὶ κορδακῆζωσι και πολλὰ ἄλλα γέλωτος ἐνεκα ποιῶσιν, τέλος δε γυμνούς ἐξεδίωκον των ορίων της Λακωνικῆς χωρὶς λύτρων».⁽¹⁷⁾

17. Καίτης Αρώνη-Τσιχλή, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα, 1833-1881*, σ. 77.

Τελικά η εξέγερση, στην οποία πήρε μέρος και η πλειοψηφία του κατώτερου κλήρου αλλά και, για τελειώς διαφορετικούς λόγους φυσικά, κάποιοι ανώτεροι αξιωματούχοι του, θα κατασταλεί. Οι εξεγερμένοι, έχοντας ν' αντιμετωπίσουν (μετά τις ενισχύσεις που έστειλε η κυβέρνηση) δυσανάλογο για τις δυνάμεις τους αριθμό στρατευμάτων και μάλιστα καλύτερο οπλισμό, ηττήθηκαν.

«Επειτα από ενάμιση έτος», σύμφωνα με τον βαναρό αξιωματικό Νέεζερ, «η Μάνη έγινε όπως και οι άλλαι επαρχίαι, κατέβαλε φόρους και δασμούς».⁽¹⁸⁾ στο ελληνικό κράτος.

Μεσσηνία και Αρκαδία, 1834. Ήταν η πρώτη οργανωμένη ένοπλη κίνηση ενάντια στον Όθωνα, αλλά και στο θεσμό της βασιλείας, γιατί υπήρξε σχέδιο ταυτόχρονου ξεσηκωμού ολόκληρης της Πελοποννήσου, της Ρούμελης, της Ύδρας και των Σπετσών. Σχέδιο το οποίο δεν πραγματοποιήθηκε αφενός γιατί ανακλήθηκαν στη Βαυαρία δύο από τα μέλη της αντιβασιλείας και η εξουσία πέρασε στον Αρμανσπεργκ, και αφετέρου γιατί επιβλήθηκε στρατιωτικός νόμος σε κάποιες περιοχές της Στερεάς, απ' την κυβέρνηση του Κωλέττη.

Ορισμένοι, όμως, ξεκίνησαν την εξέγερση. Στις 27 Ιουλίου 1834 άρχισε απ' το χωριό Μπέλεση, με πρωτεργάτη έναν πρώην οπλαρχηγό του 1821, τον Ασημάκη Σεργόπουλο. Οι εξεγερμένοι πέρασαν από διάφορα χωριά και κατέλυσαν τις αρχές, ενώ μαζί τους ενώνονταν αρκετοί οπλισμένοι χωρικοί. Ο Κόλιας Πλαπούτας, με ομάδες ένοπλων χωρικών έδωσε μάχη με τους χωροφύλακες όταν περνούσε τον Αλφειό, τους νίκησε και πήγε στην Ανδρίτσαινα, όπου ενώθηκε με το σώμα του αδερφού του, Μήτρου Πλαπούτα, και του Νικίτα Ζερμίνη, ανιψιού του Κολοκοτρώνη. Την άλλη μέρα κάλεσαν τους κατοίκους να ενωθούν μαζί τους. Στις 29 Ιουλίου, ο έπαρχος Ολυμπίας Α. Κροστενίτης ανέφερε στο νομαρχη Μεσσηνίας Δ. Χρησιτίδη ότι σε όλη την επαρχία του έχουν συλληφθεί οι κρατικοί υπάλληλοι κι έχουν καταλυθεί οι αρχές. Το ίδιο βράδυ ένοπλοι αγρότες, απ' τα χωριά Σουλμοχώρια και Φάρι, μπήκαν κρυφά στην Κυπαρισσία και κρύφτηκαν στα σπίτια συνεργατών τους, ενώ τις ίδιες ώρες άλλοι οπλισμένοι αγρότες κατελάμβαναν το φρούριο της πόλης. Την άλλη μέρα, όλοι ενώθηκαν με το σώμα του πρώην οπλαρχηγού Κρίτσουλη, επιτέθηκαν στο κτίριο της νομαρχίας και στο σπίτι του βασιλικού εφόρου.

18. Ό.π., σ. 80.

Στις 31 Ιουλίου, ο νομάρχης, ο διευθυντής της νομαρχίας κι ο έφορος οδηγήθηκαν στο χωριό του Κρίτσουλη, το Ψάρι, κρατήθηκαν όμηροι κι έμειναν εκεί ως τις 11 Αυγούστου. Στην Κυπαρισσία οι εξεγερμένοι κατάργησαν όλα τα κρατικά όργανα, αντικαθιστώντάς τα με μια άμεσα ανακλητή επιτροπή.

Ταυτόχρονα, οι πρώην οπλαρχηγοί Μητροπέτροβας και Τσαμαλής στασίασαν στο χωριό Γαράντζα, της επαρχίας Ανδρούσας Μεσσηνίας, πέρασαν από διάφορα χωριά και κάλεσαν τους χωρικούς να συμμετάσχουν. Παντού τους υποδέχονταν μ' ενθουσιασμό. Κατέλαβαν την Ανδρούσα, χωρίς μάχη, και λεηλάτησαν το σπίτι του ειρηνοδίκη, ο οποίος διέφυγε. Στο χωριό Ασλάν Αγά οι κάτοικοι αρχικά δεν τους δέχτηκαν, αλλά τελικά άλλαξαν γνώμη κι έδωξαν το στρατό που στάθμευε εκεί. Το ίδιο έγινε και στο χωριό Νησίο στις 2 Αυγούστου. Στο χωριό Δερμπούνη, 300 στρατιώτες άρχισαν ένα είδος πολιορκίας, αλλά όταν έμαθαν ότι έρχονται οι εξεγερμένοι, οι περισσότεροι απ' αυτούς στράφηκαν ενάντια στους αξιωματικούς τους περνώντας με το μέρος της εξέγερσης.

Εν τω μεταξύ, ο Μητροπέτροβας είχε ξεσηκώσει όλα τα χωριά της μεσσηνιακής πεδιάδας και σχεδίαζε να επιτεθεί στην Καλαμάτα. Επιτέθηκε στην Ανδρίτσαινα, συνελήφθη ο μοίραρχος και η πόλη κατελήφθη, και προχώρησε, με επιτυχία, στα χωριά των επαρχιών Γορτυνίας και Ολυμπίας. Στις 2 Αυγούστου κατέλαβε το χωριό Λεοντάρι και τη Μεγαλόπολη, χωρίς μάχη.

Στις 4 Αυγούστου, οι κάτοικοι της Δημητσάνας δεν υπάκουσαν στο στρατό που απαιτούσε να οργανωθεί η άμυνα της πόλης ενάντια στους εξεγερμένους, και τα κρατικά όργανα, κυνηγημένα, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην Τρίπολη. Σχεδιαζόταν επίθεση εκεί, αλλά αυτή καθυστέρησε παρότι είχαν καταληφθεί όλα τα γύρω χωριά, και στις 7 Αυγούστου ο στρατηγός Σμαλτς, με 2.000 στρατιώτες, επιτέθηκε στους εξεγερμένους και τους απώθησε. Σ' όλες τις μάχες που ακολούθησαν οι εξεγερμένοι ηττήθηκαν κι ένα όργιο τρομοκρατίας άρχισε.

Οι πρωτεργάτες της εξέγερσης επικηρύχθηκαν με 3.000 δραχμές ο καθένας. Αποφασίστηκε ο αφοπλισμός των κατοίκων όσων χωριών πήραν μέρος στην εξέγερση. Το Ασλάν Αγά πυρπολήθηκε. Αργότερα, όλοι οι πρωτεργάτες συνελήφθησαν. «Έπιασε [ο βασιλιάς]», περιέγραφε ένας αγρότης στην εφημερίδα *Αθηνά* (20.10.1834), «κι έβαλε χάρη όλους τους αρχηγούς μας και τότε μας πήρανε μπροστά να πληρώνουμεν δεκατιάν, νόμιστρα, βελανιδιάτικα, ξυλιάτικα, τι να σου πω πόσα άλλα ή-

θελαν να μας φορτώσουν οι καλαμαράδες, δεν λέγονται».¹⁸) Οι Κρίτσουλης, Τσαμαλής και Μητροπέτροβας καταδικάστηκαν σε θάνατο (π3β). Οι δύο πρώτοι εκτελέστηκαν δυο ώρες μετά την απόφαση του δικαστηρίου, ενώ του τρίτου η ποινή μετατράπηκε σε ισόβια λόγω γήρατος. Οι υπόλοιποι καταδικάστηκαν σε πολύχρονες φυλακίσεις κι απελευθερώθηκαν με χάρη όταν ενηλικιώθηκε ο Όθωνας.

Όμως, παρά την άγρια καταστολή, η αντίσταση στην Πελοπόννησο συνεχίστηκε. Τον Δεκέμβρη του 1835, οι κάτοικοι του χωριού Ίσαρη της Μεγαλόπολης, μαζί με άλλους απ' τα γύρω γειτονικά χωριά, αρνήθηκαν να πληρώσουν φόρους κι έδωξαν τους κρατικούς εισπράκτορες. Στην επαρχία Μεθώνης, 81 βοσκοί επιτέθηκαν σε κυβερνητικούς υπαλλήλους, έπιασαν ομήρους 2 στρατιώτες από ένα απόσπασμα που ήρθε να τους συλλάβει και τους αφόπλισαν. Τον Ιούνιο του 1836, αρκετά χωριά των δήμων Διλιμενείας και Ασώπου αρνήθηκαν να πληρώσουν τους φόρους, έδωξαν με τη βία τον έπαρχο κι αφόπλισαν αρκετούς χωροφύλακες. Στους Μολάους, αγρότες επιτέθηκαν στους φοροεισπράκτορες, παίρνοντάς τους όσα χρήματα είχαν.

Αιτωλοακαρναγνία, 1835. Πριν ξεσπάσει η στάση αυτή, υπήρξαν μια σειρά από εξεγερτικά γεγονότα, όπως η άρνηση από ορισμένους κατοίκους των ορεινών χωριών του Μεσολογγίου καταμέτρησης των κοπαδιών τους και το κυνήγημα των κρατικών υπαλλήλων που την επιχείρησαν, η επίθεση των κατοίκων του χωριού Στρέλοβα με όπλα και πέτρες ενάντια σε κρατικούς υπαλλήλους και ο τραυματισμός δύο στρατιωτών, και η επίθεση των κατοίκων των χωριών Καρκιανά και Καλύβια σε φοροεισπράκτορες, από τους οποίους αφαίρεσαν και 3.000 δραχμές.

Αλλά η κυριότερη αφορμή για τη στάση στάθηκε ο νόμος για την προικοδότηση, σύμφωνα με τον οποίο κάθε αγωνιστής του 1821 είχε το δικαίωμα να αποκτήσει ένα κομμάτι γης, σαν ατομική ιδιοκτησία, ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του. Ο νόμος έδινε τις προϋποθέσεις για την οργάνωση ενός κράτους από μικρούς και ανεξάρτητους ιδιοκτήτες, κάτι που θα δυνάμωνε την ισχύ της βασιλείας απέναντι στους πολιτικούς της αντιπάλους, αλλά επειδή η υλοποίησή του προϋπέθετε τη δωρεάν παραχώρηση στο κράτος της γης των αγροτών, ο κόσμος ξεσηκώθηκε. Φυσικά έπαιξαν ρόλο και κάποιες μικροπαραστασιακές σκοπιμότητες και πολιτι-

18. Δ. Φωτιάδη, 3η Σεπτεμβρίου 1843, σ. 124.

κές επιδιώξεις. Η εθνοφυλακή, όπως ήδη έχουμε δει, που είχε συγκροτηθεί από τον Αρμανσπεργκ, ταυτόχρονα με τον στρατό, λυμαίνονταν την ύπαιθρο. Έτσι, διάφορες ομάδες δυσσαρεστημένων από τη βαυαρική διαχείριση, τους νόμους και γενικά την εξουσία, οπλίστηκαν και δημιούργησαν αντάρτικα σώματα στα βουνά, τους ονομαστούς ληστές.

Τον Ιούνιο του 1835, στο χωριό Σκαλί, 70 απ' αυτούς ορκίστηκαν να επιτεθούν στο Μεσολόγγι. Σκότωσαν τον βαυαρό λοχαγό Κράους, αλλά κατάφεραν να φτάσουν μόνο ως τα τείχη της πόλης. Άλλοι ένοπλοι κατέλαβαν τις Θερμοπύλες και λήστευαν τους πλούσιους. Στα χωριά Γιαννιτσού και Ασβέστης, 250 ληστανάγτες νίκησαν, σε μάχη, ένα στρατιωτικό σώμα.

Όμως η στάση είχε αρχίσει αρκετά νωρίτερα. Ήδη από τις 3 Φλεβάρη του 1835, ο Δήμος Τσέλιος με 100 ένοπλους κατέλαβε τα χωριά Αστακό και Μύτικα, όπου κατέλυσε τις τοπικές αρχές. Έπειτα πήγε στο χωριό Δραγαμέσιο, αλλά απέτυχε να κάνει το ίδιο. Στο Αιγιοβίτσι, όμως, συνεννοήθηκε με τους Ν. Ζέρβα και Γ. Μαλάμο, και στις 6 Φλεβάρη ξεκίνησαν για να επιτεθούν στο Μεσολόγγι. Στις 7 Φλεβάρη, ο Καινούργιος με τον Π. Τσερπέλη και 100 ένοπλους κατέλαβε το Βοχώρι και τον Γαλατά. Στις 9 Φλεβάρη, οι Ζέρβας, Μαλάμος και Καινούργιος επιτέθηκαν στο Μεσολόγγι. Στη μάχη, όμως με τη στρατιωτική φρουρά ηττήθηκαν.

Στο μεταξύ, στις 6 Φλεβάρη, ο Γ. Πεσλής, έχοντας ξεσηκώσει τα χωριά Σοβολάκο και Άγιο Βλάσσιο, επιτέθηκε στο στρατόντα της χωροφυλακής, νίκησε και κάλεσε αμέσως τους χωρικούς να ξεσηκωθούν. Στις 11 Φλεβάρη, ο Ζέρβας κατέλαβε το χωριό Γοριά και σχεδίαζε να επιτεθεί στο Αιτωλικό. Στις 17 Φλεβάρη, συναντήθηκε, έξω από το Αργρίνιο, με τους Πεσλή, Στράτο, Σουβλή και 150 οπλοφόρους. Στις 19 Φλεβάρη, κατέλαβαν το Αργρίνιο, χωρίς αντίσταση, πήραν τα αρχεία της πόλης, τα έκαψαν και συνέλαβαν τον βασιλικό έφορο. Έπειτα χωρίστηκαν σε δύο τμήματα. Το ένα πήγε προς την Κονχήτιδα και το άλλο προς το Βοχώρι, σχεδιάζοντας να επιτεθούν στο Μεσολόγγι από δύο πλευρές ταυτόχρονα, πράγμα όμως που δεν έγινε. Τις επόμενες μέρες, οι Στράτος, Ζέρβας, Μαλάμος, Μπαϊρακτάρης και 200 ένοπλοι στρατοπέδευαν έξω από το Καρπενήσι, στα χωριά Κορυσχάδες και Γοριανάδες, χωρίς τελικά να επιτεθούν στην πόλη. Στο μεταξύ, ο Τσέλιος με 100 ένοπλους είχε καταλάβει τη Βόνιτσα, όπου κατέλυσε τις αρχές.

Στις 16 Φλεβάρη, ο Όθωνας, τρομαγμένος, κάλεσε τους κατοίκους της Στερεάς να πάρουν τα όπλα κατά των εξεγερμένων. Ταυτόχρονα έ-

στείλε αρκετό στρατό, και στις 5 Μάρτη, στην πρώτη μάχη, οι εξεγερμένοι ηττήθηκαν. Την άλλη μέρα ήρθε και μια ακόμα ήττα, στην προσπάθεια να καταληφθεί το Αιτωλικό. Στις 9 Μάρτη, ο Στράτος, αφού πέρασε από διάφορα χωριά, κατέλαβε το Μικρό Χωριό, όπου πυρπολήθηκε το σπίτι του ειρηνοδίκη, όμως σε μάχη ηττήθηκε και παραδόθηκε στο στρατό. Όταν ένοπλο σώμα, με τους ληστές Χοσάδα, Καλαμάτα και Ρουπακιά, επιτέθηκε στο Καρπενήσι, ηττήθηκε κι αυτό. Οι εξεγερμένοι υποχώρησαν προς το Χωριό, όπου σε νέα μάχη ηττήθηκαν και, τελικά, διασκορπίστηκαν. Στις 24 και 25 Μάρτη, στο χωριό Σαρδίνια, σημειώθηκε μια ακόμα ήττα, και στις 11 Απριλίου η εξέγερση κρίθηκε οριστικά όταν ο στρατός, μ' επικεφαλής τους Γρίβα, Μαμούρη και Τζαβέλα (που όντας υποκινητές της αρχικής στάσης μεταστράφηκαν αργότερα), επιτέθηκε στις βάσεις των εξεγερμένων στα χωριά Ρέθα, Λιαποχώρι και, στις 13 Απριλίου, στο χωριό Θεριακιοί και τα κατέλαβε. «Οι κάτοικοι», γράφει ο Μακρυγιάννης, «πήγαν στα σπίτια τους, οι σημαντικοί έπαθαν σκοτωμούς και φυλακές και οι λησταί πήγαν εις το Τούρκικον. Και τότε ο Γρίβας έστειλε κεφάλια των συντρόφων του εις την Κυβέρνηση καθώς έστειλε ένας ντερβέναγας του Αλήπασα, τον έλεγαν Ισούφ Αράπη».¹⁹⁾

Οργανώθηκαν, όμως, νέες ένοπλες ομάδες και μια απ' αυτές, των αδελφών Χοντρογιάννη, πέρασε στο Αίγιο, όπου επιτέθηκε και πυρπόλησε το σπίτι του προύχοντα Μεσσηνέλη, στο οποίο φιλοξενούνταν ο ρώσος πρόγκιπας Πύκλερ Μοσκάου, που ήθελε να τον απαγάγουν. Απέτυχαν όμως και συνελήφθησαν. Φυλακίστηκαν στο Ναύπλιο, αλλά δραπέτευσαν κι άρχισαν πάλι τις επιθέσεις στους πλούσιους. Τον Οκτώβριο του 1836, τελικά, ξαναπιάστηκαν και οδηγήθηκαν στην λαμμητόμο.

Σάμος, 1836. Αφορμή κι αυτής της εξέγερσης ήταν η βαριά φορολογία. Ξεκίνησε στις 26 Οκτώβριο 1836, όταν οπλισμένοι αγρότες κατέλαβαν το χωριό Λεκαρά κι έπειτα το χωριό Μυτιληνιοί, στο οποίο κατέλυσαν τις αρχές και έκαψαν χρεώγραφα και κρατικά έγγραφα. Άλλοι οπλισμένοι χωρικοί βάδισαν προς το Βαθύ και την Χώρα. Ο κυβερνήτης της Σάμου Μουσούρος, σε συνεργασία με τους οθωμανούς που ήταν ακόμη επικυρίαρχοι του νησιού, κατέστειλε με τη βία την εξέγερση, πνίγοντάς την στο αίμα.

Το 1839 έγιναν κάποιες ακόμη μικρότερες εξεγέρσεις, αλλά κι αυτές κατεστάλησαν με τη βία.

Ύδρα και Σπέτσες, 1838. Το Φλεβάρη του 1837, μετά το γάμο του με την Αμαλία, ο Όθωνας απομάκρυνε τον Αρμανομπεργκ και τον αντικατέστησε με τον Ρούντχαρτ, που έμεινε στη θέση του ως τα τέλη αυτού του χρόνου, οπότε ο ίδιος ανέλαβε όλες τις εξουσίες. Το ρώσικο κόμμα που ήρθε στην Κυβέρνηση εισήγαγε το νόμο για το επιτηδεύμα, σύμφωνα με τον οποίο χειροτεχνία, βιοτεχνία, κι εμπορική επιχείρηση, υποχρεωνόταν να δίνει 5% φόρο κάθε χρόνο. Εξαιρούνταν οι συγγραφείς, οι δάσκαλοι, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι βοσκοί και οι καλλιτέχνες.

Στην Πάτρα έγιναν κάποια επεισόδια, όπου οι έμποροι της πόλης, αρχικά, και αργότερα κόσμος αργότερα, που βρήκε μια ευκαιρία να εκδηλώσει το μίσος του προς την εξουσία, συγκρούστηκαν με τη χωροφυλακή και το στρατό, στις 15 Μάρτη του 1837. Εξαιτίας αυτών των γεγονότων, ο νόμος τροποποιήθηκε.

Την ίδια εποχή, οι Υδραίοι έμποροι και μεγαλοκαρaboκύρηδες περνούσαν μια οικονομική κρίση που ενέτεινε ο σεισμός του Μάρτη του 1837 σε Ύδρα, Σπέτσες και Πόρο. Οι αντιδράσεις των Υδραίων, που είχαν ήδη εκδηλωθεί ενάντια στο νόμο για τα επιτηδεύματα, κορυφώθηκαν όταν ο Όθωνας επιχείρησε να επιβάλει τον νόμο για τη στρατιωτική απογραφή (π4). Μέσα στο 1838 είχαν φύγει οι περισσότεροι βαναροί στρατιώτες, και μόνο παρέμεινε ο Σμαλτς σαν υπουργός στρατιωτικών. Πρότεινε, λοιπόν, ν' αντικατασταθούν από ελλαδίτες. Όταν ο διοικητής της Ύδρας ο Πάκμωρ, κάλεσε την τέταρτη μέρα του Πάσχα τους άντρες κατοίκους του νησιού, ηλικίας 18 ως 24 χρονών, να παρουσιαστούν για να κληρωθούν 17 άτομα για το στρατό, οι Υδραίοι αντέδρασαν, απαντώντας ότι έχουν δώσει αρκετά θύματα στον αγώνα του 1821, και ζήτησαν να εξαιρεθούν και να υπηρετούν στο ναυτικό. Οι αρμόδιοι όμως ήταν ανένδοτοι.

Τότε, σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθηνά* (13.4.1838), «*γυνή τις χήρα νομίσασα ότι θέλει κληρωθεί και ο υιός τον οποίον μόνον είχε, ώρησε και έπιασε το Διοικητήν [Πάκμωρ] από τον τράχηλον· η ορμή της γυναικός ταύτης ερέθισε και το λοιπόν πλήθος, όθεν και ώρησαν όλοι κατά τον Διοικητού κτυπώντας τον, και βέβαια ήτο δύσκολον να γλυτώσει, αν δεν εμεσολαβούσαν τινές φρόνιμοι, οίτινες τον απέσπασαν από τας χείρας του πλήθους, τον επήγαγαν εις τον πλησίον της πόλεως Ύδρας λιμένα, το Μανδράκιον, όπου επιβιβασθείς εις μικρόν τι πλοιάριον κατέφυγεν εις Πόρον απ' όπου αφού συνήλθεν ολίγον από τας πληγάς μετέβη εις την πόλιν μας».*⁽²⁰⁾

20. Κ. Μπαρούτα, *Η Κραυγή των Ελλήνων*, σ. 34.

Γρήγορα όμως η αντίδραση των κατοίκων ξέφυγε απ' αυτό μόνο το αίτημα και πέρασε σε γενικότερα κοινωνικά πλαίσια, στρεφόμενη σε ό,τι κυβερνητικό υπήρχε στο νησί. Καταργήθηκαν οι αρχές, δημιουργήθηκαν ανακλητές επιτροπές, όλοι οπλίστηκαν κι ετοιμάζονταν να συγκρουστούν με το στρατό που ερχόταν απ' την Αθήνα. Ταυτόχρονα στάλθηκε και μια επιτροπή 17 απόμων στην Αθήνα για διαπραγματεύσεις, ζητώντας εκτός των άλλων και την αντικατάσταση του Πάκμωρ.

Οι μεγαλοκαρaboκρυαίοι κι οι μεγαλέμποροι, όμως, του νησιού, απ' τη μια πήραν το μέρος των εξεγερμένων, γιατί πίστευαν ότι έτσι θα έπαιρναν κάποιες χρηματικές αποζημιώσεις που ήθελαν, ενώ απ' την άλλη διαφοροποιούνταν, φοβούμενοι ότι η εξέγερση θα στρεφόταν και ενάντια τους. Έτσι με διάφορες μηχανογραφίες πέτυχαν να ηρεμήσουν τον κόσμο, και μετά από 10 μέρες έντασης οι αρχές είχαν αποκατασταθεί στο νησί, ενώ γύρω στους 40 εξεγερμένους, για να γλυτώσουν την φυλακή και ίσως το απόσπασμα, κατέφυγαν στις κατεχόμενες από τους οθωμανούς, Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη.

Συνελήφθησαν, όμως, 51 άτομα· στο στρατοδικείο, οι 14 αθώωθηκαν, ενώ οι 37 καταδικάστηκαν σε φυλακίσεις, από έναν μήνα μέχρι και 18 χρόνια.

Ανάλογες ταραχές εξαιτίας του νόμου για τη στρατιωτική απογραφή έγιναν και στις Σπέτσες, με σοβαρότερη αυτή του χωριού Ζατριά στις 8 Απριλ, όπου οι κάτοικοι επιτέθηκαν στον δήμαρχο και τον υποδιοικητή του νησιού κι αποπειράθηκαν να εισβάλουν στο βασιλικό πλοίο *Λύδδα*, για να καταστρέψουν όλα τα κρατικά έγγραφα που ήταν εκεί. Ο γραμματέας της διοίκησης, κάτω από την απειλή του λιντσαρίσματος, αναγκάστηκε να συντάξει μια επιστολή προς τον Όθωνα, όπου οι χωρικοί ανέπτυσαν τα αιτήματά τους.

Ερμούπολη, 1839. Αφορμή και γι' αυτή την εξέγερση στάθηκε ο νόμος για τα επιτηδεύματα. Οι μαραγκοί, οι καλαφάτες, που εργάζονταν στα ναυπηγεία της πόλης ως το καλοκαίρι του 1839, ήταν οι μόνοι που σε όλη την τότε ελληνική επικράτεια είχαν αρνηθεί να καταβάλουν τον σχετικό φόρο. Έτσι ο διοικητής της Σύρου, σε συνεννόηση με τον δήμαρχο και τον δημοτικό εισπράκτορα, ειδοποίησε τους πρωτομάστορες, να μη δέχονται για εργασία όσους δεν είχαν άδεια επιτηδεύματος ή, τουλάχιστον, να κρατούν από τους τεχνίτες τους, κάθε εβδομάδα, την ανάλογη οφειλή προς το δημόσιο. Αλλά οι ναυπηγοί, όχι μόνο εξακο-

λουθούσαν να μην πληρώνουν τους φόρους, αλλά και να συμπεριφέρονται ειρωνικά και περιφρονητικά στους κυβερνητικούς υπαλλήλους. Οι αρχές έστειλαν στα ναυπηγεία, τον εισπράκτορα με τους χωροφύλακες, και δύο ναυπηγοί οδηγήθηκαν στην φυλακή. Ένας τρίτος, ο Γιάννης Νασσιώτης, επιτέθηκε μ' ένα τσεκούρι σ' ένα χωροφύλακα. Όταν συνελήφθη κι αυτός, ο γιός του μάζεψε άλλους 50 οπλισμένους κι επιτέθηκαν στη χωροφυλακή. Όταν, όμως, έφτασε ναυτική μοίρα στο νησί, όλα είχαν τελειώσει.

Μάνη, 1839. Τον Απρίλη του 1839, είχαμε μια ακόμα εξέγερση. Οκτακόσιοι ένοπλοι εισέβαλαν στο Γύθειο, το κατέλαβαν, κατέλυσαν τις αρχές, εξέλεξαν στη θέση τους μια πενταμελή επιτροπή, άρχισαν να ελέγχουν τις αποθήκες τροφίμων και δημητριακών και το λιμάνι, κι έδιναν δικά τους διαβατήρια σαν άδειες ελεύθερης αναχώρησης. Ακόμη, λεηλάτησαν όλα τα ακριβά καταστήματα της πόλης. Τελικά, όμως, νικήθηκαν απ' το στρατό, που έφτασε με επικεφαλής και πάλι, τον Φέντερ. Έγιναν αρκετές συλλήψεις και ο στρατός κατέστρεψε, σε αντίποινα, τα σπίτια των πρωτεργατών. Σε δίκη οδηγήθηκαν 27 άτομα και καταδικάστηκαν σε διάφορες ποινές.

Νησίο και Πύργος, 1840. Στο Νησί Μεσσηνίας και στον Πύργο Ηλείας υπήρχαν, τότε, τα ευφορότερα κτήματα. Ο Όθωνας θέλησε να κάνει κάποιες ενοποιήσεις των κτημάτων. Έπρεπε, όμως, οι αρχές να ζητήσουν απ' τους αγρότες να τους παραχωρηθεί η επικαρπία των κτημάτων αυτών. Όπως ήταν φυσικό, οι τελευταίοι αντέδρασαν. Κατέφυγαν σε κάποια δικαστήρια, αλλά δεν δικαιώθηκαν. Άρχισαν τότε τις επιθέσεις ενάντια σε κυβερνητικές επιτροπές, που πήγαιναν εκεί για να εκτελέσουν τις — υπέρ των ενοικιαστών, φυσικά — αποφάσεις των δικαστηρίων. Στάλθηκε στρατός για να καταστείλει αυτήν την απείθεια κατά των κρατικών αρχών, και συγκροτήθηκε στρατοδικείο.

Η αντίσταση, ωστόσο, των αγροτών, στο επόμενο χρονικό διάστημα, σ' ολοκληρωτήν την ελλαδική επικράτεια συνεχίστηκε και δεν ήταν λίγες οι φορές, που οι αγρότες αντιπαράτιθοντο μέχρι και ένοπλα στις δυνάμεις καταστολής.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(π1) *Περιγραφή του αφοπλισμού των ατάκτων απ' τον βαναρό αξιωματικό Νέεζερ:*

«Ο αφοπλισμός των παλληκαριών έγινε εις την Αργολίδα, όπου συνεκεντρώθησαν περί τας δέκα χιλιάδας. Μ' όλον ότι η παράδοσις των όπλων και των ξιφών τους επότισεν ανέκφραστον πικρίαν διότι εχωρίζοντο από τας αγαπητάς των πανοπλίας, με τας οποίας είχαν πολεμήσει υπέρ της εθνικής των ανεξαρτησίας, εν τούτοις δεν έγινε καμμία αταξία κατά την παράδοσιν και μόνον συγκινητικά τινές σκηναί μās ετάραξαν την καρδίαν. Είδομεν ηλικιωμένους άνδρας και σχεδόν με λευκάς τριχάς, που είχαν αρεϊμάνιον ήθος, να κλαίνε ως παιδιά και να χύνουν δάκρυα διά των ηλιοκαών παρειών. Η παράδοσις των όπλων έφερε εις άλλους απελπισίαν και μη θέλοντας να παραδώσουν εις ξένας χείρας τον πολύτιμον θησαυρόν των έρριψαν εις τους κρημνούς τα ξίφη των και τα άλλα όπλα».

(Α. Βακαλόπουλου, *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821*, σσ.287-288, εκδ. Βάνιας).

ΣΤ

(π2) *Ληστροικά δημοτικά τραγούδια (αποσπάσματα):*

Ντούλα μ' δεν αντρίωνησι τα σίδερα να σπάσης
νά πάρης δίπλα τα βουνά, δίπλα τα κορφοβούνια
και να σφυρίξης κλέφτικα, να μάσης παλλητάρια
να πάρης σκλάβους δικαστές, σκλάβον εισαγγελέα
που δεν δικάζουν ξάμην, ουδέ για τρία χρόνια
μόνο δικάζουν σόβια και για καραμανιόλα

(Μ. Γραμμένου-Γκιουζέπα, «80 Δημοτικά Τραγούδια Γοματιού», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 11-12, 1966, σ. 513).

Παρακαλώ την Παναγιά κι του θιό δουξάζου,
να γίν'ταν ένας πόλιμους κι μιά νικατουσουρά,
να τσακιστούν οι φυλακές, να σπάσουν τα μουντρούμια
να βγώ κ' ιγώ π' τη φυλακή.

(Γ. Ματανιστή, «Τοπικά κλπ. Παλαιά Τραγούδια της Κασσάνδρας (Βάλτας)», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 8-10, 1965, σ. 352).

[Γ. Κολιόπουλου, *Οι ληστές...*, σ. 191, εκδ. Ερμής]

Κί ο μοίραρχος ξαγνάντησε με τους χωροφυλάκους:
— Πού πας βρε παλιοκούτσουρο, δανλί καφαλισμένο,
Δεν είναι κότες για να τρώς, γλυκό κρασί να πίνεις,
δεν είναι παλιογύναικες να κρυφοκουβεντιάξεις
Παρά είναι ο Κατσαβόγιαννος με τον Γυφτογιαννάκη.

(Δ. Χαλάτσα, *Τα ληστροικά τραγούδια*, Πρακτικά Τέταρτου Συμποσίου Ποίησης - Αφιέρωμα στο Δημοτικό Τραγούδι, σ. 196, εκδ. Γνώση).

(π3) *Δημοτικά τραγούδια που αναφέρονται στις αντιοθωνικές εξεγέρσεις*

α) Για την εξέγερση της Μάνης (1834):

Ημείς βλάχοι δεν είμαστε παντιέρες να βαστούνε
μον' μαθημένοι είμαστε τ' άρματα να κρατούμεν.
**Ετούτα ωμυλήσαμεν γέροντες και παιδιά,
τι μαθημένοι είμαστε για την ελευθερία.**
Όλοι εσυνομυλήσαμε κι όλοι ένα λόγο λέμε,
ξένον κριτή δεν βάνομε και μήτε τότε θέμε,
κι αν θέλη ο βασιλέας μας, όλοι τον προσκυνούμε
τούτα τα τρία ζητήματα να στείλη αγαπούμε:
Το πρώτο διά τ' άρματα, δεύτερο δεκατίαν
και τρίτον είν' οι πύργοι μας, πόχουσι την αντρεία.
Όντας να βλέπουμε εμείς, οι πύργοι να χαλούνε,
τι τηνέ θέμε την ζωήν, δεν πάμε να πνιγούμε;
Εμείς γιατί μαλώνομε; όλο για την τιμή μας
ξοδιάζομε το πράμα μας, πάει και η ζωή μας.
Εμείς πάντα μαλώνομε ο ένας με τον άλλον,
τι δεν γνωρίζει ο μικρός ποτέ τον τον μεγάλον!
Κάθε γενιά τον πύργο της έχει στη γειτονιά της
κι' άλλη γενιά τηνέ μισά, δεν τηνέ θέει κοντά της.

(Καίτης Αρώνη-Τσίγλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*, σ. 71, εκδ. Παπαζήση).

β) Για την εξέγερση σε Μεσσηνία και Αρκαδία (1834):

του ΓΚΡΙΤΣΑΛΗ

Γιαννάκη, τ' είσαι κίτρινος και τ' είσαι μαραμένος;
— Παιδιά, σαν με ρωτήσατε, να σας το μολογήσω.
Απόψε είδα στον ύπνο μου, είδα στ' όνειρό μου,
είδα μου σκόρπισ' ο ταΐφας και μου 'φυγε τ' ασκέρι
και πως με πιάζουν ζωντανό αυτοί οι βαρβαρέζοι.
Χίλιοι με παν από μπροστά και δυο χιλιάδες πίσω.
Κι' οι πρόκριτοι μου λέγανε κι οι πρόκριτοι μου λένε:
— Μαρτύρα τον Κολιόπουλο και τον Κολοκοτρώνη.
— Παιδιά, πώς με περάσατε να ψευδομαρτυρήσω
Μονάχος μου το σήκωσα με την παλιοκαπότα.
Ξήντα παράδες το σφαχτό, δυο γρόσια το μισχάρι
και τρία γρόσια τ' άλογο, ποιος θιος το υποφέρει;

(Δ. Φωτιάδη, *3η Σεπτεμβρίου 1843*, σ. 124, σειρά: Τα Φοβερά Ντοκουμέντα, εκδ. Φυτράκη).

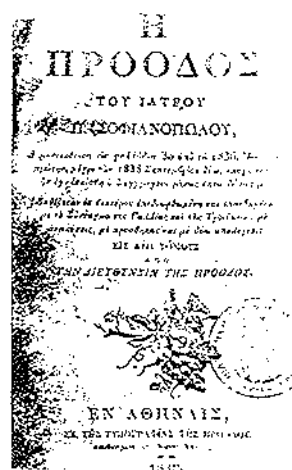
(π4) *Το τραγούδι του τακτικού:*

Θρήνησε καϊμένη μάννα, που με γράψαν τακτικό,
δεν ελπίζω εις τον κόσμο πλέον να σε ξαναϊδώ.
Κλαύσε την παλληκαριά μου, ότι πλεία δεν θα με ιδής.
Ουρανέ μην το βαστάξης, ρίψε κεραυνούς ευθύς.
Ν' αποδείξεις πως βεβαίως εθυσιαστήκαμεν,
διά την ελευθερίαν εγκαταστήκαμεν!
Ναύαρχε, καπετάν Μιαούλη, η πατρίδα σε ζητεί,
εις αυτήν την δυστυχία όπου την ακολουθεί.
Οι γενναίοι Υδριώται με τα δάκρυα θρηνούν,
αι πατρίδος εκδουλεύσεις υπεράσπισιν ζητούν.
Θυμωμένοι περπατούμεν όλοι ομοθυμαδόν
και τον θάνατον ζητούμεν μ' ένα όμμα φλογερόν.
Τάφον βλέπομεν εμπρός μας, τάφον και όχι πλεία ζωήν
και αλύπητοι ορμώμεν, ως ο Άρης εις την γην.
Κλαύσε Ύδρα ερημωμένη, από όλα τα νησιά
παλληκαρία δεν σου μέιναν για να δώσης στην σκλαβιά.
Υδριώται ξακουσμένοι, στην Ευρώπην θαυμαστοί
αυτοκτόνοι να γενήτε παρά σκλάβοι τακτικοί»

(Καίτης Αρώνη-Τσίγλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*, σ. 148, εκδ. Παπαζήση).

Από την εξέγερση στο χωριό Ασλάναγα

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Ο Γιαννάκης Γκριτζαλης στο απόσπασμα.

Απεικόνιση, από γάλλο ζωγράφο, του Αγγλορωσικού ανταγωνισμού για την επικράτηση στην πολιτική σκηνή του νεοσύστατου εθνικού κράτους στον «ελλαδικό χώρο».

Βασανισμοί αγροτών από όργανα των Βαυαρών.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η ΕΝΤΕΙΝΟΜΕΝΗ, στο πέρασμα του χρόνου, εξεγερτική δραστηριότητα των καταπιεσμένων του «απελεύθερου» «ελλαδικού χώρου», υποσκάπτοντας τα θεμέλια του, δεκαετούς ύπαρξης και απολυταρχικής διάρθρωσης, εθνικού κράτους θα αναγκάσει την κεντρική εξουσία — προκειμένου να διατηρήσει και να επεκτείνει, αργότερα, την κυριαρχία του — να επιχειρήσει, στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα, την αναδόμησή του με διαφορετικά οργανωτικά, θεσμικά και ιδεολογικά υποστυλώματα.

Σ' αυτή την επιλογή επαναθεμελίωσης, ουσιαστικά, του κλυδωνιζόμενου κράτους, δεν θα ωθήσουν, βέβαια, τους κρατούντες, μόνο, οι αυθόρμητοι, αφομοιούμενοι, χειραγωγούμενοι ή και υποκινούμενοι, κάποιες φορές, βίαιοι αγώνες των αγροτοκτηνοτροφικών και νησιωτικών πληθυσμών, η έξαρση της κοινωνικής ληστείας και οι ένοπλες στάσεις δυσαρεστημένων αξιωματούχων, στην περιφέρεια. αλλά και η, δημοκρατικής και εθνικής κατεύθυνσης, φοιτητική δραστηριότητα, η απροκάλυπτα ανταγωνιστική-παρεμβατική στα «ελληνικά» πράγματα πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων και η συνεπαγόμενη έντονη κομματική αντιπαράθεση και αντιπολίτευση στην πρωτεύουσα.

Ωστόσο, μέχρι το εθνικό κράτος να φορέσει αναγκαστικά τη συνταγματική του μάσκα, θα αποκαλύψει το κατασταλτικό του πρόσωπο, ακόμη και στους φορείς δημοκρατικών, ριζοσπαστικών και αιρετικών, στα πλαίσια πάντα της κυριαρχικής οπτικής και λογικής, ιδεών, θεωρήσεων και πρακτικών (φοιτητές, λογίους, διανοούμενους). Η πρώτη, στην ιστορία του ελληνικού κράτους, τριήμερη κατάληψη πανεπιστημιακού χώρου, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1838-1839, από φοιτητές της ιατρικής, με αιτήματα σχετιζόμενα με την ποιότητα της παρεχόμενης από το κράτος εκπαίδευσης, θα αντιμετωπιστεί κατασταλτικά (σύλληψεις και διώξεις) και οι πρώτοι εορτασμοί της εθνικής επετείου (που είχε καθιερωθεί από

το 1838), οργανωμένοι από φοιτητές, παίρνοντας αντιμοναρχικές διαστάσεις (ιδιαίτερα αυτός του 1841), θα συνοδεύονται από συγκρούσεις με την αστυνομία, συλλήψεις, δικαστικές διώξεις και συνακόλουθα με εκδηλώσεις αλληλεγγύης, νέες ταραχές και οδοφράγματα.

Μέσα σ' ένα κυριαρχικό σκηνικό στο οποίο μετά από ένα διάστημα δεν έβρισκαν ρόλο, ούτε καν οι σαινισμονιστές που βοήθησαν σημαντικά στο στήσιμό του, (πολλοί απομακρύνθηκαν απ' τις κυβερνητικές τους θέσεις), φάνταζαν βέβαια εκτός τόπου και χρόνου και φυσικά απέτυχαν τα σχέδια και κάποιες απόπειρες του γάλλου οπαδού του Φουριέ, Μπουλανζέ, που είχε φθάσει στον «ελλαδικό χώρο» το 1836, να εφαρμόσει στην πράξη τις ιδέες του δασκάλου του, συνδυάζοντάς τις με την «ελλαδική» κοινοτική παράδοση και βέβαια ήταν απολύτως αναμενόμενες οι διώξεις λογίων που ασκούσαν κριτική έστω και σε κάποια απ' τις πτυχές της κυρίαρχης ιδεολογίας ή πρόβαλλαν ασαφή και αντιφατικά αλλά διαφορετικά απ' τα ισχύοντα, σχέδια πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης.

Ήδη, από το 1833 ο Φραγκίσκος Πυλαρινός που επαγγέλλονταν, με άρθρα του στην εφημερίδα του Ναυπλίου «*Ήλιος*», τον «παγκόσμιο κοινωνισμό», θα αναγκαστεί, υπό την απειλή διώξεων, να επιστρέψει στην ιδιαίτερη πατρίδα του την Κεφαλλονιά και ο γιατρός, διανοούμενος, γραμματέας του Ανδρούτσου κατά την περίοδο της επανάστασης και χαρακτηριζόμενος σαν ουτοπικός σοσιαλιστής, Παναγιώτης Σοφιανόπουλος θα καταδικασθεί, το 1838, για άρθρα του στην εφημερίδα που εξέδιδε, την «*Πρόοδο*», σε τετράμηνη φυλάκιση (στο Μεδρεσέ και στο Παλαμήδι) και τα φύλλα της θα κατασχεθούν.

Χαρακτηριστική της αντιμετώπισης αυτή την περίοδο κάθε διαφορετικής φωνής είναι βέβαια και η περίπτωση του αιρετικού κληρικού και φιλοσόφου Θεόφιλου Καΐρη.

Κατηγορούμενος από την Ιερά Σύνοδο σαν «ανατροπέας του χριστιανισμού» θα μεταφερθεί με συνοδεία στην Αθήνα για απολογία, στις 21-10-1839. Μπροστά στο εκκλησιαστικό ιερατείο θα αρνηθεί κάθε υποχώρηση στις ιδέες του, δηλώνοντας ότι: «*επιτρέπεται εν ευνομούμενω κράτει, κανχωμένου μάλιστα επί ανεξιθρησκείας, να ερευνά τις την συνείδησιν του άλλου και να ζητά έγγραφον ομολογίαν της πίστεώς του; Αν τούτο επιτρέπεται, τότε άς ομολογήσωμεν ότι δεν αφιστάμεθα πολύ της εποχής των δικαστηρίων της Ιεράς εξετάσεως*»⁽¹⁾. Έπειτα από δύο μέρες η Σύνοδος θα βγάλει καταδικαστική απόφαση, η οποία όμως θα αναβλη-

θεί λόγω του φόβου επεισοδίων. Επεισόδια που ωστόσο δεν θα αποφευχθούν. Στη συνεδρίασή της στις 23 Οκτώβρη 1839 η Σύνοδος θα αποφανθεί ότι ο Καΐρης είναι «*αρνητής της αμωμότητος ημών πίστεως, αντίρτης κατά της ορθοδόξου ανατολικής Εκκλησίας και αρχηγός και διδάσκαλος μιας νέας, άλλης θρησκείας, εναντίας της χριστιανικής. Όθεν [...] αποβάλλεται των ιερών περιβόλων της εκκλησίας και παραδίδεται εις το αιώνιον ανάθεμα, αυτός τε και πάσα η ασεβής αυτού θρησκεία και πάσα η περί αυτής διδασκαλία και πάντα τα εις σύστασιν αυτής αναφανέντα φυλλάδια*».⁽²⁾ Ο Καΐρης θα εκτοπιστεί σε μοναστήρι της Σκιάθου υπομένοντας βασανιστήρια και στα τέλη του 1840 θα μεταφερθεί στη Θήβα.

Ο αφορισμός της Συνόδου θα διαβαστεί σε όλες τις εκκλησίες, το ορφανοτροφείο, που είχε ιδρύσει, θα κλείσει σαν «*φθορείο ψυχών*» και το 1842 θα εκτοπιστεί στο Λονδίνο.⁽³⁾

Η εμπλοκή και των μεγάλων δυνάμεων, (κύρια της Αγγλίας), στην κατάργηση του κυριαρχικού χάρτη του «ελλαδικού χώρου», θα λειτουργήσει αυτό το χρονικό διάστημα εκτονωτικά, αφομοιωτικά και αποπροσανατολιστικά, προωθώντας τον «αντιμοναρχικό» αγώνα και έχοντας σαν σκοπό να εκτρέψει όπου μπορεί, την αντίδραση των καταπιεσμένων και να εξαφανίσει κάθε ίχνος ανατρεπτικότητας από τους αγώνες τους.

Έτσι η αντιπολίτευση κατά της μοναρχίας εντεινόταν υποκινούμενη και από τον άγγλο πρεσβευτή στην Αθήνα.

Μια προσπάθεια του Όθωνα να αμβλύνει τις εντυπώσεις με το διορισμό το 1841 του αρχηγού του «αγγλικού» κόμματος Αλ. Μαυροκορδάτου απέτυχε μπροστά στην άρνηση της αυλής να δεχτεί την εισαγωγή και των πλέον μετριοπαθών μεταρρυθμίσεων, που πολλοί θεωρούσαν ως αναγκαίες προκειμένου να αμορτισάρουν και να εκτρέψουν την αγανάκτηση των καταπιεσμένων.

Ενδεικτικές, της έξαρσης της κρατικής βίας αυτό το χρονικό διάστημα είναι και η δολοφονία δύο φοιτητών (10.8.1843), του Μιχαήλ Ανδρονίδη και του Μανούσου Φέρμου, από αστυνομικά όργανα, ενώ κολλούσαν αντιμοναρχικού περιεχομένου χειρόγραφες αφίσες (του πρώτου στο δρόμο και του δεύτερου στο κελί του) και της κοινωνικής οργής, οι συγκρούσεις που ακολούθησαν πλήθους ανθρώπων με την αστυνομία και η επίθεση, κατάληψη και καταστροφή τελικά του υπουργείου οικονομικών.

2. Ο.π., σ. 68

3. Μετά από χρόνιους εκτοπισμούς, αλλεπάλληλες διώξεις και κακονυχίες θα πεθάνει στις φυλακές της Σύρου στις 10-1-1853 σε ηλικία 69 χρόνων.

1. Γ. Καρά, Καΐρης-Κούμας, *Δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι*, σ. 68

Κάτω από αυτές τις συνθήκες μια συνωμοσία που ξεκίνησε από την αγγλική πρεσβεία και βρήκε στηρίγματα και ανταπόκριση στους κύκλους κάποιων ριγμένων εκτός εξουσίας μεγαλοπαράγοντων, στο χώρο των ανέργων και στερημένων του λουφέ πρώην οπλαρχηγών,⁽⁴⁾ στο χώρο κάποιων αξιωματικών και βέβαια στο χώρο της εκκλησίας εξελίχθηκε σε πραξικόπημα την 3η Σεπτεμβρίου 1843 όταν η φρουρά των Αθηνών υπό τον συνταγματάρχη Καλλέργη και ένα πλήθος από φιλελεύθερους καλαμαράδες, δυσανεκτούς αστούς και πικραμένους οπλαρχηγούς με το Μακρυγιάννη επικεφαλής, πολιόρκησαν τα ανάκτορα και απαίτησαν την εκχώρηση Συντάγματος, υποχρεώνοντας τον Όθωνα, που φοβόταν τη μετατροπή του κινήματος σε κοινωνική εξέγερση και μια ενδεχόμενη έξωσή του από το θρόνο, να υποκύψει. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν ήταν στις προθέσεις ούτε του υποκινητή πρεσβευτή της Αγγλίας που είχε προειδοποιήσει τους συνταγματικούς λέγοντας να προσέξουν καλά να «μη πειραχθή μηδέ θρῖξ της κεφαλῆς του βασιλέως διότι προς ασφάλειάν αυτού και ολόκληρον στόλον θα φέρω ἑν' αποβιβάσουν τρεις και τέσσαρας χιλιάδας στρατιωτῶν»⁽⁵⁾ αλλά ούτε και των εκτελεστών της επιχείρησης που φρόντισαν να εκτονώσουν την οργή των χωρικών που είχαν συρρεύσει μετά από κάλεσμα του Μακρυγιάννη και σύμφωνα με τα λεγόμενά του «χάλευαν να μπουνε από τα παλεθούρια εις το παλάτι».

«Τότε τους μίλησα», γράφει στα απομνημονεύματά του, «ν' ἔχουν την μεγαλύτερη αρετή και πατριωτισμόν. Εμείς θέλομεν να μας δώση ο βασιλέας μας εκείνο οπου αποκτήσαμεν με το αίμα μας και θυσιές μας, οπου το καταπάτησε κι' ο Καποδίστριας. Οι Δυνάμεις τον οδήγησαν να μας δώση σύνταγμα, όταν τον αναγνώρισαν βασιλέα μας και ἦρθε εδῶ και ν-

4. «Οι ακαθαρσίες της Κωνσταντινούπολης και της Ευρώπης καρότζες, μπάλους, πολιτέλειες, λούσα πλήθος», γράφει στ' απομνημονεύματά του, «Αυτῆνοι αφεντάδες μας κι' εμείς εἰλωτές τους. Πῆραν τα καλύτερα υποστατικά, τις καλύτερες θέσεις, τους σπιτότοπους, στα υπουργεία βαρσιούς μιστούς· δανείζουν τα χρηματά τους δύο και τρία τα εκατό τον μήνα, παίρνουν υποθήκες — σ' ἓνα χρόνο και λιγότερο κάνει δέκα το παίρνει ἓνα — γίνεκαν ὅλοι ιδιοκτήτες. Κριταὶ αυτῆνοι, αφεντάδες αυτῆνοι· ὅπου να πάνε Ἕλληνες ὅλο ξυλιές τρώνε. Ἡ φτώχεια ἀξῆνε· ὀλίγον φταῖζιμο να κάμη ο αγωνιστῆς χάψη ἄλλος ἐπὶ ζαγῆς, ἄλλος κόψιμον με τη τζελατίνα. Ὅλο τέτοιες καλοσύνες ἔχομεν. Γίωμιον οἱ χάψες του κράτους. Καὶ θησαυρίζαν οἱ κριταὶ μας καὶ οἱ ἀβοκάτοι μας. Το κράτος ἐστὶ πάγει πολλὰ ὀμπρός» [Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα, σ. 384].

5. Κ. Σιμόπουλον, *Η διαφθορά της εξουσίας*, σ. 148.

ποσκέθη· κι' ως σήμερον δεν τόβαλε σ' ἐνέργεια. Να το βάλλη τώρα και εἶναι ο βασιλιάς μας. Καὶ να μας κυβερνάγη συνταγματικῶς. Δι' αὐτό, ἀδελφοί, σηκωθήκαμεν και κιντυνέψαμεν, κι' ὄχι να κάμωμεν ἀταξίες· οὔτε εἰς το περιβόλι να μην πλησιάση κανένας και πειράξετε οὐτ' ἓνα φύλλο».⁽⁶⁾

Η της «Γ' Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνικῆ των Ελλήνων Συνέλευσις», που εκλέχθηκε με σχεδόν καθολικὴν ἀλλὰ ἔμμεση ψηφοφορία συνήλθε στις 8 Νοεμβρίου 1843 και εψήφισε τελικὰ την 21η Φεβρουαρίου 1844 στο σύνολό του ἓνα σχέδιο Συντάγματος ὕστερα ἀπὸ ἀμοιβαίες υποχωρήσεις, διατάξεις και ἀναδιατάξεις συμμαχιῶν.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ο «ἥρωας της επανάστασης» συνταγματάρχης Καλλέργης συμφιλιώθηκε με την αὐλή και προσχώρησε στον κοινὸ συνδυασμὸ των Κωλέττη-Μαυροκορδάτου-Μεταξά.

Ο ἕτερος των πρωταγωνιστῶν Μακρυγιάννης, γράφει στα απομνημονεύματά του: «Ο Καλλέργης που ἦταν αρχηγός τις τα πάντα με την συνδρομή των πρέσβων — πήρε και καμιά ογδονταριά χιλιάδες δραχμές ἀπὸ την κυβέρνηση — γύρισε με τους ξένους και ἀστόχησε την τρίτη Σεπτεμβρίου. Γύρισε και αὐτός και ο Λόντος κι ἄλλοι».

Με το Σύνταγμα του 1844, που επικύρωσε ο Όθωνας στις 18 Μαρτίου, η μέχρι τότε ἀπόλυτη μοναρχία γίνεται συνταγματική. Ωστόσο, το Σύνταγμα αὐτό δεν ἀποτελεῖ ἔργο κυρίαρχης συντακτικῆς συνέλευσης ἀλλὰ παραχώρηση του μονάρχη, ο οποίος στο Προοίμιο ἀποκαλεῖται και πάλι, «Όθων, ἐλέω θεοῦ, βασιλεὺς της Ελλάδος».

Κατὰ τα λοιπὰ ο καταστατικὸς αὐτὸς χάρτης, ἀποτελεῖ στην οὐσία ἀντιγραφή του γαλλικοῦ συνταγματικοῦ χάρτη του 1830 και του βελγικοῦ συντάγματος του 1831.

Διέπεται ἀπὸ την μοναρχικὴ ἀρχή (η κυριαρχία ἀνήκει στο βασιλιά, ο οποίος εἶναι πηγή και φορέας της κρατικῆς ἐξουσίας), δεν προβλέπει διαδικασίες ἀναθεώρησης και καθιερώνει το δικαίωμα ψήφου για ὅλους τους ἄρρενες που ἔχουν συμπληρώσει το 25ο ἔτος της ηλικίας και «ἔχουν ιδιοκτησίαν τινὰ ἐντὸς της επαρχίας (ἀκίνητον ἢ και κινητὴν, προσοδοφόρον και φοροτελή) ἢ ἐξασκούν εν αὐτῇ οποιοδήποτε ἐπάγγελμα ἢ ἀνεξάρτητον ἐπιτήδευμα».

Εκτὸς ὅμως ἀπὸ την κατὰ τα ἀνωτέρω ἐκλεγόμενη Βουλὴ ὑπάρχει ως ἀσφαλιστικὴ δικλείδα και η Γερουσία που τα μέλη της διορίζονται ἰσοβί-

6. Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, σ. 451.

ως από το βασιλιά και η οποία μπορούσε να μπλοκάρει κάθε νομοθετική πρωτοβουλία της Βουλής.

Παράλληλα ο βασιλιάς ασκεί την εκτελεστική εξουσία μέσω της κυβέρνησης που ο ίδιος διορίζει και παύει, ενώ και οι δικαστικές αποφάσεις εκδίδονται στο όνομα του μονάρχη. Έχουμε και πάλι ενιαία και αδιαίρετη την εξουσία με τη φραστική διατύπωση περί διάκρισης εξουσιών να αναιρείται και στο κείμενο αλλά πολύ περισσότερο στην πράξη.

Στα επόμενα χρόνια διαμορφώνονται δύο τάσεις στο κυριαρχικό στρατόπεδο. Η μία είναι αυτή του Όθωνα και της αυλής του, που επιμένει στη συνολική και κατά τρόπο άκαμπτο και συγκεντρωτικό, άσκηση της κρατικής εξουσίας.

Η δεύτερη εκφράζει στοιχεία της ανερχόμενης αστικής τάξης, της φιλελεύθερης και επηρεασμένης από την ευρωπαϊκή επανάσταση του 1848 διανόησης και κάποιους πικραμένους και παραγκωνισμένους κομματικούς παράγοντες και παραγοντίσκους. Αυτοί θέλουν μια πιο ευέλικτη και φιλελεύθερη μορφή οργάνωσης του κράτους γιατί διαβλέπουν τους κινδύνους μιας κοινωνικής έκρηξης που δεν θα μπορούσαν να την ελέγξουν.

Άλλωστε, προμηνύματα μιας τέτοιας κοινωνικής έκρηξης υπήρξαν κατά τις πρώτες βουλευτικές εκλογές (1844) στην ιστορία του ελληνικού κράτους (εκλογές αποκάλυπτης βίας και γενικευμένης νοθείας) όταν μετά την εν ψυχρώ δολοφονία τριών ανθρώπων στο εκλογικό τμήμα της αγίας Ειρήνης (Πλάκα) — στη διάρκεια έντονων διαμαρτυριών για τις συνθήκες διεξαγωγής της εκλογικής διαδικασίας — επακολούθησαν άγριες συμπλοκές με τις δυνάμεις ασφαλείας. *«Τότε είδες μίαν ορμή του λαού αναντίον της εξουσίας! Έβγαλαν ξύλα, πέτρες από τ' αργαστήρια και τους πήραν ομπρός»*(7).

Στην προϊούσα φθορά του Όθωνα θα συμβάλει η δράση των κομμάτων και οι διασταυρούμενες επιρροές και αντιθέσεις των μεγάλων δυνάμεων και ιδιαίτερα της Αγγλίας, η οποία ενδιαφερόμενη για την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έβλεπε με ανησυχία την υιοθέτηση από τον Όθωνα — στα πλαίσια της εγγενούς σε κάθε κρατική οντότητα επεκτατικής της κυριαρχίας της τάσης — της πολιτικής της «μεγάλης ιδέας».

Η τελευταία υπήρξε η ιδεολογία, την οποία οι εξουσιαστικές δυνά-

μεις που κυριάρχησαν μετά την επανάσταση του 1821, προσπάθησαν με κάθε τρόπο να επιβάλουν στην κοινωνία στη θέση των προδομένων και κατασταλθέντων οραμάτων της επανάστασης.

Παράλληλα αποτελούσε έκφραση του τυχοδιωκτισμού της διαμορφούμενης αστικής τάξης, αλλά και των κάτω από τις νέες συνθήκες φιλοδοξιών των φαναριωτών, της διανόησης και μιας μερίδας του ανωτέρου κλήρου.

Τα βασικά συστατικά της «μεγάλης ιδέας», δηλαδή η άκρατη και άκριτη προγονολατρεία (η νέα Ελλάδα κληρονόμος της συνέχισης της αρχαίας και του βυζαντινού) και η ωμή κυνικότητα (οι καταπιεσμένοι θα πρέπει να υπομένουν τις στερήσεις και τις θυσίες) είχαν σαν απώτερο σκοπό να συνενώσουν στα πλαίσια ενός ενιαίου κράτους όλα τα στοιχεία που συγκροτούν την κατασκευασμένη «ελληνορθόδοξη κληρονομιά» και να τα επιβάλουν σε όσους ανθρώπους εγκλωβίστηκαν στα όρια αυτού του κράτους.

Η πραγματοποίηση των εξουσιαστικών σχεδίων (που παρουσιάστηκε σαν «ιερή αποστολή»), θα έπρεπε να εκτελεστεί, φυσικά από τους ίδιους τους καταπιεσμένους, οι οποίοι θα λησμονούσαν το άθλιο παρόν τους, θα συγκατένευαν σε θυσίες και στερήσεις στο όνομα ενός μυθικού παρελθόντος και θα δέχονταν αδιαμαρτύρητα την καταστολή και την βία για ένα ουτοπικό και ανύπαρκτο μέλλον, δηλαδή για την διατήρηση και διαώνιση της εξουσιαστικής βαρβαρότητας.

Το εθνικό κράτος με το αντιδραστικό και ουτοπιστικό παραλήρημα των διαχειριστών του επιχειρούσε να συγκαλύψει τη φτώχεια, την εξαθλίωση, την καταπίεση και τη βία.

Για πάνω από έναν αιώνα «η μεγάλη ιδέα» θα ταλαιπωρήσει τους ανθρώπους που εγκλωβίστηκαν στα όρια του «ελληνικού» κράτους, θα ναυαγήσει στα νερά της Ιωνίας με τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922 και συνεχίζει να έρχεται στην επιφάνεια από τους εξουσιαστές όταν αυτό εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους, (όπως συμβαίνει στις μέρες μας).

• Ο Όθωνας όπως ήταν φυσικό, θα υποστηρίξει από την πρώτη στιγμή τη «μεγάλη ιδέα» για την χρησιμότητα της οποίας, εξ άλλου, συμφωνούσαν παρά τις επί μέρους διαφορές τους και τα τρία κόμματα, προεξάρχοντος του «γαλλικού» κόμματος του Κωλέττη, στον οποίο αποδίδεται και η επίσημη διακήρυξη της το 1844, (παρά το γεγονός ότι οι ρίζες της ανάγονται σ' ένα απώτερο παρελθόν).

7. Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, σ. 493.

Στα επόμενα χρόνια οι προσπάθειες των κυρίαρχων να διατηρήσουν και να επεκτείνουν με κάθε τρόπο το «εθνικό» κράτος, παρά τους αλληπάλληλους κλυδωνισμούς, θα ενταθούν μέσα από ένα πλέγμα ενδοεξουσιαστικών συγκρούσεων, καταστολής, αφομοίωσης κοινωνικών πρακτικών και απόψεων, αλλά και αντίστασης των καταπιεσμένων.

Οι ελπίδες των εξουσιαστών για «κοινωνική ειρήνη» θα διαφρασθούν εν μέρει, ωστόσο, λόγω της επανεμφάνισης στο κοινωνικό στερέωμα του ριζοσπαστικού και ανατρεπτικού πνεύματος των αγωνιζόμενων ανθρώπων, που μέσα από εξεγέρσεις στην επαρχία, συγκρούσεις με τις δυνάμεις καταστολής στις μεγάλες πόλεις θα δημιουργήσει ένα γενικότερο κίνημα αντίστασης ενάντια στον Όθωνα, το οποίο μετά το 1848 αρχίζει να οργανώνεται σε νέες βάσεις και να εμφορείται από νέες ιδέες και απόψεις.

Στους κόλπους αυτού του πολύμορφου και ετερόδοξου κινήματος αντίστασης των καταπιεσμένων του 19ου αιώνα, η ριζωμένη από παλιά και διάχυτη στο κοινωνικό σώμα και του «ελλαδικού χώρου» αντικρατική διάθεση και πρακτική θα συναντηθεί με τις αναρχικές απόψεις που συγκεκριμενοποιούνται αυτή την εποχή στην Ευρώπη.

Έτσι το αναρχικό πνεύμα έρχεται ξανά στην επιφάνεια και παρ' όλες τις απόπειρες θανάτωσης αυτής της συνθετικής ανάδειξης του από τους κρατικούς νεκροθάφτες και τους κάθε λογής υποτακτικούς (σχολείο, ιστορία, διανόηση, εκκλησία, καθηγητάδες κλπ.), θα εκφράζεται και θα εκφράζεται με τα λόγια του Μπακούνιν:

«*Η θύελλα και η ζωή, να τί μας χρειάζεται: Ένας νέος κόσμος, χωρίς νόμους και γι' αυτό ελεύθερος.*»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

- ΑΙΝΙΑΝΟΣ Δ., *Άπαντα Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων αγωνιστών*, Αθήνα, έκδ. Άτλας, 1962.
- ΑΝΑΠΛΩΤΗ Γ., *Το Εικοσιένα χωρίς μύθο*, Κολαμάτα, 1971.
- ΑΝΔΡΕΑΔΗ Α., *Η επαναστατική δημόσια οικονομία κατά την περίοδο 1797-1814*, Κέρκυρα, έκδ. Εταιρία προς ενίσχυση των επαναστατικών Μελετών, 1936.
- ΑΝΝΙΝΟΥ Μ., *Η απολογία του Οδυσσέα Ανδρούτσου*, έκδ. Μπάυρον (β' έκδ.), 1993.
- , *Οι Φιλέλληνες του 1821*, έκδ. Γαλαξίας, 1971 (β' έκδ.).
- ΑΝΤΕΡΣΟΝ Π. *Από την αρχαιότητα στο Φεουδαρχισμό*, έκδ. Οδυσσέας, 1981.
- ΑΝΩΝΥΜΟΥ του ΕΛΛΗΝΟΣ, *Ελληνική Νομαρχία - Ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, έκδ. Κάλβος, 1968.
- ΑΡΣΕΝΙΟΥ Α., *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία*, έκδ. Επικαιρότητα, 1977.
- , *Τα τοιγγάτα*, Αθήνα, 1972.
- ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΥΔΡΑΣ (1778-1832), τ. α', (1778-1802), τ. β' (1802-1806), έκδ. Μπάυρον 1978, 1979 (β' έκδοση).
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗ Α., *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων*, έκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1987.
- ΑΡΩΝΗ-ΤΣΙΧΛΗ Κ., *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1883-1881*, έκδ. Παπαζήση, 1989.
- ΑΣΔΡΑΧΑ Σ., *Ιστορικά Απεικασματα*, έκδ. Θεμέλιο, 1995.
- , *Οικονομία και Νοσοτροπίες*, έκδ. Ερμής, 1988.
- ΒΑΖΟΥΡΑ Α., *Έθιμα και Κράτος εις την Νεωτέραν Ελλάδαν*, έκδ. Παπαζήση, 1974.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, έκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1971.
- , *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821*, έκδ. Βάνιας, 1991.
- , *Νέα Ελληνική Ιστορία*, έκδ. Βάνιας, 1993.

* Από την αναρχική καθώς και την κρατικιστική (μαρξιστική, φιλελεύθερη, εθνικιστική κλπ.), αναφέρουμε μόνο τα βιβλία απ' όπου έχουν παρθεί αποσπάσματα και όχι αυτά που σχετίζονται κατά κάποιο τρόπο με τις απόψεις που αναπτύσσονται στον παρόντα τόμο.

- ΒΑΡΒΙΑΝΗ Ν. Α., *Η Ζάκυνθος*, έκδ. Μουσείο Διον. Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων, Αθήναι, 1977.
- ΒΑΣΙΛΙΕΦ Α., *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, τ. α', β', έκδ. Πάπυρος Πρες και έκδ. Λέσχη Βιβλίου, Αθήναι, 1973.
- ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, έκδ. Εξάντας, 1975.
- ΒΕΡΥΚΙΟΥ Σ., *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων νήσων, η αποκλήθαισα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανήσιων δια την εθνικήν αποκατάστασιν (1815-1864)*, Αθήναι, 1964.
- ΒΗΛΑΡΑ-ΨΑΛΙΔΑ-ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Ζ.Α., *Η Δημοσιονομική αντίθεση στην Κοραϊκή Μέση Οδό* (επιμ. Εμμ. Μοσχονά), έκδ. Οδυσσέας, 1981.
- ΒΟΥΡΝΑ Γ., *Φιλική Εταιρεία*, έκδ. Αφοί Τολίδη, 1982.
- , *Γαλλική Επανάσταση και Ελλάδα*, έκδ. Αφοί Τολίδη, 1989.
- , *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας - Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα στο Γουδί (1909)*, τ. α', έκδ. Αφοί Τολίδη, 1974.
- , *Η δολοφονία του Καποδίστρια*, (σειρά «Τα φοβερά γεγονότα»), έκδ. Φυτράκης, 1976.
- ΒΟΥΡΝΑ Γ. - ΓΑΡΙΔΗ Ε., *Η Παράδοση και η επιβίωσή της στο σημερινό πολιτισμό μας*, έκδ. Αφοί Τολίδη, 1979.
- ΓΑΪΤΑΝΟΥ Ε. - ΚΡΗΤΙΚΟΥ Α. - ΔΑΡΔΑΝΟΥ Γ., *Το Κοινωνικό Περιεχόμενο της Επανάστασης στην Άνδρο - Η περίπτωση Δημήτρη Μπαλή*, έκδοση του Συλλόγου για την Ανάπτυξη της Άνδρου «Δημήτρης Μπαλής» 1989.
- ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ, *Απομνημονεύματα*, έκδ. της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνας, Αθήναι, 1975.
- ΓΙΑΝΝΑΡΗ Γ., *Φοιτητικό Κίνημα και Ελληνική Παιδεία*, τ. α', έκδ. Ποντίκι, 1993.
- ΓΟΥΝΤΟΥΡΩΦ Φ. - ΧΑΡΒΕΥ Ε - ΟΥΩΛΤΕΡ Ν., *Τι είναι ο Αναρχισμός*, έκδ. Ελευθερός Τύπος, 1985 (έκδ. β')
- ΓΡΑΜΜΑΤΑ Θ., *Γλώσσα και Ιδεολογία στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, έκδ. Κουλτούρα, 1990.
- CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY, τ. β', New York, 1924.
- COLES P., *Οι Οθωμανοί στην Ευρώπη*, ΒΕΠ, έκδ. Μπεργάδη, Αθήναι 1972.
- ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΥ Σ., *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, έκδ. Πλέθρον, 1987.
- ΔΑΟΥΛΑ Δ., *Γενική Ιστορία του Σοσιαλισμού και των Κοινωνικών Αγώνων*, τ. α', β', γ', έκδ. Γραμμή, 1978.
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Γ., *Η Διοικητική Οργάνωση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827*, εν Αθήναις, 1966.
- ΔΗΜΑΡΑ Α., *Νεοελληνική Εκπαίδευση - Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. α' (1821-1894), έκδ. Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1983.

- ΔΙΖΙΚΙΡΙΚΗ Γ., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το Ευρωπαϊκό Πνεύμα 1750-1821*, έκδ. Φιλίππότη, 1984.
- DURANT W., *Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού*, τ. β', έκδ. Αφοί Συριόπουλοι και Κ. Κουμουνδούρας, Αθήναι 1965.
- ΕΙΝΤΗΛ Γ., *Οικονομική και Κοινωνική Κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821*, έκδ. Μπάουρον (έκδ. γ').
- ΕΠΙΛΕΚΤΑ ΝΟΜΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΠΤΕΝΕΣΙΑΣ, Αναμνηστική έκδοσις Ταμείου Νομικών, Αθήναι, 1971.
- ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, *Η Επανάσταση του 1821*, Αθήναι, 1994.
- ΖΑΛΛΩΝΗ Μ.-Φ., *Σύγγραμμα περί Φαναριωτών*, έκδ. Επικαιρότητα, 1977, (έκδ. ε')
- ΖΙΑΚΑ Θ., *Έθνος και Παράδοση*, Αιγαίον-Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1993.
- ΖΟΥΒΑ Π., *Η Οργάνωση του Τακτικού Στρατού κατά το 1821*, Αθήναι, 1969.
- ΖΩΓΡΑΦΟΥ Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Γεωγραφίας*, τ. α', β', γ', Αθήναι, 1923.
- ΖΩΗ Α.-Χ., *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. α', β', έκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναι.
- ΘΕΜΕΛΗ-ΚΑΤΗΦΟΡΗ Δ., *Το Γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα 1828-1831*, έκδ. Επικαιρότητα, 1985.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Θ., *Η Κοινωνική Διάσταση της πολιτικής διαφωνίας Όθωνα και Μανροκορδάτου το 1841*, έκδ. Αφοί Τολίδη, 1978.
- ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ Α.Μ., *Συνοπτική Ιστορία της Κέρκυρας*, (έκδ. β'), 1873.
- , *Πολιτική ιστορία της Επτανήσου (1815-1864)*, έκδ. β', Κέρκυρα, 1935.
- ΙΟΥΒΑ Ι., *Οι Δεκεμβριστες του Νότου και το Ελληνικό Εθνικοαπελευθερωτικό Κίνημα*, έκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1986.
- ΚΑΠΑΔΟΧΟΥ Δ., *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την Ενετική περίοδο 1604-1797*, Αθήναι, 1990.
- ΚΑΡΑ Γ., Θ. Καΐρης - Κ. Κούμας, *Δύο Πρωτοπόροι δάσκαλοι*, έκδ. Gutenberg, 1977.
- ΚΑΡΑΒΙΑ-ΓΡΙΒΑ Ν., *Ιστορία της νήσου Ιθάκης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τον 1849*, Εν Αθήναις 1849, (ανατύπωση Καραβιάς, 1977).
- ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑ Γ., *Κιλέλερ*, έκδ. Γραμμή, 1975, (έκδ. Β').
- ΚΑΤΣΑΡΟΥ Γ., *Χρονικό Κορυφών*, Κέρκυρα, τ. α', 1976.
- ΚΑΤΣΟΥΛΗ Γ., *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, έκδ. Δίφρος, τ. α', β'.
- ΚΕΝΤΡΟ ΜΑΡΕΙΣΤΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, *Η επανάσταση του Εικοσιένα*, έκδ. Σύγχρονη Εποχή 1991, (έκδ. δ').

- ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗ Ν., *Πειρατία - Κουρσάροι στο Αιγαίο*, έκδ. Ίρις, 1995.
- ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗ Π., *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, έκδ. Διάπων.
- ΚΟΚΚΙΝΟΥ Δ., *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. α', Αθήνα, 1940, (έκδ. β').
- ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Γ., *Αηστές - Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, έκδ. Ερμής, 1988.
- ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ Θ., *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, έκδ. Πάπυρος Πρεσς, Ωρόρα, 1992.
- ΚΟΝΔΥΛΗ Π., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι Φιλοσοφικές Ιδέες*, έκδ. Θεμέλιο, 1988.
- ΚΟΝΤΟΓΩΡΓΗ Γ., *Η Ελλαδική Λαϊκή Ιδεολογία*, έκδ. Νέα Σύνορα, 1979.
- ΚΟΝΤΟΓΩΡΓΗ Γ. - ΒΩΡΟΥ Φ., *Θέματα Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις πηγές*, τεύχ. Α', Β', έκδ. ΟΕΔΒ, 1984.
- ΚΟΝΤΟΜΙΧΗ Π., *Το Νεοελληνικό Θέατρο στη Λευκάδα*, έκδ. Μέλισσα, 1964.
- ΚΟΡΔΑΤΟΥ Γ., *Η Κομμούνια της Θεσσαλονίκης (1342-1349)*, έκδ. Επικαιρότητα, 1975.
- , *Η Ιστορία του Γλωσσικού μας ζητήματος*, έκδ. Μπουκουμάνης, 1973.
- , *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821*, έκδ. Επικαιρότητα, 1983.
- , *Τα τελευταία χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, έκδ. Μπουκουμάνης, 1975.
- , *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, έκδ. Επικαιρότητα, 1975 (έκδ. ένατη).
- , *Ρήγας Φεραίος και Βαλκανική Ομοσπονδία*, έκδ. Επικαιρότητα, 1977, (έκδ. δ').
- , *Ιστορία του Αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, έκδ. Μπουκουμάνης, 1973.
- , *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα*, έκδ. Επικαιρότητα, 1974.
- ΚΟΡΟΜΗΛΑ Γ. και Λ., *Η Αθηναϊκή περιπέτεια - 40 Αιώνας Αθηναϊκής Ζωής*, τ. β', Αθήνα 1981.
- ΚΟΤΑΡΙΔΗ Ν., *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, έκδ. Πλέθρον, 1993.
- ΚΟΥΚΟΥ Ε., *Ιστορία της Επτανήσου από το 1797 μέχρι την αγγλοκρατία*, έκδ. Παπαδήμα, 1983.
- ΚΡΟΛΟΤΚΙΝ Π., *Η Μεγάλη Επανάσταση*, έκδ. Άρδην, 1996.
- ΚΡΥΣΤΑΛΗ Κ., *Οι βλάχοι της Πίνδου*, τ. γ', Αθήνα, 1952.
- ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Σ., *Παξοί - από την αδιαφορία στην ανάπτυξη*, Αθήνα, 1984.
- ΛΑΖΟΥ Χ., *Έλληνες στα Λαϊκά Απελευθερωτικά Κινήματα*, έκδ. Αλβιζόπουλος, 1983.
- , *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821-1973 - Κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες*, έκδ. Γνώση, 1987.

- ΛΑΪΟΥ Γ., *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821 - Ιστορικά Δοκουμεντά από τα Αυστριακά αρχεία*, έκδ. Δίφρος, 1958.
- ΛΑΚΑΡΙΕΡ Ζ., *Οι Γνωστικοί*, έκδ. Χατζηνικολή, 1975.
- ΛΑΣΚΑΡΙ Σ.Θ., *Ο Ιωάννης Καποδίστριας (ως Ρώσος διπλωμάτης και υπουργός Εξωτερικών)*, έκδ. Μπάουρον, 1973, (έκδ. Β').
- ΛΕΚΑΤΣΑ Π., *Η Πολιτεία του Ήλιου - Η Κοινοχτημονική επανάσταση των δούλων και προλετάριων της Μικρασίας 133-128 π.Χ.*, έκδ. Καστανιώτη, 1978.
- ΛΕΟΝΤΣΙΝΙ Γ., *Ζητήματα Επτανησιακής Κοινωνικής Ιστορίας*, έκδ. Αφοί Τολίδη, 1991.
- LEONTSINI G., *The Island of Kythera - A Social History 1700-1863*, ed. National and Capodistrian University of Athens, 1987.
- ΛΕΦΤΣΕΝΚΟ Μ., *Το Βυζάντιο*, έκδ. Αναγνωστήδη.
- ΛΙΘΟΞΟΥ Δ., *Μειονοτικά ζητήματα και Εθνική συνείδηση στην Ελλάδα*, έκδ. Λεβιάθαν, 1992.
- ΛΙΝΑΡΔΟΥ Γ., *Η Κερκυραϊκή κοινωνία και η εξέγερση των χωρικών του 1640*, έκδ. Εταιρία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1983.
- ΛΟΥΚΟΥ Χ., *Η Αντιπολίτευση κατά τον Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια 1823-1831*, έκδ. Θεμέλιο, 1988.
- ΛΟΥΝΤΖΗ Ερ., *Η Ενετοκρατία στα Επτάνησα*, έκδ. Κάλβος, 1969.
- , *Τα Επτάνησα υπό των Γάλλων Δημοκρατικών 1797-1799*, Κέρκυρα 1971.
- LYDI J., «De Magistratibus», έκδ. Bekker, I, Bonn, 1837
- ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ Γ., *Απομνημονεύματα*, τ. α', β', έκδ. Πάπυρος Πρεσς, Καραβίας.
- ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ Λ., *Στάσις - Επανάστασις - Νεωτερικισμός - Κινήσις - Συμβολή στην έρευνα της Πολιτικής ορολογίας των Αρχαίων Ελλήνων*, έκδ. Βάνιας, 1991.
- ΜΑΡΜΟΡΑ Α., *Ιστορία της νήσου Κέρκυρας*, έκδ. Βιβλιοεμπορική, Κέρκυρα.
- ΜΑΡΕ Κ., *Για τη Γαλλική Επανάσταση*, έκδ. Εξάντας, 1990.
- ΜΑΡΕ Κ. - ΕΝΓΚΕΛΣ Φ., *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό ζήτημα*, έκδ. Γνώση, 1985.
- ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗ Γ.Ε., *Η ιστορία των Ιονίων νήσων αρχομένη τον 1797 και ληγούσα το 1815 μετά προεισαγωγής εν η εκτίθενται αι προηγούμεναι τύχαι αυτών*, τ. α', β', Αθήνα 1889, (ανατύπωση Καραβίας, 1984).
- ΜΑΧΑΙΡΑ Κ.Γ., *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας*, Αθήνα, 1951.
- , *Πολιτική και διπλωματική ιστορία της Λευκάδας, (1797-1810)*, τ. α', β', Αθήνα, 1954.
- , *Η Λευκάς (1700-1864)*, Αθήνα, 1956.
- , *Λευκάς και Λευκάδιοι υπό Αγγλικής προστασίας (1810-1864)*, Κέρκυρα, 1940 (Ανατύπωση Καραβίας), 1979.
- MAHAFFY J.P., *Greek life and thought*, Londres 1887.

- ΜΕΡΑΚΛΗ Μ., *Κοινωνική Συγκρότηση*, τ. α', έκδ. Οδυσσεύς, 1992.
- ΜΙΧΑΗΛ Δ., *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση*, έκδ. Λεβιάθαν.
- ΜΙΧΑΗΛ-ΔΕΔΕ Μ., *Το άσεμνο - Ανέργο - Υβριστικό στο ελληνικό Δημοτικό τραγούδι*, έκδ. Φιλιστότη, 1991.
- ΜΟΣΚΩΦ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, έκδ. Καστανιώτη, 1982 (έκδ. Γ').
- ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ Γ., *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τ. α', β', έκδ. Κέφαλος 1986, 1988.
- , *Κοινωνικοί Αγώνες του Επτανησιακού Λαού (από τις παροιμίες και τη λαογραφία του)*, έκδ. Οργανισμός Διάδοσης Επτανησιακού Βιβλίου, Αθήνα, 1966.
- ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ Μ., *Για έναν αντιεξουσιαστικό σοσιαλισμό*, έκδ. Ελεύθερος Τύπος, (έκδ. Β').
- , *Κρατισμός και Αναρχία*, έκδ. Ελεύθερος Τύπος, 1979.
- , *(Επιλογή Κειμένων)*, Φιλοσοφική σειρά. Πρόσωπα και Ιδέες, έκδ. Πλέθρον, 1985.
- ΜΠΑΜΠΟΥΝΗ Χ., *Η Παιδεία στη Μήλο κατά την Καποδιστριακή Περίοδο (1828-1832)*, Αθήνα, 1992.
- ΜΠΑΡΟΥΤΑ Κ., *Η κραυγή των Ελλήνων*, έκδ. Σαβάλλα, 1992.
- ΜΠΑΡΤΟΛΑΝΤΥ-ΜΠΕΝΤΕΛΣΟΝ Κ., *Επίτομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, έκδ. Αφοί Τολίδη.
- ΜΠΕΡ Μ., *Οι Κοινωνικοί Αγώνες στην Αρχαιότητα (Παλαισίνη - Ελλάς - Ρώμη)*, Κοινωνιολογική και Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια, 1934.
- ΜΠΟΛΙΣΑΚΩΦ Α., *Νέα στοιχεία για τη φιλική εταιρία*, έκδ. Ορίζοντες, 1972.
- ΜΠΩΖΟΥΡ Φ., *Πίνακας του Εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, τ. α', β', έκδ. Αφοί Τολίδη, 1974.
- ΝΕΤΤΛΑΥ Μ., *Ιστορία της Αναρχίας*, έκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- ΝΗΦΑΚΗ Ν., *Φιλονεικία των μελών του σώματος - Περί της βασιλείας (επιμέλεια Λεωνίδα Χρηστάκη)*, έκδ. Γαβριηλίδης, 1988.
- ΝΟΥΤΣΟΥ Π., *Ελληνική Νομαρχία - Συμβολή στην έρευνα των πηγών της*, έκδ. Δωδώνη, 1982.
- , *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, έκδ. Κέδρος, 1981.
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ Μ., *Σλαβικές Εγκαταστάσεις στην Μεσαιωνική Ελλάδα*, έκδ. Ίδρυμα Γουνανδρή-Χορν, 1995.
- ΞΑΝΘΟΥ Ε., *Απομνημονεύματα*, έκδ. Πάπυρος Πρεσς
- ΟΔΗΓΟΣ ΛΕΥΚΑΔΟΣ, έκδ. Μουσικοφυλολογικού Ομίλου «Ορφεύς», Λευκάδα, 1953.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ-ΛΑΡΙΣΣΑΙΟΥ, *Επιστολαί Διαφόρων 1759-1824*, έκδ. Αωνιάδης, 1964.

- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Μ., *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. α', έκδ. Βιβλιοθήκη, 1957.
- ΟΜΑΔΑ ΑΝΤΕΘΝΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ, *1821 - Η εξέγερση των δούλων ή η επανάσταση των κοτζαμπάσηδων και των δεσποτάδων*, (Μπροσούρα), Αθήνα, 1984.
- ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΠΟΥΛΟΥ Δ., *Παναγιώτης Σοφιανόπουλος - Ο πρώτος Έλληνας οραματιστής του Σοσιαλισμού (1786-1856)*, έκδ. Φιλιστότη, 1988.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Ν., *Ο Ελληνικός Κοινοτισμός και η Νεοελληνική Κοινωνική Παράδοση*, έκδ. Παρουσία, 1993.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ., *Το ελληνικό κράτος (1821-1909) - Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, έκδ. Παπαζήση, 1988.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Κ., *Η Αθέατη πλευρά του '21*, έκδ. Συμπρωτάκης, 1993.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., *Η Κυπριακή εξέγερση του Βίκτωρα Ζεμπέτου*, Ιωάννινα, 1974.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ ΑΡ., *Εβραϊκοί Κοινοτικοί Θεσμοί στη Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας*, έκδ. Mega Type, Θεσ/νίκη, 1994.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Μ., *Οι αρχές της ιστορίας της Νεοελληνικής λογοτεχνίας - Η καταγωγή του Δημοτικού Τραγουδιού*, Αθήνα, 1964.
- ΠΑΠΑΜΑΝΟΥΣΑΚΗ Σ., *Η ξενοκρατία στην Κρήτη*, έκδ. Κάλβος, 1979.
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α., *Κοινωνική ιστορία της ελληνικής επανάστασης του 19ου αιώνα*, έκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1991.
- , *Από τη βυζαντινή στη νεοελληνική κοινότητα*, έκδ. Διογένης - Ιστορικά τεκμήρια.
- ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ Ν., *Οι μορφές ελεύθερου κράτους που οραματίζονταν οι Αγωνιστές του '21*, έκδ. Νεφέλη, 1988.
- ΠΑΡΕΝΤΗ Ε., *Ιστορία Κεφαλονιάς, Κέρκυρας, Ζακύνθου, Ιθάκης, Κυθήρων, Λευκάδας, Παξών (τα μαγετικά Επτάνησα)*, Αθήνα, 1978.
- ΠΑΣΧΑΛΗ Δ., *Κοτζαμπάσηδες*, έκδ. Μπάγρον, 1973.
- ΠΕΛΕΚΙΔΗ Χ., *Ιδεολογικά ρεύματα του Ελληνισμού της Τουρκοκρατίας*, Ιωάννινα 1974.
- ΠΕΤΡΙΔΗ Π., *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα (1821-1843)*, έκδ. University Studio Press, 1991.
- ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ Μ., *Ιστορία της νήσου Κυθήρων*, Αθήνα 1940 (ανατύπωση Καραβίας) 1985.
- ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Πολιτεία*, Βιβλίο Ι, XII 338e-339a, Belles Lettres, Paris, 1970.
- ΠΟΛΙΤΗ Α., *Το δημοτικό τραγούδι - Κλέφτικα*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1981.
- ΠΟΛΙΤΗ Α., *Ποιητική Ανθολογία*, τ. α', *Πριν την Άλωση*, έκδ. Δωδώνη, 1985.
- ΠΟΛΙΤΗ Ν., *Δημοτικά τραγούδια - Επιλογές από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, έκδ. Ιστορική Έρευνα, Γράμματα, 1991.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΠΟΙΗΣΗΣ, *Αφιέρωμα στο Δημοτικό τραγούδι*, έκδ. Γνώση, 1985.

ΡΑΣΣΙΑ Β., *Υπέρ της των ελλήνων νόσου*, τ. γ', έκδ. Διυτετές, 1994.

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΗ, *Κείμενα*, έκδ. Στοχαστής, 1969.

ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ Χρ., *Οι τέκτονες του 1821*, έκδ. Έρμα, 1993.

ΡΟΔΑΚΗ Π., *Κλέφτες και Αρματωλοί*, έκδ. Α. Σμυρνιώτη, 1975.

ΡΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ Π., *Ιστορία της νήσου Λευκάδας*, τ. α', β', Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 1980, 1982.

ΡΩΜΑ Δ., *Ο Σοφρακόμιτος*, τ. β', έκδ. Εστία, Αθήνα.

ΣΑΘΑ Κ., *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. α', β', γ', δ', έκδ. Λιβάνη, 1995.

———, *Έλληνες στρατιώτες εν τη Δύσει*, έκδ. Φιλόμυθος, 1993.

ΣΑΡΔΕΛΗ Κ., *Το ανθολόγιο της Λευτεριάς*, έκδ. Φιλίππότη.

ΣΒΟΡΩΝΟΥ Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, έκδ. Θεμέλιο, 1976.

———, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, έκδ. Θεμέλιο, 1987.

ΣΕΒΑΣΤΑΚΗ Α., *Ιστορικά του Νέου Καρλοβασίου Σάμου 1763-1840*, Πνευματικό ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα, 1993.

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. α', β', γ', δ', Αθήνα 1990, 1991, 1992.—,

———, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. α', (έκδοση γ'), Αθήνα 1990.

———, *Η Διαφθορά της εξουσίας*, Αθήνα, 1992.

———, *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, έκδ. Ερμής, 1988.

———, *Βασανιστήρια και εξουσία*, Αθήνα, 1987.

ΣΚΑΡΙΜΠΙΑ Γ., *Το '21 και η αλήθεια*, τ. α', β', γ', έκδ. Κάκτος, 1975, 1977.

ΣΚΙΑΔΑ Ν., *Αδαμαντίνου Κορνή - Αυτοσχέδιοι στοχασμοί - Γνώμες για τον τύπο και την τυπογραφία και το ύστατο κείμενό του περί δημοκρατίας*, έκδ. GUTENBERG, 1983.

ΣΚΟΡΔΟΥΛΗ Κ., *Η Διαμόρφωση της αστικής ιδεολογίας στα Επτάνησα*, έκδ. Βιβλιοθήκη Ζακυνθινών Μελετών, Ζάκυνθος, 1986.

ΣΟΛΟΜΩΝ Ι., *Εξουσία και τάξη στο ελληνικό σχολείο*, έκδ. Αλεξάνδρεια, 1992.

ΣΟΥΜΑΚΗ Α., *Το ρεμπέλι των Ποπολάρων*, έκδ. Επικαιρότητα, 1983.

ΣΠΗΛΙΑΚΟΥ Σ., *Η συνέλευση των Καλτεζών και η πρώτη πελοποννησιακή γερονσία*, εκδόσεις Ελληνικής Αυτογνωσίας, Πειραιεύς, 1961.

SPRING J., *Το Αλφαριθμητικό της Ελευθεριακής Εκπαίδευσης*, έκδ. Ελεύθερος Τύπος.

ΣΤΑΜΑΤΗ Χ., *Ιστορία της Αστυνομίας Πόλεων 1821-1971 και οι αστυνομικοί θεσμοί εν Ελλάδι από της βαθείας αρχαιότητας*, Αθήνα, 1971.

ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ Τ., *Ο εσωτερικός αγώνας*, τ. α', β', γ', δ', έκδ. Κάλβος, 1979 (έκδ. Γ')

———, *Ο κατακαημένος Μοριάς και η δραματική ιστορία του*, έκδ. Κάλβος, 1976.

———, *Ο Ανδρέας Λόντος και η επανάσταση της 7 Σεπτεμβρίου*, έκδ. Κάλβος, 1985 (έκδ. Β').

———, *Χρονικά και μελέτες*, έκδ. Κάλβος, 1977.

———, *Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός χωρίς θρόνο*, έκδ. Κάλβος, 1974.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Θ., *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, τ. α', β', έκδ. Νέα Σύνορα, 1979.

ΤΟ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΟΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ 1821-1827, (επιμέλεια Κωνσταντίνης), έκδ. ΕΛΤΑ, 1971.

ΤΕΡΤΣΕΤΗ Γ., *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 1921* (επιμέλεια Ν. Κονόμου), έκδ. Διεθνή Βιβλία, 1970.

ΤΟΚΒΙΛ Α., *Η δημοκρατία στην Αμερική*, έκδ. Καραβίας, 1987.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ Κ., *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα, 1980.

ΤΡΙΚΟΥΠΗ Σ., *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. α', β', γ', δ', έκδ. Γιοβάνης, 1978.

ΤΣΟΠΟΤΟΥ Δ., *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, έκδ. Επικαιρότητα, 1983.

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Γ., *Μιχαήλ Ρεΐσης, ο Φίλικός του 1821*, Αθήνα, 1988.

Ο ΤΥΠΟΣ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ, (επιμέλεια Α. Κουμαριανού), τ. α', β', γ', έκδ. Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1971.

ΦΑΚΙΟΛΑΣ Ρ., *Ο πρωτογενής τομέας παραγωγής στα Επτάνησα 1836-1864*, Από τα πρακτικά Α' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα 15-19 Σεπτέμβρη 1982), έκδ. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών Θεσσαλονίκης.

ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, έκδ. Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1971.

FRAZEE C., *Ορθόδοξος εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852*, έκδ. Δόμος, 1987.

ΦΩΤΑΚΟΥ, *Απομνημονεύματα*, τ. α', β', έκδ. Μπούρας.

ΦΩΤΙΑΔΗ Δ., *3η Σεπτεμβρίου 1843 - σειρά: Τα φοβερά ντοκουμέντα*, έκδ. Φυτράκης.

ΧΑΣΙΩΤΗ Ι., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, έκδ. Βάνιας, 1993.

———, *Ο Ελληνικός κόσμος κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας*, Θεσ/νίκη 1994.

———, *Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις και το πρόβλημα της ελληνικής ανεξαρτησίας από τα μέσα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα, Ελλάδα: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. ε', Θεσ/νίκη, 1981.

ΧΙΩΤΗ Π., *Ιστορικά απομνημονεύματα Ζακύνθου*, τ. β', Κέρκυρα 1858 (ανατύπωση Καραβίας, 1978).

- , *Ιστορία του Ιονίου κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (1815-1864)*, τ. α', β', Ζάννθος 1874-1877, έκδ. Καραβίας (ανατύπωση 1980).
- , *Σειρά ιστορικών απομνημονευμάτων, (τ. γ')*, *Ιστορία της Επτανήσου από Βενετοκρατίας μέχρι της ελεύσεως των Αγγλων 1500-1816, μετά παραρτήματος της συμπράξεως των Επτανήσων κατά τον ελληνικό αγώνα του 1821*, Κέρκυρα 1863, έκδ. Καραβίας (ανατύπωση 1979).
- , *Ιστορικά απομνημονεύματα επτανήσου, τ. στ'*, Ζάννθος 1877, έκδ. Καραβίας, (ανατύπωση), 1980.
- ΧΟΜΠΕΜΠΛΟΥΜ Ε., *Οι Αηστές*, έκδ. Βέργος, 1975.
- ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ Λ., *Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου*, τ. α', β', γ', έκδ. Παπαζήση.
- ΧΡΗΣΤΑΚΗ Λ., *Ο Νικητής Νηφάκης και η «ιστορία του Φραγκομαχαλά της Σμύρνης»*, (Το ρεμπέλιό της Σμύρνης), Εκδόσεις των Ποταμόπλοιων, Θεσ/νίκη, 1993.
- , *Η Ιστορία της αλητείας*, έκδ. Κατσάνος, Θεσ/νίκη, 1990.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ Θ., *Διπλωματική ιστορία τριών αιώνων*, τ. β', (1818-1848), Αθήναι 1979.
- ΧΡΟΝΙΚΑ ΖΑΚΥΝΘΟΥ, τ. α', έκδ. Ζακυνθινής Εστίας, Αθήνα, 1964.
- ΨΥΡΟΥΚΗ Ν., *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, έκδ. Επικαιρότητα, 1983.
- , *Νεοελληνική εξωτερική πολιτική - Ιστορική επισκόπηση*, έκδ. Επικαιρότητα, 1983.
- , *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, έκδ. Επικαιρότητα.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- ΑΝΑΡΧΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ, Περιοδική εκδοτική πρωτοβουλία για την προώθηση της Αντιθεσμικής-Αντισυναινετικής Αναρχικής Δράσης, τεύχ. 8-9, 1994.
- ΔΕΛΤΙΟ ΘΥΕΛΛΗΣ, Κίνηση Υπεράσπισης Κοινωνικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων, τεύχ. 2, 1994.
- ΔΟΚΙΜΕΣ, Έκδοση Μεταπτυχιακών Φοιτητών, τεύχ. 3, Άνοιξη 1995.
- ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ, Περιοδικό της Καθημερινής, τεύχη: Ιωάννης Καποδίστριας (25, 26-3-1995), Ο Ελληνισμός της Βιέννης (14-5-1995), Τρίπολη (4-6-1995), Τα ηρωικά Ψαρά (27-8-1995), Το ιστορικό Ναύπλιο (12-11-1995), Κεφαλονιά - Το νησί των Αντιθέσεων (10-12-1995), Ελληνική Τυπογραφία (7-4-1996), Χανιά (2-7-1996).
- ΕΦΙΛΟΝ, Το περιοδικό της Κυριακάτικης «Ελευθεροτυπίας»
- Ιός της Κυριακής: Ρήγας - Το κινήγι του Τρομοκράτη, τεύχ. 102 (21-3-1993)
- Ιός της Κυριακής: Επέτειοι - Γιατί χαιρείται ο κόσμος, τεύχ. 155 (27-3-1994)
- ΙΣΤΟΡΙΑ, τεύχ.: 31, 34, 151, 333.
- ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ, Ηρακλή και Ρένου Αποστολίδη, τεύχ. 15, Μάρτης 1967.
- ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ, Τετράδιο για τα γράμματα και τις τέχνες, τεύχος 17-18, Ζάννθος, 1988.
- ΤΕΤΡΑΔΙΑ, Πολιτικού διαλόγου, έρευνας και κριτικής, τεύχ. 2, 3 (1981), 7(1983), 10 (1985), 19(1987-88).
- ΤΕΤΡΑΜΗΝΑ, Τεύχος 2, Φθινόπωρο 1974, Αμφισσα.
- ΤΟΤΕ, τεύχη: 5, 26, 38, 52.
- ΤΡΑΙΝΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ, Underground έντυπο της Ερωνήσου (Κύπρος), τεύχος 10, Άνοιξη - Καλοκαίρι 1993.
- ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΚΑ, τεύχος 1 (Γενάρης 1955)
- ΗΜΟ ΡΟΛΙΤΙΚΟΣ, Περιοδική έκδοση για την έλφραση, τεύχος 2, 1991.
- Εφημ. ΑΛΦΑ, 1821 - Η επανάσταση των Κολλήγων, τεύχ. 2 (25-3-1995).
- Εφημ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, (10-7-1995)
- Εφημ. ΕΠΟΧΗ, Το '21 στην Ιστορία (27-3-1994).
- Εφημ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, (7-7-1996).
- Εφημ. ΠΡΙΝ, 1821 - Ρέμβιερ στην άγνωστη επανάσταση (22-3-1992).